

МУҲАҚҚИКИ ЧАВОН
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
2024. №6 (II)

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2024. №6 (II)

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2024. No 6 (II)

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2024

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИКИ ҶАВОН»

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

САРМУҲАРРИР:

Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин | Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадзода Сафармамад Муборакшо | Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло Бадриддинович | Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумани Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмахмад	Доктори илмҳои техникӣ, профессор
Солихов Давлат Қуватович	Доктори илмҳои физикаю математика, профессор
Сатторов Абдуманон	Доктори илмҳои физикаю математика, профессор
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Номзоди илмҳои химия, дотсент декани факултети химия
Валиев Шариф Файзуллоевич	Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор
Расулиён Қаххор Кучаров Аламхон	Доктори илмҳои таърих, профессор Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Дӯстов Ҳамрохон Чумаевич	Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Нағзибекова Меҳриниссо Бозоровна	Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забонишиносии умумӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Муродов Мурод Низомова Тухфамо Давлатовна	Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Одинаев Фурқат Фарходович	Номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Шарофзода Рустам Шароф	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Сафарализода Хучамурод Қуддус	Номзоди илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ
Рачабов Имомиддин Ширинович	Номзоди илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ
Нуриддин Парвин Раймалихон	Номзоди илмҳои сиёсӣ, дотсент
Ҳочиматова Гулҷехра Масаидовна	Доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Устоев Мирзо Бобочонович	Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумани ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ДМТ, 2024©

**ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»**

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Насриддинзода Эмомали Сайфиддин | Доктор юридических наук, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадзода Сафармамад Муборакшо | Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло Бадридинович | Доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	Доктор технических наук, профессор
Солихов Давлат Кувватович	Доктор физико-математических наук, профессор
Сатторов Абдуманнон	Доктор физико-математических наук, профессор
Валиев Шариф Нарзуллоевич	Доктор геолого-минералогических наук, и.о. профессора
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ
Расулиён Каххор	Доктор исторических наук, профессор
Кучаров Аламхон	Доктор филологических наук, профессор
Дустов Хамрохон	Кандидат филологических наук, доцент
Муродов Мурод	Доктор филологических наук, профессор
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	Доктор филологических наук, профессор
Абдусатторов Абдушуккур	Доктор филологических наук, профессор
Одинаев Фуркат Фарходович	Кандидат экономических наук, доцент
Шарофзода Рустам Шароф	Доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Бахтовар Амирали	Доктор юридических наук, профессор
Раджабов Имомиддин Широфович	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Сафарализода Хучамурод Куддус	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Нуриддин Парвин Раймалихон	Кандидат политических наук, доцент
Ходжиматова Гулчехра Масаидовна	Доктор педагогических наук, доцент
Устоев Мирзо Бободжонович	Доктор биологических наук, профессор

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Тел.: (+992 37) 227-74-41
© ТНУ, 2024

**TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”**

**Founder of journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY**

CHIEF EDITOR:

Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin | *Doctor of Law, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadzoda Safarmamad Muboraksho | *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo Badridinovich | *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Publishing Center of the Tajik National University*

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad	<i>Doctor of Technical Sciences, Professor</i>
Solihov Davlat Quvatovich	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences</i>
Sattorov Abdumannon	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences</i>
Fayzulloev Erkin Fathulloevich	<i>Candidate of Chemical Sciences, Dean of the Chemical Faculty</i>
Valiev Sharif Fayzulloevich	<i>Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, Professor</i>
Rasuliyon Qahhor	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Kucharov Alamkhon	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University</i>
Dustov Hamrokhon Dzhumaevich	<i>Candidate of Philological Sciences,</i>
Murodov Murod	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University</i>
Nagzibekova Mekhrinisso Bozorovna	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University</i>
Nizomova Tuhfamo Davlatovna	<i>Doctor of Economics, Professor</i>
Odinaev Furqar Farhodovich	<i>Candidate of Economics, Associate Professor</i>
Safaralizoda Khudzhamurod Kuddusi	<i>Candidate of Politics, Associate Professor of the Department of the Political Science</i>
Sharofzoda Rustam Sharof	<i>Doctor of Law, Professor</i>
Safarzoda Bakhtovar Amirali	<i>Doctor of Law, Professor</i>
Rajabov Imomiddin Shirinovich	<i>Candidate of Politics, Associate Professor of the Department of the Political Science</i>
Nuriddin Parvin Raymalikhon	<i>Candidate of Politics, Associate Professor</i>
Hojimatova Gulchehra Masaidovna	<i>Doctor of Pedagogical Sciences, Professor</i>
Ustoev Mirzo Bobojonovich	<i>Doctor of Biological Sciences, Professor</i>

Address of the Publishing center:
734025, Republic of Tajikistan,
Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.
Phone: (+992 37) 227-74-41
© TNU, 2024

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

ПРОЦЕСС АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО

Сабиров Н.

Таджикский национальный университет

Высшее учебное заведение – это место, где происходит подытоживание и закрепление тех знаний, которые индивид (бывший школьник, теперь студент) получил в школе. Это тот период перехода от раннего пубертатного в более зрелую систему развития организма. В этот период происходит установка жизнедеятельности центральных систем организма, таких как: центральная нервная система, высшая нервная деятельность, эндокринная система. Также студент получает новую, более специализированную информацию, которая будет необходима для получения профессии. Для того что бы из традиционной формы обучения (школа) перейти на кредитную форму (высшее учебное заведение) необходимы различные формы адаптации. Все факторы, которые влияют на адаптацию студентов к ВУЗу, как и в случае с феноменом социально психологической адаптации человека, можно условно разделить на две большие группы: социальные и индивидуально личностные [2].

I. Социальные факторы – это в первую очередь вхождение в новые социальные условия и приспособление к ним. На студента, находящегося в новой социальной среде влияют две группы определенных социальных факторов: вне ВУЗовские, и ВУЗовские, которые определяются своим воздействием [1].

1. Факторы, которые влияют вне ВУЗа. *Макросоциальные факторы* (экономическое развитие страны, от которого зависит удовлетворение поздравительно значимых потребностей; социокультурные условия, которые отражаются на формах досуга молодежи, но др.) и *микросоциальные факторы* (особенности воспитания в семье, от которых зависит формирование социальной и коммуникативной компетентности; состав семьи, которая влияет на формирование личностно активной позиции и так далее) [3].

2. Факторы, которые влияют в системе ВУЗа. *Новая дидактичная ситуация* (новые формы и методы учебной работы в высшей школе). *Личность преподавателя.* В соответствии с исследованием В.И. Чиркова, Е.Л. Дилси [5], существует существенная связь между стилем педагога и приоритетами внутренних стремлений студентов. *Общение в студенческой группе.* Полноценная адаптация к условиям ВУЗа невозможна без общения с однолетками. *Уровень развития коллектива.* В академических группах сильно выражены ориентации на внутригрупповые цели. *Социально психологические явления студенческого социума.* В процессе совместной учебно-профессиональной деятельности возникают социально психологические явления, которые оказывают существенное влияние на поведение и личность студента: общественная мысль, коллективное настроение, традиции.

II. Индивидуально личностные факторы

На основе индивидуальных особенностей студентов строится система включения их в новые виды деятельности и новый круг общения. Данные особенности обуславливают ход адаптационного процесса и результат адаптации студента. К этой группе можно отнести:

1. Индивидуально типологические особенности личности студента. Для успешной учебы в ВУЗе и овладения профессией необходимый не только крепкий запас знаний, полученные в школе из образовательных предметов, но и наличие у студентов некоторых психофизиологических свойств нервной системы (ВНД). *Особенности темперамента.* В.Г. Молоканов и И.Ю. Соколова проанализировали взаимосвязь особенностей нервной системы и

академической успеваемости: выучив направленность, динамику эмоционального состояния первокурсников, авторы определили, что:

- лица со слабой нервной системой более тревожны, не уверены в себе, характеризуются заниженной самооценкой, большей направленностью на задание и взаимные действия;
- лица с сильной нервной системой характеризуются повышенной самооценкой, большей направленностью на себя, уверенностью в себе, менее тревожные;

Генетические предпосылки (задатки) адаптационных возможностей. При решении проблем профессиональной адаптации ведущая роль принадлежит нейропсихологическим и психологическим качествам, поведения. Пол. В процессе адаптации женщины оценивают значительно выше важность благосклонности. Мужчины оценивают значительно выше важность популярности. Женщины оценивают себя более депрессивными, энергичными, чем мужчины. *Нервно-психическое напряжение (НПН).* Психическое состояние выступает как системная реакция адаптации, которая гибко изменяет активность человека в соответствии с изменениями в окружающей среде. Нервно-психическое напряжение является видом состояния, фактором высокоэффективной деятельности и сохранения нервно-психического здоровья человека. *Психическое здоровье.* Чем сильнее человек ориентирован на внутренние стремления в противовес внешним, тем сильнее у него показатели психического здоровья. *Задатки.* Сформированность коммуникативных умений с лабильностью нервной системы и эффективность в совместной деятельности - со слабостью нервных процессов.

2. Интеллектуальное развитие. Для успешной учебы в ВУЗе необходим достаточно высокий уровень интеллектуального развития, в частности восприятия, представления, памяти, мышления, широты познавательных интересов, уровня владения определенным кругом логических операций и так далее

У студентов с высоким уровнем интеллекта процесс адаптации протекает более трудно по сравнению со студентами, которые имеют средний и низкий интеллект. У них отмечаются трудности, связанные с самоорганизацией, эмоциональная нестабильность. На старших курсах отмечено, что интеллектуальный уровень у них не изменяется. Адаптивность ЦНС и ВНД зависит от формы обучения и жизнедеятельности организма, т.е. тех факторов, которые отвечают за устойчивость молодого организма в процессе обучения.

Таким образом, на процесс адаптации в равной мере влияют две группы факторов: социальные и индивидуально личностные, которые в зависимости от их взаимодействий или отдельных направленностей могут вызывать как положительные, так и отрицательные явления в приспособлении к жизнедеятельности и обучении в ВУЗе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аверин В.А. Психологические факторы учебной успешности студентов // Психологические факторы успешности обучения в медицинском ВУЗе / Под ред. Аверина В.А., Кибрика Б.С. — Ярославль: ЯГМИ, 1990. — С.41-56.
2. Алиева М.Т. Изучение эмоционального стресса и адаптивности центральной нервной системы, высшей нервной деятельности у студентов в зависимости от формы обучения. Дис-я. Душанбе, 2021 – 132 с.
3. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы — М.: наука, 1980. — 197 с.
4. Баевский Р.М. Прогнозирование состояния на грани нормы и патологии / Р.М. Баевский. — М.: Медицина. — 1979. — 289 с.

ОМИЛҲОЕ, КИ БА РАВАНДИ МУТОБИҚШАВИИ ДОНИШҚҶЁН ДАР ДОНИШГОҲ ТАЪСИР МЕРАСОНАНД

Раванди мутобиқшавии донишқҷён ба шароитҳои донишгоҳ – ин раванди мутобиқ намудани сифатҳои шахси ба шароитҳои муассисаи таълимии мазкур ва дар ин замина ташаккул додани сифатҳои нави аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва касбӣ муҳим, ки татбиқи нуруи шахсии донишқҷӯро таъмин менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: донишқҷён, мутобиқшавӣ, стресс, таълимот, шароитҳои мутобиқшавӣ, омилҳои иҷтимоӣ, шакли таҳсилот, организм.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОЦЕСС АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ В ВУЗе

Процесс адаптации студентов к условиям ВУЗа - это процесс приспособления личностных качеств к условиям данного учебного заведения и формирования на этой основе новых социально и профессионально значимых качеств, которые обеспечивают реализацию личностного потенциала студента.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: студенты, адаптация, стресс, обучение, условия адаптации, социальные факторы, форма обучения, организм.

FACTORS AFFECTING THE PROCESS OF STUDENT ADAPTATION AT THE UNIVERSITY

The process of adaptation of students to the conditions of a university is the process of adapting personal qualities to the conditions of a given educational institution and forming on this basis new socially and professionally significant qualities that ensure the realization of the student's personal potential.

KEYWORDS: students, adaptation, stress, training, adaptation conditions, social factors, form of education, organism.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сабиров Насим* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонот ба номи академик Сафаров Ҳ.М. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **900124713**.

Сведения об авторе: *Сабиров Насим* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса кафедры физиологии человека и животных имени академика Сафарова Х.М. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **900124713**.

Information about the author: *Sabirov Nasim* – Tajik National University, second-year master's student of of the Department of Human and Animal Physiology named after academician Safarov H.M. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **900124713**.

АНДЕШАҲОИ ПСИХОЛОГИИ МУТАФАККИРИ ШАРҚ АБУНАСРИ ФОРОБӢ

Раҳмонов Б.С., Раҳматова М.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таълимоти Форобӣ бо забонҳои мухталифи ҷаҳон (форсӣ, яҳудӣ, туркӣ, лотинӣ, англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, испанӣ, русӣ, қазоқӣ, ўзбекӣ ва ғайра) тарҷума шуда, мавриди истифода қарор дорад. Форобӣ муаллифи рисолаҳои сершумор буда, дар онҳо андешаҳои психологӣ худро тавсиф намудааст. Асарҳои асосии ӯ оид ба психология: «Рисола дар бораи моҳияти руҳ», «Рисола дар бораи хоббиниҳо», «Рисолаи хаёл», «Дар бораи қувваи руҳ», «Ақл ва мафҳум», «Рисола дар ақли ҷавонон», «Оид ба ақли калонсолон», «Дар бораи мизоч» ва ғайра.

Форобӣ дар рисолаи «Моҳияти саволҳо» бар зидди Афлотун баромада, ақидаи аввал руҳ баъд баданро инкор мекард. Ба ақидаи Форобӣ руҳ пеш аз бадан вучуд доштани ғайриимкон аст. Руҳ баробари пайдо шудани бадан пайдо мешавад ва инчунин як ҷисм наметавонад дуто руҳ дошта бошад ё ин, ки руҳ наметавонад аз як ҷисм ба ҷисми дигар гузарад. Ҳолати ҷисм ба ҳолати руҳ таъсир мерасонад. Барои ҳолати хуби руҳӣ ва кори хуби ӯ ҷисми солим зарур аст. Инчунин, дар баробари нест шудани ҷисм, руҳ нест намешавад, балки абадӣ зинда мемонад. Ӯ тахмин мекард, ки ҳангоми ҷудо шудани руҳ аз бадан, руҳ меравад ва бо дигар руҳҳо муттаҳид шуда, дигар барнамегардад. Руҳи некукорон ва донишмандон ҷовидона аст, руҳи ҷохилон бошад, нестшаванда аст [1.С .80-85] .

Хидмати асосии Форобӣ дар шарҳи ин масъала аз он иборат аст, ки ӯ муҳолифи таълимоти Афлотун дар бораи руҳ сухан ронда, кӯшиш мекард, ки асоси назарияи материалистии инъикосро ҳифз кунад, моҳияти раванди инкишофи ҳаёти психикиро дуруст шарҳ диҳад. Ба андешаи ӯ, майна дар идора кардани фаъолияти психикии инсон то андозае иштирок дошта, қувваҳои психикӣ низ ба узвҳои бадан вобаста аст. Форобӣ маркази руҳи инсон (ан-нафс-ал инсайнийн) мағзи сарро нею қалбро меҳисобад. Қалб ягона узв аст, ки ба воситаи дигар узв идора карда намешавад. Майнаи сар бошад дуҷумлудараҷа аст, чунки ӯ дигар узвҳои идора мекунад ва худ ба воситаи дил идора карда мешавад.

Ал-Форобӣ асабҳоро аз рӯйи вазифаашон ба ду намуд ҷудо кардааст:

1. Ҳиссӣ.
2. Ҳаракатӣ.

Аз ҳамин сабаб гуфтаҳои ӯ дар рисолаи «Назари сокинони шаҳри накукор» маънидод мешавад. Бисёре аз ин гиреҳҳо дар дил решаҳои худро доранд, ки ба воситаи онҳо аз майнаи сар барои худ энергия мегиранд. Ин гиреҳҳо бошанд, аз қабати болоии ҳароммағз, ки бо майнаи сар пайваст аст, ба миён меоянд. Ба ақидаи Форобӣ, руҳ ба қувваи ҳаракаткунанда ва қувваи маърифатӣ ҷудо мешавад. Қувваҳои ҳаракаткунанда ба тамоми табиати зинда (наботот, ҳайвонот, одамон) хосанд, зеро ҳамаи онҳо қобилияти ҳаракаткуниро доранд. Аммо қувваи маърифатӣ бошад, танҳо ба одамон хос аст.

Форобӣ дар таълимоти худ ба ақидаҳои Арасту таъкид намуда, бар он назар аст, ки инсон имконияти пурраи шинохтани олами берунаро дорад. Форобӣ бартари инсонро нисбат ба ҳайвонот дар он мебинад, ки инсон бар хилофи дигар ҳайвонот қобилияти махсуси психологӣ соҳиб аст, ки шакли олии он нутқ ва ақл мебошад. Равандҳои маърифатӣ, ки бо марҳилаи ҳиссии маърифат алоқаманданд, шаклҳои гуногуни инъикоси ашъ ва ҳодисаҳои воқеияти атроф ба шумор мераванд. Қувваҳои руҳӣ ҷудо аз материя вучуд надоранд, онҳо аз берун ба бадани инсон ворид намешаванд. Маърифати баъзеи чизҳо тавассути эҳсос, идрок, хаёл ва баҳотироварӣ иҷро мешаванд. Ӯ оид ба табиати эҳсос чунин менависад: он чизе эҳсосшаванда аст ба монанди дигар сифатҳо, аз қабали гармӣ-сардӣ, хушкӣ намӣ, сахтӣ нармӣ эҳсос карда мешавад. Андешаҳои Форобӣ диққатро аз он ҷиҳат ба худ ҷалб менамоянд, ки эҳсос ба таассуроти физикӣ ва раванди физиологӣ вобаста буда, ҳар яки ин дар асабҳои ҳиссӣ ҷойи худро дорад. Ӯ таассуротро дар равшанӣ барои ҷашм ва тағйиротҳои атмосфериро барои шундан ном мебарад. Эҳсос сарчашмаи ибтидоӣ ва

муҳимми дониш гирифтаи мебошад, қайд мекунад мутаффакир. Ба андешаи ӯ, «касе эҳсос намекунад, вай аз маърифат кардан маҳрум аст». Моҳияти андешаи Форобӣ дар пайдо шудани образи предметҳои воқеӣ ифода меёбад, ки берун аз шуури инсон аст. Чӣ қадар таассуротҳо чуқури амиқ бошанд, образҳои эҳсос ҳамон қадар мустақаму дарозмуддат сабт мешаванд. Гуногунии эҳсоси одам ба хусусиятҳои мавҷуда ва ҷаҳони беруна вобастагӣ дорад. Форобӣ зери функсияҳои идрок эҳсосҳои алоҳидае мегӯяд, ки ба образҳои бутун мубаддал мегарданд. Амали идрокро бе барномаи махсуси анатомӣ, ки аз қисмҳои канорию марказӣ ва гузаронандаи асаб, ки онҳоро пайваст мекунад, тасаввур кардан номумкин аст, зеро сифатҳои даркшаванда ба ҳуди ашё вобастааст. Форобӣ дар зинаҳои ҳиссии маърифат хотира ва тасаввуротро низ алоқаманд менамояд, ки инҳо мавқеи мобайнии байни эҳсос ва ақдро ишғол мекунанд [2.С. 44-46].

Хотира маводҳои аз тафаккур ва тасаввурот гирифташударо нигоҳ медорад ва бо ёрии он одам захираи дониши худро зиёд намуда, таҷрибаи ҳаётии худро бой мегардонад. Хотир ба тафаккур кумак мекунад, ки аз чизҳои зараровар дурӣ ҷӯяд ва барояш манфиатовар бошад. Аммо така кардан ба хотир, аксар вақт одамро ба гумроҳӣ ва хулосаҳои нодуруст мебарад, зеро он дар чизҳои конкретӣ асос ёфтааст, қайд менамояд мутаффакир. Инсон тавассути тафаккур моҳияти амиқи ашёҳои даркшударо ошкор мекунад. Тафаккур бо нутқ зич алоқаманд аст. Фаъолияти фикрӣ зуҳуроти олиӣ фаъолияти эҷодии инсон мебошад.

Тафаккур қодир аст, ки ғаризаҳои табиӣ инсонро ташкил ва ба тартиб дарорад. Дар муқоиса бо идроки ҳисӣ, тафаккур «фикр кардан ва фаҳмидан аст, на танҳо инъикос ва сабти тасвирҳои инъикосшуда мебошад, балки амалест, ки бо донишҳои моҳият, қоидаҳо ва қонунҳои умумӣ алоқаманд аст». Форобӣ тафаккур ва раванди даркнамоиро афзал мешуморад. Ба ақидаи ӯ, фаҳмидан аз азёд кардан беҳтар аст, чунки азёд кардан ба бисёр номҳои калимаҳои нодаркор мебарад ва фаҳмидан бошад ба бисёр ҳодисаю қонунҳои умумӣ алоқаманд аст [3. С. 123-140].

Муҳаққиқ дар назарияи худ нутқро ба дохилӣ ва берунӣ ҷудо менамояд. Муносибати олим ба нутқи дохилӣ чунин аст, ки он дар руҳи инсон тавассути фаҳмидан ба амал меояд, аммо нутқи берунӣ ифодаи забони дошта, дар пайвастагӣ бо ақл дида барномаи мешавад. Форобӣ дар миёни тафаккур ва нутқ хатти муайян гузошта, нақши коммуникативии нутқро ҳамчун воситаи муошират қайд мекард. Вай калимаро ҳамчун ҳодисаи дохилӣ таҳлил намуда, раванди мантиқӣ ва грамматикӣ онро шарҳ медиҳад. Ба ақидаи Форобӣ, ҳаёл вазифаи дутарафаро иҷро мекунад. Аввалан, он тасвирҳои берунии объектҳои гирифта, онҳоро бо тасвирҳои нав муттаҳид мекунад. Дуюм, ки барои тафаккур мавод тайёр мекунад. Муҳаққиқ таъсири қувваи ҳаёлиро дар ҳоҳишҳои ошкор менамояд. Ба андешаи ӯ, ҳоҳиш дар натиҷаи тасвирҳо, ки аз ҷониби қувваҳои ҳаёлиӣ нигоҳ дошта мешаванд, танзим мегардад ва ба вучуд меоянд. Баъзан чунин мешавад, ки одам он чизеро, ки дар ҳаёт рӯй дода истодааст, дар ҳоҳиш менамояд. Форобӣ сабабҳои хоҳишро як навъ инъикоси фаъолияти объективӣ дар асабҳои инсон дониста, ба он шарҳи илмӣ медиҳад. Сифатҳои асосии қобилияти тасаввурот инҳо мебошанд: ниғаҳдорӣ, шаклҳо, тақлид, таҳлил ва синтез. Ба ақидаи мутаффакир, равандҳои эмотсионалӣ - иродаи қувваи мустақили психикӣ нестанд. Ҳамин тавр, рағбатҳо, аффеқтҳо («қувваи саъйкунанда») танҳо қувваҳои гуногуни равониро тобиш дода, ҷисми инсонро ба ҳаракат мебароранд.

Муҳаққиқ мушқилоти иродаро аз нуктаи назари ахлоқӣ ва этикӣ дида менамояд. Ирода хоҳишест, ки аз эҳсос бармеояд ва дар саъю кӯшиш намудан таҷассум меёбад. Аммо, ба андешаи Форобӣ, ин танҳо иродаи яқум аст. Иродаи дуюм ба воситаи ҳаёл ба вучуд меояд ва хоҳишро ба худ тобеъ мекунад. Иродаи дуюм дар асоси ҳаёлот пайдо шуда, барои гирифтани донишҳои аввалиндараҷа роҳ мекушояд, ки дар натиҷа иродаи сеюм ба вучуд меояд. Иродаи охири хоҳишест, ки аз «қувваи суҳангӯӣ»-и шахс ба амал меояд. Форобӣ ин иродаро «қувваи интиҳоб» номидааст. Он танҳо ба одам хос аст. Инсон тавассути чунин ирода метавонад некро аз бад, зеборо аз зишт фарқ кунад. Ӯ бо қувваи интиҳоб метавонад ба хушбахтӣ ноил гардад, зеро он имкон медиҳад, ки некиро аз бадӣ фарқ карда, ба иродаи яқум майл карда, аз дуюм дур шавад. Таълимоти Ал-Форобӣ оид ба равандҳои маърифатии инсон дар ибтидои асрҳои миёна нақши калон бозид, барои аз таъсири дин озод шудани

илм, инчунин дар ташаккули таълимоти материалистӣ оид ба психикаи инсон мусоидат кардааст. Олим дар бораи хусусиятҳои фардии одамон низ фикру мулоҳизаҳои муҳимми илмӣ баён намудааст. Вай дар бораи тафовути хусусиятҳои психологӣ сухан ронда, решаи ин фарқиятҳоро дар сохти бадан мебинад. Аз ҷумла, ӯ навишта буд: «Азбаски ҷисмҳо аз ҳамдигар фарқи амиқ доранд, бинобар ин ҳатто фарқияти психика дар одамон низ дида мешавад. Ҳолати психикӣ – барои баъзеҳо бештар ва барои дигарон бошад камтар ба мизоч вобаста аст. Форобӣ мизочро на аз нигоҳи психологӣ, балки аз ҷиҳати анатомию физиологӣ дида баромадааст. Гарчанде ҳолати психологӣ ҳолати бадани мизочро муайян мекунад, пас бояд ҳолати психологӣ низ бо тағйирёбии ҳолати бадан тағйир меёбад. Модом, ки ҷисмҳо тағйирпазиранд, пас психика низ васеъ мебошад». Ба ақидаи Форобӣ, ҳамаи одамон табиати якхела доранд, вале вобаста ба хислат аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар таърихи афкори психологияи ҷаҳонӣ ба ғайр аз Форобӣ олимеро ёфтани душвор аст, ки дар соҳаи психологияи иҷтимоӣ ин қадар андешаҳои пурарзиш ва асил баён карда бошад. Ҳамин тавр, мулоҳизаҳои ӯ дар бораи муносибати инсон ва ҷамъият, ҷамъиятҳои хурду калони инсонӣ, хусусиятҳои иҷтимоӣ психологияи одамони табақаҳои гуногун диққатро ҷалб мекунад. Ӯ дар яке аз рисолаҳои худ навиштааст, ки халқҳо аз ҳамдигар бо се ҷиҳат фарқ мекунанд: а) одат ва ахлоқи табиӣ; б) хислатҳо; в) забон. Харақтери миллӣ ва сабабҳои пайдоиши он бо хусусиятҳои муҳити географӣ, сарватҳои табиӣ (об, ҳаво, наботот ва ғайра), - и ин ё он халқе, ки дар он ҷо зиндагӣ мекунад, вобастагӣ дорад. Муҳити географӣ тавассути психикаи одамон ба ҷомеа таъсир расонида, психологияи одамонро бо ҷисмҳои осмонӣ ва осмони пурситора мепайвандад. Форобӣ шароитҳои табиӣ табиатро дар таъсиррасонии онҳо ба инкишофи психологияи халқҳо ба инобат гирифта, чунин андеша дорад: шароитҳои табиӣ табиат ба зинаҳои гурӯҳҳои ҷамъиятӣ таъсири халқунанда намерасонанд.

Форобӣ, инчунин, оид ба талаботи андешаронӣ намудааст. Ӯ талабот ба муоширатро яке аз ангезаҳои медонист, ки инсонро ба фаъолият водор менамояду дар рушди психикии шахс нақши муҳим мебозад. Одам дар танҳои наметавонад рушд ёбад. Зеро қисми таркибии рушди одамро муошират ташкил медиҳад. Ба ақидаи Форобӣ, дар табиати ҳар шахс талаботи бо дигар одамон дар робита будан ва дар якҷоягӣ кору фаъолият намудан дида мешавад. Эътироф намудани табиати иҷтимоии инсон шартӣ ҳатмии тамоми муҳокимаи психологияи педагогӣ, ахлоқӣ ва сотсиологияи ӯ мебошад. Он ба омилҳои фаъолияти ҳаёти инсон таъсири калон мебахшад. Форобӣ бо муайян намудани мавқеи инсон дар ҷомеа зарурати «коллективизм»-ро таъкид мекунад, ки берун аз он шахс аз сифатҳои шахрвандии худ маҳрум мешавад ва ба ин васила ба мақсадҳои ноил намегардад. Форобӣ ҷомеаи башариро ба ду гуруҳ тақсим мекунад: 1. мукамал. Ҷомеаи мукамал дар навбати худ боз ба се намуд тақсим мешавад: а) бузург; б) миёна; в) хурд. Ҷамъияти калон маҷмуи ҷомеаҳои ҳамаи одамоне, ки дар рӯйи замин зиндагӣ мекунанд, ҷамъияти миёна иттиҳоди одамон дар ин ё он қисми замин (халқҳо ва миллатҳо) ва ҷамъияти хурд сокинони як шаҳр мебошанд.

2. Номукамал. Ҷамъиятҳои номукамал сокинони деҳа, маҳалла, кӯча ва хонаҳо мебошанд, ки намояндагии яке аз шаҳрҳо мекунанд [4. С.99-104].

Форобӣ дар «тавсифоти фаъолиятҳои давлатӣ» сохтори оиларо таҳлил намуда, онро хурдтарин ҳуҷайраи ҷомеа медонад. Ба ақидаи ӯ, оила алоқаи органикии сокинони як хона аст. Оила дар асоси захираҳои дохилии худ вазифаи тарбиявино иҷро мекунад ва инчунин дар ҳалли душвориҳои зиндагӣ, мушкилоти иқтисодӣ психологӣ кумак ба ҳамдигар мерасонад. Тарбияи ахлоқии инсон бояд аз хурдсолӣ оғоз шавад ва дар мактаб, ҳангоми раванди таълиму тарбия ба самтҳои амалии он ҳам диққат дода шавад. Бо ин мақсад бояд пеш аз ҳама худӣ омӯзгорон тарбия карда шаванд. Ба қавли Форобӣ, сарвари шаҳр ва муаллим ҳам тарбиятгар ва ҳам мураббӣ мебошанд. Муаллим бачаҳоро тарбия мекунад ва шаҳрдори шаҳр тамоми сокинони шаҳро ба воя мерасонад. Аз ин рӯ, онҳо бояд дар ҳар бобат одамони намунавӣ бошанд. Танҳо касе омӯзгори ҳақиқӣ ва пешвои эътирофшудаи умуми шуда метавонад, ки ёздаҳ хислати намунавӣ зеринро дар худ дошта бошад:

1. Узвҳои солиме, ки барои иҷроиши ин амалҳо қобилият доранд.

2. Ҳар чизеро, ки ба ӯ гуфта мешавад, пурра фаҳмад, таҳлил кунад ва ба хубӣ дарк намояд.
3. Он чиро мебинад, мефаҳмад, қабул мекунад, бояд дар хотир нигоҳ дорад.
4. Ақли фароҳу васеъ дошта бошад.
5. Мафҳумҳои илмиро доро бошад соҳиб маърифат ҳангоми сухан кардан равшану фаҳмо гуфтугӯ намояд.
6. Меҳру муҳаббат ба илму дониш дошта бошад. Ҳеҷ гоҳ хастагиро аз раванди таълим ва тарбия ҳис накунад ва инро дар худ одат намояд.
7. Таҳаммулгаро дар анҷомдодани корҳои хеш бошад.
8. Бо оро номус будан.
9. Ба сарвату сармояҳои дунявӣ безътиноӣ кардан.
10. Табиатан адолатро дӯст доштан, инчунин, нисбат ба худ ва дигарон соф доштан.
11. Яқрав ва идоранашаванда набудан, балки ҳангоми қабул намудани қарор бочуръат ва далел будан. Ба ғайр аз ин сифатҳои нақу, инчунин, бояд дигар хусусиятҳои бадастовардашудаи ақлиро зеҳниро низ соҳиб бошанд [5].

Мушкилоти таълиму тарбия аз ҷиҳати назариявӣ методологӣ низ ҷузъи таркибии таълимоти фалсафӣю психологӣ, ахлоқӣ ва сотсиологии мутафаккир мебошанд. Форобӣ ҳамчун муаллим ва методист низ машҳур гашта аст. Дар айни замон, ки масъалаҳои ташаккули шахсият ва проблемаҳои худтарбиякунии ахлоқии инсон аҳамияти махсус пайдо мекунанд, ба инкишофи ҷиҳатҳои амалии худтакмилдиҳии шахс таваҷҷуҳи калон зоҳир намудан лозим аст. Дар ин ҷанба олимони шояд ба баъзе усул ва методҳои худтарбиякунӣ, ки Форобӣ дар он замон амалан (худталқиннамоӣ, худҷазодиҳӣ, худтаъкидкунӣ ва ғ) дар қору фаъолияти илмӣ худ истифода бурдааст.

Андешаҳои Форобӣ на танҳо ба ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирони Шарқ (Ибни Сино, Ибни Рушд, Ибни Халдун, Низомӣ, Навоӣ ва ғ.), балки ба инкишофи афкори фалсафӣ дар Аврупо (Ф. Бэкон, Г. Галилей, Р. Декарт, Б. Спиноза ва ғ.) таъсири калон гузошт. Таълимоти Ал-Форобӣ ба инкишофи минбаъдаи афкори психологию педагогии халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон низ таъсир расонидааст. Ҳамин тавр, дар осори олимони Қазоқистон, амсоли Маҳмуди Кошғарӣ ва Юсуф Баласағун (асри XI), ки таълимоташон ба забони туркӣ таълиф шудаанд, осори ақидаҳои ратсионалистӣ ва гуманистии Форобӣ баръало мушоҳида мешавад. Ҳамин тавр, дар рисолаи Юсуф Баласағунский «Кудатгу билиг» («Донишҳои муборақ») саҳифаҳои зиёдеро бо мулоҳизаҳои психологӣ дар бораи мавқеи инсон дар ҷамъият, ҳислатҳои иродавии одам, манфиату зарари сухан, дар бораи хусусиятҳои баъзе касбҳои дигар, дар бораи санъати муошират, дар бораи психологияи табақаҳои гуногуни ҷомеа ва ғ. вохӯрдан мумкин аст. Дар осори дигар олими туркзабон, Маҳмуди Кошғарӣ («Дивон луғат-ат-турк» – «Маҷмуаи лаҳҷаҳои туркӣ») бошад, доир ба психологияи халқҳои туркзабон, оид ба забони онҳо, доир ба суруду муаммо, зарбулмасалу мақол, урфу одат ва эътиқоди динӣ маълумот дарёфт кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Проблемы гуманизма в учении Аль-Фараби // Вестник Северо-Казакстанского Университета им. М. Казыбаева. Г 2020.С. 80-85
2. Аль-Фараби и музыка // Вестник Атырауского Университета имени Халела Досмухамедова,2018. С. 44-46
3. Аль-Фараби. Трактат «О разуме» (Перевод с арабского, предисловие и комментарии Т. Ибрагима),2019. С. 123-140
4. Жарикбаев К.Б. Психологическая наука в Казахстане (история и этапы развития в XX в.): Монография. – Алматы,2002. -С 99-104
5. Источник: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=8847> © Библиофонд

АНДЕШАҲОИ ПСИХОЛОГИИ МУТАФАККИРИ ШАРҚ АБУНАСРИ ФОРОБӢ

Дар мақолаи мазкур мавзуи андешаҳои психологии мутафаккири Шарқ Абунасри Форобӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон қайд кардаанд, ки таълимоти Форобӣ бо забонҳои мухталифи ҷаҳон (форсӣ, яҳудӣ, туркӣ, лотинӣ, англисӣ, немисӣ, фаронсавӣ, испанӣ, русӣ, қазоқӣ, узбекӣ ва ғайра) тарҷума шуда, мавриди истифода қарор дорад. Форобӣ муаллифи рисолаҳои сершумор буда, дар онҳо андешаҳои психологии худро тавсиф намудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: мутафаккир, андеша, психологӣ, забон, зарбулмасал.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ ВОСТОЧНОГО МЫСЛИТЕЛЯ АБУ НАСРА ФАРАБИ

В данной статье рассматривается тема психологических мыслей восточного мыслителя Абу Насра Фароби. Авторы отметили, что учение Фароби переведено и используется на различных языках мира (персидском, еврейском, турецком, латинском, английском, немецком, французском, испанском, русском, казахском, узбекском и др.). Фароби — автор многочисленных трактатов, в которых изложил свои психологические мысли.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мыслитель, мысль, психологическое, язык, пословица.

PSYCHOLOGICAL THOUGHTS OF THE EASTERN THINKER ABU NASRA FARABI

This article examines the topic of psychological thoughts of the eastern thinker Abu Nasr Farabi. The authors noted that Farabi's teachings have been translated and used in various languages of the world (Persian, Hebrew, Turkish, Latin, English, German, French, Spanish, Russian, Kazakh, Uzbek, etc.). Farabi is the author of numerous treatises in which he outlined his psychological thoughts.

KEYWORDS: thinker, thought, psychological, language, proverb.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҳмонов Бахтиёр Саторович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти ихтисоси психология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон **909.99.68.17**. bakhtiyor--8989@mail.ru

Раҳматова Мавлуда, Алишеровна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти ихтисоси психология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Рахмонов Бахтиёр Саторович* – Таджикский национальный университет, магистрант по специальности психологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **909.99.68.17**. bakhtiyor--8989@mail.ru

Рахматова Мавлуда Алишеровна – Таджикский национальный университет, магистрант по специальности психологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Rahmonov Bakhtiyor Satorovich* – Tajik National University, master`s student in psychology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone **909.99.68.17**. E-mail: **bakhtiyor-8989@mail.ru**

Rahmatova Mavluda Alisherovna – Tajik National University, master`s student in psychology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА – ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

МУХТАССОТИ ҒОЯВИЮ БАДЕЙ ВА ЭҶОДӢ-ҲУНАРИИ МАСНАВӢ

Мадаминов С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Саноии Ғазнавӣ аз нахустин шоири орифи форсигӯест, ки барои суҳанварони баъдии ирфонгаро ин роҳро ҳамвор кардааст.

Роҷеъ ба ҳолу аҳвол ва осори ӯ дар манобеи илмиву адабӣ ишороти зиёде дарҷ гардидааст, ки ҳамагӣ аз шоирии чирадаст будани ӯ дарак медиҳад. Муҳаммад Авфӣ дар «Лубоб-ул-албоб», Низомии Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола», Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро», Лутфалибеки Озар дар «Оташкада», Ризоқулихони Ҳидоят дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» ва соҳибони тазкираҳои дигар ин нуктаро таъкид доштаанд.

Муҳаққиқи осори Ҳаким Саной, донишманди шинохтаи тоҷик Кароматулло Олимов дар пешгуфтори «Мунтахаби осор»-и шоир аз хидматҳои адабпазӯхон Халилуллоҳ Халилӣ, Мударрисӣ Разаӣ, Саид Нафисӣ, Мазоҳири Мусаффо, Шафеии Кадканӣ, Де Бройн, Бо Утас, Е.Э. Бертелс, Заҳро Дуррӣ, Муҳаммад Бақои Мокон, Маҳдавии Домғонӣ, Назир Аҳмад, Сарвар Ҳумоюн, Ғуломризо Солимиён дар таҳқиқи рӯзгор ва осори Саной ёд кардааст ва таъкид ҳам доштааст, ки бо эҳтимоми аҳли таҳқиқ осори ин суҳанвар дар Эрон, Афғонистон, Тоҷикистон, Шветсия, Ҳоланд ба таъб расидааст. Ҳаким Санойро дар маснависароӣ устод ва мероси адабии ӯро иборат аз маснавиҳои фалсафӣ ирфонӣ «Тариқ-ут-таҳқиқ», «Корномаи Балх», «Ақлнома», «Ишқнома», «Сайр-ул-ибод ила-л-маод», «Тахримат-ул-қалам», «Ғарибнома» донистаанд, ки ҳар яке дар шинохти устувори тафаккур, ақоид, маҳорати суҳанвариву суҳангустарӣ, вусъати андеша, маърифати фароҳи шоир мақоми хосса доранд ва бад-ин васила аз манбаъҳои тафаккури шоир, ҳамчун фалсафа, дин, ирфон дарак медиҳанд.

Маснавии «Сайр-ул-ибод ила-л-маод»-ро Саной дар Сарахс навишта, ба мадҳи қозии он ҷо Сайфуддин Муҳаммад ибни Мансур анҷом додааст. Маснавӣ дар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шариат-ут-тариқат» навишта шуда, миқдори абёташ аз ҳафтсад бештар аст. Ба назари Е.Э. Бертелс, ин маснавии Саной аз ҷиҳати сохт айнан ба мазмуни «Мазҳакаи илоҳӣ»-и Данте Алигери [1265-1321], ки сайри равони одамі дар олами охират аст, монандӣ дорад, ки асари Данте зери нуфузи асари Ҳаким аст.

Маснавии дигари Саной «Тариқ-ут-таҳқиқ» низ бар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» навишта шудааст ва ба назари Забҳуллоҳи Сафо, ба ин равиш сохта шуда, се сол баъди «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» таълиф ёфтааст.

Хидмати суҳанвари ориф Санойи Ғазнавӣ дар таърихи адабиёт, ба қавли бузургтарин орифи шоир Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, халлоқулмаонӣ будани ӯ дар анвои адабии манзум аст. Ҳаким Саной на танҳо дарунмояи қасида, ғазал, рубоӣ, тарҷеоту шеърӣ тасмиро бунёди тағйир дод, беш аз он дар эҷоди маснавӣ ва як навъи комилан ноби он – маснавиҳои ирфонӣ-фалсафӣ ва таълимӣ-ахлоқӣ, ки ба қавли худӣ ӯ: «Ҷуз Саной дигар нагуфт касе», яъне то ин симои эҷодӣ-тасаввуфӣ, касе то ӯ иқдом накарда буд, тозақориҳо дорад.

Адабиёти форс-тоҷик каломии хунарии хирадмехвару донишсолорӣ аст, ки дар оғози зуҳур таҳти ановини «Андарзнома» - ҳою «Панднома» - ҳо тарҳафканӣ шудааст ва ҳатто аз 108 матни хаттии маҳфузмондаи аҳди бостон 16-тои онҳоро пандномаҳо фароҳам овардаанд. Пас аз зуҳури ислом ва сарчашмаҳои ғоявии он ин чанбаи каломии хунари ҷилои хос касб кард ва ин буд, ки унвони ифтихории абулахлоқ рӯйи қор омад.

Донишманди шинохтаи Ҳоланд Т. Бройн бо назардошти хирадмеҳварию донишсолории каломи ҳунарии мазкур менависад, ки: «агар битавон хислате фарогир барои нубуғи адабии Эронӣ баргузид, гироиш ба мавъиза ва андарзгӯй интиҳоби муносибе хоҳад буд» [1, 119].

Модом, ки насихат ноқисро комил ва мудбирро муқбил кунад, пас он бунёдан тафаккурсозу хирадафзо буда, модари ҳисоли ҳамида аст ва васфи хулқи ҳамидаву ҳисоли неку тору пуди каломи ҳунарии манзуму мансури форс-тоҷик аст ва хосса ҷодаи тасаввуфу ирфон, ки он дар муносибати муриду мурод, муршиду мурид ғолибан шакли воқеӣ гирифтааст.

Ҳаким Саной масоили фавқуззирро на танҳо тавассути ашъори лирикии таркиби девон матраҳ кардааст, беш аз он дар маснавиҳояш низ ба ҷанбаҳои назарӣ ва амалии тасаввуфу ирфон амиқравиҳо кардааст.

Албатта, Ҳаким Саной бо истисноӣ маснавии «Корномаи Балх», ки ҳатто дар ин «Мутоибаном» низ фасле таҳти унвони «Сифати арбоби тариқат» дорад, дар ҳамаи дигар маснавиҳояш ба масоили тасаввуфу ирфон ҳастии хешро бахшидааст. Маснавиҳои Ҳаким Саной- «Сайр-ул-ибод-илал-маъод», «Тариқат-ут-таҳқиқ», «Таҳримат-ул-қалам», «Ақлнома», «Саной обод», «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шариат-ут-тариқат», ки нахустин осори ҳунари дар ҷодаи мазкур пазируфта шудаанд, дар онҳо шоир, асосан, ба тасаввуфу ирфон амиқравиҳо кардааст.

Маснавии «Сайр-ул-ибод» - ро Ҳаким Саной ба номи Сайфулҳақ Муҳаммад ибни Мансури Сараҳсӣ сохтааст. Маснавии мазкур рамзию ирфонӣ буда, дар он сафари руҳониёт ба тасвир гирифта шудааст. Маснави муштамил бар 779 байт мебошад. Маснавии «Сайр-ул-ибод»-ро «Канз-ул-рамуз» низ гуфтаанд. Асар аз мухотаб ба бод оғоз мешавад ва абёти оғозини он чунин аст:

*Марҳабо, ай бариди султонваш,
Тахтат аз обу тоҷат аз оташ.
Ай, на аз хоқу хокро фаррош,
В-ай, на аз обу обро наққош. [13, 213]*

Мухотаб бод-қосидест султонваш, зеро макону замони ҳадафаш дар қаламрави қудраташ аст. Оташ, ки болои бод аст, тоҷу об, ки дар поёни он аст, тахт маърифат мешавад. Дар байти сонӣ бошад, бод ҳамчун унсури ҷудоғона нисбат ба обу хок улвист, зеро дар шаклгирии нутфа ба ҷанин бод нақш дорад ва, аз ин рӯ, наққош номбар шудааст ва ғайра.

Сифатҳои дигари бодро Ҳакими ориф басо зебо тасвир мекунад:

*Руҳро монӣ, арчи настӣ ту,
Қас набинад турову ҳастӣ ту.
Бар шавӣ то асиру бар нашавӣ,
Бигзарӣ бар муҳиту тар шавӣ. [13, 213]*

Бод шабеҳи руҳ аст, зеро диди он дастур нест ва вақти боридани борону гузаштан аз дарё тар намешавад ва ғайра.

Муҳтавои маснавии мазкур ин аст, ки нафси оқида дорой ду қувва: ду рӯй ва ду назар аст. Назар ба олами сифлӣ-қуввати омила-қуввати қор ва назар ба олами улвӣ-қувваи дониш аст. Пас, олами сурат-қолбуди инсон, муҳарриқи олами омила мебошад. Қуввати олима мустафид аз ақли фаъол, ки болотар аз аносире табоъ аст ва ҳар қадам марбути сайёраест. Мунтаҳо ҷумлаи афлоку аносир ва маволид мустафиданд аз ақли қул ва ин ҳама дар ҳукми Ҳақ Таъолост.

Яъне, аввалин мавҷудот ақли қул аст ва тавассути он ақли дигару нафс ва ҷисми фалакулафлок падид омадааст. Сипас, ҷаҳор унсур тавассути он зухур мекунад ва тавассути ҷаҳор унсур се маволид падид омадааст: ҷимодот, наботот ва ҳайвонот ва инҳо боз дар се дараҷа: дун, санг, оҳан, миёна, мису арзиз ва комил: симу зар ва лаълу ёқут ва ғайра:

*Ёфтам бар карони Руму Ҳабаи
Шаҳре андар миёни оташ х[в]аи.
Аз бурунаи наву дарун-и мусин,
Турбатаи ҳодису ҳаво-и афин.
Рустаниҳо-и сарнагун аз тоб,
Ҳамчу сояи дарахт бар лаби об.
Мевадорон-и чун дили доно,
Шох дар шебу бех дар боло.
Сохта хаймаҳо зи боду туроб,
Меҳҳо з-оташу таноб аз об. [16, 15]*

Ҳамин тариқ, дар ин маснавӣ оид ба сафари инсон баҳс ба миён меояд ва ин масъала пас аз халқшавии инсон дар ин асар матраҳ мешавад. Мутафаккир аввал оид ба сафар ва ақсоми он баҳс мекунад. Чунончи: Ҳаким Саной сафарро шомили ду ҳикмат: руҳонӣ ва ҷисмонӣ медонад, зеро олам чунин аст: олами ҷисмонӣ ва руҳонӣ. Пас, сафари ҷисмонӣ ба олами ҷисмонӣ ва сафари руҳонӣ ба олами руҳонӣ аст.

Агар дар сафари ҷисмонии инсон пойҳо мақоми меҳварӣ дошта бошанд, дар сафари руҳонӣ ақлу маърифат мақоми хосдоранд. Аз ин рӯ, агар касе сафари руҳонӣ ихтиёр кунад, сараввал бояд олами ҷисмро пок кунад, то ин ки омодаи сафар шавад. Зеро дар ҷисми инсон низ сардию хушкӣ аз хок; сардию тарӣ-аз об; гармию тарӣ-аз бод; гармию хушкӣ-аз оташ аст. Аз ин рӯ, Ҷалолиддини Балхӣ: «Ай аҷаб, ман ошиқӣ ҳар чор зид» мегӯяд, ки ин ишора ба чаҳор унсур: хоку об, боду оташ аст.

«Дар натоиҷи ин чаҳор табоеъ, – омадааст дар «Шарҳи Сайр-ул-ибод ила-л-маод», чун кибру ҳасад ва ҳикду тамаъ ва бугзу бухлу шаҳват ва шараҳу учб, баъд аз он ки ин оламро ба тартибу тадриҷ тавоф кард ва як-як аз манозили ин оламро қатъ кард ва ҳама дар тасарруфи худ даровард, он гоҳ рӯй аз ин олами сағир, ки онро ҷисм гӯянд, ба олами кабир оварда ва як-як аз аносирро манзил созаду дар тасарруфи худ дароварад. Баъд аз он рӯй ба маволид оварда, баъд аз он қадами ҳиммат бар афлок ниҳад, ки аввали он фалак қамар асту охир фалакулафлок. Баъд аз он ақли кул ва сипас олами ваҳдат, ки чунию чигунагиро бад-ӯ роҳ нест ва он олами беинтиҳост».

Бинобар он, Ҳаким Саной саҳт таъкид мекунад, ки ай бод:

*Вораҳон як раҳ, ай фариштаваи,
Хештанро зи обу аз оташ. [13, 215]*

Истиораи фариштаваш киноя аз бод аст, зеро латофати томо дорост. Манзури адиб аз истиораи фариштаваш нафси инсон маърифат мешавад. Ё худ, дар ин байт, ки:

*Ёфтам дояи қадимниҳод,
Буда бо чунбиши фалак ҳамзод. [13, 215]*

Ҳадафи гӯянда аз дояи қадимниҳод замин аст, зеро ҷимодоту набототу ҳайвонотро, ки аз ӯ омадаанд, боз ба ӯ бармегарданд.

Ҳамин тавр, бояд гуфт, ки Саной бо истифодаи анвои гуногуни саноеи бадеӣ чавҳари ҳастӣ ва фалсафаи асосии зиндагиро дар осори ирфонии худ, махсусан, маснавии “Сайр-ул-ибод” бо барҷастатарин шеваи баён бозгӯ намояд.

Ҳамин тавр бояд гуфт, ки Саноеи Ғазнавӣ бо маснавихои нобу дилкаши худ тавонистааст дар адабиёти тасаввуфӣ форсу тоҷик мақоми хосаеро соҳиб гардад, ки шоирону адибони баъдӣ аз шеваи баён, мазмуну таносуби каломи бикри ӯ пайравӣ намоянд. Маснавии “Сайр-ул-ибод”-и Саной дардери дар худ ниҳон дорад, ки хонандаро ба дунёи дигар мекашад ва таскини дарди ноумедону дилшикастагон мебошад. Мазмуни

маснавии мавриди назар пайроҳаҳоеро дар адабиёти замони худ боз намудааст, ки муҳаққиқон ба шеъри ӯ ва ҳунари шоириаш баҳои баланд додаанд.

Ҳар қадар, ки перомуни сохту таркиб ва мазмуни маснавии “Сайр-ул-ибод” дар таққотҳои ба даст омада баррасии шогирдонае анҷом дода бошем ҳам, аммо гуфта наметавонем, ки мавзуи мавриди назарро ба таври комил фаро гирифтаем. Умед аст, ки дар солҳои баъдӣ доманаи кори худро густарда пажӯҳиш намуда, ин мавзуро ба таври ҷарфтар ва комил таҳқиқ намуда бошем.

АДАБИЁТ

1. Бройн, Т. Ҳақими иқлими ишқ. Таъсири мутақобилаи дину адабиёт дар зиндагӣ ва осори Ҳаким Саной [Тарҷумаи Маҳёри Алавии Муқаддам ва Муҳаммад Чавводи Маҳдавӣ] / Т. Бройн. – Техрон: Остони Қудс, 1378. – 575 с.
2. Бройн, Т. Шеъри сӯфиёнаи форсӣ [Тарҷумаи Маҷдуддини Кайвонӣ] / Т. Бройн. – Техрон : Нашри марказ, 1378. – 189 с.
3. Дар боби рӯшноӣ. Баргузидаи Ҳадиқат–ул–ҳақиқат. Интиҳоб ва тавзеҳи доктор Аҳмад Маҳдавии Домйонӣ. Бо саъй ва эҳтимоми Мирзо Солеҳов. – Душанбе : Ирфон, 2007. – 227 с.
4. Зарринқӯб, Абдулхусайн. Арзиши мероси суфия / Абдулхусайни Зарринқӯб. – Техрон : Ориё, 1344. – 270 с.
5. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. «Мантӣқ–ут–тайр»–и Аттори Нишопурӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқот / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон : Сухан, 1383. – 903 с.
6. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Дар иқлими рӯшноӣ. Тафсири чанд йазал аз Ҳаким Санойи Ғазнавӣ / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон : Огоҳ, 1373. – 299 с.
7. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Тозиеҳои сулук / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон : 1377. – 458 с.
8. Олимов, К. Мирозрение Санай / К. Олимов. – Душанбе : Дониш, 1973. – 193 с.
9. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Девон / Абулмаҷд Маҷдуд Саной: бо саъй ва эҳтимоми М. Разавӣ. – Техрон: Саной, 1354. – 1227 с.
10. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Девон / Абулмаҷд Маҷдуд Саной: бо пешгуфтори Мазохир Мусаффо. – Техрон, 1336. – 687 с.
11. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Маснавиҳо / Абулмаҷд Маҷдуд Саной. Ба интизоми шарҳи «Сайр–ул–ибод ила–л–маод»: бо тасҳеҳу муқаддимаи М. Разавӣ. – Техрон : Донишгоҳ, 1360. – 381 с.
12. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Ҳадиқат–ул–ҳақиқа ва шариат–ул–тариқа / Абулмаҷд Маҷдуд ибни Олам Санойи Ғазнавӣ : тасҳеҳу таҳияи М. Разавӣ. – Техрон : Донишгоҳ, 1359. – 875 с.
13. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Ҳадиқат–ул–ҳақиқа ва шариат–ул–тариқа / Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам Санойи Ғазнавӣ : бо сарсухани К. Олимов. – Душанбе, 2008. – 666 с.
14. Саной. Маҷмуаи мақолати Ҳамоиши байналмилалии Ҳаким Саной. Бо эҳтимоми Маряма Ҳусайнӣ. – Техрон : Хонаи китоб, 1388. – 887 с.
15. Санойи Ғазнавӣ. Сайр-ул-ибод. Таҳия ва тавзеҳи Муҳлиса Нуруллоева. – Хучанд: Ношир, 2023. 94 саҳ.
16. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон [Ҷилди 2] / Забехулло Сафо. – Техрон : Фирдавс, 1373. – 1460 с.

МУХТАССОТИ ҒОЯВИЮ БАДЕЙ ВА ЭҶОДӢ–ҲУНАРИИ МАСНАВИИ “САЙР-УЛ-ИБОД ИЛА-Л-МАОД”

Дар мақолаи мазкур мавзуи мухтассоти ғоявию бадей ва эҷодӣ–ҳунарии маснавии “Сайр-ул-ибод ила-л-маод” мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки маснавии «Сайр-ул-ибод ила-л-маод»-ро Саной дар Сарахс навишта, ба мадҳи қозии он ҷо Сайфуддин Муҳаммад ибни Мансур анҷом додааст.

КАЛИДВОЖАҲО: ғояҳо, қозӣ, мадҳ, бадей, мухтассот.

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ И ТВОРЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАСНАВИ «САЙР-УЛ-ИБАД ИЛА-Л-МАОД»

В данной статье рассматривается тема идейно-художественных и творческих особенностей маснави «Сайр-ул-ибод ила-л-маод». Автор отмечает, что маснави «Сайр-ул-ибод ила-л-маод» была написана Санай в Сарахе в честь местной судьбы Сайфуддина Мухаммада ибн Мансура.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: идеи, судья, похвала, искусство, особенности.

IDEAL-ARTISTIC AND CREATIVE FEATURES OF MASNAVI “SAYR-UL-IBAD ILA-L-MAOD”

This article discusses the topic of ideological, artistic and creative features of the Masnavi “Sair-ul-ibod ila-l-maod”. The author notes that the masnavi “Sair-ul-ibod ila-l-maod” was written by Sanai in Sarah in honor of the local judge Saifuddin Muhammad ibn Mansur.

KEY WORDS: ideas, judge, praise, art, features.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мадаминов Сироятулло* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **006772869**.

Сведения об авторе: *Мадаминов Сироятулло* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **006772869**.

Information about the author: *Madaminov Siroyatullo* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **006772869**.

КОРБУРДИ УСУЛҲОИ ТАРҒИБОТ ДАР РАДИОИ ОЗОДӢ

Кенчаев Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ИМА аз чумлаи кишварҳоест, ки тавассути дастгоҳҳои тарғиботи чаҳониаш ба мисли телевизион ва радиои «Садои Америка», Телевизиони «Ал-Ҳурра», Радиои «Сава», радио ва телевизиони Мартӣ, Радиои «Аврупои озод» / Радиои «Озодӣ», Радиои «Осиёи озод», ки зертобеи Оҷонсии ИМА оид ба ВАО-и глобалӣ (USAGM) мебошанд, ба 61 забони милли ва ба 125 кишвари дунё чанги иттилоотии густурда мебарад.

Ба баёни таҳлилгарон, ҳамасола барои фаъолияти расонаҳои зертобеи Оҷонсии ИМА оид ба ВАО-и глобалӣ, ки василаи асосии тарғиботанд, маблағҳои зиёд ҷудо карда мешавад. Конгресси ИМА ҳамасола барои тарғибот нисбат ба маблағи дархостшуда ҳатто бештар пул ҷудо мекунад.

Соли 1998 дар ИМА Қонун «Дар бораи ислоҳот ва таҷдиди сохтори корҳои хориҷӣ» қабул шуд. Тибқи қонуни мазкур 1-уми октябри соли 1999 Шурои идораи паҳш (BBG) ё ин ки Шурои идораи паҳши барномаҳои телевизиону радио ташкилоти мустақил гардида, масъулияти идораи «Садои Америка», Идораи паҳши барномаҳо барои Куба, Радиои «Аврупои озод» / Радиои «Озодӣ», Радиои «Осиёи озод» ва Шабакаҳои паҳши барномаҳои Шарқи наздик (MBN)-ро ба дӯш гирифт.

Радиои «Аврупои Озод» / Радио «Озодӣ» расонаи дуҷуми бузургтаринест, ки таҳти назорати Оҷонсии ИМА оид ба ВАО-и глобалӣ қарор дорад. Воқеан, Радиои «Аврупои Озод» ҳамчун ташкилоти алоҳида паҳши барномаҳояшро 4 июли соли 1950 аз студия дар Нью-Йорк барои Чехословакия шуруъ карда, сипас барои кишварҳои сотсиалистии Аврупои Шарқӣ идома додааст.

Радиои «Озодӣ», ки барои Иттиҳоди Шуравӣ пешбинӣ шуда буд, 1-уми март соли 1953 паҳши барномаҳояшро ба забони русӣ аз Мюнхени Олмон оғоз карда, сипас барномаҳояшро ба забонҳои дигари халқҳои СССР тавсеа бахшидааст. 1 октябри соли 1976 ин ду радио муттаҳид карда шуданд. Радиои «Аврупои озод»/ Радиои «Озодӣ» аз 23 редакцияи алоҳида иборат буда, бо 27 забон барнома паҳш мекунад ва дар онҳо 623 нафар корманди штатӣ фаъолият мекунанд. Радиои мазкур яке аз бузургтарин расонаи таблиғотии ИМА мебошад.

Радиои «Аврупои озод» / Радиои «Озодӣ» расонаи хабарӣ аст ва рисолати он пешбурди арзишу ниҳодҳои демократӣ ва ҳуқуқи инсон аз роҳи бозтоби воқеаҳо дар кишварҳоест, ки онҳо расонаҳои озод аз ҷониби ҳукумат манъгашта нашудаанд. Кормандони радио барои мардуми чунин кишварҳо хабарҳои озод ва баҳси ошкоро фароҳам меоранд, ки бисёриҳо дар ин кишварҳо ба онҳо дастрасӣ надоранд.

Бояд гуфт, ки тарғиботи Радиои «Озодӣ» вобаста аз сиёсати Ҳукумати ИМА тавсеа ё коҳиш меёбад. Масалан, агар соли 2001 22 редакцияи Радиои «Озодӣ» ба 26 забон барнома дошта бошанд, соли 2013 28 редакцияи радио ба 21 кишвари олам барнома паҳш карда, дар шаҳри Прага ва 19 шубаи он дар кишварҳои мухталиф 400 рӯзноманигори штатӣ ва 750 хабарнигор ифои вазифа менамуданд. Феълан Радиои «Озодӣ» аз 23 редакцияи алоҳида иборат буда, ба 27 забони дунё ҳафтае беш аз 1200 соат барнома паҳш мекунад ва он ҳафтае 41,1 миллион нафар муштарӣ дорад.

Қобили таъкид аст, ки Радиои «Озодӣ» дар фазои иттилоотии Тоҷикистон мавқеи муҳим дошта, аз нигоҳи фанӣ, маблағгузорӣ ва паҳши иттилоъ расонаҳои кишвар бо он рақобат карда наметавонанд. Радио нисбат ба Тоҷикистон ба кишварҳои ҳамсоияи мо бештар барнома паҳш мекунад. Масалан, ба забони туркманӣ ҳафтае 56 соат барнома паҳш мешаваду ба забони қирғизӣ ҳафтае 69 соат ё ба забони ўзбекӣ ҳафтае 168 соат барнома паҳш мекунад, ки ин паҳши шабонарӯзии барномаҳоро дар назар дорад.

Бозпаҳши барномаҳои Радиои «Озодӣ» дар Тоҷикистон аз нигоҳи сиёсӣ иҷоза дода намешавад, зеро ҳукумати кишвар фаъолияти тарғиботии ин радиоро хуб дарк кардаанд ва

барои пешгирии дигаргунсозии афкори мардум нисбати сохти давлат ба ин амал ичоза намедиханд. Дар ҳамин ҳол барномаҳои радиои мазкурро дар зиёда аз 20 мамлакат бо мавҷи кӯтоҳ ва миёна шундан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки бахши тоҷикии Радиои «Озодӣ» дар солҳои охир камтар дар мавзӯҳои сиёсӣ матлаб пахш карда, бештар мавзӯҳои расонаӣ мекунад, ки ба вайрон кардани ахлоқи ҷомеа равона шудаанд. Масалан, расонаи мазкур солҳои охир мавзӯи ҳамчинсгароёнро дар Тоҷикистон бардошта, онро як амали табиӣ ва маъмулӣ арзёбӣ мекунад. Ин амал ҳоло ҳам идома дорад. Ҳадаф аз пахши ин матлабҳо ба арзишҳои суннати ҷомеаи Тоҷикистон латма зада, тафаккури хонандаҳоро нисбат ба ин амали зишт нарм кардан аст.

Ҳамин тавр, дар Радиои «Озодӣ» ҳангоми бурдани тарғибот ба манфиатҳои ИМА вайрон кардани усулҳои асосии фаъолияти журналистӣ ва одоби рӯзноманигорӣ ба назар мерасад. Ҳамзамон, ҳангоми пеш бурдани тарғибот он аз тамоми усулҳои, ки мо дар боби якуми қорамон зикр кардем, ба таври фаъолона истифода мекунад, чун манбаи номаълум, қаҳрамони сохта, истинод ба ашхоси гуногун, омӯзиши гӯё ҳуҷҷатҳо ва монанди ин.

Бояд зикр кард, ки маводи Радиои Озодиро баъзе расонаҳои Тоҷикистон таблиғ мекунанд. Ба зикри муҳаққиқ Ҷовид Муқим, сабаби асосии ба расонаҳои хориҷӣ рӯ овардани аҳолии Тоҷикистон набудани эътимод ба ВАО-и кишвар аст. Мутаассифона, бо сабабҳои гуногун ВАО-и Тоҷикистон пахши иттилоӣ воқеӣ ва беғаразро барои аҳолии таъмин карда наметавонад. Воқеан, то он вақте ки ВАО-и ҷи давлатӣ ва ҷи хусусии Тоҷикистон ба аҳолии саривақт хабари воқеӣ ва беғаразро пешниҳод накунанд, муштариёни расонаҳои хориҷӣ қоҳиш нахоҳанд дод.

Методи такрор, ки бо номи “усули Геббелс” низ маълум аст. Ин техника такрори беҳири як идеяро дар бар мегирад. Чунин андеша, махсусан, агар он дар шакли шиори оддӣ осон ба хотир оварда шуда бошад, пас аз такрори чандинқарата, аз тарафи омма ҳамчун ҳақиқат дарк карда мешавад.

Радиои Озодӣ аз ин усул бисёр фаровон истифода мебарад ва дар мавриди як ҳодиса ё рӯйдод, ки хусусияти тарғиботиро дорад, баъди ҳар чанд рӯз мавод нашр кардан мегираду бо ин роҳ ҳолати мазкурро барои хонандаш ҳамеша ёдовар мешавад.

Методи дигаре, ки дар мавтолиби Радиои Озодӣ зиёд мушоҳида мешавад, ин “нимҳақиқат” аст. Азбаски аудиторияи ин расона пайваста қорамандони онро ба дурӯғпароканӣ айбдор мекунанд, қорамандони он аз усули дигар истифода мебаранд. Аз ин рӯ, барои онҳо аз усули “нимҳақиқат” истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст, зеро расона ба аудитория якҷанд навъи иттилоӣ пешниҳод мекунад, ки баъзеи онҳо ба ҳама маълум аст ва ё имкон дорад, ки ба осонӣ санҷида шаванд, вале қисми дигари далелҳо таҳриф, илова ва ё умуман бурида мешаванд. Гузашта аз ин, далелҳо ҳатман бо ҳам алоқаманд нестанд. Шахсе, ки қисми аввали паёмро ҳамчун ҳақиқат қабул мекунад, эътимол ба қисми дуюм низ бовар мекунад.

Масалан, дар охири моҳи март ин расона бо така ба манобеи худ хабар дод, ки нух соқини шаҳри Ваҳдат аз тарафи Қумитаи давлатии амнияти миллии Тоҷикистон боздошт шудаанд. Ин хабари дар 2 расонаи дигар, яке дохилӣ – “Азия Плюс” ва дигаре байналмилалӣ – “Рейтерс” низ нашр шуд.

Дар хабар гуфта шудааст, ки 9 соқини шаҳри Ваҳдат бо гумони робиташон бо айбдоршавандагони ҳамлаи террористӣ дар Маскав боздошт шудаанд.

Сипас, расона иттилоӣ дод, ки барои тасдиқи хабар ба муовини раиси шаҳри Ваҳдат Шоқирҷон Иқромзода занг задаанд, вале ӯ дар суҳбат бо Радиои Озодӣ ин хабарро на тасдиқ ва на рад карда, хостааст, ки бо чунин суол ба мақомоти интизомӣ муроҷиат шавад.

Бо гузашти 3 рӯз аз наشري ин хабари воқунишбор Радиои Озодӣ дар ин робита хабари наверо нашр кард бо унвони “Манобеъ: 20 кас ба гумони омодагӣ ба ҳамла дар Тоҷикистон боздошт шудаанд”, ки бисёр ҳангомавӣ буд.

Баъди ин, хабаргузори аз қавли як манбааш дар мақомоти қудратии Тоҷикистон бо шартӣ зикр нашудани номаш гуфт, боздоштшудаҳо соқинони шаҳрҳои Ваҳдат, Роғун ва Норақ ҳастанд ва ин ашхосро дар остонаи ҷашни Наврӯз дастгир карданд.

“Қасди гурӯҳ ин будааст, ки ба чашни асосии Наврӯз дар шаҳри Душанбе ҳамла кунанд ва то ҳадди имкон шахсони бештарро ба қатл расонанд. Чашни асосӣ рӯзи 24-уми март бояд баргузор мешуд, аммо барои ин ҳодиса як рӯз ба қафо партофта шуд. Баъд аз гирифтани хабар дар бораи қасди ҳамла, нерухои вижаи КДАМ ва ВКД ду-се рӯз “Майдони Истиқлол”-ро зери назорат гирифтанд. Баъд аз он ки гумонбарон боздошт ва хавф бартараф шуд, чашнро гузаронданд”, - навишт Радиои Озодӣ аз забони манбааш.

Ҳамсуҳбати Радиои Озодӣ гуфтааст, қазияро муфаттишони Кумитаи давлатии амнияти миллии дар ҳамоҳангӣ бо Прокуратураи генералӣ тафтиш мекунанд муфаттишон таҳқиқ доранд, ки боздоштшудагон бо афроде, ки гумонбарони асосии ҳамла ба “Крокус Сити Ҳолл” ҳастанд, то кучо робита дошанд.

Бо гузашти 1 шабонарӯз Кумитаи давлатии амнияти миллии Тоҷикистон ин хабарро беасос ва дурӯғ номида, аз сокинон хост, ба он бовар накунанд.

Радиои Озодӣ аз ин изҳорот хабари дигаре таҳия карда, дар он гуфт, Кумитаи давлатии амнияти миллии Тоҷикистон боздошти гурӯҳе аз шаҳрвандони ин кишвар барои омодагӣ ба ҳамлаи террористӣ дар арафаи иди Наврӯзро хабари “носанчида ва иғвоангез” номид.

Усули дигари серистеъмол дар ин расона феврият ва таъсири аввалият аст, зеро тавре ки дар боби якум гуфтем, касе, ки ба ҷаҳон аввалин шуда, сухан мегӯяд, ӯ бе мушкилӣ ҳақ хоҳад буд. Ҳамин тавр, Радиои Озодӣ кӯшиш мекунад дар ҳамаи маврид нахустин шуда, хабар диҳад, зеро хабари аввалин дар бораи чизе ба одам назар ба ҳар гуна иттилооти минбаъда, сарфи назар аз объективият, мувофиқат ва эътимоднокии фактҳои нав таассуроти бештар мегузорад.

Дар мавриди истифодаи методи таъсири хузурӣ ва таҳияи гузоришҳо аз ҷойи ҳодиса Радиои Озодӣ таҷрибаи бой дорад, зеро ҳангоми роҳпаймоӣҳо ва намоишҳои эътирозӣ дар назди бинои сафоратхонаҳои кишварҳои аврупоӣ ё митингҳои эътирозӣ мухбирони радио зуд пайдо шуда, аз ҷараёни он гузориши мустақим ё аз ҷойи ҳодиса паҳн мекунанд, ки намунаҳои хеле зиёданд.

Методи дигари серистеъмол манбаи беном ё қаҳрамони таъсирдорест, ки гӯё намехоҳад номаш ифшо шавад ва ба ҳайси манбаъ ё коршинос баромад мекунад. Ин усул низ дар Радиои Озодӣ ба таври васеъ истифода мешавад.

Масалан, дар хабаре, ки дар ин расона бо номи ““Дар Русия гум шуд, дар Тоҷикистон ёфт шуд”. Боздошти муҳоҷири тоҷик барои наворҳои “Ҳамос”” нашр кардааст, гуфта шудааст, як муҳоҷири тоҷик дар Русия, ки ба гуфтаи наздиконаш барои паҳн кардани наворҳои “Ҳамос” дар шабакаҳои иҷтимоӣ боздошт ва бенишон шуда буд, дар боздоштгоҳи Кумитаи давлатии амнияти миллии Тоҷикистон дар Душанбе ниғадорӣ мешавад.

Радиои Озодӣ аз қавли як манбаи огоҳ аз тафтишот рӯзи 7-уми январ навишт, ки Муҳаммаднабӣ Ҷалилов аз Русия ронда ва дар Тоҷикистон ба иттиҳоми “ташкили гурӯҳи ифротгаро ва ҳамкорӣ бо созмонҳои мамнуъ” боздошт шудааст.

Ба иттилои ин манбаъ, Муҳаммаднабӣ Ҷалилов, сокини 23-солаи ноҳияи Ёвон буда, дар ширкати дар Русия ба ҳайси ҷангалбур кор мекард.

Радиои Озодӣ дар идома гуфтааст, ин манбааш барои онҳо шарҳ надод, ки ӯ дақиқан бо кадом “созмони мамнуъ” ҳамкорӣ кардааст, вале афзудааст, “дар парванда зикр шудааст, ки ин гурӯҳ наворҳои хусусияти ифротидошта, аз ҷумла наворҳои “Ҳамос” ва ҷангро дар Ғазза паҳн мекардаанд”.

Ҳамин гуна, чунин хабарҳое, ки аз қавли манбаи “боэтимод” буда, “намехоҳанд номашон зикр шаванд”, дар ин расона хеле зиёданд ва дар бештари маврид барои таъсирнок шудани ахбор бештар ин манбаъро қудратманд ва соҳиби сухану огоҳ аз тамоми қазия муаррифӣ мекунанд.

Бояд гуфт, иттилооте, ки бо ин роҳ мунташир мешавад, дар аксари мавридҳо аз ҳақиқат дур аст, аммо истинод ба андешаи шахсони бонуфуз ё манбаъҳои таъсирдор онро дар назари мардуми одӣ устуворият ва вазн мебахшад. Дар баробари ин, рӯзноманигорон барои хабари бардурӯғ ҳеч гуна масъулият надоранд, зеро манбаъ номаълум аст.

Методи дигар серистеъмол муҳосираи иттилоотӣ аст. Ин метод аз барҳам додани қобилияти душман барои ошкоро эълон кардани мавқеи худ иборат аст. Ин намуди пропаганда бо бартарияти иттилоотӣ ва сензура робитаи зич дорад. Истифодаи методи мазкур имкон медиҳад, ки воқеаҳои ҷараёndoшта ба таври якхела шарҳ дода шавад ва нуқтаи назари дигар барои оммаи васеъ амалан дастнорас боқӣ монад.

Ба намунаи муҳосираи иттилоотӣ вазъи कोरोनाвирус дар Тоҷикистон мисол шуда метавонад, зеро Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ 11 марти соли 2020 пандемияи COVID-19-ро расман эълон кард. Ҳарчанд дар Тоҷикистон тайи якуним моҳ расман ягон мавриди сирояти कोरोनाвирус ба қайд гирифта нашуд, вале Радиои Озодӣ пайваста аз афзоиши мавридҳои гирифтӣ ба он ва марғу мири одамон бар асари он гузориш меод. Агарчи мақомоти расмӣ меғуфтанд, илтиҳоби шуш, ки боиси марғи шуморе аз шаҳрвандон шудааст, ба कोरोनाвирус иртибот надорад, вале чун муҳосираи иттилоотӣ буд, аҳоли бештар ба ин расона бовар мекард. Танҳо рӯзи 30 апрели соли 2020 Агентии миллии иттилоотии “Ховар” дар бораи аввалин понздаҳ ҳолати сироятёбӣ ба कोरोनाвирус хабар дод ва бо ҳамин фазо дигаргуна гашт.

Инҳо чанд намуна аз методҳои буданд, ки дар радиои Озодӣ ба таври фаровон ва ҳамеша истифода мешаванд.

Ҳамин тавр, аксари ин методҳо дар матолибе истифода шудаанд, ки дар қолаби жанрҳои хабарӣ, махсусан, хабару гузориш таҳия шудаанд. Аз ин рӯ, дар фасли дуюми ин боб дар мавриди истифодаи жанрҳои публитсисти дар расона маълумот медиҳем.

АДАБИЁТ

1. Журналистикаи тоҷик ва масъалаҳои низоми нави ҷаҳон. (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: «Деваштич», 2004.– 88 с.
2. Маҷмуаи қонунҳо дар бораи ВАУ (бо забонҳои русӣ ва тоҷикӣ). – Душанбе: Маркази САҲА дар Тоҷикистон, 2006.–182 с
3. Муқим Джовид. Радио «Свобода»: лож и правда. – Душанбе: Деваштич, 2005.– 181 с.
4. Муқим Ҷ. Сиёсат ва ҷанги иттилоотӣ / Ҷ. Муқим. – Душанбе: Деваштич, 2006.- 71 с.
5. Муқим Ҷовид. Мақоми жанрҳо дар Радиои «Озодӣ». – Душанбе: Сино, 2000.– 56 с.
6. Муқим Ҷовид. Ҳақиқат ва дурӯғ.–Душанбе: «Сино», 2000.- 47с.
7. Муқимов М. Мусоҳиба ва техникаи таҳияи он / М. Муқимов. – Душанбе: Озар, 2013. – 160 с.
8. Муродов М. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналист. (лексияи мухтасар). Қисми 2 / М. Муродов. – Душанбе: Эҷод, 2008.–88 с.
9. Муродӣ М. Донишномаи фарҳанги рӯзноманигорӣ / М. Муродӣ. – Душанбе: Аржанг, 2016.– 480 с.
10. Муродӣ М. Метод ва методологияи таҳқиқи илмӣ / М. Муродӣ – Душанбе: Аржанг, 2019. – 160 с.
11. Муродӣ М. Сотсиологияи журналистика / М. Муродӣ. – Душанбе, 2020. – 240 с.

КОРБУРДИ УСУЛҲОИ ТАРҒИБОТ ДАР РАДИОИ ОЗОДӢ

Дар мақолаи худ мо корбурди усулҳои тарғиботро дар мисоли матолиби Радиои Озодӣ мавриди баррасӣ қарор додаем, зеро ин расона дар фазои иттилоотии Тоҷикистон мавқеи худро дорад ва бо нашри хабару матолиби гуногун ба афкори умум таъсиргузор аст. Пӯшида нест, ки дар ин замина аз усулҳои тарғиб ба таври васеъ истифода мебарад. Мо дар ин мақола бо истифода аз таҳқиқоти муҳаққиқони соҳаи журналистика ва матолиби давоми соли 2024 нашркардаи Радиои Озодӣ навъу усулҳои тарғиботро таснифбандӣ кардем. Натиҷаи таҳқиқи мо нишон дод, ки Озодӣ аз усулҳои гуногуни тарғибот ба таври васеъ истифода мебарад.

КАЛИДВОЖАҲО: тарғибот, пропoгaндa, иттилоъ, журналистика, радио, озодӣ, хабар, манбаъ.

МЕТОДЫ ПРОПАГАНДЫ В РАДИО ОЗОДИ

В нашей статье мы рассмотрели методы пропаганды на материалах Радио Озоди, ведь это средство массовой информации занимает ведущую роль в информационном пространстве Таджикистана. Его публикации, новости и статьи оказывают значительное влияние на общественное мнение. Не секрет, что Радио Озоди использует различные методы пропаганды. В этой статье мы классифицировали различные методы пропаганды, основываясь на работах исследователей журналистики и материалах, опубликованных на сайте Радио Озоди в 2024 году. По результатам нашего исследования мы выяснили, что «Озоди» эффективно использует различные методы пропаганды.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: пропаганда, информация, журналистика, радио, озоди, новости, источники.

METHODS OF PROPAGANDA ON THE BASIS OF RADIO OZODI

In our article, we examined propaganda methods using materials from Radio Ozodi, because this media outlet occupies a leading role in the media landscape of Tajikistan. Its publications, news and articles have a significant influence on public opinion. It is no secret that Radio Ozodi uses various propaganda methods. In this article, we have classified various propaganda methods based on the work of journalism researchers and materials published on the Radio Ozodi website in 2024. Based on the results of our research, we found that Ozodi effectively uses various propaganda methods.

KEYWORDS: propaganda, information, journalism, radio, ozodi, news, sources, media.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кенҷаев Шодмон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети журналистика. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 92-759-11-15. E-mail: kenjaev.shodmon00@gmail.com.

Сведения об авторе: *Кенджаев Шодмон* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультет журналистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: [+992] 92-759-11-15. E-mail: kenjaev.shodmon00@gmail.com.

Information about the author: *Kenjaev Shodmon* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Journalism. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe, Rudaki Ave, 17. Phone: [+992] 92-759-11-15. E-mail: kenjaev.shodmon00@gmail.com.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ РЪЗНОМАИ "НАРОДНАЯ ГАЗЕТА"-И БЕЛОРУС

Мукумова Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Васоити ахбори оммаи Беларус дар баробари дигар воситаҳои ахбори оммаи кишварҳои олам дар фазои иттилоотии ҷаҳон ҷойгоҳи намоён дорад.

Дар кишвари Беларус васоити ахбори оммаи ҷопӣ ва электронии шаклҳои гуногуни моликият бо мавзӯҳои мухталиф фаъолият мекунад. Васоити ахбори оммаи хориҷӣ низ дар фазои ВАО-и Беларус ба таври васеъ муаррифӣ мешаванд.

То 1 сентябри соли 2023 дар Беларус 721 рӯзнома ва 866 маҷалла нашр шудааст, ки зиёда аз се ду ҳиссаи онҳоро нашрияҳои хусусӣ ташкил медиҳанд.

Матбуоти ҷопӣ дар Беларус асосан ба забонҳои беларусӣ ва русӣ нашр мешаванд, инчунин нашрияҳо бо забонҳои англисӣ, полякӣ, украинӣ ва олмонӣ низ амал мекунад.

Рӯзномаҳои «SB Belarus Segodnya», «Respublika» ва «Народная газета» бонуфузтарин нашрияҳо ба ҳисоб мераванд. Шумораҳои рӯзномаҳои маҳаллии машҳури кишвари Русия ба монанди «Комсомольская правда» ва «Аргументы и факты» низ дар Беларус маъмуланд. Умуман, дар Беларус зиёда аз 4 ҳазор расонаҳои хориҷӣ паҳн карда мешаванд, аз ҷумла аз Русия, Украина, Қазоқистон, ИМА, Британияи Кабир, Олмон, Италия, Фаронса, Нидерланд, Полша, Литва, Латвия. Инчунин, то 1 сентябри соли 2020 дар Беларус 29 нашрияи интернетӣ сабти ном шудааст, ки 7-тои он хусусӣ мебошад. Бояд гуфт, ки бисёре аз нашрияҳо версияҳои электронӣ дар шакли веб-саҳифаҳо доранд, ки хонанда бидуни харидани нусхаи ҷопӣ бо мундариҷаи он шинос шуда метавонад.

Тибқи омор то 1 уми феврالی соли 2020 дар Беларус 722 рӯзнома ва 851 маҷалла нашр шудааст. Зиёда аз 70 фоизи ҳамаи нашрияҳои бақайдгирифташуда ғайридавлатӣ мебошанд. Матбуоти Белоруссия бештар бо забонҳои беларусӣ, русӣ, олмонӣ, англисӣ, украинӣ ва дигар забонҳо мавод нашр мекунад.

Народная газета нашрияи миллии иҷтимоию сиёсии кишвари Белоруссия буда, бо фармони Шурои Олии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Беларус «Дар бораи воситаҳои ахбори оммаи Шурои Олии ҶШС-и Беларус» 12 уми июли соли 1990 ба ҳайси мақомоти ҷопии Шурои Олии Беларус таъсис ёфта, нахустин шуморааш 2 октябри ҳамон сол ба таъъ расидааст. 9 уми апрели соли 1991 дар маҷлиси умумии коллективи журналистони редакция Оинномаи муваққатии редакцияи «Народная газета» таъсис дода шуд ва он 25 уми июни ҳамон сол аз ҷониби Шурои Олӣ тасдиқ карда шуд. Мутобиқи ин оиннома муассиси рӯзнома Шурои Олии Ҷумҳурии Беларус буда, редакцияи рӯзнома шахси ҳуқуқӣ мебошад. Сармуҳаррири рӯзномаи «Народная газета»-ро Шурои Олӣ ба вазифа таъин мекунад. Ҳайати таҳририяи рӯзнома аз рӯйи принципҳои ҳисоби хароҷот, худтаъминкунӣ ва худмаблағгузорӣ амал мекунад. Фуруш ва барҳамдиҳии рӯзномаро муассиси он анҷом медиҳад.

Дар тули таърихи фаъолияташ рӯзнома дар бораи воқеаву рӯйдодҳо аз нуқтаи назари мустақил гузориш медиҳад ва нуқтаи назари одилонаи демократиро ҳифз мекунад. Айни замон вазифаи сармуҳарририи рӯзномаро Квят Дмитрий Александрович ба уҳда дорад. Муассиси нашрия Ҳукумати Ҷумҳурии Беларус мебошад.

17 уми марти соли 1995 Фармони Президенти Беларус таҳти №113 «Дар бораи баъзе вайронкуниҳои қонунгузорӣ дар фаъолияти воситаҳои ахбори омма» ба таъъ расид. Дар сархати дуоми фармон навишта шуда буд, ки «Барои нашр кардани мавод таҳти рубрикаи «Мактуб ба Президент» дар Народная газета дар санаи 10 уми марти соли 1995 аз ҷониби муаллифи номаълум, ки мардумро ба хушунат ба низои шаҳрвандӣ даъват мекунад, сармуҳаррири ҳамин газета Иосиф Середич Павлович аз кор озод карда шавад».

Мувофиқи қонун Президенти Беларус ҳақ надошт сармаҳарриро аз вазифааш сабукдӯш кунад, чунки ин кор танҳо аз тарафи Шурои Олӣ пешбинӣ шуда буд. Аммо дар

ин фармон ба «хуқуқҳои конституционии президент оид ба таъмини субот, ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон» ишора шудааст. Банди 1 и моддаи 100-уми Конституцияи Беларус ба сарвари давлат расман чунин ҳуқуқҳоро додааст. Бо вучуди муроҷиати муҳолифин Шурои Олӣ аз сардабири нашрияи худ дифоъ накард ва сабаби асосӣ он буд, ки аксарияти вакилон аз ин истеъфои пинҳонӣ шод шуданд.

Моҳи март соли 1996 сармуҳаррири "Народная газета" -ро Президент бори дигар бо иттиҳомии "нотавонӣ дар иҷрои вазифаҳои" барканор кард, аммо дар байни мардум чунин ақида паҳн шуд, ки ин истеъфоро мақолаҳои интиқодии ӯ дар бораи эътилофи байни Беларус ва Русия ба вучуд овардаанд.

17 март соли 1995 Александр Лукашенко бо фармони худ Николай Галкоро сармуҳаррири нави "Народная газета" таъин кард. Бояд қайд намуд, Иосиф Сяредзич 11-уми июли соли 1995 рӯзномаи нави "Народная воля" -ро таъсис додааст.

«Народная газета», ки як нашрияи мустақил аст, ҳеҷ гоҳ робитаи худро бо мақомоти давлатӣ пинҳон накардааст. Аммо, ҳамзамон, ҳамеша маълум буд, ки ин робита бо рӯзномаҳои давлатӣ чандон наздик нест.

Басомади нашрия ҳафтае як маротиба- танҳо рӯзҳои чумба буда, бо забонҳои русӣ ва белорусӣ маводҳои чоп мекунад ва тиражи он то ба 35 ҳазор нусха мерасад. Рӯзнома бо формати А3 ва теъдоди 64 саҳифа нашр мешавад.

Дар рӯзнома қариб дар бораи тамоми мавзӯҳои мавод ҷой дода шудааст. Мавзӯҳои сиёсат, маориф, тандурустӣ, хоҷагии манзилию коммуналӣ, амалияи пардохти музди меҳнат, нафақа ва кумакпулӣ, ҳифзи меҳнат, ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунанда аз қабилҳои онҳоянд. Дар нашрия рӯзноманигорони пешбар, иқтисодчиён, сиёсатшиносон, таърихшиносон, санъатшиносон, роҳбарони корхонаҳо ва коршиносони муҳтарами вазорату идораҳои маводҳои ҳешро нашр мекунад.

«Народная газета» як нашрияи парламентии миллии ва ҷамъиятӣ-сиёсӣ, ки барои доираи васеи хонандагон таҳия шудааст.

Мақоми расмӣ рӯзнома дар қонунҳои Ҷумҳурии Беларус муқаррар шудааст. Бисёр ҳуҷжатҳо, аз ҷумла санадҳои қабулкардаи Маҷлиси Миллӣ ва Суди конституционӣ пас аз интишор дар саҳифаҳои рӯзнома эътибори худро пайдо мекунад.

Сохтори редакцияи шӯъбаҳои зеринро дар бар мегирад: сохтмони давлатӣ, иқтисодиёт, мушкilotи иҷтимоӣ, ахбор, экология ва муҳити инсон, маданият, лоиҳаҳои махсус, мактубҳо ва қорҳои оммавӣ, шабакаи корреспонденти минтақавӣ, таблиғ ва ғайраҳо.

Дар редакцияи шӯъбаи муҳбирон амал мекунад, ки нашрияро дар тамоми минтақаҳои Беларус намояндагӣ мекунад. Идораҳои корреспондентӣ дар шаҳрҳои Брест, Витебск, Гомел, Гродно, Могилев, Вилейка, Лепел, Солигорск ҷойгир буда, дар кӯтоҳтарин фурсат хабарҳоро манзури хонандагон мегардонанд.

«Народная Газета» рӯзномаест - барои тамоми оила, барои тамоми ҳафта". Ин шиори пешинаи нашрия буд, ки онро метавон аз рӯйи ин хусусияташ "рӯзномаи оилавӣ" низ номид. Аҳли эҷоди таҳририя саъй мекунад, ки мвазуъ ва услуби мавод дар нашрия ба манфиат ва завқи наслҳои гуногун ҷавобгӯ бошанд. Хонанда проблемаҳои мубрамтарин, саволҳои ҷолибтарин ва посухҳоро ба онҳо дар сарлавҳаҳои доимии нашрия пайдо мекунад. Намунаи онҳоро мисол меорем:

"Депутати халқ" - маълумот дар бораи қоидаҳои нав аз ҷониби қонунгузoron; мавод дар бораи қор дар соҳаи депутатҳои тамоми сатҳҳо - аз Шурои деҳот то Шурои ҷумҳурӣ.

"Ҳамёни мо" - ҳама чиз дар бораи сиёсати нархгузорӣ, андозҳо, маош ва нафақа.

"Манзили ман" - маълумоти муқаммал дар бораи тағйирот дар бозори амволи ғайриманқул, пардохтҳо барои хидматҳои коммуналӣ, имтиёзот ва ёриии моддӣ барои онҳо.

"Саломат бошед!" - маслиҳат ва машварати табибони касбӣ, маводҳо оид ба мавзӯҳои мубрами тиббӣ.

"Маориф" - бахш барои онҳое, ки таҳсил мекунад, ҳамчунин волидонии онҳо, барои донишҷӯёни оянда - шумораи алоҳида бо номи "Довталаб": ва умуман ҳама чизеро, ки шумо дар бораи санҷиши марказонидашуда ва қоидаҳои маъракаи қабул доништан мехоҳед.

"Фазои фарҳангӣ" - ҳама чиз дар бораи ҳаёти фарҳангии кишвар ва онҳое, ки ин зиндагиро эҷод мекунад.

"Хонаи мо" - беҳтарин ёвари шумо дар корҳои хона ва боғдорӣ мебошад. Маслиҳатҳои муфиди мутахассисон ва худи хонандагон ба шумо кӯмак мерасонанд, ки хонаатонро бароҳат ва зебо созед, боғ ва боғатонро бо тӯхфаҳо бою рангин намоед.

"Масъалаи экологӣ" - лоиҳаи муштараки ҳафтаинаи «Народная газета» ва Вазорати захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист. Саҳифа барои онҳоест, ки ба табиати ватани худ бетараф нестанд ва омодаанд онро ҳифз кунанд.

"Беларуси ман" – замимаи минтақавии Народная газета. Ҳикояи муфассал дар бораи ҳаёти тамоми минтақаҳо ва пойтахти кишвар.

"Рӯзномаи халқии иқтисодӣ" - замима барои одамони соҳибкор, барои ҳар касе, ки мехоҳад мол ва хидматрасонино ба фоида фурушад ва харидорӣ намояд.

5 уми декабри соли 2020 «Народная газета» шиори «Зинда бод, Беларус!»-ро тағйир дод. Тахти ин шиор рӯзнома 30 сол боз ҷоп мешуд. Қаблан, дар паҳлӯи номи «Народная газета» дар саҳифаи аввали нашрия шиори «Зинда бод, Беларус!» гузошта шуда буд. Бояд гуфт, ки ин ибора аслан аз шеърӣ «Янка Купала», ки дар ибтидои асри бистум навишта шудааст, гирифта шуда буд. Акнун шиор дарозтар шуда, аз як тамаркузи равшани сиёсӣ ҳалос шуд. Ҳоло шиори «Зинда ва шукуфон бош, Беларус!» садо медиҳад, ки ин эҳтимол як эҳтироме нисбат ба мисраи Суруди миллӣ мебошад.

Нашрия маводҳои худро дар шакли хабарҳои кӯтоҳу васеъ нашр мекунад, ки мавзӯҳои гуногуну рӯзмарро фаро гирифта, хусусияти таъҷилӣ доранд. Дар ҳар як шуморааш нашрия то нӯздаҳ хабар ҷоп мекунад, ки панҷтои онҳоро хабари кӯтоҳ дар бар мегирад. «Народная газета» яке аз серхонандатарин нашрияҳои Беларуссия ба ҳисоб рафта, хабарҳо саривақт дастраси хонандагон мегарданд.

Нашрия, ки 30 сол инҷониб фаъолият мекунад, аз моҳи июли соли 2014 концепсияи худро тағйир дода, дар ҳаҷми 64 саҳифа бо таблиғоти мавзӯҳои гуногун пешкаши хонандагон гардид.

"Мо кӯшиш мекунем, ки аз имконоти расмӣ ва қолабҳо ҳарчӣ бештар истифода бурда, бо таҳлилҳои хубу баландсифат, суратҳову шарҳҳои равшан нашрияро боз ҳам рангину ҷолиб ва хонданӣ гардонем"-иброҳим дошт, Игор Савостенко, сардабири нашрияи мазкур ба журналистон. Ҳамчунин, ӯ қайд намуд, ки дар ҳафтаина як қатор муаллифону рӯзноманигорон ва коршиносонро ҷалб намудаанд, ки мусоҳибаву шарҳ ва мақолаву гузоришҳоро бо забони соддаву равшан навишта, манзури хонандагон мегардонанд.

Дар нашрия инчунин, рубрикаҳои иловагӣ низ ҷой дода шудаанд, аз қабилӣ «Саломатӣ», «Манора», «Театр», «Синамо» ва ғайра. Нашрияро метавонем дар шабакаҳои гуногуни иҷтимоӣ ба монанди Фейсбук, ОК, Твиттер, Вайбер, Вотсап ва Телеграмм пайгирӣ намоем.

16 сентябри соли 2011 «Народная газета» аввалин рӯзномаи ҳаррӯзаи Беларус шуд, ки ба каталоги калонтарини онлайнии фуруши рӯзномаҳо ва маҷаллаҳои ҷаҳон шомил карда шуд. Дар ин бора сармуҳаррири ҳамонвақтаи нашрия Владимир Андреевич хабар додааст.

Соли 2010 вебсайти нашрия ҷоизаи Тиборо дар бахши "Беҳтарин манбаи иттилоотӣ" ба даст овард. Бояд қайд намуд, ки сомонаи асосии нашрия <https://www.sb.by/ng/> мебошад.

Ба гуфтаи Владимир Андреевич, як рӯзномаи муосир бояд аз ҳама шаклу усулҳои имконпазир истифода барад, то иттилоотро ба хонандагони худ саривақт расонад. Ворид кардани вебсайти «Народная газета» ба бузургтарин ҳадамоти ҷаҳонӣ имкони ба даст овардани хонандагони хориҷӣ дар бораи он чӣ дар ҳаёти сиёсӣ, ҷамъиятӣ, иқтисодӣ ва умуман дар бораи он чизе, ки дар ин кишвар воқеан рӯй медиҳад, мусоидат мекунад. "Шояд ворид намудани нашрияи мо ба чунин як ҳадамоти калон ба ҳамкасбони хориҷии мо, инчунин ба хонандагони хориҷӣ кӯмак мекунад, ки ҳаёти кишварро воқеъбинона арзёбӣ кунанд", - гуфт ӯ.

"Народная газета" дар бораи рӯйдодҳои кишвар тавассути қалами таҳлилгарон ва коршиносоне гузориш медиҳад, ки мустақиман дар Беларус зиндагӣ мекунад ва вазъро аз дохили мамлакат пурра мушоҳида мекунад.

Ғайр аз ин, дар саҳифаҳои "Народная газета" дар доираи лоихаҳои иттилоотии "мой Беларусь" ва "Семья" маводҳои дорои хусусияти маънавӣ ва маърифатӣ, инчунин мавод дар бораи намояндагони миллатҳои гуногуни муқими Беларусь нашр карда мешаванд, ки ин барои бештар гардонидани шумораи хонандагони хориҷӣ дар нашрия мусоидат мекунад.

"Народная газета" хадамоти ягонаи аксбардорӣ, шабакаи муросилотӣ дар минтақаҳо, бахши муҳосибот ва шуъбаи таблиғ дорад, ки барои муттаҳидсозии нерӯҳои журналистӣ имкониятҳои бештар фароҳам меорад. Масалан, дар як редаксияи муттаҳидшуда фармоиш додани як рӯзноманигор дар минтақаҳо маъмул аст, ки дар як вақт метавонад маводҳои онҳо дар дигар рӯзномаҳо низ чоп шаванд. Нашрия 22 рӯзноманигори минтақавӣ дорад, ки хабархоро саривақт аз минтақаҳо дастраси хонандагон мегардонанд.

"Народная газета" чопи расмиест, ки баъд аз нашр дар он ҳуҷҷатҳои давлатӣ эътибор пайдо мекунанд. Дар айни замон, Народная газета нашрияи серхонанда мебошад, ки дар он ҳама хабарҳо, ҳисоботҳо ва мусоҳибаҳо ба шарҳҳои салоҳиятдор оид ба ҳуҷҷатҳо чоп карда мешаванд.

Санаи 10 уми феврالی соли 2009 сармуҳаррири Народная газета, ки он замон Владимир Андреевич буд, нашри маводи Ҳизби Фронти Халқии Беларусро «Дар бораи вазъи бухрони иқтисодии Беларус» комилан рад кард. Дар санаи 23 юми январӣ ҳамон сол Ҳизби Фронти халқии Беларус ба рӯзномаҳои ҷумҳуриявии Беларус бо дархости интишори мавқеи «Дар бораи вазъи бухронии иқтисоди Беларус», ки дар Соймаи охирини Фронти халқии Беларус тасдиқ шудааст, мурочиатнома фиристод.

Бояд қайд намуд, ки чунин мурочиатнома ба нашрияҳои «Советская Белоруссия», «Республика», «Звезда», «Народная газета», «Вечерний Минск» ва нашрияҳои ҷумҳуриявӣ минтақавӣ фиристора шуда буданд.

Санаи 9 уми феврал ҷавобе аз сардабири нашрияи "Народная газета", ки аз чопи ин мавод даст кашида, ба моддаи 35-и Қонуни

Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи матбуот ва дигар васоити ахбори омма» ишора намудааст, ки мувофиқи он «Редаксияҳо бо қарори худ мактубҳои ба онҳо фиристорашударо интишор ва нашр мекунанд. Ҳеҷ кас ҳақ надорад, редаксияро вазифадор карда, маводи интишоркардаи онро нашр кунад».

Дар солҳои гуногун кормандони газетаро рӯзноманигорон, донишҷӯён, сиёсатмадорон ва нависандагон ташкил медоданд, ки баъдтар роҳбарони дигар васоити ахбори омма шуданд. Дар нашрия аз рӯзҳои аввали таъсисаш жанрҳои иттилоотӣ, аз ҷумла хабар дар ҷойи аввал меистад. Дар редаксияи нашрия бисту ду рӯзноманигор ҳамарӯза фаъолият мекунанд, ки хабархоро саривақт аз тамоми минтақаҳо пешкаши хонандагон мегардонанд.

Хулоса, нашрияи "Народная газета" дар фазои иттилоотии Беларус мавқеи муайян ва устувор дошта, дар ҳар даври замон вобаста ба вазъ ва ҳодисоти бавучудодама самт ва таъсирнокии худро тағйир додааст.

АДАБИЁТ

1. Бозоров Н. Иқтисод ва менечменти васоити ахбори омма: Васоити таълимӣ // Нуриддин Бозоров. – Душанбе: "Пойтахт", 2015, - 212 с.
2. Ворошилов В. В. Журналистика // Владимир Ворошилов – М.: СПб. 2004 – 700 с.
3. Мирзоалӣ С. Журналистикаи байналхалқӣ дар замони муосир. // Сухробӣ Мирзоалӣ. – Душанбе, 2018. – 92 с.
4. Мирзоалӣ С. Хабар: Аз Машриқ то ба Мағриб. // Сухробӣ Мирзоалӣ. Душанбе, 2009. - 196 с.
5. Муқим Ҷовид. Радиои Би-Би-Си: дирӯз ва имрӯз. // Ҷовид Муқим. - Душанбе: "Деваштич", 2006. – 124 с.
6. Муродов М. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналистӣ. (Китоби дарсӣ). // Мурод Муродов -Душанбе, «Ирфон». 2014. - 256 с.
7. Нуралиев А. Жанрҳои ахбории матбуот // Абдусаттор Нуралиев. - Душанбе, «Деваштич», 2004. - 146 с.
8. Саъдуллоев А., Гулмуродзода П. Жанрҳои таҳлилии матбуот // Асадулло Саъдуллоев, Пайванди Гулмуродзода. - Душанбе: «Сино», 1998. - 60 с.
9. Саъдуллоев А., Давронов Д., Муродов М. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналист // Асадулло Саъдуллоев, Давлат Давронов, Мурод Муродов. -Душанбе: «Деваштич», 2004. -128 с.

10. Усмонов И. Журналистика (қисми якум). // Иброҳим Усмонов. - Душанбе: «ИмпериаЛ- Групп», 2005. – 480 с.
11. Ҳамидов И. Мақола: аз назария то амалия // Илҳомчон Ҳамидов. – Душанбе: «Эҷод», 2008. – 112 с.
12. Гулов С. Жанр: назария ва амалия / Сангин Гулов // Паёми ДМТ. – №1(70). – Душанбе, 2014, – С. 262-26
13. Гулов С. Таҳаввули жанри репортаж / Сангин Гулов // Паёми ДМТ. – №4/5(143) – Душанбе, 2014, – С.249-251 (бо ҳаммуаллифӣ)
14. Қудбудинов А. Офариниши чехраҳои сиёсии Осиёи Марказӣ дар нашрияҳои ғайридавлатӣ / Абдулмуъмин Қутбиддинов // Замони муосир ва журналистика (маҷмӯи мақола - маводи конфронс). – Душанбе, 2011-С. 79-86
15. Сомонаи расмӣи рӯзномаи "Народная газета"- и Беларус: <https://www.sb.by/ng/>

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ РӯЗНОМАИ "НАРОДНАЯ ГАЗЕТА" - И БЕЛУРУС

Дар ин мақола нашрияи "Народная газета"-и Беларусро мавриди баррасӣ қарор додем. Бояд гуфт, ки то ҳол касе ин мавзӯро дар Тоҷикистон таҳқиқ накардааст ва мо кӯшиш кардем нашрияи мазкурро бо тамоми паҳлӯҳояш омӯхта, барои таҳқиқгарони оянда ва ё худ аудиторияи тоҷикистони "Народная газета" маълумоти муфассалро дастрас намоем. Нашрияи "Народная газета" яке аз нашрияҳои сернуфузи Беларус буда, ба ғайр аз кишвари худ боз дар дигар кишварҳои ҷаҳон хонандагони худро дорад. Инро мо метавонем аз рӯи сомонаҳои иҷтимоӣ, ки нашрия қариб дар ҳамаи онҳо ҷаҳол аст, муайян кунем. Масалан, дар соли 2023 сомонаи "В контакте"- и нашрия 1373, Ютуб 174, Инстаграм 17100 аъзо дорад, ки миёни онҳо миллатҳои гуногун дида мешаванд. Дар маводи мазкур нашрияи "Народная газета"-и Беларус аз замони таъсисаш то ҳоли ҳозир мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

КАЛИДВОЖҲО: нашрияи "Народная газета", Беларус, муассис, тираж, сармуҳаррир, редакция, шуъба, рубрика, парламент, муҳбир, мавод, шумора.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ ГАЗЕТЫ «НАРОДНАЯ ГАЗЕТА» БЕЛАРУСИ

В этой статье мы обсудили издание «Народная газета» Беларуси. Надо сказать, что эту тему в Таджикистане до сих пор никто не исследовал, а мы постарались изучить данное издание во всех его аспектах и предоставить подробную информацию будущим исследователям или таджикской аудитории «Народной газеты». Издание «Народная газета» является одним из самых влиятельных изданий Беларуси и имеет своих читателей не только в своей стране, но и в других странах мира. Это мы можем определить по социальным площадкам, практически во всех из которых издание активно. Например, в 2023 году на сайте издания «Б контакт» зарегистрировано 1373 участника, на YouTube — 174, а в Instagram — 17100 участников, среди которых есть люди разных национальностей. В данной статье проанализировано издание «Народной газеты» Беларуси с момента ее создания до настоящего времени.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: издание «Народная газета», Беларусь, учредитель, тираж, главный редактор, редакция, отдел, секция, парламент, корреспондент, материал, выпуск.

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND ORGANIZATION OF THE NEWSPAPER "NARODNAYA GAZETA" OF BELARUS

In this article we discussed the publication "Narodnaya Gazeta" of Belarus. It must be said that no one has yet studied this topic in Tajikistan, but we tried to study this publication in all its aspects and provide detailed information to future researchers or the Tajik audience of the «Narodnaya Gazeta». The «Narodnaya Gazeta» publication is one of the most influential publications in Belarus and has its readers not only in its own country, but also in other countries of the world. We can determine this from social platforms, in almost all of which the publication is active. For example, in 2023, 1,373 participants were registered on the B Contact publication's website, 174 on YouTube, and 17,100 participants on Instagram, including people of different nationalities. This article analyzes the publication of the "People's Newspaper" of Belarus from the moment of its creation to the present.

KEYWORDS: publication "Narodnaya Gazeta", Belarus, founder, circulation, editor-in-chief, editorial office, department, section, parliament, correspondent, material, issue.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мукумова Қурбонӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети журналистика. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **911-00-09-55..**

Сведения об авторе: *Мукумова Қурбонӣ* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса факультета журналистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **911-00-09-55.**

Information about the author: *Mukumova Kurbonoy* – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Journalism. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **911-00-09-55..**

МУШКИЛОТИ АССИМИЛЯТСИЯИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСӢ

Қаҳорзода А.А.
Донишгоҳи милли Тоҷикистон

Ассимилятсияҳои калимаҳои иқтибосӣ гуфта, мувофиқшавии ин калимаҳоро аз ҷиҳати фонетикӣ, грамматикӣ, семантикӣ ва графикӣ дар системаи забони қабулкунанда меноманд. Вобаста аз он ки ин иқтибос дар кадом давраи инкишофи забон қабул гардидааст, тариқи шифоҳӣ ё ба таври хаттӣ ба забон ворид шудааст, ин калима то чи андоза маъмул аст, дараҷаи ассимилятсия низ гуногун мешавад. Ба калимаҳои иқтибосии пурра ассимилятсияшуда чунин вожаҳои **travel** ва **sport** мисол шуда метавонанд, ки бе пуррагӣ ба сохтори грамматикӣ, фонетикӣ, имлоӣ аз ҷиҳати шакл, аз лиҳози услубӣ он қадар монанд, ки ҳатто калимаи иқтибосӣ будани он эҳсос ҳам карда намешавад.

Ин калимаҳои иқтибосӣ метавонанд калимаҳои сохта ва мураккаб созанд ва барои калимасозӣ ҳамчун пойгоҳ хизмат кунанд. Калимаҳои аз ҷиҳати грамматикӣ ва услубӣ иқтибосшуда дар нутқи шифоҳии забони англисӣ ҳамчун калимаҳои англисии асл истифода карда мешаванд.

Феълҳои иқтибосшуда дар системаи стандартӣ забони англисӣ бо қабули суффикси замони гузаштаи феъл ва сифати феълии замони гузашта ҷой гирифтаанд: **associated, exaggerated, accumulated, liberated, radiated, ventilated, acted, corrected, confused, interfered, disturbed.**

Исми калимаҳои иқтибосӣ низ дар шумораи ҷамъ суффикси стандартӣ қабул мекунад: **eggs, gates, laws, knives, roots, sales, skins, wings.**

Яке аз саволҳои баҳсталабе, ки ба масъалаи ташаккули калима – гибридҳо дар забони англисӣ бахшида шудаанд, ин муайян намудани мавқеи воҳидҳои характери силсилавидошта мебошад: **Contragate, Monicagate, Camillagate, Notting Hillgate; workaholic, chocaholic, shopaholic, computerholic; cheeseburger, baconburger, tofuburger, veggiburger; glitterati, chatterati, Britpopperati, soccerati, luncherati; advertainment, scientainment, edutainment.**

Дар забони англисии муосир танҳо миқдори ками калимаҳои иқтибосӣ флексияи шумораи ҷамъашонро нигоҳ доштаанд, ки дар забони аслашон вучуд доранд: **formulas – formule, indexes – indices, geniuses – genii.** Дар баъзе ҳолатҳо ду шакли гуногуни шумораи ҷамъро аз ҷиҳати маъно фарқ мекунад. Масалан, дар қатори шакли **bandits** шакли итолиёии **banditti** вучуд дорад (вақте дар афсона сухан дар бораи роҳзанҳои ҳаёлпараст меравад). Вожаҳои серистеъмол дорои танҳо як шакл - шумораи ҷамъ дар забони англисӣ мебошанд: **villas, spectators, circuses.** Калимаҳои иқтибосии пурра ассимилятсияшуда бо ҳамаи роҳ ва воситаҳои калимасозии сермаҳсул вориди таркиби луғавии забони англисӣ гардидаанд.

Бо вучуди ин, фаҳмиши хусусияти падидаи лексии мазкур меъёрҳои муайяни онро аз байн бурда, (мансубияти вай ё ба намуди ҷузъии калимасозӣ ё ба аббревиатура) ба фаровонии истилоҳи вучуддошта оварда мерасонад, ки воҳидҳои лексии гурӯҳи мазкурро ифода мекунад: Масалан, калимаҳои русии «портмоне»-ҳамён аз забони англисӣ «**portmanteau**» гирифта шудааст, калима «амальгамы»- малғама-(**amalgam word/form**), гибриды-«калма-гибридҳо» (**hybrids**), «бленды»-бленд (**blends**), «слова-сращения»-калма-ибораҳои рехта (**coalesced words**), «слова-слитки»-сабика (**fusions**), «слова-телескопы»-телескоп (**telescope words**), «слова-компиты»-компит (**composit words**) мебошанд.

Дар натиҷа, вобаста ба ақидаи онҳо калимаҳои нав дар чорҷӯбаи раванди калимасозӣ - аффиксатсия ифода мегарданд. Аммо бояд тазаққур дод, ки мазмуни аффиксҳо чун қоида абстракттаранд, дар муқоиса бо мисолҳои дар боло зикршуда ва барои таҷдиди шаклӣ ва мазмунии тамоми воҳидҳои лексикӣ фаҳмиш талаб намекунад. Даврони забони англисии қадим забони германияи шарқӣ ба шумор рафта, ба забони саксонии қадима наздикӣ дошт.

Дар муқоиса ба забони англисии муосир забони англисии қадим аз ҷиҳати морфологӣ бою ганӣ буда, забони исландии муосирро ба хотир меорад.

Ин давраҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки грамматикаи забони англисӣ дар зерӣ таъсири як қатор забонҳо буд, яъне гуфтан бамаврид аст, ки забони англисӣ дар асос ё заминаи таъсири дигар забонҳо тағйир ёфтааст. Масалан, агар ба калимаҳои қадимаи забони англисӣ диққат диҳем, «ҳар як морфема дар ин гуна калимаҳо дар як қатор забонҳои хешутабор муодилҳои худро доранд, вале мувофиқаткунии онҳо берун аз марзи забони англисӣ вонамехӯрад».

Баъзе мисолҳо баррасӣ мекунем:

Исми **garlic** (англисии қадим **gar - leac**) дар забонҳои исландии қадим (**geirr** - найза) ва олмонӣ (**Ger** - найза) монандии морфемаи аввал ва дар забонҳои исландӣ (**laukr** - порей), даниягӣ (**log**), голландӣ (**look**), олмонӣ (**Lauch**) монандии морфемаи дуюмро доранд.

Пешоянди **about** ба худ натиҷаи содакунии морфологиро таҷассум мекунад. Дар забони англисии қадим вай шакли **on-be-utan**-ро дошт, ки дар натиҷаи кӯтоҳкунӣ ба **onbutan** табдил ёфт. Аз ҳар се морфемаи таркиби он яктояш бо забонҳои мухталифи ҳиндуавропоӣ аз ҷиҳати генетикӣ алоқаманд аст. Морфемаи **on** дар забони юнонӣ (**ana**), дар забони русӣ (**на**) муродифи худро дорад; морфемаи **be** аз ҷиҳати генетикӣ бо забони немисӣ (**bei**) ва забони англисии муосир (**by**) алоқамандӣ дорад ва морфемаи **utan** аз морфемаи забони санскрит (**ud**) асл гирифта, бо морфемаи забони олмонӣ **aus**, готӣ **ut**, исландӣ **ut** мувофиқат мекунад. Феъли **understand** аз морфемаи пайдоишаш умумигерманӣ сохта шудааст, аммо дар ин таркиб онҳо дар ягон забони германӣ вонамехӯранд. Чунин зухурот миёни дигар ҳиссаҳои нутқ мушоҳида мешавад.

Мавриди зикр аст, ки дар даврони антиқа таркиби луғавӣ асосан якхела буд. «Онҳо калимаҳои буданд, ки пайдоиши германӣ доштанд ва аксарияти қисми дигарашон решаи ҳиндуавропоӣ дошт».

Мисолҳои зеринро дида мебароем:

Англисии қадим “**mere**” баҳр, халиҷ; лотинӣ “**mare**” русӣ «море»; Англисии қадим “**beon**” масдари «будан»; лотинӣ “**fui**” буд; русӣ «быть»;

Англисии қадим “**cwene**” зан, завҷа, малика; юнонӣ «**gyne**» зан; русӣ «жена». Қисми ками таркиби луғавии англисии қадима, ки дар баробари забонҳои германӣ нишон дода шуданд, ба ҳиндуавропоӣ мувофиқат намекунанд. Инҳо калимаҳои **winter** - зимистон; **sæ** – баҳр; **hus**-хона; **clæne** –хурд, тоза; **biter**- талх мебошанд.

Дар вақти омадани германиҳо ба материк ва додугирифтӣ онҳо бо Рим калимаҳои дигар иқтибос шуданд:

win – вино, лотинӣ –**vinum**; **pere** –нок; лотинӣ **pira, piror** – қаламфур; лотинӣ **piper**.

Инҳо аввалин калимаҳои иқтибосии лотинӣ ё аввалин гибридҳо буданд. Дар Англия дар даврони қадим ба забони англисии қадима як қатор калимаҳои динӣ ва омӯзиши мактабӣ дохил шуданд, ба монанди: **preost** –руҳонӣ, лотинӣ **presbyter**; **scol** –мактаб, лотинӣ **schola**; **mazister** - муаллим, лотинӣ **magister**; Инҳо аслан калимаҳои буданд, ки юнонӣ буда, ба забони лотинӣ иқтибос шуда буданд ва ба забони қадимаи англисӣ ба воситаи забони лотинӣ гузаштанд.

Пайдо шудани чунин калимаҳо дар забони англисии муосир ба монанди **brunch** - ‘latebreakfast’ <breakfast + lunch>, **toytoon** - ‘an animated cartoon for children featuring characters of which models can be bought as toys’ <toy + cartoon> ва ғайраҳо, яке аз натиҷаҳои ғайришартӣ ва раванди калимасозии мураккаб маҳсуб меёбад, ки дар натиҷа муттаҳидшавӣ (якҷояшавӣ)-и асосҳои ихтисоршудаи ду ва ё зиёда воҳидҳои лексикӣ рух медиҳад. «Таассурот, тасодуфӣ ва хушоҳангии чунин намуди калимаҳо таъсири ҳаҷвӣ доранд» [31, 65].

Мазмуни қадимаи нав қисман ё пурра маънои сохтори ҷузъҳои ба вай воридшударо мувофиқ карда, тасвири бавучудоии принципи меъёрҳои забониро возеҳ мегардонад (**edutainment** - ‘a TV programme designed to educate and entertain’).

Усули калимасозии мазкур яке аз зухуроти умумии забонӣ ҳисобида шуда, дар забонҳои англисӣ, немисӣ, фаронсавӣ, чопонӣ, арабӣ, русӣ ва амсоли инҳо машҳур аст. Дар

варианти бритони забони англисӣ чунин ифодаёбӣ асосан дар илми журналистика, дар забони немисӣ дар фаъолияти тичоратӣ ва амсоли онҳо истифода бурда мешавад.

Имрӯзҳо гибридизм дар замони англисии муосир масъалае ба шумор меравад, ки кам мавриди омӯзиш ва таҳлилу тадқиқ қарор гирифтааст, гарчанде ки олимони соҳа нисбати он таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, онро хусусияти ҷудонопазири забон ҳисобиданд.

Гибридҳо дар забон бо роҳҳои гуногун пайдо мешаванд: иқтибос шудан дар забони англисӣ дар «шакли тайёр», масалан, калимаҳои **artist, dentist**, ё аз элементҳои этимологии гуногун дар асоси англисӣ сохта шудаанд.

Барои мисол калимаи англисии мазкурро меорем, ки гибриди мураккаби бисёрэлементи *remasadamizing* ба шумор меравад, ки дар худ элементҳои калимасозии панҷ забони гуногунро нигоҳ доштааст: **re (Lat.), mac (Celtic), adam (Hebrew), ize (Greek), ing (English)**.

Падидаи гибридизм на танҳо бо калимаҳои махсус пайваст аст, чӣ тавре ки аз тадқиқотҳои олимони бармеояд (Гельберг, 2003; Манерко, 1998; Мельникова, 1990), лексикаи хос ва топоними (Devonport, Portsmouth, Ragenehill). Гибридизм, ба ақидаи бисёре аз забоншиносон (А. Кунин, О. Есперсен), хусусияти хоси забони англисӣ ва таркиби луғавии он ба шумор меравад, ки дар худ калимаҳои зиёди гибридии элементҳои забонҳои гуногунро нигоҳ доштааст.

Дар таркиби калимасозии намуди германӣ асосҳои иқтибосӣ асосҳои англисӣ ва аффиксҳо пайваст шуданд. Масалан, бо суффиксҳои исмсоз **-had, -dom, -ung, -ere**, сифатсоз **-isc**, феълсоз **-ian**. Калимаҳои мураккаби бадастомада ва деривативҳо дар худ гибриди калимаҳоро нигоҳ медоранд, ки аз элементҳои этимологии гуногун ташкил шудаанд: **preosthad, cristendom, cristnian, scriftscir** (Lat. *scribere* + OE *scir*).

Ҳамин тавр, ассимилятсияи иқтибосии лексикӣ ба рушди гибриди забони англисӣ оварда расонид.

Иқтибосшавии аффиксҳои ғайризабонӣ ва истифодаи онҳо дар раванди ташаккули калимаҳои нав яке аз сарчашмаҳои асосии калима – гибриди арзёбӣ қарда мешавад. Дар даврони антиқаи забони англисӣ калимаҳои иқтибосии зиёде ба забон ворид шуданд: калимаҳои якрешага ва калимаҳое, ки аз ҳамон аффиксҳо таркиб ёфтаанд.

АДАБИЁТ

1. Камолиддинов Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд / Б. Камолиддинов. - Душанбе, 2015, 400 с.
2. Каушанская В.Л. A grammar of the English language / В.Л. Каушанская. - Москва, 1967, - 356 с.
3. Мюллер В. К. Новый англо - русский словарь. Издание второе / В.К. Мюллер - М. изд. дом «Диалог», 2002. - 895с
4. Муродов М. Асосҳои эҷоди журналистӣ / М. Муродов. - Душанбе, Ирфон, - 2014.
5. Назарияи публицистика. - Душанбе : Маориф. - 2000.
6. Назарзода Сайфиддин. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гароиш ва дурнамо / Назарзода Сайфиддин. - Душанбе; 2014. - 369 с.
7. Саидов Ҳ. А. - Система дипломатических терминов в таджикском и английском языках / Ҳ.А. Саидов. - Душанбе, 2013. - 335 с.
8. Сайидрахмон Сулаймонӣ. Фарҳанги арабӣ - тоҷикӣ шомили зиёда аз 70-ҳазор калима / Сайидрахмон Сулаймонӣ. - Душанбе «ЭР-граф», 2005.
9. Фарҳанги тоҷикӣ-русии тафсирии истилоҳоти ҳуқуқи башар. - Душанбе, ЭР-граф. 2004. - 153 с.
10. Шахобова М.Б. Луғати мухтасари англисӣ –тоҷикӣ- форсӣ / М.Б. Шахобова. - Душанбе, Маориф, 1989. - 248с
11. Шахобова М.Б. Забони англисӣ, қисми 1 / М.Б. Шахобова. - Душанбе 1958с
12. R. Galperin. Stylistics, Moscow: «Higher school» - 1970. 342 pages.
13. R. Galperin. Stylistics, II part. Moscow: «Higher school» - 1977. 335 pages.

МУШКИЛОТИ АССИМИЛЯТСИЯ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСӢ

Ин мақола ба мушкилоти ассимилятсия калимаҳои иқтибосӣ дар забони англисӣ бахшида шудааст. Ассимилятсияи калимаҳои иқтибосӣ гуфта, мувофиқшавии ин калимаҳоро аз ҷиҳати фонетикӣ, грамматикӣ, семантикӣ ва графикӣ дар системаи забони қабулкунанда меноманд. Вобаста аз он ки ин иқтибос дар қадом давраи инкишофи забон қабул гардидааст, тариқи шифоҳӣ ё ба таври хаттӣ ба забон ворид шудааст, ин калима то чи андоза маъмул аст, дараҷаи ассимилятсия низ гуногун мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: вожаҳои иқтибосӣ, забони англисӣ, ташаккул ва рушд, аҳамияти калон доранд.

ПРОБЛЕМА АССИМИЛЯЦИИ ЗАЙМСТВОВАННЫХ СЛОВ

Данная статья посвящена проблеме усвоения заимствованных слов в английском языке. Под ассимиляцией заимствованных слов понимается фонетическая, грамматическая, семантическая и графическая совместимость этих слов в принимающей языковой системе. В зависимости от периода развития языка заимствованное слово было принято устно или письменно, насколько популярно это слово, и степень ассимиляции варьируется.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: заимствованные слова, английский язык, становление и развитие важное.

THE PROBLEM OF ASSIMILATION OF BORROWED WORDS

This article is devoted to the problem of assimilation of borrowed words in the English language. Assimilation of borrowed words is understood as phonetic, grammatical, semantic and graphic compatibility of these words in the host language system. Depending on the period of language development, the borrowed word was adopted orally or in writing, how popular this word is, and the degree of assimilation varies.

KEYWORDS: borrowed words, English language, formation and development important.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каҳорзода Амина Абдурахим* - магистранти кафедраи забони англисӣ ва типологияи муқоисавӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)933988045.

Сведения об авторе: *Кахорзода Амина Абдурахим* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры английского языка и сравнительной типологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. Телефон: (+992)933988045.

Information about the author: *Kahorzoda Amina Abdurahim* - Tajik National University, magistrate of the department of English language and Comparative Typology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: (+992)933988045.

ЧУМЛАҲОИ СОДАИ ЯКТАРКИБАИ ИФОДАГАРИ ЗАМОНИ ҲОЗИРА ВА ШАКЛҲОИ ОН ДАР РОМАНИ "ДУХТАРИ ОТАШ "-И ЧАЛОЛ ИКРОМӢ

Бобишоева С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Хабар чузъи асосии чумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс ба шумор меравад. Аз таркиби хабари чумла замони иҷроиши амалро мушаххас менамоянд, ки яке аз ин замонҳо замони ҳозира аст. Замони ҳозира иҷроиши амалро мефаҳмонад, ки ҳангоми сухан дар бораи он давом дорад: *Инро пагоҳ баста ба тӯй меравед? (саҳ. 129) Се бор ниқор мегирам. (саҳ. 115)*

Дар ин чумлаҳо феъли «меравед» ва «мегирам» ҳар ду замони ҳозира буда, амали дар вақти сухани фоил, яъне иҷрокунандаи амал содиршуда ва идомадоштаро ифода мекунад.

Дар забони ҳозираи тоҷик маънии грамматикӣ замони ҳозира асосан бо ду шакли маъмулу серистеъмоли феъл ифода мёбад, ки яке ҳозираи давомдор (ҳозираи муайян), дигаре ҳозира-оянда мебошад. Маънии замони дар шакли ҳозираи давомдор муайяну возех, аммо дар шакли ҳозира-оянда сертобиш аст ва тобишҳои маъноии танҳо вобаста ба мазмуни матн муайян мегардад. [3; 303]

Гоҳ вақт ба кадом маънии замони омадани феъли ҳозира-оянда аз худи чумла мушаххас нашуда, балки дар алоқамандӣ бо чумлаҳои дигар муайян мегардад:

Хайр, майлаш қусураширо мебарорем. (саҳ. 326) Лекин оими калони ба гап гӯш мекунанд мегӯед? (саҳ. 19) Лекин аз гапи рост намеравам. (саҳ. 538)

Замони ҳозираи давомдор (муайян)

умлаҳои муайяншахсе, ки хабарашон дар замони ҳозираи давомдор омадааст, маънии замони дар ин шакл ба таври конкрет дақиқ аст, ки амал кадом вақт ба вуқӯ омадааст. Аз ин рӯ, замони ҳозираи давомдорро ҳозираи муайян низ меноманд.

Феъли ҳозираи давомдор (муайян) аз шаклҳои феъли ҳол ва сифати феълӣ, феъли асосӣ ва шакли гузаштаи нақлии феъли ёридиҳандаи «истодан» таркиб меёбад.

Шухиатонро ба таи чимилиқ чамъ карда монда истодаед, пошихоҳон? (саҳ. 140) Чӣ ин қадар дар суст гапта истодаӣ?, баски?-493

Шакли ҳозираи муайяни хабари чумла барои ифодаи маъноҳои зерин истеъмоли мешавад:

1. Ҳозираи давомдор (муайян), ки аъмолу ҳаракоти дар айни замон чараёндоштаро мафҳум мекунад:

Фирӯзаро наменинохтагӣ барин гап зада истодаӣ? (саҳ. 522) Ҳа, акнун гурехта истодаӣ? (саҳ. 120) Ба ҳамин шарту шароит розӣ шуда истодаӣ? (саҳ. 68)

Ин гурӯҳи чумлаҳо, ки дар ин шакли хабар омадааст, бештар оҳанги саволи дошта ба шахси дуҷум нигаронида шудааст.

2. Ҳозираи давомдор, ки чараёни доимии амалро ифода мекунад. *Наход, ки ҳамин қадар беэҳиётӣ карда истода-ам?! (саҳ. 164)*

3. Ин гунаи замони хабар ҳаракатро шаҳодат медиҳад, ки гӯянда воқеъ шудани онро аз дигарон фаҳмидааст: *Ҳамин тавр девона -девона гапта истодаед? (саҳ.-346)*

Ҳамин тариқ, ин гунаи замони хабар дар чумла барои баёни тафаккур дар шаклҳои мухталиф хизмат менамояд, ки нисбатан ин шакли дар чумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс камистеъмоли мебошад.

Замони ҳозира-оянда

Қобили қайд аст, ки замони ҳозира-оянда яке аз шаклҳои сермустаъмалтари замони ҳозира махсуб меёбад. Он дар тамоми навъҳои маъноии замони ҳозира-оянда ба таври васеъ истифода мешавад, махсусан, дар чумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс дар тамоми шахсу шумора ба таври нобаробар кор бурда мешавад.

Замони ҳозира-оянда аз асоси замони ҳозира бо иловаи пешванди -ме сохта шуда, бо бандакҳои феълӣ тасриф меёбад.

Танҳо - Чамъ

1. Мешунавам - Мешунавем

2. Мешунавӣ - Мешунавед

-Овози разилро мешунавам. (саҳ. 515) Ба мактаби ман рафта мехонӣ? (саҳ. 29) Хуш, ба кучо меравӣ? (саҳ. 121) -Дар миршабхона мефаҳмед. (саҳ. 368)

Хабари ин чумлаҳо замони ҳозира-ояндаро ифода мекунад, ки онҳо бо бандакҳои феълӣ тасриф мешаванд. Чумлаи аввал ба шахси яқум нигаронида шуда, дар чумлаҳои дуюм, сеюм ва чорум бошад, иҷроқунандаи амал шахси дуюм мебошад.

Ҳозир дам мекунам, тӯтаҷон. (саҳ. 18) Майлаш, аз сар бозӣ мекунем! (саҳ. 56) Хайр ягон кор мекунам. (саҳ. 36) Ба чӣ гирия мекунӣ? (саҳ. 40) Дар масҷид зиндагӣ мекунӣ? (саҳ. 184)

Замони ҳозира-оянда дар шакли хабари таркибии номӣ омада метавонад. Чумлаҳои боло дар ҳамин шакл омадаанд.

Феъли «доштан» ба маънои «доро будан, соҳиб будани чизе ё касе» аст ва он аз ҷиҳати сохт аз ин қоида истисно аст. Аммо дақиқан ба ҳамон маъно дар шакли аорист бидуни пешванди -ме тасриф мешавад.

-Дорӣ, бисту панҷ сум дорӣ, фиребгар. (саҳ. 55) -Документ, шаҳодатнома дорӣ? (саҳ. 368) Хуш акнун чи ният дорӣ? (саҳ. 113)

Шакли инкорӣ бо префикси -на сохта мешавад: Таб надоред? (саҳ. 113) Аз онҳо хабар надорам. (саҳ. 260).

Хабари замони ҳозира-оянда шакли муштаракест, ки бо моҳияти грамматикӣ худ тобиши маъноии ҳар се замонро дар шаклҳои гуногун ифода мекунад. Дар баробари ин вобаста ба мазмуну муҳтавои чумла дорои чунин тобишҳои маъноӣ мегардад:

1. Шакли ҳозира-оянда аъмолу ҳаракоти доимии ба замони ҳозира алоқамандро мафҳум мекунад, ки он ба таври умумӣ, анъанавӣ аз рӯйи одат ба вуқӯ меояд, яъне маъноии замони амал ҳозир ва умуман мебошад.

Худи ҳозир бароварда мепартоед! (саҳ. 357) Духтарамро ёфта медиҳӣ. (саҳ. 93) Чи магал мекунӣ? (саҳ. 133) -Истадҷон, аз ман ибто мекунӣ? (саҳ. 522)

Хабари ҳозира-оянда амали ҳамешагии ба шахсу предмет хосро ифода карда метавонад.

Ҳозир иваз мекунам. (саҳ. 341) Суҳбат мекунем, албатта. (саҳ. 373) Ё аз гуруснагӣ ва беҳолӣ дар кунҷи харобае аз олам мегузарам. (саҳ. 390) Ё ки дар зери калтаки кадом зобит ва тураи урус ҷон медиҳам. (саҳ. 384)

Шакли инкориро низ вохӯрдан мумкин аст: Сабаби ба ин ҷо оварда шуданамро намедонам. (саҳ. 216). Аммо имрӯзҳо аз фикру андеша ҷудо намешавӣ? (саҳ. 292)

Шакли ҳозира-оянда амали замони ҳозираро ташкил медиҳад, ки он ё дар айни ҳол давом дорад ва ё бо лаҳзаи муайян маҳдуд аст. Давомнокии амал бо маъноии феъли ҳозираи давомдор (муайян) мувофиқат дорад.

-Пушидан мегирам. (саҳ. 364) Ба ин саволҳоят бо як-ду сухан ҷавоб дода наметавонам. (саҳ. 62) Наход, ки аз ман мулоҳиза мекунӣ? (саҳ. 104) Албатта ба ивази ин кор даромадҳои калон ба даст медарорад. (саҳ. 531)

Шакли ҳозира-оянда амали замони ояндаро мефаҳмонад, ки дар он тобиши ҳозираро дидан ғайриимкон аст:

Лекин дар бораи ман ба касе лому мим намегӯи! (саҳ. 535) Давлатхонаи ҷаоби олиро аз ҷирку фасод тоза кардан намехоҳед? (саҳ. 532) Аммо ба ҳар ҳол ин корро ҳам ба ту месупорам. (саҳ. 452)

Хабари замони ҳозира-оянда дар чумла замони ояндаро бо тобиши маъноии шарт, хоҳишу амр ифода карда метавонад, ки ин гуна тобишҳои маъноӣ аслан бо шакли аорист ё фармоиш сурат мегиранд. Дар ин ҳолат пешванди -ме ба худ маъноии префикси би-ро соҳиб мешавад.

Хуб шустушу мекунӣ. (саҳ. 362) Худи ҳамин шаб ҳамроҳи Абдулло ёр-ёр хонда меравӣ! (саҳ. 362) -Дигар пою почаатро ба он ҷо намегузорӣ. (саҳ. 322) Ҳамроҳ ба боло меравем?! (саҳ. 296) Ақамулло, дар ин пирхонаи Хӯҷа Убониҳо ҳамин рӯз кати се моҳи расо умр ба сар мебарам. (саҳ. 260)

Ҳамин тариқ, хабари ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахсро новобаста аз шахсу шумора дар тамоми шаклҳои тобишҳои маъноии замони ҳозира вохӯрдём ва муайян кардем, ки дар асари таҳқиқшаванда шакли ҳозира-оянда нисбат ба замони ҳозираи муайян серистеъмолтар аст.

АДАБИЁТ

1. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ.2. Синтаксис барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. – Сталинобод, 1955. -140 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.2-3. Душанбе: Дониш, 1986 ва 1989. – 372 ва 224 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис барои студентони факултети филологияи мактабҳои олии. - Душанбе: Ирфон, 1970. 268 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қ.2. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии. - Душанбе: Маориф, 1995. - 294с
5. Камолитдинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии / Б. Камолитдинов. - Душанбе, 2010.
6. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. Қ.2. / М. Набиев. - Душанбе: Маориф, 1992. - 176 с.
7. Ниёзмухаммадов. Б. Ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмухаммадов. - Сталинобод, 1949. - 145 с.
8. Норматов М., Рашидов Ш. Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба / М. Норматов, Ш. Рашидов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 152 с.
9. Норматов М. Таҳлили синтаксисӣ ва навҳои он (Дастури таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олии ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ). – Душанбе: Матбуот, 2008. – 148 с.
10. Норматов М. Забони адабии ҳозираи тоҷик (синтаксис) / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2011, -230 с.
11. Саиди Ҳалимиён. Фейл (Куниш): Дастури таълимӣ-Душанбе: Дониш, 2013. -126с.
12. Ҷалол Иқромӣ. Духтари оташ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 563 с.

ҶУМЛАҲОИ СОДАИ ЯКТАРКИБАИ ИФОДАГАРИ ЗАМОНИ ҲОЗИРА ВА ШАКЛҲОИ ОН ДАР РОМАНИ "ДУХТАРИ ОТАШ"-И ҶАЛОЛ ИҚРОМӢ

Дар мақолаи мазкур яке аз мавзӯҳои асосии синтаксис, баррасии вижагии замони ҳозира, сохтор ва шаклҳои замони ҳозираи ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс дар романи "Духтари оташ"-и Ҷалол Иқромӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф маъноии грамматикӣю луғавии замонро дар ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс мавриди мутолиа қарор дода, ба чунин натиҷа расидааст, ки чунин анвои ҷумлаҳо вобаста ба категорияи замони ҳозира лаҳзаи иҷроиши амал гуногунпахлу буда, нависанда ин гуна ҷумлаҳоро бо тамоми паҳлуҳои замони ҳозира дар роман бо маҳорати баланди суҳанпардозӣ истифода бурдааст.

КАЛИДВОЖАҲО: ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс, замон, шаклҳои замони ҳозира, маъноии луғавии замон.

ПРОСТЫЕ ОДНОСОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ВЫРАЖАЮЩИЕ НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ И ЕГО ФОРМЫ В РОМАНЕ ДЖАЛАЛА ИКРОМИ "ДУХТАРИ ОТАШ"

В данной статье рассматривается одна из основных тем синтаксиса обзор настоящего времени, структуры и форм настоящего времени простых односоставных определенно-личных предложений в романе Джалала Икромии «Духтари оташ». Автор изучил грамматическое и лексическое значение времени в простых односоставных определенно-личных предложениях и пришел к выводу, что такие типы предложений разнообразны в зависимости от категории настоящего времени, момента действия, и такие предложения использует писатель. со всеми аспектами настоящего времени в романе и высоким риторическим мастерством. В частности, в статье говорится о формах настоящего времени простых предложений конкретного человека.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: простые односоставные определенно-личные предложения, время, формы настоящего времени, словарное значение времени.

SIMPLE ONE-PART SENTENCES EXPRESSING PRESENT TENSE AND ITS FORMS IN THE NOVEL BY JALOL IKROMI "DUKHTARI OTASH"

This article discusses one of the main topics of syntax - an overview of the present tense, the structure and forms of the present tense of simple one-part definite-personal sentences in the novel by Jalol Ikromi "Dukhtari Otash". The author studied the grammatical and lexical meaning of time in simple one-part definite-personal sentences and came to the conclusion that such types of sentences are diverse depending on the category of the present tense, the moment of action, and such sentences are used by the writer. with all aspects of the present tense in the novel and high rhetorical skill. In particular, the article talks about the forms of the present tense of simple sentences of a specific person.

KEYWORDS: simple one-part definite-personal sentences, time, forms of the present tense, dictionary meaning of time.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобишоева Субҳиноз* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Бобишоева Субҳиноз* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17.

Information about the author: *Bobishoeva Subhinoz* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

БАЪЗЕ КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ МАСОФА ДАР “ШОҲНОМА”- И АБУЛҶОСИМ ФИРДАВСӢ

Маряма А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони тоҷикӣ таърихи хеле қадима дошта, таркиби луғавии он бою рангин ва басо мукамал аст. Бо ин забон адабиёти ҷаҳоншумуле офарида шудааст, ки ҳама паҳлуҳои он қобили омӯзиш ва таҳқиқ аст. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ фарогири ҳамаи соҳаҳои зиндагии мардум буда, он дар адабиёти бадеӣ, илмӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ инъикос ёфтааст. Як қабати ин луғатро калимаҳои ифодагари масофа ва андоза ташкил медиҳад.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ифодагари масофа ва андоза қабати махсусро ташкил дода, онҳо барои ифодаи мафҳумҳои ҳаётан муҳим корбаст мегардиданд. Дар забоншиносии тоҷик доир ба ченакҳо мақолаҳои муҳаққиқ Ҳасанова М. ба нашр расидаанд. Муҳаққиқ дар яке аз мақолаҳои худ, ки ба таҳқиқи калимаҳои ифодагари вазн дар лаҳҷаи ҷануб бахшида шудааст, дар ин бора чунин қайд менамояд: “Дар ҳамаи забонҳои дунё аз даврони қадим то ба имрӯз дар ифодаи вазну ченак калимаҳои алоҳида корбаст мешаванд, ки заминаи пайдоиш, ифодаи маъноӣ ва дараҷаи корбасти онҳо дар манотиқи гуногун аз урфу одат ва таърихи мардум далолат медиҳанд” [15,72]. Муаллифи мазкур, ки таҳқиқоти худро дар шакли рисолаи номзадӣ (2023) ҷамъбаст намудааст, номи ин қабати луғавиро ба таври умумӣ *воҳидҳои андозагирӣ* номидааст.

Аз омӯзиш ва таҳқиқи осори гаронбаҳои шоирону нависандагон, фарҳангшиносон ва олимони бармеояд, ки дар гузашта унсурҳои зиёди забонӣ чун *ёз*, *пуд*, *ман*, *фарсанг*, *газ*, *оршин* ва монанди инҳо дар рӯзгори мардуми тоҷик серистеъмол буда, бо тағйир ёфтани ҷамъият ва пешрафти илму техника аз истеъмол берун шудаанд. Доираи истеъмоли ин қабати луғавӣ ҳарчанд дар забони адабии муосир танг ҳам шуда бошад, баъзеи онҳо дар забони гуфтугӯии мардум ҳанӯз дар истеъмоланд, ба мисли *пуд*, *ман*, *газ*, аммо бо ченакҳои имрӯза ҷӣ миқдорро ташкил медиҳанд, ё ҷӣ қадар мувофиқат мекунанд, танҳо аз луғатҳо дастрас кардан мумкин аст.

Дар таърихи на чандон дури забони тоҷикӣ воҳидҳои андозагирӣ зиёде истифода мегардид, ки баромади тоҷикӣ дошта, ҳанӯз ҳам баъзе аз ин калимаҳо, ки ченакхоро ифода мекунанд, дар забони зиндаи мардум мавриди истифода қарор доранд. Ченакҳо, калимаҳои ифодагари масофа ва андоза ва умуман воҳидҳои андозагирӣ дар забони тоҷикӣ таърихи қадима дошта, дар забони адабиёти классикӣ ва фарҳангу луғатҳо сабт гардидааст.

Забоншиноси шаҳир С. Ҳалимов дар асари “Таърихи забони адабии тоҷикӣ” дар бораи ин шоҳасар чунин қайд менамояд: “Шоҳнома” на танҳо аҳаммияти бузурги адабию таърихӣ дорад, балки барои омӯхтани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳос” [14, 98]. Дар боби истифода ва гирдоварии воҳидҳои андозагирӣ пешинаи мо низ ин асар ҳазинаи беназир аст.

Корбурди калимаҳои ифодагари масофа ва андоза дар “Шоҳнома” хеле зиёд аст, ки айни ҳол мисолҳоиро дида мебароем.

ЁЗ

Дар “Фарҳанги мухтасари Шоҳнома” ба чунин маъно омадааст. “Ёз – воҳиди ченак фосилаи аз нӯги ангуштон то оринҷ” [13, 146]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” низ ҳамин хел шарҳ дода шудааст. “Ёз миқдоре аз сарангуштони даст то оринҷ, ки воҳиди ченкунии дарозист” [10, 414]. Гурӯза-пахлавони эронӣ аз хонаводаи Гев байрақ ё парчаи барафрохт, ки 8 ёз аст. **Як ёз** тахминан ба 40-50 см рост меояд. Яъне дирафши Гурӯза тахминан 4 метр аст.

Гурӯза биёмад ба сони гурӯз,
Дирафше барафрохта **ҳашт ёз**. (146)

Фирдавсӣ навъҳои гуногуни ченакҳои андоза ва масофаро, ки дар забонамон корбурд дошт, ба таври фаровон дар асараш истифода бурдааст.

БОЗ

Вожаи **боз** дар “Фарҳанги мухтасари Шохнома” ба чанд маъно омадааст. “**Боз 1)** воҳиди қиёси андозаи миёнаи дасти дигар. **Боз 2)** дубора, аз нав, такроран. **3)** ақиб; қафо; пас. **Боз** бози шикории маъруф мебошад” [13, 68]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бошад ба маъниҳои хеле зиёд омадааст ва яке аз ин маъниҳо ченаки масофа аст: “**Боз** – масофаи байни сари ангушти миёнаи дасти рост ва чап дар вақти рост кушодани дастҳо, қулоч” [10,194]. Дар байти зерини шоир **боз** ба маънои ченак аст. Шох ба усто фармон медиҳад, ки ханчар ё корди дудамии нӯгборике бисоз, ки **5 боз, 5 қулоч** бошад. Агар мо **панҷ боз, панҷ қулочро** ба метр гардонем, тахминан **5 метр** мешавад:

Бад-ӯ гуфт рав ханчаре кун дароз,
Яке даста болош чун **панҷ боз** (68).

РАШ

Ин вожа дар “Фарҳанги мухтасари Шохнома” чунин шарҳ дода шудааст: “**Раш I.** – номи рӯзи ёздаҳуми ҳар моҳи шамсӣ. **Раш II.** воҳиду андозаи масофат. **Раш III.** Заминаи ноҳамвор ва пушта” [13, 301]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маъноҳои гуногун омадааст. “**Раш I.** фосилаи миёни ду дасти аз ҳам кушода, қулоч; газ. **Раш II.** заминаи пуштадор; пушта, теппа. **Раш III.** – рӯзи ёздаҳуми ҳар моҳи шамсӣ. **Раш IV.** боридан, чакидан, рехтан” [11,129]. Дар байти шоир ба маънои воҳид ва андозаи масофат омадааст, ки тахминан ба як метр баробар аст.

Раши хусравӣ **бист паҳноӣ** ӯ,
Савори сарафроз болои ӯ. (323)

Шоир мегӯяд, ки паҳноӣ он **20 раш** аст, ки тақрибан ба 20 метр баробар аст.

ШОХРАШ

“Воҳиди қиёсии тул, қариб баробари як метр” [13,455].

Зи бун то сари теги болои ӯ,
Чу сад **шоҳраш** буд паҳноӣ ӯ (455).

МИЛ

Вожаи **мил** дар “Фарҳанги Муин” чунин шарҳ ёфтааст: “Як **мил - mili.** а) 1000 гом 1) воҳиди масофат; а) мил дар Руми қадим баробари **1620** ёрд муодили **1482** метри фаронсавӣ буд; б) миқдори мунтаҳои дарозӣ ба сар аз замин аст; воҳиди масофат, он қадар масофате, ки дар заминаи ҳамвор ба назари мардум дар дидан қусре набошад ва бисёр тезбин набошад, он чоро дида тавонад. Ва он муодили **4 ҳазор** зироъ ва сулси фарсах аст назди қудамои аҳли ҳайат. Мил мусовии 3 ҳазор зироъ мутаахирон 4 ҳазор зироъ аст. Мил – *miliarius* – 1) ҳар яке аз сутунҳои, ки барои таъини масофати **1000 гом** дар ҷодаҳо насб мекарданд; 2) нишонаи роҳ; 3) нишонае, ки майдон барои ҷавгонбозӣ насб кунанд; 4) маноре, ки роҳнамои мусофирон дар муртафеоти замин бино кунанд; 5) номи ду ҷӯбе аз киштӣ аст” [12, 535].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” низ ба маъноҳои гуногун омадааст. Мил – 1) миқёси паймоиши масофат, сеяки фарсанг, ки аз чор ҳазор қадам ё газ иборат аст. 2) сутун ё харсанги дароз барои ҷудо кардани сарҳадҳо: сутуни махсусе, ки барои аломати масоҳати ҳар **як мил** дар сари роҳҳо шинонда мешавад [10, 688].

Дар “Фарҳанги мухтасари Шохнома” ба ин маънӣ омадааст: “Мил – 1. нишоне, ки дар роҳҳо барои муайян кардани фосилаи байни фарсахҳо мениҳанд, сутуне, ки барои нишон додани сарҳад гузошта мешавад” [13, 205].

Дар байти зерини Фирдавсӣ ба маънии миқёси паймоиши масоҳат аст, ки аз 400 қадам ё газ баробар аст. Дар ин байт шоир гуфтагон мехоҳад, ки шоҳ Офаридун ё Фаридун аз масофаи як мил, ки **1620 ё 1482 метр** аст, нигоҳ кардааст.

Зи **як мил** кард Офаридун нигоҳ,
Яке кох дид андар он шаҳр шоҳ (205).

Панҷ мил 20 ҳазор қадам ё газ мешавад. Шоир дар байти зерин мегӯяд, ки овоз ё фиғон кардани аспу филҳо ба масофаи **20 ҳазор** қадам ё газ рафта мерасад:

Хурӯшидани тозиаспону пил,
Ҳама рафт овоз бар **панҷ мил** (368).

Дар байти зерин ҳам **мил** маънии ченаки масоҳатро дорад. Сипоҳаш дар масоҳати ду мил саф оростанд, қатор кашиданд. Яъне, дарозии сипоҳ ё лашкар ду мил аст, ки аз **8 ҳазор** қадам ё газ иборат аст:

Рада баркашида сипоҳӣ **ду мил**,
Ба дасти чапаш ҳафтсад жандапил (42).

Ки акнун ҳамехонияш Ардабил,
Ки Қайсар бад-ӯ дорад аз дод **мил** (205).

1. Фосилаи миёни ду аломат, ки фарсангро ташкил медиҳад, масофаи як фарсанг:

Саропардаву хайма зад бар **ду мил**,
Бипӯшид гетӣ ба наълу ба пил (268).

Фиканда ҳама дашт хартуми пил,
Ҳама кушта диданд бар **чанд мил** (125).

Чу овози занг омад аз пушти пил,
Хурӯшидани кӯс аз **чанд мил** (22).

Зи **як мил** раҳ то ба Албурзкӯҳ,
Яке чойгаҳ дид бас бошукӯҳ (7).

ФАРСАНГ

Дар “Фарҳанги Муин” ба маъноҳои гуногун омадааст. ”**Фарсанг** фарсах муарраби фарсанг аст. 1) воҳиди масофат: а) назди мусалмонон муодили мусовии **12 ҳазор** зироъ; б) назди аъроб муодили 5 ҳазору **919 метр** бувад, наздик ба **шаш км** рост меояд” [12, 437].

Дар “Фарҳанги мухтасари Шоҳнома” чунин шарҳ дода шудааст: “Фарсанг: воҳиди андозаи масоҳат. Фарсах, баробари 3 мил” [13, 382]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба ин маънӣ омадааст. “Фарсанг, фарсах, масофаи муайяност, ки тақрибан ба **6 км** баробар аст. **Фарсангсар** аломате, ки дар роҳҳо барои донишҷуи миқдори фарсангҳои тайшуда мегузоранд” [11, 419].

Дар ин байт шоир масофаи байни ду лашкарро ду фарсанг гуфтааст, ки ба **12 км** имрӯза рост меояд.

Миёни ду лашкар **ду фарсанг** буд,
Ҳама созу ороиши чанг буд (407).

Зи лашкар ба лашкар **ду фарсанг** монд,
Чахондидагонро сипахбад бихонд (463).

Дар ин байт миёни **ду лашкар ду фарсанг, 12 км** аст. Вақте масофаи байни **ду лашкар ду фарсанг (дувоздах км)** монд, сипахбад бихонд. Яъне, сарлашкар, сарфармондеҳ ё подшоҳ огоҳ кард, ки лашкари душман наздик мешавад.

Ҳисоре бубинӣ сар андар саҳоб,
Ки бар вай напаррад паррон уқоб.
Чаҳор аст **фарсанг** болои ӯ,
Ҳамедун **чаҳор** аст паҳнои ӯ (377).

Дар байти боло шоир гуфтан меҳаҳад, ки баландию паҳнои ин ҳисор **чаҳор фарсанг** аст, ки ба **бисту чаҳор км** баробар аст.

Ба **фарсанг сад** буд болои ӯй,
Нашоист паймуд паҳнои ӯй (18).

Вожаи фарсанг дар “Шоҳнома” ба таври фаровон корбаст гардидааст.

Ҳамоно, ки **фарсанг будӣ ҳазор**,
Агар пойро роҳ кардӣ шумор. (137)

В-аз он чо сӯи дев **фарсанг сад**,
Биёяд яке роҳи душхору бад. (87)

В-аз он бугзарӣ, рӯди об аст пеш,
Чу паҳнои ӯ аз **ду фарсанг** беш. (88)

Чаҳор асп **фарсанг** болои ӯ
Ҳамедун чаҳор аст паҳнои ӯ. (382)

ГОМ

Тирист гом. Маънояш **сесад қадам** мебошад. ”Гом - 1) қадам, по (андозаи тул) аст [12, 102].

Маънои байти зерин чунин аст, ки дарозӣ ва паҳнои санги мармар **тирист гом** ё **300** қадам аст.

Бароварда яксар зи санги рухом,
Дарозову паҳнош **тирист гом** (102).

МАНЗИЛ

Ин вожа дар фарҳангҳо чунин шарҳ дода шудааст: “1.Работе, ки дар масофаи муайяни роҳ барои дамгирии корвониён бино карда мешуд, чойи дамгирии мусофирон, чойи фаромадани корвониён, истгоҳ ва маҳалли махсуси асп иваз кардани қосидҳо, корвонсарой; 2. фосила ва масофаи байни ду истгоҳ, манозил ва мароҳил, манзилҳои роҳ, қисмҳои муайяни роҳ, масофатҳои муайяни роҳ” [11,632].

Дар байти шоир **манзил** ба маънии ченаки дарозӣ, масофа аст:

Се **манзил** бирафтанду гаштанд боз,
Кашид он сипахбад ба роҳи дароз. (373)

ТИРПАРТОБ

Воҳиди масоҳат; 2. масофати партоби тир аз ҷойи партоб то нишаст [11,365].

Дигар ганҷ к-аз дурри хушоб буд,
Ки болош як **тирпартоб** буд. (365)

ТИРВОР

Ченаки масофат, масофати байни партоб ба нишаст тир [11,364].

Аз он беша бартар яке **тирвор**,
Яке неҳ бинӣ сияҳтар зи қор (364).

Аз таҳлилу баррасии мисолҳои боло ба ин натиҷа расидем, ки таркиби луғавии “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ хеле бою пурғановат мебошад. Дар ҳақиқат ҳар асаре, ки дар давраҳои гуногуни таърихӣ офарида мешавад, таркиби луғавии он асар баёнкунандаи таркиби луғавии ҳамон давраи замон мебошад. Аз ин лиҳоз бояд таркиби луғавии осори гузаштаро омӯзиш намуда ва он калимаҳое, ки дар давраҳои гуногуни таърихӣ мустаъмал буданд, имрӯз он калимаҳоро нигоҳ дорем.

1. Абулқосим Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» вожаҳои истилоҳот ва фарҳангу тамаддуни ҳешро ба назар гирифта, қариб ҳамаи соҳаҳое, ки ба мардуми форсу тоҷик тааллуқ дорад, зикр кардааст ва аз забону фарҳанги бегонагон даст кашида, асолати забону таърихи халқи тоҷику форсро нигоҳ доштааст.

2. Дар «Шоҳнома» шӯру шавқи шоире, ки нисбат ба забони модарии худ муҳаббати бепоён дорад, инъикос ёфтааст. Абулқосим Фирдавсӣ аз илмҳои давраи худ баҳраи комил дошт ва нуктаҳои нозуки илмҳои замонашро медонист.

3. Таркиби луғавии “Шоҳнома” бою рангин буда, дар он доираи қариб тамоми соҳаи истилоҳот истифода шудааст.

4. Номи ченакҳои қадимаи мо дар “Шоҳнома” доираи қорбурди васеъ доранд: *фарсанг, мил, ёз, раш, боз, газ, манзил*. Ин вожаҳо баромади тоҷикӣ дошта, ҳоло ба гурӯҳи калимаҳои таърихӣ ворид гардидаанд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ//Куллиёт. Ҷ.11./ С. Айнӣ. -Кит.1. –Душанбе: Нашр. Давл.Точ. 1963. – С.16-23.
2. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома».С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 1994.-118с.
3. Ғафуров Б.Г. Тоҷикон./Б.Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1983.- К. 1-704с.
4. Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ./М.Н.Қосимова. – Душанбе, 2007.- 172с.
5. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (Луғатшиносӣ)/М Мачидов – Душанбе 2007.-242с.
6. Маҳдӣ С. Точ андар «Шоҳнома»./С.Маҳдӣ. – Душанбе: Деваштич, 2009.-166с.
7. Муваффақ Абумансур. Риёнома./Абумансур Муваффақ. – Душанбе, Ирфон, 1992.-187с.
8. Муҳаммадиев М. Баъзе хусусиятҳои лексикӣ «Шоҳнома»./М.Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005.-138с.
9. Раҳматова М.М. Хусусиятҳои қорбурди шумора дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (рисолаи номзадӣ)/Н.М.Раҳматова.– Душанбе, 2011.–150 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. I. – М.: Советская энциклопедия.- 1969. -952с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. II. – М.: Советская энциклопедия, 1969. -947с.
12. Фарҳанги Муин. Ҷ.2. – Техрон, 1375 х. ш.
13. Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома”. Мураттиб И.Ализода. – Душанбе: Адиб, 1992.- 496с.
14. Ҳалимов С. Осор. Ҷ.1. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (Асрҳои IX-X то ибтидои асри XX)/ С.Ҳалимов. – Душанбе: Суфра, 2022, -596 с.
15. Ҳасанова М. Қорбасти калимаҳои ифодагари вазну ченак дар лаҳҷаҳо/ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон./М.Ҳасанова. – Душанбе: Сино, 2012– №4/6(129). – С.72-75.
16. «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ (таҳияи Камол А. З. Ахрорӣ). - Душанбе: Адиб, 1988 . Ҷ.1. -410 с.
17. «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ (таҳияи Камол А. З. Ахрорӣ). - Душанбе: Адиб, 1988. Ҷ.2. -395 с.

БАЪЗЕ КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ МАСОФА ДАР “ШОҲНОМА”-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Дар мақола муаллиф саъй кардааст, ки баъзе ченакҳо ё вожаҳоеро, ки ифодагари масоҳату андоза буда, дар забони адабиёти классикӣ қорбурди васеъ доштанд, шарҳу тавзеҳ диҳад. Мероси хаттии ниёгон, аз ҷумла “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ ҳазинаи бузурги сухани порсӣ-тоҷикӣ аст ва вожаҳои ифодагари масоҳату андоза дар он ба таври фаровон дучор меояд.

КАЛИДВОЖАҲО: масоҳат, адабиёти классикӣ, вожа, андоза, сухан.

НЕКОТОРЫЕ СЛОВА ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РАССТОЯНИЯ В “ШАХНАМЕ” АБУЛКАСИМА ФИРДОУСИ

В статье автор попытался объяснить некоторые меры или слова, которые обозначают области и измерения и широко использовались в языке классической литературы. Письменное наследие наших предков, в том числе «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси, является великим сокровищем персидско-таджикской речи, и в нем обильно встречаются слова, выражающие пространство и размер.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: территория, классическая литература, словарный запас, размер, речь.

SOME WORDS INDICATING DISTANCES IN “SHAHNAME” BY ABULQOSIM FERDOWSI

In the article, the author tried to explain some measures or words that denote areas and measurements and were widely used in the language of classical literature. The written heritage of our ancestors, including the Shahnama of Abulqasim Ferdowsi, is a great treasure of the Persian-Tajik language, and it contains abundant words expressing space and size.

KEYWORDS: territory, classical literature, vocabulary, size, speech.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маряма Амирхон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Маряма Амирхон* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Maryami Amirkhon* – Tajik National University, second-year master’s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИИ ҚОНИШИНҲОИ ТАЪИНИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОНҲО БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Набиева М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Қонишинҳои таъинӣ предмет ва аломати онро ба таври умумӣ таъин менамоянд. Онҳо асли ва ғайриасли мешаванд. Бояд гуфт, ки дар асари беҳамто – “Ёддоштҳо”- и С. Айнӣ қонишинҳои таъиниро хеле зиёд вохӯрдан мумкин аст. Чӣ қонишинҳои таъинии асли ва чӣ қонишинҳои таъинии ғайриасли хеле зиёд мушоҳида мешаванд.

1. Қонишинҳои таъинии асли дар замонҳои қадим тадричан аз калимаҳои ишоратӣ чудо шудаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **ҳама** ва **ҳар** дохил мешаванд. Мисол: Дар Соктаре деҳқонон умуман каланди устодӯстбой қор мефармуданд, ки **ҳар** кадомаш 4 килограмм вазн дошт (С.Айнӣ, Ёддоштҳо, 62). ~ In Sokter the peasants were used Ustodustboy’s hoe that **every of them** was 4 killograms.

2. Қонишинҳои таъинии **ғайриасли**, ки дертар ба вучуд омадаанд. Қонишинҳои **ҳар кӣ**, **ҳар чӣ**, **ҳар кадом**, **ҳар чанд**, **ҳар як** ва ибораҳои қонишинии **ҳар он чӣ**, **ҳар он кӣ**, **ҳар он кас**, **ҳар он чиз**, ки аз ҷиҳати маъно ба қонишинҳои **ҳар кӣ** ва **ҳар чӣ** наздиканд, ба гурӯҳи қонишинҳои таъинӣ дохил мешаванд.

Мисол: Боракалло, - гуфт Усто амак бо ханда, - ҳар чӣ худатон иқро кардед (С.Айнӣ, Ёддоштҳо, 64). ~ Well-done said smiling Usto-amak, - at last you said what you want.

Қонишинҳои **ҳама**. Ин қонишини аслии таъинӣ маънои чомеъ дошта, пурра фаро гирифтани чанд предметро ифода мекунад. Вай бандакқонишин ва суффикси – **чӣ** қабул карда, дар шакли **ҳамааш**, **ҳамамон**, **ҳамаатон**, **ҳамашон**, **ҳамагӣ** низ меояд: **Ҳамашонро** дар як рӯз гирифта, ба дор меовезанд (Айнӣ). They all are taken away in a day and hang. Вақте ки он ҷавон **ҳамаи** чашмҳоро ба тарафи худ дӯхта ва **ҳамаи** гӯшҳоро барои шунидани сабаби ин ҳодисаи ногаҳонӣ сикшуда дид ... (Айнӣ). ~ When the young man saw **all eyes** at himself, **all ears** listening to himself to hear the purpose of this sudden incident Баъд аз даҳ дақиқа **ҳамагӣ** бар теги кӯх буданд (Айнӣ). ~ After ten minutes **everyone** were on the pick of the mountain.

Қонишини **ҳама** ду мавқеи истеъмол дорад: пеш аз объекти таъин ва баъд аз он воқеъ мешавад, ки дар тарҷумаи забони англисиашон ҳам ба ҳамин тарз ифода меёбанд.

На танҳо худи ту, балки **ҳамаи** касоне, ки дар давлати чаноби олий дар ин ҷо бо осудагӣ умр ба сар мебаранд, дузданд (Айнӣ). ~ Not only you, but all the people who lives quietly in richness of Janobi Oli (Amiri Bukhoro) are thieves. Ин ҷавонон **ҳама** некусиришт, ин духтарон **ҳама** поксурат (Айнӣ). These young people all are good-natured, these girls all are good-looking.

Қонишини **ҳамагуна** низ маънии чомеият дорад: Амир мехост, ки аз **ҳамагуна** қувваҳои моддӣ ва маънавии кӯҳистон ... фоида барад (Айнӣ). ~ Amir would like to benefit by material and spiritual powers of mountains...

Калимаи “**тамом**” дар ҷумла ба маъно ва вазифаи қонишини таъинии **ҳама** омада метавонад: Дар як шабу рӯз **тамоми** заминатро меронад, - гуфт (Айнӣ). ~ In 24 hours it will dag **all** your land, said.

Қонишини **ҳар**. Ин қонишин пеш аз исми омада, предметҳои алоҳидаро таъин менамояд. Маънои луғавии қонишини **ҳар** дар алоҳидагӣ равшан нест. Вай дар ҷумла ҳамеша ба таври адекватӣ (сифатӣ) истеъмол шуда, ба калимаҳои маънидор – ба исмиҳои танҳо вобаста мешавад. Ин аст, ки қобилияти гирифтани морфемаҳои грамматикӣ надорад: ...**ҳар** ситорае, ки акси худро дар ин об меандозад... (Айнӣ). ~ ...every stars that shows itself on this water. **Ҳамаи** корҳоро ҷадидон қарда истодаанд (С. Айнӣ. с. 56) ... **All** works are doing by jadidon. **Ҳар** кадоми ин ситорагон нурафшонӣ мекунанд. (С. Айнӣ)... ~ Every of these stars are shining. Дили он кас **ҳам** ҳамеша ба тарафи шумост. (С. Айнӣ)... His heart is always to you too.

Ҷонишинҳои таъинии таркибӣ аз ҷонишини таъинии **ҳар**, исму шумора ва дигар феъли ҷонишинҳо, ки предмети таъинро аз ягон ҷихат муайян карда, маънои ҷонишини **ҳар**-ро равшан менамоянд, сохта мешаванд.

Ҷонишини таъинии **ҳар кӣ** аз ҷонишинҳои таъинӣ ва саволӣ сохта шуда, нисбат ба шахс истеъмол мешавад ва хусусияти субстантивӣ (исмӣ) дорад:

Ҷонишини **ҳар чӣ** низ аз ҷонишинҳои таъинӣ ва саволӣ сохта шуда, дар ҷумла нисбат ба ғайришахс истифода мешавад. Ин ҷонишин низ дорои хусусияти исм аст: ... ва **ҳар чӣ** дорад, дар ин роҳ харҷ карда...(Айнӣ). ...and everything that he has, spent on this road. ...вагарна **ҳар чӣ** ба саратон ояд, аз ҷаноби олии гила накунед...(Айнӣ). ~ If **everything** happens to you, don't make moan of Janobi Oli (Amiri Bukhoro –Amir-Olimkhon).

Ҷонишини таркибии **ҳар як** одатан ба таври сифатӣ истеъмол шуда, аз хусуси маъноӣ вазифа асосан ба ҷонишини **ҳама** наздик аст:

Ҳар як сокини ин деҳа дар фасли баҳор ба он ҷо сафар мекарданд (С. Айнӣ). ~ Every of the inhabitant of this village traveled there in springtime.

Ҷонишинҳои таркибии **ҳархел**, **ҳаргуна** сифати предметҳои таъиншавандаро далолат мекунанд:

Дар он ҷо, **ҳар хел** меваҳо ҳаст (Айнӣ). ~ There are various fruit there. **Ҳаргуна** меҳнати сиёҳ бошад мекунам (Айнӣ). Дар бораи он **ҳархел** гапҳо паҳн мешуд (Айнӣ). Ин ҳолати пурасрор фикру хаёли ӯро ба **ҳар гуна** андешаю мулоҳизаҳо бурда, чашму қавақҳои ӯ аз шиддати диққат ба дард меомад (Айнӣ). This mystical situation led him to many thoughts and his eyes and brows ached from intensity of emotion.

Ҷонишини **ҳар кадом** аз байни предметҳои ҳамчинс предмети алоҳидаро нишон медиҳад: **Ҳар кадоми** ин ситорагон нурафшонӣ мекунанд (Айнӣ, сах-169-170]. Each of these stars shines.

Дар забони тоҷикӣ аҳаммияти ҷонишинҳо бо гуфтаҳои боло маҳдуд намешавад. Маълум аст, ки асоси ҷумларо мубтадо ва хабар ташкил мекунанд ва «мубтадо ё ҳамеша исм аст ё ҷузъе, ки қувва ва маънои исм дошта». Илова бар ин, ҷонишинҳо вазифаи аъзоҳои дигари ҷумларо низ иҷро мекунанд. Ҷонишинҳо дар ҷумлаҳои мураккаб низ вазифаи муҳим доранд. Онҳо (махсусан ҷонишинҳои ишоратӣ) дар сарҷумла истеъмол шуда, ҷумлаҳои пайрави муайянро барои эзоҳашон талаб мекунанд. Дар забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрави хабар фақат барои шарҳи ҷонишинҳо меояд.

Чи тавре ки зикр кардем, ҷонишинҳо дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, предикатив, муайянкунанда ва пуркунанда омада, предметҳои шахс ва ғайришахсро ифода мекунанд.

Онҳо бештар дар ҷумла ба вазифаи мубтадо ва пуркунанда меоянд.

Дар забони англисӣ ва тоҷикӣ ҷонишинҳо дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, предикатив, муайянкунанда ва пуркунанда серистеъмол мебошанд.

Дар забони англисӣ ҷонишинҳо метавонанд ҳамчун **мубтадо-subject**, **предикатив-predicative**, **пуркунанда-object** ва баъзан вақт ҳамчун **муайянкунанда-attribute** истифода шаванд. Бисёртар ҷонишинҳои таъкидӣ ва ҷонишинҳои соҳибӣ серистеъмол мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Бархударов Л.С., Штейлинг Д.А. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штейлинг. – Москва: Русский язык, 1973 – 325 с.
2. Грамматика английского языка. – /под ред. Блоха М.Я. Учебное пособие. – М. Астрель, 2008 – 703 с.
3. Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка / К.Н. Качалова. – М.: Высшая школа, 2002 – 365 с.
4. Камянова Т. Практическая грамматика английского языка / Т. Камянова. – М., 2005. – 384 с.
5. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка / К.Н. Качалова, Е.Е. Израилевич. – М.: Юные, 2009. – 450с.
6. Мамадназаров Абдусалом. Фарҳанги англисӣ – тоҷикӣ / Мамадназаров Абдусалом. - Душанбе: Эр-граф, 2011 – 1016 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИИ ҶОНИШИНҲОИ ТАЪИНИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОНҲО БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Масъалаҳои асосии ҷонишинҳо дар забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб мераванд. Онҳо паҳлӯҳои мухталиф дошта, иддае аз масъалаҳои фаро мегиранд, ки шарҳу эзоҳи онҳо табиати калимаҳои мазкур ва хусусияти онҳоро муайян кардан душвор аст. Ҳамаи масъалаҳои ҷонишинҳо ҳеле муҳим буда, тадқиқи онҳо на танҳо дар ҳудуди забонҳои алоҳида, балки дар забоншиносии умумӣ низ назаррас мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: истилоҳоти иҷтимоию сиёсӣ, таҳқиқи муқоисавии типологӣ, ташаккул ва инкишофи истилоҳот, ҷанбаҳои муҳими истилоҳоти сиёсӣ.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНЕЙ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Основные вопросы местоимений являются одними из важнейших вопросов языкознания. Они имеют разные аспекты и охватывают ряд вопросов, при объяснении которых сложно определить природу этих слов и их характеристики. Все вопросы местоимений очень важны, и их исследование имеет значение не только в пределах отдельных языков, но и в общем языкознании.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: социально-политические термины, сравнительно-типологическое исследование, формирование и развитие терминов, важные аспекты политических терминов.

LEXICAL CHARACTERISTICS OF DEFINITE PRONOUNS OF THE TAJIK LANGUAGE AND WAYS OF THEIR EXPRESSION IN ENGLISH

The main issues of pronouns are one of the most important issues of linguistics. They have different aspects and cover a number of issues, when explaining which it is difficult to determine the nature of these words and their characteristics. All issues of pronouns are very important, and their study is important not only within individual languages, but also in general linguistics.

KEYWORDS: socio-political terms, comparative typological research, formation and development of terms, important aspects of political terms.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Набиева Мадина Одиловна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Набиева Мадина Одиловна* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Nabieva Madina Odilovna* – Tajik National University, master's student of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

АШЪОРИ ФИНОИИ СУЛТОН ШОҲЗОДА

Нурзода Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шуруъ аз солҳои 60-уми асри XX дар шеъри тоҷикӣ марҳилаи комилан тоза оғоз гардида, тағйирот ва дигаргунӣ зиёде ба амал меояд. Чунин дигаргунӣ, пеш аз ҳама, иборат аз ин аст, ки мазмуни ҳаёти ва ҷанбаи фалсафии шеъри тоҷикӣ қувват ёфта, даҳлати он ба соҳаҳои мухталифи зиндагии инсоният ва олами ботинии ӯ пурзӯртар шуда, тарзи баён, сохту таркиб, образҳо ва дараҷаи бадеиву эстетикӣ шеър тағйир меёбад. Ин маҷрои тозаи адабӣ ва тарзи нави биниш, фаҳмишу инъикос аз эҷодиёти Мирзо Турсунзода, Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо ва Муъмин Қаноат оғоз ёфтааст.

Баъдтар чунин тозакориҳо ва ё навҷӯиҳо дар шаклу мазмуни шеър ба Ҳабибулло Файзулло, Лоик Шералӣ, Бозор Собир ва Гулрухсор муяссар мегардад.

Аз миёнаи солҳои панҷоҳуми асри XX дар шеъри шуравӣ ва тахти таъсиру пайравӣ ба он дар шеъри тоҷикӣ як таҳрикаи ҷунбиш ва гардишу таҳаввулотӣ ҷиддӣ ва тоза ба сӯи дарки амиқи воқеияти зиндагӣ ва мушаххаснависӣ, зиндаву бино ва воқеӣ ба қалам овардани мавзуи мавриди алоқа ва тасвир ба амал омад, ки ҳосили ниёзмандию дарҳости нави рӯзгору зиндагӣ ва мардум – қаҳрамони адабиёт буд.

Мавзӯ, мундариҷа, мухтавои аксари мақолаву суҳанронӣ ва умуман андешаҳо дар боби вазъи шеъри имрӯзу фардо, ки дар солҳои 50-60-ум таълиф ёфтаанд, баланд бардоштани сатҳи ҳунарию завқӣ ва тақвият бахшидани ҷанбаи инсонпарварии шеър буд.

Мақолаҳои устод Мирзо Турсунзода «Барои маданияти баланди назм» (1953), Ғаффор Мирзо «Баъзе мулоҳизаҳо дар масъалаи назм» (1954), «Вазифаҳои асосии мо омӯхтан ва маҳорати худро баланд бардоштан аст» (1957), Муҳаммадҷон Шукуров «Баъзе масъалаҳои маҳорати бадеии шоирони ҷавон» (1955), «Сухан аз лирика ва мазмуни ҳаётии он» (1965) ва амсоли ин дар роҳи нав кардани мазмуну мухтаво ва сохтори шеъри тоҷикӣ андешаҳои буданд, ки бисёр камбуду норасоӣ ва аз асли хеш дур рафтани шеъри тоҷикиро ҳасурона ва бо далелу санадҳои қотеъ ошкор намуда, роҳҳои дурусти инкишофу раванқи минбаъдаи онро таъин карданд.

Ба андешаи Ю. Акбарзода пас аз устод Турсунзода Ғаффор Мирзо дуюмин ва бебоктарину собитқадамтарин шоирест, ки дар роҳи ҳасурона, бебокони ошкор кардани айбу ҷурми ҷиддӣ шеъри шуруи тоҷикӣ ва ба маҷрои нав ворид кардани он ҳам тавассути мақолаҳои ва ҳам тавассути ашъораш хидмати шоиста кардааст. Ӯ дар як вақт андешаҳои назариашро дар ҳусуси нав кардани мазмуну мухтаво ва авзолу аҷзӣ шеър тавассути мақолаҳо иброз меод ва дар айни замон андешаҳои назариашро дар амалия, дар ашъори хеш татбиқ мекарду нишон меод, ба дигар шоирони аз худ бузургу ҳамсолонаш намунаи ибрату пайравӣ буд.

Ғаффор Мирзо яке аз сабабҳои ақибмондагӣ ва ба талаби замон созгор наомадани шеъри моро дар он дида буд, ки аксари шоирон баробари ҳаёт қадам намезананд, онро ҳамаҷониба ва амиқу дақиқу воқеъбинона инъикос карда наметавонанд. Шоир камбудии асосии онҳоро дар тасвири рӯякии мавзӯ, ҳаматарафа кашф накардани ҳосияти ашъ ва ошкор накардани моҳияти ҳар рӯйдодӣ зиндагӣ маънидод карда, чунин қайд кардааст: «Вақте ки шоир ба мағз андар мавғзи мавзӯ ворид нашуда, аз он маълумот ва огоҳии комил ҳосил накарда, онро рӯякӣ тасвир мекунад, шеъри ӯ умумӣ баромада, ба шеърҳои дигарон монанд мешавад, зеро зоҳири ашъ (предмет) ё воқеаро ҳар кас дида метавонад, аммо дидани моҳият, асос – мағзи он ба ҳар кас муяссар намегардад ва вазифаи шоир ҳам маҳз ошкор кардани моҳият ва ҷавҳари ашъу мавзуи тасвир ва рӯйдодӣ олам аст».

Чунин нақду баррасиҳоро Ғаффор Мирзо дар маҳсули қалами баъзе шоирони калонсолу ҳамсинну соли хеш дуруст тавзеҳ дода буд. Ғаффор Мирзо аз шеъри замон ва рӯзгори хеш бадеияту парвозҳои наву баланд тақозо кардааст. Дар меҳвари андешаҳои ӯ ин масъала қарор гирифт, ки шоирон аз умумигӯӣ ва фикрҳои обшустаи маълумро манзум

кардан, аз берӯху бедард шеър гуфтан ҳарчи тезтар даст кашида, ба тозақорӣ даст бизананд ва мушаххасбаён бошанд.

Дар натиҷа, мафҳумҳои «шеъри мушаххас» ва «мушаххаснависӣ» пайдо гардида, ин ҷараёни тозаи адабӣ, ки аз солҳои панҷоҳуми асри XX шуруъ шудааст, ба ному ашъори шоироне чун Мирзо Турсунзода, Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо ва баъдан Муъмин Қаноат ва дигарон алоқаи қавӣ дорад. Тарзи нави идроку инъикос ва шуҷоати адабии ҳамина гурӯҳи адибон буда, ки шеъри тоҷикии солҳои 60-80-умро аз умумигӯӣ наҷот бахшидаанд.

Инсон зодаи ҷамъият аст ва инъикоси муносибати ӯ бо муҳити иҷтимоӣ барои адабиёту санъат мақсади асосӣ ва шартӣ аввалин мебошад. Ҳиссиёту таассуроти инсон ба қадом дараҷае, ки зодаи таҳаввулот ва авзои ҷамъият бошад, ба ҳамина дараҷа асил ва амиқу таъсирбахш мегардад.

Он ҷунбишу тозаҷӯӣҳое, ки дар шеъри муосири тоҷик ва хусусан солҳои 50-70-уми асри XX вусъат ёфтааст, бешак аз доираи мафҳуми шеъри нав ва ё шеъри озод, ки бештар ба махсусияти шакли шеър ишорат мекунанд, вусъатноктар аст. Аз ҷиҳати дигар, шеърҳое, ки аз назари шакл ба андозае анъанавӣ ҳастанду аз диди шоирона ва бофти суратҳо нав мебошанд, дар бисёре аз шеърҳои достонҳои Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Бокӣ Раҳимзода, Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, Муъмин Қаноат ва дигарон ба мушоҳида мерасанд.

Чунин ба назар мерасад, ки барои пурра ва ба ҳақиқат дарёфтани ин тозаҷӯӣҳо, онҳоро танҳо чун навоварие дар шеър маҳдуд надониста, чун майлони тозаи адабие, ки ба ниёзи давраи тоза ва дархостҳои дигари замон аз эҷоди бадеӣ ва ҳамчунин шеър сурат гирифтааст, дарк ва маънидод бояд кард. Танҳо дар ҳамина ҳолат метавон сурати ҳақиқии ин тозаҷӯӣҳоро аён намуд, ба моҳияти аслии онҳо расид ва онҳоро ҳамчун як шоҳи ҷараёни адабӣ шинохта, барои муайян кардани замина ва решаҳои чунин падидаи адабӣ имконият пайдо кард.

Аз ҷиҳати дигар, сабаби дар маркази шеъри муосир қарор гирифтани инсон дар мантиқи инкишофи методи реализми сотсиалистӣ, ки инсонро ҳамчун қаҳрамони асосии адабиёт пайваста тақозо кардааст.

Фаро гирифтани ҷиҳатҳои гуногуни зиндагӣ, нишон додани ҳастии мураккаби рӯзҳои мо, офаридани симои ҳақиқӣ ва боварибахши ҳамзамонон дар адабиёти бе талаботи афзоиандаю баланд ва андешанокию эҳсосотмандии тасвир, воситаҳои нави тасвири бадеӣ ва монанди инҳо имкон надорад.

Дар солҳои 60-80-уми асри гузашта ташаккул ва тақомули меъёрҳои нави ғоявӣ эстетикӣ ва ахлоқу одоб дар зиндагии халқи мо аз шеър ифоданокии тозаро дархост дошт. Ин талабот муносибати тоза ва дигаргунаеро ба сухан ва осори адабӣ ба зухур овард, ки эҷодиёти ҳамаи пайравони шеъри имрӯзаро низ фаро гирифтааст. Дар ин марҳила сухан дар шеър на танҳо ба хоҳири сурат ва на фақат ба мафҳуми маҷозу истиора, ташбеҳу тавсиф маҳдуд дониста мешавад. Ба сухани бадеӣ заминаи табиӣ он бозгардонида мешавад ва баробари ин дар тасвири ҳодисаю воқеаҳо, ки заминаи реалистӣ доранд, дараҷаи аз калимот ва услуби махсусияти романтикӣ дошта истифода кардан камтар шудан мегирад.

Бо сурат гирифтани муносибати тоза ба сухани шоирона ифоданокии шеър ба тамоми дигар шуда, қувваи тасвири он саҳт меафзояд, доираи тасаввурот ва таассуроте, ки образ ба пайдо меоварад, ҷандин маротиба фарохтар мешавад.

Аз охири солҳои панҷоҳ дар лирикаи тоҷик оҳангҳои фалсафӣ, ашъори ишқӣ ва тасвирий беш аз пеш қувват гирифт. Дар натиҷа, навъҳои фалсафӣ ё медиативӣ, ишқӣ ё маҳрамона ва тасвирий ва ё минётурии лирика ба шаклу намуди тоза зухур кард. Ин майли тоза аз пурзӯр шудани таҳқиқу таҳлил кӯшиши таҷқиқи қарӣ дили инсон, манзараҳо ва асрори табиат, парвози фикру андешаҳои инсон оғоз гардид.

Пояи асосии мазмуни фалсафии шеъри ин даврро андешаҳои доманадоре дар сари моҳияти замон ва зиндагии инсонӣ он давра ташкил менамояд. Дар натиҷа, бисёр масъалаҳои муҳимми умумиинсонӣ, ки аз қадим мавриди мулоҳизаҳои пурдомана қарор ёфтаанд, масъалаҳои ҷовиде аз қабилӣ ишқ ва меҳру дилбастагӣ, зиндагӣ ва марг, одамӣ ва

ноодамӣ, мардӣ ва номардӣ, мубориза ва озодӣ дар шеъри ин давра ҳарчи бештар мавқеъ пайдо мекунад.

Мазмуни фалсафӣ дар шеъри солҳои 60-80-ум ба тарзҳои гуногун ифода мешавад. Андешапарварӣ дар шеъри М. Турсунзода бештар оҳанги публитсистӣ дошта, шоир ҷустуҷӯи ҳақиқатро бо муборизаи халқҳо дар роҳи озодиву истиқлол пайвастааст.

Дар марҳилаи мавриди назар дар ашъори Мирсаид Миршакар ҳам андешапарварӣ қувват гирифта, бардошти шоир аз зиндагӣ ва ҳаводиси марбут ба он дар шакли андешапарваронаи лирикӣ ифода ёфтаанд:

Зиндагӣ бе орзу ширин набуд,
Зиндагиро орзу ширин намуд.

Шеъри ишқӣ олами рангини ҳиссу ҳаяҷони инсонро бо тобишҳои мухталиф ба шеъри тоҷикӣ дохил намуда, бунёди инсоншиносии онро устувор гардондааст. Сабаби асосии дар солҳои 60-80-ум дар ашъори шуароӣ тоҷик мавқеъ пайдо кардани шикоят аз хиёнатӣ бевафоии ёру маъшуқа, ахлоқу одоб, шарму ҳаё ва иффати зан дар он аст, ки хиёнатӣ зану мард ба ҳамдигар тадричан зиёд мешуд. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат ишқӣ маҳрамона ба ҳар хонавода, ба дили ҳар фард роҳ ёфта, ишқиясароӣ ва хосатан таблиғи вафо ва вафодорӣ дар назми ин давра мавқеи асосӣ пайдо кардааст.

Дуруст аст, ки ишқиясароӣ дар даврони аввали инкишофи адабиёти шӯроӣ тоҷик хеле маҳдуд шуда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ қатъ нашуда буд. Дар солҳои бисту сӣ дар эҷодиёти устод Айнӣ, Абулқосим Лохутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Ҳабиб Юсуфӣ ва дигарон ашъори ишқӣ мавқеи муҳим дошта, ин суҳанварон барои ташаккулу таҳаввули лирикаӣ ошиқонаи солҳои баъдӣ заминаи мусоид фароҳам овардаанд.

Дар шеъри марҳилаи мавриди назар худуди арузи анъанавӣ фарохтар шуда, барои ташаккул ёфтани арузи тоза, ки ҳоло ба истилоҳ арузи озод аст, мусоидат мекунад. Таносуби рукноҳои порчаҳои тараннумӣ, мисраъ ва пораҳо дар шеъри арузи озод хусусияти мураккаб доранд. Ин мураккабият асосан ба муносибати ритмию интонатсионӣ ва графикаи шеър вобаста аст, ки дар натиҷа ба ҳам бархӯрдан ва ё аз ҳам дур шудани ғоя ва таассуроти дар шеър ифодаёбанда ба вучуд омадааст.

Дар маҷмуъ, дар назми солҳои 60-80-уми садаи ХХ таҳаввулотӣ зиёде ба назар расида, чунин дигаргунӣҳо ва тақомулотро чи дар сохтору шакл, мавзӯю мундариҷа, забону услуб, тарзи бинишу инъикос, қорбурди воситаҳои тасвири бадеӣ ва чи пайравии тозаҷӯӣҳои шуароӣ давр метавон ба мушоҳида гирифт, ки дар осори илмию назарии мунаққидону адабиётшиносони тоҷик хеле амиқ ба муҳокимаю баррасиҳо гирифта шудаанд.

Султон Шоҳзода аз шоирони боистеъдодест, ки тавонистааст бо шеъри рангини худ мақому мартабаашро дар адабиёти муосир ҳифз намояд. Шуруъ аз солҳои 60-уми асри ХХ дар шеъри тоҷик тағйироти ҷиддии ҳунариву зебоишиносӣ ва рӯй овардан ба шеъри наву шоиронагӯӣҳо хоса, ҳамчунин даст ёфтани дар сохтмони анвои наву замонӣ, услуб ва забону баёни тозаии шеър вусъат ёфт. Шеър бо суръати тамом рӯ ба таҳаввул ниҳод, ки дар мисоли мушаххасоти тасвир дар ашъори Гаффор Мирзо ва Муъмин Қаноъат дар омезиш бо фалсафаи ҳастӣ ва ҷузъиёти зиндагии воқеии инсон барои оянданигарӣ падиқор гардид.

Гаффор Мирзо ва Муъмин Қаноат тозагӯйиву навҷӯӣҳоеро пеш гирифтанд, ки баъдтар дар эҷодиёти Қутбӣ Киром, Мастон Шералӣ, Лоик Шералӣ, Ғоиб Сафарзода, Ҳабибулло Ғайзулло, Гулруҳсор, Бозор Собир, Баҳром Фирӯз, Гулназар ва дигарон самараҳои хуб оварданд, ки албатта дар ин ҷода хидмати Султон Шоҳзода низ арзандаи таҳсину офарин аст. Аз мутолиаи шеърҳои бармеояд, ки ӯ аз шоирони тозагӯву тозанигар ва пайвандгари шеър бо унсурҳои табиат будааст ва судҷӯӣҳои шоиронаш аз ин неъматӣ ҳастӣ ва умуман зиндагии воқеии башар ба фаровонӣ таҷалло дорад. Ҳамон гуна, ки шоир ва мунаққиди соҳибназар Аскар Ҳаким мегӯяд: «Султон Шоҳзода... ба олам, ба гирду атроф, ба табиат, ба мардум бо нигоҳи ошиқона ва ҳаёлангез менигарист. Қаламаш рангин, суҳанаш пурмуҳаббат, тасвираш тароватнок буд. Шеърҳои «Пайки сафед», «Сафедорони ҳаёлий» аз дастовардҳои бадеии ӯ буданд.

Киштӣ канори бандари соҳил қарор кард,
Афканд борҳо,
Ин киштии сафед –
Пайки сафеди омада аз обҳои дур,
Аз мавҷзорҳо.

Аммо то кунун дар ин хусус фикр мекунем, ки чаро шоироне чун Мастон Шералӣ, Тилло Пулодӣ, Амонбек Шохзода, Баҳром Фирӯз, Султон Шохзода, ки шеъраршон по ба пойи замон ҳаракат мекард ва аз назари мавзӯ, орояҳои хунари ва шоиронагӣҳо бархӯрдор аст, мавриди таваҷҷуҳи нақди адабӣ қарор нагирифтанд. Аз ин миён он чи ки Баҳром Фирӯзро ба ҷомеаи адабӣ шиносонд, насраш буд. Аммо шеърарш аз шоиронагӣҳое бархӯрдор аст, ки мутаассифона ба таври лозим ба хонанда муаррифӣ нагардидааст. Ба ин шеър таваҷҷуҳ кунед, ки ханӯз солҳои 70-ум гуфта буд:

Даруни синаам яхҳо шикаста,
Миёни ҳалқаҳои чашми ман хуршед мерақсад,
Баҳорон боз меояд.

Таҷассуми баҳор дар ин шеър хеле рангину шоирна аст. Албатта Б. Фирӯз яке аз шоирони навоаре буд, ки хеле баъд дар адабиёт мақом пайдо кард. Он ҳам ба унвони як нависанда, на шоир. Навиштаҳои Тилло Пулодиро намегӯед?

Бар сари роҳат нишастан, эй маҳи номехрубон,
Сӯхтан дар доҳили худ аз чанор омӯхтам.

Дарунсӯз шудани чанор як амри табиист. Инсон метавонад онро дар муҳити худ бубинад. Аммо ба шеър кашидани он ба ин тартиб шоирона нест? Боз таваҷҷуҳ кунед:

Баҳри васлат сар ниҳодам солҳо дар кӯйи ту,
Шуд сафед, эй чони ман, мӯйи сарам чун рӯйи ту.

Ҷарчанд сафедии мӯйи сар дар адабиёти гузашта бо унсурҳои гуногун ташбеҳ ёфтааст, аммо дар ин байт, ба сафедии рӯйи ёр ташбеҳ шуданаш, барои шеъри солҳои 60-ум тозаву шоиронааст.

«Ҷангоми мутолиаи Маҷмуаи Султон Шохзода-«Чашмаи Носир»-ҳамаи он ҷойҳои хушманзара, чашмаҳои нуқрабор, кӯҳҳои сарбафалаккашидаи Бадахшони Советӣ, водихои зарнисори Вахш, Ҷисор, Кӯлоб, боғҳои дилкушои Ленинобод, Исфара, Ёротеппа, ки бе яке аз онҳо хотираҳои ҷавониам пурра нест, чун тасмаи кино аз пеши назарам мегузаранд ва хотироти маро тозатар намудаанд.

Шоистаи таҳсин аст, ки барои шоирона тасвир намудани одамони меҳнат, махсусан меҳнат ва ишқу муҳаббати ҷавонон кӯшиши шоири ҷавон бар абас нарафтааст.

...ҳис карда мешавад, ки вай дар роҳи омӯхтани эҷодиёти даҳанакии халқ, мероси адабӣ, адабиёти русу ҷаҳонӣ ва ба «нерӯи худ нағмасарой» кардан ва «каломи ногуфтаро пеш» овардан майлу рағбати калоне дорад.

Маҷмуаи нахустин танҳо кори дипломии шоир аст. кори асосӣ дар пеш аст. умедворам, ки дар оянда ҳам бо нерӯи худ така карда нағмасарой мекунад ва бо каломии то ханӯз гуфтанашуда таронаҳои ҳаётро бештар оро медиҳад».

Аммо мо ба ин боварем, ки ин шоир тавонистааст дар қадами аввал ҳам «кори дипломӣ»-и худро шоиста анҷом бидиҳад. Аз ашъоре, ки дар маҷмуаи нахустини ӯ дарҷ гардидаву устод Мирсаид Миршакар онро «кори дипломӣ»-и шоир хондааст, таровишҳоеро аз сухани баланд дармеёбем, ки ханӯз он солҳо гуфтанашон ба ҳар ҷавони соҳибқалам даст намедод. Шеъри «Рӯди гулчин»-и ӯ як намуна аз ин барҷастагӣҳои ашъори

Маҷмуаи мазкур аст, ки бо тозагиву таровишҳои шоиронаи худ паёми равшани як шоири тозагӯро ба хонанда мерасонад. Чунончи:

Эй руд, эй бараҳнапаризоди кӯҳсор,
Бандам ба тори мавчи ту тори вучуди худ,
Дар парниёни соҳил шабҳо нишинаму
Дар зери нағмаҳои ту резам суруди худ.

Аз саҳни марғзор чунон нарм меравӣ
Гӯё ки хур бигзарад аз боғи осмон.
Ту меравию ҳар нафасат акс мешавад,
Тасвири чилваҳои ту дар чашми осмон.

Аз ин зарифтабъиву аз ин хироми ту,
Оям ба шуру ларза кунат пардаи дилам.
Ҳаргиз намеравад зи дили ман шубоб агар,
Бошад канори мавҷаи ёғит манзилам.

Эй рӯд, эй фариштаи зебои кӯҳсор,
Бандам ба тори мавчи ту тори вучуди худ.
Ту гул бичини аз чамани кӯҳсори ман,
Ман нағма гирам аз ту барои суруди худ.

Дар шеъри Султон Шохзода ручӯъ ба мавзуи чашмаву дарё дар баробари дигар унсурҳои табиат хеле фаровон аст. Ва ба назар мерасад, ки бехтарини ашъораш низ бархоста аз ҳамин тасвири унсурҳои табиат ба мисли чашмаву руду дарёст. Вақте ӯ ҳар жанри адабиёти дар хидмати ин мавзӯҳо қарор медиҳад, новобаста аз сода ва ё мураккаб будани анвои адабиёти андешаи худро шоирона баён мекунад. Масалан дар ин ғазали ӯ меҳонем:

Равам ба соҳили дарё дилам кушода шавад,
Кафам пуроб кунам, об ҷоми бода шавад.
Зи бўсачиниву бозии мавҷҳо дили ман,
Гаҳе савор ба мавҷу гаҳе пиёда шавад.
Тамоми ҳастии ман зери хониши дарё,
Ба ихтиёри ҳаёлотӣ дур дода шавад.
Равам ба соҳили дарё ҳамуш биншинам,
Ҳар ончи дар дилам аст, худ ба худ ифода шавад.

Ба ин маъно, ки агар мо бихоҳем шоиронагии Султон Шохзодаро ҷустуҷӯ кунем, бегумон бояд ба он ашъораш ручӯъ кунем, ки дар онҳо табиат тасвир ёфтааст. Агар инсондӯстии ӯро меҳонем ифшо кунем ба он ашъораш бояд мурочиат кунем, ки дар бораи меҳнат, шахсиятҳои таърихӣ ва муқаддасоте чун модар шеър гуфтааст. Дилбастагии томе, ки ба Хоча Ҳофиз дорад ва даҳҳо намунаи шеър ба ӯ бахшидааст, аз пайвастиаи ба осори гузашта дарак медиҳад.

Султон Шохзода соли 1982 Маҷмуаи «Ману борон»-ро бо ашъори тозаҷод дастраси хонандагон гардонид. Шеърҳои ин Маҷмуа ҳикоятгари тобиши хуршеду резиши борон буда, ҳадиси баҳору зимистонро тараннум мекунанд. Ин ашъор бешак инъикоскунандаи ишқи бепоёни шоир ба диёри ба ҷон баробару ҷавонии пурҳарорати ӯст. Дар Маҷмуаҳои «Ошёнӣ уқобон» (1985) ва «Соҷи кӯҳ» (1986) низ шеърҳои мураббаъи шудаанд, ки дар онҳо дӯстии халқҳои рӯйи олам, аҳли меҳнат ва зебоии табиати кишвари биҳиштосои Тоҷикистон тасвиру тавсиф гаштааст. Дар китоби «Парандаи кабуд» (1989) пораҳои аз муҳаббати самимӣ ва эҳсоси гарми Султон Шохзода манзури хонандагон мешавад. Шоир

кӯшидааст, ки дар радифи қуллаҳои осмони Бадахшон сарафрозӣ бикунад, ҳамсони чашмаҳои беғубори кӯхистон ҷӯши дилашро бинамояд, чун рӯдҳои шодобу тугёнӣ ба марзҳои дили мардум бишитобад.

Муҳимтар аз ҳама дар шеърӣ он давра раҳо шудан аз мафҳуми умумии ватан буд ва Султон Шохзода чун шоирони пешдасти ҳамзамонаш фаҳмиши мушаххаси зодгоҳро ба маънии Ватан ба тасвир гирифт. Дар ин хусус хидмати кам накардааст.

АДАБИЁТ

1. Сатторзода, А. Кухна ва нав (Дар шеър, нақд ва забон) / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2004. – 254 с.
2. Сатторов, А. Шеър ва зиндагӣ / А. Сатторов // Садои Шарқ. – 1975. – №10. – С. 116-138.
3. Табаров, С. «Пас намон, эй мурғи илҳом, аз ҳаёт!» / С. Табаров // Чавонони Тоҷикистон. – 1949. – 7 сентябр.
4. Тоиров, У. Каломи мавзун / У. Тоиров. – Душанбе: Шарқи озод, 2005. – 456 с.
5. Турсунзода, М. Ҳаёт ва адабиёт (Маъруза дар анҷумани 4-уми нависандагони Тоҷикистон) / М. Турсунзода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1959. – 60 с.
6. Турсунзода, М. Роҳ ба сӯи ояндаи дурахшон / М. Турсунзода // Ҳаёт, қаҳрамон ва адабиёт. Китоби 4 (Маҷмуаи мақолаҳо. Мураттиб: Ю. Бобоев). – Душанбе: Ирфон, 1977. – 336 с. – С. 3-20.
7. Файзулло, Ҳ. Қатраи борон / Ҳ. Файзулло. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 88 с.
8. Фирӯз, Б. Таронаи ишқу умед / Б. Фирӯз // Садои Шарқ. – 1971. – №5. – С. 148-152.
9. Фолклор, адабиёт, забон (Мақолаҳо. Бо кӯшиши Р. Раҳмонӣ. Мураттиб: Иброҳимова Л.). – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – 144 с.
10. Хочаева, М. Масъалаҳои сабқшиносӣ / М. Хочаева. – Хучанд, 1994. – 224 с.

АШҶОРИ ҒИНОИИ СУЛТОН ШОХЗОДА

Дар мақолаи мазкур мавзӯи ашҷори ғиноии Султон Шохзода мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар оғоз оид ба таърихи таҳаввули шеър дар солҳои 60-уми асри гузашта маълумот оварда, сипас намунае аз ашҷори шоирони он замонаро оварда, дар охир якчанд намуна аз ашҷори Султон Шохзода оварда, мавзӯро ба ин ҳулосабарорӣ кардааст.

КАЛИДВОЖАҲО: ашҷор, асри гузашта, таърихи таҳаввул, шоир.

ЛИРИЧЕСКИЕ СТИХИ СУЛТОНА ШОХЗОДА

В данной статье рассматривается тема лирических стихов Султана Шохзоды. В начале автор дал информацию об истории развития поэзии в 60-е годы прошлого века, затем привел образцы стихов поэтов того времени, а в конце привел несколько образцов стихотворений Султана Шохзоды.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: поэзия, прошлый век, история развития, поэт.

LYRICAL POEMS OF SULTON SHOKHZODA

This article discusses the topic of lyrical poems of Sulton Shokhzoda. At the beginning, the author gave information about the history of the development of poetry in the 60s of the last century, then gave examples of poems of poets of that time, and at the end gave several examples of poems of Sulton Shokhzoda.

KEYWORDS: poetry, last century, history of development, poet.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нурзода Фарҳод* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **985586558**.

Сведения об авторе: *Нурзода Фарҳод* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **985586558**.

Information about the author: *Nurzoda Farhod* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **985586558**.

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

МАСОИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Саидов Э.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бойи «иқтисоди сабз» дар соҳаи энергетика, кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз лиҳози экологӣ тоза мебошад.

«Иқтисоди сабз» яке аз самтҳои муосири илми иқтисод мебошад, ки солҳои охир таваҷҷуҳ ба он беш аз пеш меафзояд. Коршиносон мегӯянд, ки «иқтисоди сабз» дар оянда ҳама соҳаҳои фаро мегирад. Аз ҷумла, дар соҳаи кишоварзӣ ба ҷойи нуриҳои минералӣ истифодаи нуриҳои органикӣ (поруи чорвою паранда, пӯсидаи ҳазону пасмондаи рустаниҳо), ба ҷойи захрхимикатҳо усули биологии ҷимояи зироат, бунёди гармхонаҳои офтобӣ, ба роҳ мондани усули қатрагии обёрии зироат, захира намудани оби барфу борон дар мавзёҳои камоб дорои манфиати зиёди иқтисодию экологӣ мебошанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи рушди «иқтисоди сабз» қадамҳои устувор гузоштааст. Тавре маълум аст, бо шарофати энергетикаи обӣ Тоҷикистон миёни кишварҳои ИДМ аз ҷиҳати истеҳсоли неруи барқӣ тоза ҷойи аввалро мегирад.

Дар ин роҳ бо ташаббуси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷдиду сохтмони неругоҳҳои обӣ идома дошта, ба наздикӣ дар ҷумҳурӣ истеҳсоли электромобил, электробус ва электротроллейбус оғоз мегардад, ки идомаи мантиқии сиёсати ҳукумат дар роҳи рушди «иқтисоди сабз» мебошад.

Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 28 декабри соли 2023 дар бораи ташаккули «иқтисоди сабз» ироа гардид ва чунин самтҳо дар Паёми Пешвои миллат зикр гардид: “Ташаккули «иқтисоди сабз», суръат бахшидани раванди рақамикунории иқтисодиёт, инкишофи неруи инсонӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ, тақвияти имкониятҳои содиротии мамлакат ва беҳтар гардонидани сифати хизматрасониҳои иҷтимоиро аз ҷумлаи масъалаҳои афзалиятнок эълон намудем”.

Бояд қайд кард, ки дар солҳои охир мафҳуми «иқтисодиёти сабз» вирди забони олимон, сиёсатмадорон, муҳаққиқон ва коршиносону мутахассисони бахшҳои ҳифзи муҳити зист, энергетика, иқтисодиёт ва ғ. гаштааст. Бояд иброн кард, ки фаҳмиши ягона ва умумӣ барои ифодаи «иқтисодиёти сабз» вучуд надорад. Зеро коршиносони Ташкилоти СММ оид ба муҳити зист «иқтисодиёти сабз»-ро ба маънои васеъ чунин тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ меҳисобанд, ки «ба боло рафтани сатҳи зиндагии одамон ва таъмини адолати иҷтимоӣ мусоидат намуда, ҳамзамон хатарро ба муҳити зист ва харобшавии табиат коҳиш медиҳад». Ба маънои маҳдуд «иқтисодиёти сабз» - ро ҳамчун технологияи коркард, истеҳсол ва истифодабарии таҷҳизот барои назорат ва кам кардани партовҳои моддаҳои ифлоскунанда ва газҳои гулхонаӣ, мониторинг ва пешгӯии тағйирёбии иқлим, ҳамчунин технологияҳои энергия сарфакунанда ва энергетикаи барқароршаванда маънидод кардан мумкин аст.

Дар «иқтисодиёти сабз» ба он намудҳои фаъолияти хоҷагидорие афзалият дода мешавад, ки дар баробари таҷдид ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, ба баланд шудани сифати ҳаёт ва муҳити зист мусоидат намояд. Дар ҳуҷҷатҳои расмӣ кишварҳои гуногун ҳадафҳои «иқтисодиёти сабз» аз ҳам тафовут доранд. Масалан, барои кишварҳои рушдёфта ҳадафи асосӣ – рақобат ва таъмини ҷойҳои корӣ, дар ҳуҷҷатҳои кишварҳои рӯ ба инкишоф ҳадаф — расидан ба рушди устувор, коҳиш додани масоили камбизоатӣ, масъалаҳои ҳуқуқӣ ва бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Вале дар ягон ҳуҷҷатҳо қазияҳои экологӣ, баҳусус маҳдудияти экологии рушд дар мафҳуми «иқтисодиёти

сабз» ишора нагардидааст. Ин далели он аст, ки омили асосӣ дар «иқтисодиёти сабз» — худи иқтисод ва соҳаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ маҳсуб меёбад. «Иқтисодиёти сабз» ба таъминоти талаботҳои инсон бо назардошти алоқамандӣ бо муҳити зист ташаккул меёбад. Инчो сухан на доир ба миқдор, балки доир ба сифат меравад.

Вақте ки мо «иқтисодиёти сабз» мегӯем ва ё мешуназем, дар пеши назар пеш аз ҳама олами набототи сабз, рустаниҳо, табиат чилвагар мешавад. Мафҳуми «иқтисодиёти сабз», хеле васеъ аст ва фаъолиятҳои зиёдро дар бар мегирад. Имрӯзҳо дар ҷаҳон оид ба рушди иқтисодиёти сабз кӯшишҳо ва амалҳо ба назар мерасанд. Аз он ҷумла, яке аз ҳадафҳои сиёсати давлати мо низ ба рушди иқтисодиёти сабз ва беҳтар кардани сатҳи некуаҳволии аҳолии ҷумҳурӣ равона шудааст. Дар Паёмҳои Пешвои миллат ба рушди «иқтисодиёти сабз» диққати махсус зоҳир гардида, об ҳамчун як унсур асосӣ доништа шудааст.

Хушбахтона, мо дар сарзамине умр ба сар мебарем, ки сарсабзу хуррам буда, дорои манбаъҳои зиёди табиӣ, ба мисли ҳавои тоза, кӯҳҳо ва дараҳои зебо, обҳои босафо, рустаниҳои гуногуни шифойӣ ва ғизойӣ, парандаҳои нодир, канданиҳои фойданок ва ғайраҳо мебошад. Агар мо ба таҷрибаи суннати гузаштагонанон назар андозем, мебинем, ки ниёгони мо захираҳои табиӣ, ба мисли об, замин, ҳаво, кӯҳҳо, парандаҳо, рустаниҳоро муқаддас мепиндоштанд ва барои барқарорсозии онҳо кӯшиш ба харҷ медоданд. Ба воситаи панду насихат ҷавонро ба сарсабз гардондани табиат даъват менамуданд, ба воситаи ҳашарҳо дарахту буттаҳо мешиндонданд, сарчашмаҳои об ва обҳои ҷориро тоза мекарданд, ҳайвонҳо ва парандаҳоро ҳифз менамуданд.

Мутаассифона, имрӯз гуфта метавонем, ки маърифати экологии аҳолиё коҳиш ёфтааст ва таъсири манфии инсон ба табиат хеле зиёд ҷой доранд. Одамон дар рӯзҳои гарм аз сояи дарахтон истифода мебаранд, вале онҳоро об намедиханд, аз мева ва рустаниҳои табиат истифода мебаранд, вале барои барқароркунии онҳо андеша намекунанд, медонанд, ки об муъҷиза аст, вале онро олуда мекунанд, партовҳо ба муҳит партофта, зебоии табиатро вайрон мекунанд ва ғайраҳо. Ба ҳама маълум аст, ки Тоҷикистони мо камзамин буда, 93%-ро кӯҳҳо ва 7% - ро заминҳои ҳамвор ташкил медиҳад. Дар баъзе ноҳияҳо мисли ноҳияи Рашт 97,6 %-ро кӯҳҳо ва фақат 2,6%-ро замини ҳамвор ташкил медиҳад.

Сол ба сол вобаста ба афзоиши аҳолиё, тараққиёти иншоотҳои сохтмонӣ, манзилҳои зист, зиёд шудани корхонаҳои саноатӣ, васеъшавии истехсолот ва зиёд шудани нақлиёт боиси мураккабшавии ҳолати экологӣ ва олудашавии муҳити зист мегардад. Коршиносон пешбинӣ мекунанд, ки то соли 2030 миқдори автомобил дар ҷаҳон боз 50% меафзояд. Ин боиси боз ҳам бештар истифода шудани нафту газ ва олуда шудани муҳит мешавад. Яке аз мушкилоти имрӯзаи муҳити атроф зиёд шудани партовҳои пластикии як карата ва сӯзондани онҳо мебошад, ки табиат ва ҳаворо олуда мегардонад. Аз сабаби паст будани маърифати экологӣ партовҳои пластикии як карата пас аз истифодабарӣ дар муҳити атроф ва ҷойҳои ғайримуқаррарӣ партофта мешаванд.

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки солҳои охир дар натиҷаи тағйирёбии глобалии иқлим рӯй додани офатҳои табиӣ, ба мисли кӯчиши замин, обшавии пирияхҳо, обхезиҳо, омадани селу тарма, гармсел, кам шудани оби дарёҳо, нобудшавии ҷангалҳо, кам шудани парандаҳо ва баъзе ҳайвонҳои нодир ба назар мерасад.

Мақсад аз рӯ овардан ба «иқтисодиёти сабз» пеш аз ҳама истифодаи босамаронаи манбаъҳои табиӣ ва интиҳоби роҳи дурусти тараққиёти ба табиат безарар мебошад. Баъзе одамон чунин мепиндоранд, ки онҳо ҳеҷ муносибате ба тағйирёбии иқлим ва ё ҳолатҳои табиӣ надоранд. Аммо ин нодуруст аст. Ҳар як фард ба воситаи рафтор ва амали худ метавонад ба табиат таъсиргузор бошад. Хуб мешуд, ки агар ҳар як инсон ба табиат таъсири мусбат расонад на таъсири зараровар.

Ҳадафи «иқтисодиёти сабз» ин беҳтар кардани сатҳи зиндагии аҳолиё тавассути истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои навтарин аст. Умуман, «иқтисодиёти сабз» аз масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ иборат аст. Ба гуфтаи роҳбари Маркази таҳқиқот ва истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергияи Пажӯҳишгоҳи физикаву техникаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, н.и.т. Кабутов К. дар мамлакат истифода бурдани энергияи офтобу шамол, неругоҳҳои обии хурд ва

биогаз дурнамои хуб дорад. Истифодаи обгармунаки офтобӣ дар шаҳру деҳот боиси сарфаи хезуму кумур ва барқ мешавад. Аз поруи чорво ба ҷойи таппак метавон биогаз ҳосил кард, ки самарайи он даҳчанд аст. Ё тавассути бунёди неругоҳҳои барқӣ обии хурд метавон чанд хонаводаро тамоми сол бо барқӣ арзону тоза таъмин кард. Саволе ба миён меояд, ки ҳамчун шаҳрванд дар ҳудуди ҷойи зисти худ мо кадом корҳоро анҷом дода метавонем, то ки дар рушди иқтисодиёти сабз саҳмгузор бошем?

Бояд амале кард, ки боиси ҳимояи муҳити зист ва солимии ҷомеа бошад. Аз ҷумла:

- мусоидат кардан барои баланд бардоштани маърифати экологии шаҳрвандон;
- мустаҳкам кардани маърифати экологӣ дар оила, мактаб, маҳалла ба роҳ мондани тадбирҳои табиғотӣ оид ба тоза нигоҳ доштани муҳити зист напартофтани партовҳо ба атроф, ба оби ҷӯйборҳо ва дарёҳо;

- насӯндани маводи пластикӣ, зараровар ва ифлоскунандаи ҳавои атмосферӣ;
- кабудизоркунии кӯчаву хиёбонҳо ва заминҳои назди ҳавлӣ;
- даст кашидан аз маводу ашёи як карата ва истифодаи ашёи бисёр карата;
- даст кашидан аз захр химикатҳо, порӯҳои химиявӣ ва истифодаи порӯҳои минералӣ;
- иштирок дар барқароркунии захираҳои табиӣ (шинондани дарахту буттаҳо, пошидани тухми гиёҳҳои шифобахш, набуридани ҷангалзорҳо...);

- ташкил кардани боғҳо, гармхонаҳо ва парваришгоҳҳо оид ба истеҳсоли маҳсулоти тоза;

- кам кардани партовҳои маишӣ ва истифодаи дуҷумбораи партовҳои органикӣ ба воситаи ташкил кардани чуқуриҳои компостӣ;

- сохтани хонаҳои экологие, ки рӯшноии офтоб дастрас бошад, гармӣ бухор нашавад, истифодаи гармунакҳои офтобӣ, дегдонҳо ва бухориҳои каммасраф.

АДАБИЁТ

1. "Зеленое" развитие и экология - синонимы: итоги IV Невского экологического конгресса // Экология и жизнь. - 2011. - № 7. - С. 24-25.
2. Зеленая экономика в Таджикистане. Материалы научного семинара ОБСЕ. Душанбе. 2015г. –С. 47
3. Захаров В. М. Итоги конференции "РИО+20": новые возможности / В. М. Захаров // Вестник экологического образования в России. - 2012. - № 4. - С. 14-15.
4. Паёми Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 20 январи соли 2016
5. Пахомова Н. В. Стратегия устойчивого развития и переход к зеленой экономике: обновление приоритетов и механизмов / Н. В. Пахомова, К. К. Рихтер, Г. Б. Мальшков // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5, Экономика. - 2013.

МАСОИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба масоили иқтисодиёти сабз ва татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Ба маънои васеъ иқтисодиёти сабз-чунин тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, ки «ба боло рафтани сатҳи зиндагии одамон ва таъмини адолати иҷтимоӣ мусоидат намуда, ҳамзамон хатарро ба муҳити зист ва харобшавии табиат коҳиш медиҳад». Ба маънои маҳдудаш иқтисодиёти «сабз»-ро ҳамчун технологияи коркард, истеҳсол ва истифодабарии таҷхизот барои назорат ва кам кардани партовҳои моддаҳои ифлоскунанда ва газҳои гулхонаӣ, мониторинг ва пешгӯии тағйирёбии иқлим, ҳамчунин технологияҳои энергия сарфакунаанда ва энергетикаи барқароршаванда маънидод кардан мумкин аст.

КАЛИДВОЖАҲО: иқтисодиёти сабз, сатҳи зиндагӣ, адолати иҷтимоӣ, моддаҳои ифлоскунанда, муҳити зист, газҳои гулхонаӣ, масоили экологӣ.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена вопросам зеленой экономики и ее реализации в Республике Таджикистан. В самом широком смысле зеленая экономика — это способ экономической деятельности, который «способствует повышению уровня жизни людей и обеспечению социальной справедливости, одновременно снижая риски для окружающей среды и разрушения природы». В ограниченном смысле под «зеленой» экономикой можно понимать технологию переработки, производства и использования оборудования для контроля и сокращения выбросов загрязняющих веществ и парниковых газов, мониторинга и прогнозирования изменения климата, а также энергосбережения и возобновляемой энергетики. технологии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: зеленая экономика, уровень жизни, социальная справедливость, загрязняющие вещества, окружающая среда, парниковые газы, проблемы окружающей среды.

ISSUES OF GREEN ECONOMY DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to the issues of green economy and its implementation in the Republic of Tajikistan. In its broadest sense, a green economy is a mode of economic activity that “contributes to improving people's living standards and promoting social justice, while reducing environmental risks and destruction of nature.” In a limited sense, green economy can be understood as technology for the processing, production and use of equipment to control and reduce emissions of pollutants and greenhouse gases, monitor and predict climate change, and energy conservation and renewable energy technologies.

KEYWORDS: green economy, standard of living, social justice, pollutants, environment, greenhouse gases, environmental issues.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Саидов Эмомалӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: emomali.saidov.077@mail.ru. Телефон: **007770001**.

Сведения об авторе: *Саидов Эмомали* – Таджикский национальный университет, магистрант финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: emomali.saidov.077@mail.ru. Телефон: **007770001**.

Information about the author: *Saidov Emomali* – Tajik National University, master's student of Faculty of Finance and Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: emomali.saidov.077@mail.ru. Phone: **007770001**.

ТАБДИЛ ЁФТАНИ ЧИН БА МАРКАЗИ КАЛОНТАРИНИ ЧАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИЧӢ ВА СОДИРОТИ ОН

Зайдуллоев Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сармоягузори мустақими хориҷӣ дар иқтисодиёти муосир нақши муҳим мебозад ва ҳам ба кишварҳои донор ва ҳам ба кишварҳои қабулқунанда таъсир мерасонад. Дар ин росто, СМХ таваҷҷуҳи зиёди муҳаққиқон, инчунин ниҳодҳои бузурги иқтисодӣ, аз қабилҳои Бонки Ҷаҳонӣ, Хазиная Байналмилалӣ Асёр ва ғайраро ба худ ҷалб кардааст. Иқтисодиёти Чин дар байни кишварҳои ҷаҳон дар раванди рушди иқтисодӣ ва сармоягузори мустақими хориҷӣ мақоми махсусро ишғол мекунад.

Кушодани иқтисодиёти Чин ба сармоягузори хориҷӣ аз ҷиҳати территориявӣ сурат гирифт, яъне тадриҷан ба системаи иқтисодии ҷаҳонӣ минтақаҳои кишварро, ки ба ин омодагӣ бештар буданд, дохил намуд. Охира-охира сармоягузори аз шаҳрҳои бандари соҳилӣ ба дохили кишвар ҳаракат карда, сармоягузори ба минтақаҳои дурдасттарро ҷалб карданд. Таҳаввули содироти сармоягузори мустақими хориҷӣ аз Чин таърихи хеле кӯтоҳ дорад. Нуктаи ибтидоӣ 13 августи соли 1979 ҳисобида мешавад, маҳз ҳамон вақт дар хуччате, ки «15 нуктаи ислоҳоти системаи иқтисодӣ» ном дошт, аввалин бор Шури давлатии Ҷумҳурии Мардумии Чин зарурати ба хориҷи кишвар рафтани корхонаҳои Чинро расман баён карда буд. Пеш аз ин давра содироти сармоя аз Чин асосан бо ангеҷаҳои сиёсӣ муайян карда мешуд, ки дар ҳаҷми хурд ва аксаран ройгон сурат мегирифт.

Моҳи октябри соли 1992 дар Анҷумани XIV Партияи Коммунистии Чин курси тезонидани соҳтмони иқтисоди бозаргонии сотсиалистӣ ва ошкорбаёнӣ ба ҷаҳони беруна эълон карда шуд. Дар даҳсолаи охири асри 20 афзоиши назарраси содироти бевоситаи хориҷӣ аз Чин, вале динамикаи он хеле ноустувор буд: дар соли 1992 ҳаҷми содироти сармоягузори мустақими хориҷӣ аз Чин 4 миллиард долларро ташкил дод, ки нисбат ба соли қаблӣ 4 маротиба зиёд аст; дар соли 2000 мо метавонем коҳишро то 900 миллион доллар мушоҳида кунем ва пас аз он барқароршавӣ мушоҳида мешавад. Дар соли 2001 мустақилияти аз ҳад зиёд ноустувор, вале то ҳол таҷрибаи кофӣ дар фаъолият дар бозорҳои байналмилалӣ надоштаанд, ширкатҳои Чинӣ натавонистанд ба омилҳои тасодуфӣ муқовимати мувофиқ нишон диҳанд, илова бар ин, фаъолияти онҳо аксаран бесарумомонӣ, табиати нофаҳмо ва ҳадаф ба даст овардани фоидаи кӯтоҳмуддат ба ҳисоб мерафт.

Вазъият дар ибтидои ҳазорсолаи сеюм муътадил гардид. Соли 2002 Чин ба марҳилаи навбатӣ - марҳилаи афзоиши босуръати содироти сармоягузори мустақим ба хориҷа гузашт. Ин тамоюл бо қарорҳои дахлдори дараҷаи олий, аз ҷумла: дар соли 2001 дар пленумҳои I ва V дар матни Барномаи тараққиёти панҷсолаи X-уми ҚХХ сиёсати васеъ кардани корхонаҳои Чин бори аввал дохил карда шуда буд. Дар ин лаҳза давраи афзоиши босуръат ва устувори хуручи мустақими сармоягузориҳои хориҷӣ аз Чин оғоз мешавад.

Дар айни замон мо метавонем мустақам шудани мавқеи Чинро ҳамчун як бозингари асосӣ дар бозори байналмилалӣ сармоягузори мустақим мушоҳида кунем. Таҷрибаи дар гули 40 сол ҷамъовардашуда ҳам дар нишондиҳандаҳои миқдорӣ (дар ҳолати соли 2019 Чин дар ҷойи дуумтарин содирқунандаи мустақими сармоягузориҳои хориҷӣ мебошад, ҳаҷми содирот 136,9 миллиард долларро ташкил медиҳад, сармояи Чин дар 188 кишвар ва минтақа хузур дорад) ва ҳам дар хусусиятҳои сифатӣ инъикос ёфтааст. Раванди устувори диверсификатсияи минтақаҳои мебошад, ки сармоя аз ҷониби ширкатҳои Чинӣ сармоягузори карда мешавад, соҳтори соҳавии содироти мустақими сармоягузори хориҷӣ оптимизатсия карда мешавад.

Хусусиятҳо ва тамоюлҳои содироти мустақими сармояи хориҷӣ аз Чин объекти омӯзиши амиқи як қатор олимони ватанӣ [1–4] ва хориҷӣ [5–8] мебошанд. Омӯзиши тамоюлҳои ҷаҳонии сармоягузори хориҷӣ низ дар рӯзномаи доираҳои илмӣ ва ташкилотҳои асосии байналмилалӣ қарор дорад [11].

Иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ки ду даҳсолаи рушди босуръатро аз сар гузаронида, дар ибтидои асри 20 дар тамоми нишондиҳандаҳои асосӣ – ММД, савдои байналмилалӣ, сармоягузори байналмилалӣ ба таври назаррас коҳиш ёфтани суръати афзоишро нишон дод. Тибқи арзёбиҳои ЮНКТАД, иқтисоди ҷаҳонӣ муддати хеле тулонӣ тамоюли бунёдиро - рукуди сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ бо нигоҳ доштани суръати афзоиши савдои ҷаҳонӣ (СУТ) дар сатҳи ММД-и ҷаҳонӣ аз сар мегузаронад. Ҳамин тавр, дар солҳои 2000-ум мо метавонем суръати миёнаи афзоиши мустақими сармоягузориҳо 8% бо МТ ва суръати афзоиши ММД дар ҷаҳон мутаносибан 9% ва 7% мушоҳида кунем. Дар солҳои 2010-ум ҳамин нишондиҳандаҳо динамикаи нисбатан хоксорро нишон медиҳанд: ММД-и ҷаҳонӣ - 3,1%, Тичорати байналхалқӣ - 2,7%, СМХ - 0,8% [11]. Аз нуқтаи назари ҷаҳонӣ, тамоюли умумӣ ба коҳиши сатҳи даромад аз занҷирҳои анъанавии амудии сохтори глобалии арзиш ҷангоми афзоиши хароҷоти меҳнат ва тичорат вучуд дорад. Ҷараёнҳои сиёсӣ, ки дар ин замина ба амал меоянд, ин тамоюлро боз ҳам пурзуртар мекунанд.

СМХ аз Чин низ дар 3 соли охир динамикаи нисбатан муътадилро нишон дод, ки махсусан дар пасманзари рушди босуръати 15 соли қаблӣ назаррас аст (ниг. Ҷадвали 1). Фаъолияти баландтарини сармоягузори Чинӣ дар соли 2016 ба вуқӯъ пайваст, ки онро ҳам бо вазъиятӣ (тахдид кардани қонунгузорӣ дар соҳаи содироти сармоягузориҳои мустақим) ва ҳам омилҳои системавӣ шарҳ медиҳанд: суштасавии рушди иқтисодӣ, идомаи ноустувории бозори саҳомӣ боиси коҳиши ҳаҷми даромаднокии корхонаҳои дохили кишвар, ки дар навбати худ боиси паст шудани самаранокии сармоя мегардад.

Динамикаи содироти сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ аз Чин дар солҳои 2010-2019

Сол	Содироти СМХ аз Чин, млрд долл.	Суръати рушд, %	Мавқеъ дар рейтингҳои ҷаҳонии кишварҳои содиркунанда СМХ	Ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими ҷамъшуда, млрд долл.
2006	21,16	43,8	13	90,63
2010	68,81	21,7	5	317,21
2011	74,65	8,5	6	424,78
2012	87,8	17,6	3	531,94
2013	107,84	22,8	3	660,48
2014	123,12	14,2	3	882,64
2015	145,67	18,3	2	1097,86
2016	196,15	34,7	2	1357,39
2017	158,29	-19,3	3	1809,04
2018	143,04	-9,6	2	1982,27
2019	136,91	-4,3	2	2198,88

Сарчашма: Го Шенгкун ва муовини аввали нахуствазирӣ Беларус Снопков ҳамраиси ҷаласаи ҷоруми Кумитаи байниҳукумати ҳамкориҳои Чину Беларусро анҷом доданд

Барои ба даст овардани даромади бештар, барои ширкатҳои Чинӣ сармоягузори кардани дороиҳои озоди мавҷудаи худ дар хориҷа Ҷаҳонро тарғиб мекунанд [2, с. 91].

Бо вучуди ин, мо пурра тасдиқ карда наметавонем, ки коҳиши суръати афзоиши сармоягузориҳои мустақими хориҷии Чин ба рукуди ҷаҳонӣ мувофиқат мекунад.

Деглобализатсияи бозори ҷаҳонии сармоя то андозае яке аз сабабҳои асосии рукуди ҷаҳонии сармоягузориҳои хориҷӣ дар даҳсолаи охир мебошад. Ҷанги тичоратии байни Чин ва Иёлоти Муттаҳида, инчунин кӯшиши ҳифзи дороиҳои миллӣ аз вуруди сармояи хориҷӣ, эҳсосоти протекционистӣ ва тамоюли миллатгароии иқтисодиро дар аксари кишварҳои

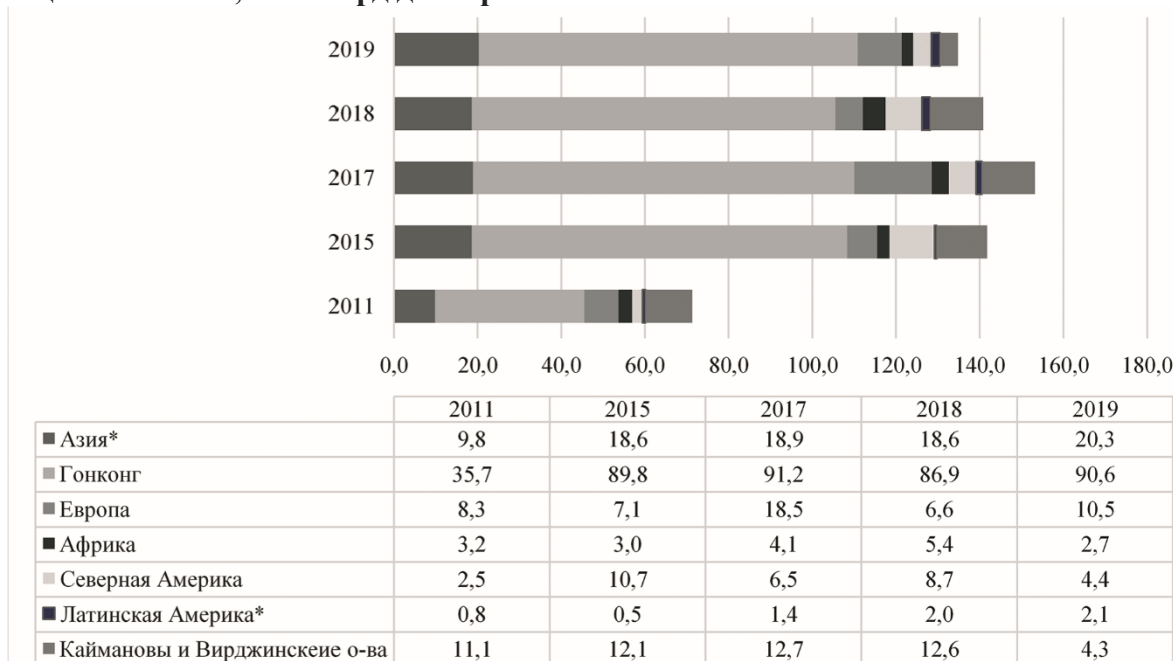
пешрафта афзоиш медиҳанд. Масалан, дар моҳи март соли 2019 қоидаҳои нави санҷиши лоиҳаҳои сармоягузори кишварҳои сеюм барои мутобиқат ба манфиатҳои стратегӣ ва таҳдидҳо ба амнияти миллии Иттиҳоди Аврупо, ки аз соли 2017 баррасӣ мешаванд, тасдиқ карда шуданд. Нақшаи нави назорат дар посух ба нигарониҳои бархе аз кишварҳои ин блок, бахусус Фаронса ва Олмон дар бораи ҳамроҳшавӣ ва хариди азими ширкатҳои Чинӣ дар бахшҳои стратегӣ таҳия шудааст.

Илова бар ин, хусусиятҳои устувори минтақавии равандҳои ҳаракати сармоягузориҳои хориҷиро мушоҳида кардан мумкин аст, ки инро тағйир додани механизми ҳамкориҳои байналмилалӣ - гузариш аз созишномаҳои бисёрҷониба ба созишномаҳои минтақавӣ ва дучонибаи сармоягузорӣ гувоҳӣ медиҳад. Дар ин раванд кишварҳои рӯ ба тараққӣ, дар навбати аввал кишварҳои Осиё, фаъолтарин фаъолият нишон доданд. Маҳз дар ҳамин минтақа мо бузургтарин фаъолиятро дар раванди фароҳам овардани фазои ҳамкориҳои минтақавӣ мебинем: Созишномаи шарикӣ минтақавӣ иқтисодии ҳамҷониба, ки 15 ноябри соли 2020 дар саммити АСЕАН дар Ханой ба имзо расид, метавонад натиҷаи мантиқии ин раванд арзёбӣ шавад.

Чин борҳо ҷонибдори рушди равандҳои ҷаҳонишавӣ ва пурзӯр намудани ҳамкориҳои байналмилалӣ шудааст. Илова бар ин, маҳз Чин ташаббускори лоиҳаҳои бузургтарини амалӣ («Як камарбанд, як роҳ») ва идеологии («Ҷамъияти сарнавишти ягона») дар ҳазораи нав мебошад. Ба ин маъно, изҳороти раисҷумҳури Чин Си Чинпин дар нишастии Давос дар соли 2018 дар бораи аҳамияти аввалиндараҷаи равандҳои ҷаҳонишавӣ дар рушди иқтисоди ҷаҳонӣ дар маҷмуъ ва бахусус иқтисодиёти миллий дар пасманзари хусусиятҳои аллакай зуҳури Трампномика инъикос мегардид. Бо вуҷуди ин, дар тағйироти фаъолияти байналмилалӣ ҚХХ нисбат ба минтақаи Осиё бешубҳа як тағйирот ба назар мерасад, ки онро бо ҷиҳатҳои гуногун шарҳ додан мумкин аст: наздикии таърихӣ иҷтимоӣ фарҳангии халқҳои сокини ин минтақа; бад шудани муносибатҳои байни Чин ва мамлакатҳои Ғарб; мукамалгардонии вазифаҳои, ки ҚХХ ва мамлакатҳои қабулкунанда тавассути сармоягузориҳои хориҷӣ ҳал мекунанд.

Чунон ки аз расми 1. дида мешавад бо нигоҳ доштани бартарияти Ҳонконг ҳамчун макони пешбари сармоягузори мустақими Чин, тамоюли устувори афзоиши саҳми минтақаи Осиё дар сохтори ҷуғрофӣ сармоягузориҳои мустақими Чин мушоҳида мешавад.

Рас. 1 Динамикаи содироти сармоягузори мустақими хориҷӣ аз Чин аз рӯи минтақаҳо дар солҳои 2011-2019, миллиард доллар.

Дар ин ҷихат, Чин мувофиқи тамоюлҳои ҷаҳонии гузариши сармоягузори ҷаҳонӣ ба соҳаҳои танҳо ба содирот нигаронидашуда ба модели “экспорт ++”, яъне ба иловаи сармоягузорӣ ба истеҳсолот барои бозори минтақавӣ ва илова бар инвеститсия ба доираи васеътар рушд мекунад.

Навовариҳои технологӣ омили асосии ҳавасмандгардонии рушди ҷаҳонӣ дар солҳои 1990 ва 2000 мебошад. Маҳз рушди технология имкон дод, ки раванди истеҳсолот дар доираи занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ самаранок бунёд карда шавад. Дар баробари ин, технологияҳои навтарин, аз ҷумла роботизатсияи истеҳсолот, рақамикунонии занҷирҳои таъминот, рушди технологияҳо ва ғайра имкон медиҳанд, ки меҳнат ва сармояи истеҳсолот кам карда шавад. Ин тамоюл дар оптимизатсияи як қатор равандҳо зоҳир шуда, инчунин боиси коҳиши сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар инфрасохтори анъанавии занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ, ворид кардани ислоҳҳо ба хусусиятҳои сифатӣ ва миқдорӣ мегардад. Ин тағиротҳо метавон дар траекторияи рушди зерин амалӣ кард:

- барқарорсозӣ (камкунӣ ва муттаҳидсозии занҷирҳои арзиш, бозпас гирифтани ва аз нав тақсим кардани сармоягузорӣ, консентратсияи баландтари ҷуғрофии арзиши изофа, ки дар соҳаҳои технологияҳои баланд, ки асоси онҳо занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ ташкил медиҳанд, зоҳир мегардад);

- диверсификатсия (барои соҳаҳои хос аст, ки ҳиссаи баланди занҷирҳои арзиши ҷаҳониро доранд, ки бо баланд шудани ҷандирии идоракунӣ, тақмили инфрасохтори рақамии занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ тавсиф мешаванд);

- минтақавӣ (асосан ба саноати истеҳсолӣ ва баъзе бахшҳои саноати истихроҷ таъсир мерасонад, ки бо камшавии дарозии ҷуғрофӣ тавсиф мешавад, вале на тақсими занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ, арзиши иловашуда бештар аз ҷиҳати ҷуғрофӣ мутамарказ мешавад);

- нусхабардорӣ (васеъ кардани ҷуғрофияи истеҳсолот бо нигоҳ доштани консентратсияи баланди ҷуғрофӣ, гузариш аз сармоягузорӣ ба истеҳсолоти калон ба истеҳсолоти тақсимшуда бо инфрасохтори рақамӣ ва нақлиётӣ пешрафта).

Сарфи назар аз фарқиятҳои возеҳ дар ин траекторияҳо, консентратсияи ҷуғрофии арзиши изофӣ, кӯтоҳ кардани занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ ва коҳиши сармоягузорӣ ба дороиҳои физикӣ ҳамчун як тамоюли глобалии сармоягузори мустақими хориҷӣ фарқ мекунад.

Аз ин ҷиҳат мо хусусиятҳои тамоюлҳои ҷаҳониро нисбат ба Чин мушоҳида мекунем. Чин сармоягузориро ба соҳаҳои истихроҷ ба таври қобили мулоҳиза коҳиш дода, тақрибан 70% сармоягузориҳои мустақими сармоягузориро ба 4 бахш равона мекунад: лизинг ва хизматрасонии тичоратӣ, истеҳсолот, ҳадамоти молиявӣ, савдои яклухт ва чакана. Чунон ки дар расм дида мешавад, сармоягузорӣ ба соҳаҳои истихроҷ аз 14,5 миллиард доллари соли 2011 (19,4%) то 5,1 миллиард доллар дар соли 2019 (3,7%) коҳиш ёфт. Илова бар ин, мо метавонем раванди баръакси афзоиши сармоягузориҳои мустақимро дар соҳаи тадқиқоти илмӣ-тадқиқотӣ аз 0,7 миллиард доллари соли 2011 то 3,4 миллиард доллар дар соли 2019, дар бахши IT ва нармафзор аз 0,8 миллиард доллар то 5,5 миллиард доллар дар солҳои 2011 ва 2019 мутаносибан мушоҳида кунем.

Сабаби ин тамоюл ҳам дар равандҳои ҷаҳонӣ, аз ҷумла поин рафтани нархи ҷаҳонии захираҳои энергетикӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ дар ҷаҳон ба соҳаҳои дорои арзиши иловагии бештар ва мантиқи рушди иқтисодии ШФМ– гузаштан ба технологияҳои нави технологӣ мебошад.

Илова бар ин, аз соли 2006 инҷониб Чин идеяи консентратсияи ҷуғрофии арзиши иловашударо тавассути ташкили минтақаҳои тичоративу иқтисодии хориҷӣ (ZTEZ) - минтақаҳои озоди иқтисодии Чин дар хориҷи кишвар амалӣ карда истодааст. Минтақаҳои ҳамкориҳои иқтисодиву тичоратӣ дар хориҷа ҳамчун як платформаи хориҷӣ барои татбиқи стратегияи "Баромадан"-и корхонаҳои Чинӣ, инчунин василаи муҳимми Чин барои пешбурди ташаббуси "Як камарбанд, як роҳ" ва ҳавасмандгардонии ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ва истеҳсоли таҷҳизот мебошад. Дар асл, он як маҷмааи саноатист, ки дар Чин ба қайд гирифта шудааст ва дар хориҷа бо сармояи

Чинӣ шахси ҳуқуқии алоҳида таъсис додааст. Навъи кластери ZZTES эҷоди занҷирҳои мукаммали истеҳсолиро дар наздикии кофии ҷуғрофӣ ба ҳамдигар дар бар мегирад, ки имкон медиҳад, ки самарай сарфаи микёс пурра амалӣ карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Тошев С.О. Внешнеэкономические связи Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы / С.О. Тошев. – М.: АРКС-МБ, 2001.
2. Умаров Х.У. Кризис в Таджикистане. Глубина действия. Формы проявления. Пути преодоления / Х.У. Умаров. – Душанбе: Ирфон, 2010.
3. Умаров Х.У., Одинаев М.А. Таджикистан и глобальная торговля или каким образом добиться эффективного членства в ВТО / Х.У. Умаров, М.А. Одинаев. – Душанбе: Ирфон, 2005. - С.73
4. Чжан С. Риски и возможности иностранных инвестиций в Китае в условиях мирового финансового кризиса. // Креативная экономика. 2010. №10(46). С.123128.
5. Чжан Чжаоюй. Экономическая политика открытости и внешнеэкономическая деятельность КНР. Восток. Журнал. М. 1998. №4
6. Чжунго лиюн вайцзы цзичу чжиши (Привлечение иностранного капитала в КНР. Основные знания)/Под ред. Ли Ааньцта. Пекин, 1995, с.287.
7. Чжунго тунцзи чжайяо за 1986-2000 гг. (Краткий статистический справочник Китая). Пекин, 1986-2000.
8. Шукуров К. Майли содиротӣ ва тағйироти таркиби иқтисоди миллӣ, //Иқтисодиёти Тоҷикистон: стратегияи тараққиёт. – 2000. - № 4. - С.116-137.
9. Эмомалӣ Раҳмон. Истиклолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Дар 6 қисм. – Душанбе: Ирфон, 2006.

ТАБДИЛ ЁФТАНИ ЧИН БА МАРКАЗИ КАЛОНТАРИНИ ЧАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИЧӢ ВА СОДИРОТИ ОН

Сармоягузори мустақими хориҷӣ нақши яке аз нерӯҳои пешбарандаи раванди ҷаҳонишавиро мебозад, ки як катализатори рушди иқтисодии ҷаҳон мебошад. Имрӯз ҳеҷ кишвар наметавонад танҳо бо истифода аз захираҳои худ иқтисодиёти миллиро босамар навсозӣ ва ба таври оптималӣ пеш барад. Вуруди сармоия мустақими хориҷӣ ба иқтисоди кишвар яке аз ҷузъҳои мӯъҷизаи иқтисодии Чин доништа мешавад. Чин бо ҷамъ овардани миқдори кофии сармоияи хориҷӣ, дар як муддати кӯтоҳ ба манбаи муҳими сармоягузори мустақими хориҷӣ дар ҷаҳон табдил ёфт.

КАЛИДВОЖАҲО: сармоягузорӣ, даромад, иқтисодиёт, ҳамкорӣ, рақобат, ҳамгироӣ, сармоягузори мустақим.

ПРЕВРАЩЕНИЕ КИТАЯ В КРУПНЕЙШИЙ ЦЕНТР ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ И ЭКСПОРТА

Прямые иностранные инвестиции играют роль одной из движущих сил процесса глобализации, который является катализатором глобального экономического развития. Сегодня ни одна страна не может эффективно модернизировать и оптимально управлять национальной экономикой, используя только свои ресурсы. Приток прямых иностранных инвестиций в экономику страны считается одним из компонентов экономического чуда Китая. Привлекая достаточное количество иностранных инвестиций, Китай за короткое время стал важным источником прямых иностранных инвестиций в мире.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инвестиции, доход, экономика, сотрудничество, конкуренция, интеграция, прямые инвестиции.

THE TRANSFORMATION OF CHINA INTO THE LARGEST CENTER FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT AND EXPORTS.

Foreign direct investment plays the role of one of the driving forces of the globalization process, which is a catalyst for global economic development. Today, no country can effectively modernize and optimally manage its national economy using only its own resources. The influx of foreign direct investment into the country's economy is considered one of the components of China's economic miracle. By attracting a sufficient amount of foreign investment, China has become an important source of foreign direct investment in the world in a short time.

KEYWORDS: investment, income, economy, cooperation, competition, integration, direct investment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зайдуллоев Низомиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми иқтисоди иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 17. Телефон: 1004043020. E-mail: nizom22@mail.ru .

Сведения об авторе: *Зайдуллоев Низомиддин* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса специальности мировой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 1004043020. E-mail: nizom22@mail.ru .

Information about the author: *Zaidulloev Nizomiddin* – Tajik National University, second-year master`s student of the specialty of World Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **1004043020**. E-mail: **nizom22@mail.ru** .

ВАЗЪИ КУНУНИИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҲОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ТИҶОРАТИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳисайнова М.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Вазъи иқтисоди ҷаҳон. Дар соли 2022 тағйирёбии муносибатҳо байни кишварҳои абарқудрат ва ба миён омадани бухронҳои глобалию минтақавӣ, баҳусус энергетикӣ, озӯқаворӣ, молиявӣ, инчунин низоъҳои тижоратӣ, паҳншавии бемориҳои сироятӣ ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим ба суҷшавии суръати рушди иқтисоди ҷаҳон оварда расонид.

Тамоюлҳои ҷойдошта ташкилотҳои байналмилалӣ молиявиро водор намуд, ки дурнамои рушди иқтисоди ҷаҳон ва давлатҳои алоҳидаро дар соли 2022 чанд маротиба таҷдиди назар намоянд.

Аз ҷумла, Ҳазинаи Байналмилалӣ Асёр (ХБА) дар соли 2022 баҳодиҳии худро оид ба рушди иқтисоди ҷаҳон се маротиба иваз намуда, мутобиқи тағйироти охирон 3,2 Ҷоиз баҳодиҳӣ намуд, ки нисбат ба дурнамои қаблӣ 0,4 банди Ҷоизӣ ва нисбат ба дурнамои аввала 3,3 банди Ҷоизӣ кам мебошад.

Эҳтимол меравад, ки рушди иқтисоди Хитой дар соли 2022 нисбат ба рушди иқтисоди ҷаҳон пасттар шавад, ки ин дар 40 соли охир маротибаи аввал мебошад.

ХБА бо назардошти паст шудани Ҷоизии иқтисодӣ ва болоравии сатҳи таваррум дар ҷаҳон дурнамои рушди иқтисоди ҷаҳонро дар соли 2023 дар сатҳи 2,7 Ҷоиз пешбинӣ намуд, ки нисбат ба дурнамои қаблӣ 0,2 банди Ҷоизӣ кам мебошад.

Агентии рейтингии байналмилалӣ «Standard and Poor's» дурнамои рушди иқтисоди ҷаҳонро дар соли 2023 1,5 Ҷоиз пешгӯӣ кардааст.

Инчунин, Ҳазинаи Байналмилалӣ Асёр (ХБА) суҷшавии рушди иқтисоди ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Британия Кабир ва Хитойро дар соли 2023 пешгӯӣ менамояд, ки ин ба таназзул дучор шудани аз се як ҳиссаи иқтисоди ҷаҳон оварда мерасонад.

Тибқи дурнамои ХБА рушди иқтисоди Хитой дар соли 2023-юм 4,4 Ҷоиз, ИМА 0,7 Ҷоиз ва минтақаи евро 0,1 Ҷоиз арзёбӣ шудааст.

Бонки Morgan Stanley таназзули минтақаи евро ва Британия Кабирро мувофиқан -0,2 Ҷоиз ва -1,5 Ҷоиз пешбинӣ кардааст. Мутобиқи гузориши СММ бо назардошти дар соли 2022 баланд шудани арзиши неруи барқ ҳаҷми гардиши савдои ҷаҳонӣ 12 Ҷоиз афзоиш ёфта, ба 32 трлн. доллар баробар гардид.

Тибқи дурнамои ин Созмон дар соли 2023 ҳаҷми гардиши савдои ҷаҳонӣ бо назардошти шиддат гирифтани вазъи геосиёсӣ, суҷт шудани иқтисоди ҷаҳон, кам гардидани талабот ба мол, болоравии нархи молу маҳсулот ва дар сатҳи рекордӣ расидани қарзи давлатии кишварҳо, коҳиш меёбад.

Созмони Умумиҷаҳонии Савдо (СУС) бо назардошти бухрони энергетикӣ, сатҳи баланди таваррум ва пурзӯр гардидани сиёсати пулию қарзӣ дар кишварҳо коҳишёбии суръати афзоиши ҳаҷми гардиши савдои ҷаҳониро дар соли 2023 то сатҳи 1 Ҷоиз баҳодиҳӣ кардааст.

Ба ақидаи таҳлилгарон ва коршиносони ИМА (The Economist Intelligence Unit (EIU)) дар соли 2022 дар натиҷаи гузаронидани амалиёти маҳсуси ҳарбии Россия дар Украина зарари молиявии иқтисоди ҷаҳон дар ҳаҷми 1 триллион доллар арзёбӣ гардидааст.

Инчунин, тибқи маълумоти маҷаллаи «The Wall Street Journal» зарари муноқишаи Россия бо Украина ба иқтисоди ҷаҳон то охири соли 2023 дар ҳаҷми 2,8 триллион доллар баҳодиҳӣ мегардад.

Мутобиқи маълумоти Блумберг дар соли 2022 аз ҳисоби ба миён омадани бухрони энергетикӣ дар Иттиҳоди Аврупо зарари молиявии Иттиҳоди Аврупо дар ҳаҷми тақрибан 1 трлн. доллар арзёбӣ гардидааст.

Тибқи ҳисоботи Созмони Байналмилалии Меҳнат дар нимсолаи якуми соли 2022 музди миёнаи ҳақиқии меҳнат дар ҷаҳон 0,9 фоиз кохиш ёфт, ки аз соли оғози наشري ҳисобот (соли 2008) чунин тамоюл маротибаи аввал ба назар мерасад.

Созмони мазкур қайд менамояд, ки бо назардошти афзоиши назарраси сатҳи таваррум дар баъзе кишварҳои ҷаҳон агар музди меҳнати кормандон баланд бардошта нашавад, ҳолати мазкур ба пастшавии сатҳи зиндагии онҳо оварда мерасонад.

Дар ҳақиқат тамоюлҳои ҷойдоштаи иқтисоди ҷаҳон барои баландшавии сатҳи рекордии таваррум замина гузошт.

ХБА сатҳи таварруми ҷаҳонро дар соли 2022 дар сатҳи 8,8 фоиз ва дар соли 2023 дар сатҳи 6,5 фоиз баҳоидиҳӣ намуд.

Инчунин, Созмони Милали Муттаҳид сатҳи таварруми ҷаҳонро дар соли 2022 дар ҳаҷми 6,7 фоиз пешгӯӣ менамояд, ки ин нисбат ба нишондиҳандаи миёнасолони солҳои 2010-2020 (2,9 фоиз) 2,3 маротиба ё 3,8 банди фоизӣ зиёд аст.

Нисбатан сатҳи баланди таваррум дар аксари кишварҳои ҷаҳон бо ҳисоби солони дар моҳи августи соли 2022 ба қайд гирифта шуд. Аз ҷумла, ин нишондиҳанда дар Туркия 90 фоиз, Эрон 81 фоиз, Покистон 30 фоиз, Россия 17,8 фоиз (моҳи апрел), Қазоқистон 16,1 фоиз, Қирғизистон 15,6 фоиз, Арманистон 9,9 фоиз (моҳи сентябр), минтақаи Аврупо 9,1 ва ИМА 8,3 фоизро ташкил дод.

Дар натиҷаи роҳандозии тадбирҳои зарурӣ вобаста ба пешгирии болоравии сатҳи рекордии таваррум дар моҳи ноябри соли 2022 пастравии он дар баъзе кишварҳои ҷаҳон ба назар мерасад.

Баҳусус сатҳи таваррум дар ИМА дар моҳи ноябр нисбат ба моҳи октябри соли 2022 аз 7,7 фоиз то 7,1 фоиз, минтақаи Аврупо аз 10,3, то 10, Туркия аз 84,4 то 64,3, Покистон аз 26,6 то 24,5, Россия аз 12,6 то 12, Қирғизистон аз 15,4 то 15 ва Арманистон аз 9,5 фоиз то 8,8 фоиз поин рафт.

Бинобар сабаби боз ҳам мураккаб гардидани вазъи ҷаҳон мувофиқи пешгӯии коршиносони Ташкилоти Озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милали Муттаҳид танҳо дар соли 2022 шумораи аҳолии ба гуруснагӣ дучоршаванда иловатан 13-15 млн. нафар ва соли 2023 17 млн. нафар зиёд мегардад. Дар соли 2021 шумораи аҳолии ба гуруснагӣ дучоршаванда ба 828 млн. нафар расида буд.

Инчунин, мутобиқи маълумоти Бонки Ҷаҳонӣ дар соли 2022 шумораи аҳоли, ки дар шароити камбизоатии шадид зиндагӣ мекунад, зиёда аз 75-95 млн. нафарро ташкил медиҳанд.

Низоми захиравии федеролии ИМА дурнамои худро вобаста ба рушди иқтисоди ИМА дар соли 2022 бозбинӣ намуда, онро дар сатҳи 0,5 фоиз рушд ва сатҳи таваррумро 5,6 фоиз пешбинӣ кард.

Бо назардошти сатҳи баланди таваррум Низоми захиравии федеролии ИМА бори ҳаштум дар давоми соли 2022 меъёри бозтамвилро ба андозаи 0,5 банди фоизӣ баланд намуда, онро ба 4,25-4,50 фоизи солони баробар кард.

Роҳбари Бонки Ҷаҳонӣ қайд намуд, ки низоъҳои байни Россия ва Украина ва ҷорӣ гардидани бастаи таҳримҳои иқтисодӣ нисбат ба Россия ба буҳрони энергетикӣ, болоравии нархи сӯзишворӣ ва сатҳи баланди таваррум оварда расонид, ки дар натиҷа вазъи иқтисоди Аврупо бадтар гардида, сатҳи камбизоатӣ боло рафт.

Инчунин, қайд гардидааст, ки аз ҳисоби ҷорӣ гардидани бастаи ҳаштуми таҳримҳо Федератсияи Россия тақрибан 123 млрд. евро зарар мебинад.

Тибқи маълумоти Агентии Омори Аврупо бо назардошти болоравии нархҳои маҳсулоти энергетикӣ ва озуқа, сатҳи таваррум дар Аврупо дар моҳи ноябри соли 2022 ба ҳисоби солони 10,1 фоизро ташкил дод.

Комиссияи Аврупо бо назардошти боло рафтани нархи энергетикӣ дурнамои худро вобаста ба рушди иқтисоди минтақаи евро дар соли 2023 бозбинӣ намуда, онро дар сатҳи 0,3 фоиз пешгӯӣ намуд, ки нисбат ба дурнамои қаблӣ 0,9 банди фоизӣ кам аст.

Ҳамзамон, Комиссияи Иттиҳоди Аврупо рушди иқтисоди минтақаи евро дар соли 2022 бозбинӣ намуда, онро дар сатҳи 3,2 фоиз баҳодихӣ намуд, ки нисбат ба баҳодихии қаблӣ 0,6 банди фоизӣ зиёд мебошад.

Мувофиқи дурнамо дар соли 2024 рушди иқтисоди Иттиҳоди Аврупо 1,6 фоиз ва минтақаи евро 1,5 фоизро ташкил медиҳад.

Дар асоси баҳодихии Комиссияи Иттиҳоди Аврупо сатҳи таваррум дар минтақаи евро дар солҳои 2022-2023 мутаносибан 8,5 фоиз ва 6,1 фоизро ташкил медиҳад.

Инчунин, тибқи дурнамо дар соли 2022 сатҳи бекорӣ дар Иттиҳоди Аврупо 6,2 фоиз ва дар соли 2023 6,5 фоизро ташкил медиҳад.

Суръати рушди иқтисоди кишварҳои минтақаи евро дар семоҳаи сеюми соли 2022 ба ҳисоби солона 2,3 фоиз ва ба ҳисоби семоҳа 0,3 фоиз таъмин гардид.

Тибқи маълумоти Раёсати давлатии омили Ҷумҳурии Халқии Хитой дар семоҳаи сеюми соли 2022 рушди иқтисоди кишвар ба ҳисоби солона 3,9 фоиз ва дар маҷмуъ дар 9 моҳи соли ҷорӣ 3 фоизро ташкил намуд.

Ҳукумати Хитой рушди иқтисоди кишварашро дар соли 2022-юм 5,5 фоиз ва сатҳи таваррумро 3 фоиз пешбинӣ намудааст.

ХБА дурнамои худро вобаста ба рушди иқтисоди Хитой барои солҳои 2022-2023 низ бозбинӣ намуда, онро нисбат ба дурнамои қаблӣ мутаносибан 0,1 банди фоизӣ ва 0,2 банди фоизӣ паст намуд, ки мутаносибан 3,2 ва 4,4 фоизро ташкил медиҳад.

Дар аввали соли 2022 баъд аз оғози амалиёти махсуси ҷарбӣ дар Украина таҳримҳои навбатии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Иттиҳоди Аврупо, Британияи Кабир, Канада, Ҷопон ва дигар давлатҳо нисбат ба Россия ҷорӣ гардид, ки ин ба вазъи бозори молиявӣ ва асъор, савдо, энергетикӣ ва дигар соҳаҳои иқтисодӣ таъсир расонида, боиси болоравии нархҳо ва афзоиши ноустувории занҷираи таъминот гардида, вазъи иқтисоди Россияро ноустувор гардонид.

Ҳамзамон, бо мақсади кам кардани таъсири хавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисоди Федератсияи Россия аз ҷониби Ҳукумати ин кишвар тадбирҳои зиддибуҳронӣ амалӣ гардиданд.

Тибқи маълумоти Хадамоти федералии омили давлатии Федератсияи Россия таназзули иқтисоди кишвар дар нӯҳ моҳи соли 2022-юм - 2 фоизро ташкил намуд.

Тибқи дурнамои Вазорати рушди иқтисоди Россия таназзулли иқтисодӣ дар солҳои 2022-2023 дар сатҳи -2,9 ва -0,8 фоиз ва дар солҳои 2024-2025 бошад рушди иқтисоди кишвар 2,6 фоизӣ пешбинӣ гардидааст.

Ҳамзамон, тибқи дурнамои Бонки марказии ин кишвар дар соли 2022 сатҳи таваррум дар Россия 11-13 фоиз, соли 2023-юм 5-7 фоиз ва дар соли 2024-ум 4 фоизро ташкил медиҳад.

ХБА таназзули иқтисоди Россияро дар соли 2022-юм -3,4 фоиз (дурнамои қаблӣ -6 фоиз таназзул) ва дар соли 2023 -2,3 фоиз (дурнамои қаблӣ -3,5 фоиз таназзул) пешбинӣ намудааст.

Мутобиқи гузориши навбатии Бонки Аврупои Таҷдид ва Рушд оид ба «Дурнамои иқтисодии минтақавӣ» низоъҳои байни Россия ва Украина ба иқтисоди аксарияти кишварҳои Осиёи Марказӣ дар баробари таъсири манфӣ, инчунин таъсири мусбат расонидааст.

Аз ҷумла, шаҳрвандони Федератсияи Россия қортоҳои пардохтии байналмилалиро аз кишварҳои Осиёи Марказӣ ба даст оварда, пасандозҳои асъори хориҷии худро дар он гузарониданд. Қазоқистон ва Туркманистон аз ҳисоби болоравии нархи нафт даромади назаррас ба даст оварданд. Инчунин, зиёд гардидани ташрифи шаҳрвандони Россия ба кишварҳои Осиёи Марказӣ ба рушди бозори истеъмолӣ ва сайёҳӣ муосидат намуд.

Соҳибкорони Россия ва Беларус фаъолияти худро дар минтақаҳои озоди иқтисодии Осиёи Марказӣ, бахусус дар паркҳои технологияи Ўзбекистон оғоз намудаанд.

Бо назардошти ҳамсарҳад будани Қазоқистон бо Россия дигар кишварҳо савдои чаканаи компютерҳо, асбобҳои маишӣ, электронӣ, қисмҳои автомобилӣ ва ҷузъҳои электрониро тавассути ин кишвар ба Федератсияи Россия ба роҳ мондаанд, ки аз ҳисоби он соҳибкорони Қазоқистон фоида ба даст овардаанд.

Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд дурнамои кишварҳои Осиёи Марказиро дар соли 2022 дар сатҳи 4,3 фоиз ва дар соли 2023 дар сатҳи 4,8 фоиз баҳодихӣ кардааст.

Дар моҳҳои январ-ноябри соли 2022 рушди иқтисоди Ҷумҳурии Қазоқистон ба 2,7 фоиз баробар гардид.

Вазорати иқтисоди миллии Қазоқистон дурнамои рушди иқтисоди кишварро дар соли 2022 таҷдиди назар намуда, онро дар сатҳи 3 фоиз ва дар соли 2023 дар сатҳи 4 фоиз пешгӯӣ намуд.

Тибқи баҳодихии охири Бонки миллии Қазоқистон сатҳи таваррум дар соли 2022 20-21 фоиз ва дар соли 2023 11-13 фоиз пешбинӣ гардидааст.

Аз рӯи маълумоти Агентии омили Ҷумҳурии Ўзбекистон рушди иқтисоди Ўзбекистон дар нӯҳ моҳи соли 2022-юм 5,8 фоизро ташкил намуд.

Сатҳи таваррум дар Ўзбекистон дар моҳҳои январ-сентябри соли ҷорӣ ба 8,1 фоиз баробар гардид.

Мутобиқи дурнамои Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон рушди иқтисоди кишвар дар соли 2022-юм 5,9 фоиз ва сатҳи таваррум 12-14 фоиз баҳодихӣ гардидааст.

Мувофиқи маълумоти мақомати омили Ҷумҳурии Қирғизистон афзоиши маҷмуи маҳсулоти дохилии ин кишвар дар моҳҳои январ-ноябри соли ҷорӣ ба 7 фоиз (4,8 фоиз бе назардошти ҳаҷми истеҳсолот дар қони тиллои Қумтор) баробар гардид.

Тибқи дурнамои Ҳукумати Қирғизистон дар соли 2022 рушди иқтисоди ин кишвар дар сатҳи 7 фоиз пешбинӣ мегардад.

Вазъи бозорҳои ҷаҳон. Дар соли 2022 нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ бинобар сабаби вазъи мураккаби геосиёсӣ иқтисодӣ, таҳримҳои иқтисодӣ, оқибатҳои бемории сироятӣ коронавирус ва тағйирёбии иқлим ноустувор боқӣ монд, ки боиси болоравии нархи маҳсулоти энергетикӣ ва озуқа дар бозорҳои ҷаҳонӣ гардиданд.

Агентии байналмилалӣ энергетикӣ дурнамои талабот ба нафтро дар соли 2023 100 ҳазор баррел дар як шабонарӯз зиёд намуда, 101,6 млн. баррел дар як шабонарӯз пешгӯӣ менамояд.

Вазирони кишварҳои аъзои ОПЕК+ квотаи истихроҷи нафтро дар моҳи ноябри соли 2022 дар сатҳи моҳи октябр боқӣ монданд.

Дар баробари ин нархи фьючерсӣ дар моҳи феврал барои нафти навъи Brent дар биржаи Лондони «Айс фьючерс» 2,9 фоиз коҳиш ёфта, 77,03 доллар барои як баррелро ташкил намуд.

Вазорати энергетикаи ИМА дурнамои худро вобаста ба нархи нафти навъи Brent барои солҳои 2022-2023 мутаносибан аз 104,8 доллар то 101,5 доллар ва аз 95,1 доллар то 92 доллар барои як баррел паст намуд.

Вазорати рушди иқтисоди Федератсияи Россия дар дурнамои рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар барои солҳои 2023-2025 содироти нафтро дар варианти базавӣ дар ҳаҷми 250 млн. тонна пешбинӣ намудааст.

Нархи нафт дар дурнамои мазкур дар соли 2023 70,1 доллар барои як баррел, соли 2024 67,5 доллар ва дар соли 2025 65 доллар баҳодихӣ карда шудааст.

Иттиҳоди Аврупо ва давлатҳои ҳафтгона (G7) барои харидории нафти Россия ҳадди болоии нарх 60 доллар барои як баррел ҷорӣ намуданд, ки ин метавонад ба тағйирёбии нишондиҳандаи дурнамои пешбинишуда таъсири худро расонад.

Инчунин, 19 декабри соли 2022 кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ҳадди болоии нархи газро барои 1 мегаватт соат (МВт/с) 180 евро (тақрибан 2000 доллар барои ҳазор метри мукааб) муқаррар намуданд, ки он аз 15 феввали соли 2023 мавриди амал қарор дода мешавад.

Маҳдудиятҳои ҷоригардида нисбат ба соҳаи нафту гази Россия тибқи маълумоти Агентии байналмилалӣ энергетикӣ ба коҳишёбии ҳиссаи он дар бозори ҷаҳонӣ энергетикӣ аз 20 фоиз то 13 фоиз дар соли 2030 оварда мерасонад, ки дар натиҷа даромади он 1 трлн. доллар кам мегардад.

Аз рӯйи маълумоти Ташкилоти озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милали Муттаҳид (ФАО) индекси нархҳои озуқаворӣ пас аз баландшавии сатҳи рекордӣ дар моҳи март соли 2022 тамоюли коҳишбӣ дорад.

Дар соли 2022 индекси нархи ғалладонагӣ нисбат ба соли 2021 17,9 фоиз, аз ҷумла нархи гандум 24,8 фоиз ва ҷуворимаққа 15,6 фоиз афзоиш ёфтааст.

Дар моҳи декабри соли 2022 нисбат ба соли 2021 нархи рағғани растанӣ ва ғӯшт мутаносибан 13,9 фоиз ва 10,4 фоиз зиёд шуданд.

Ташкилоти озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милали Муттаҳид дурнамои истеҳсоли ғалладона дар ҷаҳонро дар давраи солҳои 2022-2023-юм 2,7 млрд. тонна пешбинӣ намуд, ки нисбат ба давраи солҳои 2021-2022 57 млн. тонна ё 2 фоиз кам мебошад.

Аз ҷумла, истеҳсоли гандум ва биринҷ дар ҷаҳон дар солҳои 2022-2023 мутаносибан 781,1 млн. тонна ва 512,8 млн. тоннаро ташкил медиҳад, ки нисбат ба солҳои 2021-2022 истеҳсоли гандум 2,9 фоиз зиёд ва биринҷ 12,8 млн. тонна кам мебошад.

Бахши макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Татбиқи саривақтии дастури супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар самти пешгирии таъсири хавфҳои эҳтимоли ба иқтисоди миллӣ, афзоиш додани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ниёзи мардум, фаъолгардонии иқтисодҳои мавҷуда ва ба қор андохтани иқтисодҳои нав, истифодаи самараноки заминҳо ва ҷалби сармояи хориҷӣ имкон дод, ки устувории нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар соли 2022 дар кишвар таъмин гардида, рушди воқеии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 8 фоиз баробар гардад.

Қайд бояд кард, ки рушди иқтисоди Тоҷикистон дар соли 2022 нишондиҳандаи баландтарин дар байни шарикони асосии тижорати кишвар мебошад.

Дар натиҷаи қорбарӣ бо Ҳазинаи Байналмилалӣ Асёр ташкилоти мазкур дурнамои худро вобаста ба рушди иқтисоди миллӣ дар соли 2022 бозбинӣ намуда, онро аз 5 фоизи қаблӣ то ба 7,5 фоиз баҳодихӣ намуд.

Суръати рушди иқтисодӣ аз ҳисоби зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба андозаи 15,4 фоиз, кишоварзӣ 8 фоиз, боркашонӣ 26,1 фоиз, хизматрасонии пулакӣ 16 фоиз, маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ 11,4 фоиз, гардиши савдо 11,2 фоиз ва мусофиркашонӣ 11,1 фоиз таъмин гардид.

Бо мақсади таъмин намудани намоёндагӣҳои дипломатӣ бо маълумоти мунтазам ва ҷиҳати муаррифии беҳтари имкониятҳои тижоративу иқтисодии Тоҷикистон мулоқоти Вазири рушди иқтисод ва савдо бо сафирони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия, Қазоқистон, Швейтсария, Хитой, Ўзбекистон, Туркия, Ҳиндустон, Эрон, Олмон, Белгия, Япония, Фаронса, Озарбойҷон, Покистон, Туркменистон Қирғизистон, Корея, Малайзия, Австрия, Аморати Муттаҳидаи Араб, Арабистони Саудӣ, Беларус, Британия Кабир ва Ирландияи Шимолӣ, Кувайт, Мисри Араб, Қатар, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Консулҳои генералӣ дар шаҳрҳои Санкт Петербург, Екатеринбург, Уфа, Новосибирск, Алмато ва Истанбул дар шакли видеоконфронс баргузор гардид. Дар натиҷаи қорҳои анҷомдодашуда гардиши савдои хориҷӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, мувофиқи маълумоти оморӣ дар соли 2022 ба 7512,9 млн. доллар баробар гардид, ки нишондиҳандаи баландтарин дар таърихи соҳибистиклолӣ ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

- 1.Ганочка А.А. Международные морские порт-хабы как фактор развития региона Балтийского моря. Автореферат диссертация ба рои дарёфти дараҷаи н.и.и., аз руи ихтисоси 08.00.13-Иқтисоди ҷаҳон.- Санкт-Петербург.-2017.С. 3-4.
- 2.История экономики: учебник/ под общ. Ред. О.Д. Кузнецовой и И.Н. Шапкина. М., 2007. С. 62.
- 3.Экономики одного пояса, одного пути: возможности и риски транспортных коридоров. Ҳисоботи Бонки ҷаҳонӣ «Belt and Road Economics: Opportunities and Risks of Transport Corridors в 2019». Захираи элктронӣ: (Санаи муруҷат: 04.03.2024с).

ВАЗЪИ КУНУНИИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҶОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ТИҶОРАТИ БАЙНАЛҶАЛҚИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола вазъи кунунии иқтисодиёти ҷаҳон ва таъсири он ба тичорати байналқалии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, қайд гардидааст, ки дар соли 2022 тағйирёбии муносибатҳо байни кишварҳои абарқудрат ва ба миён омадани бухронҳои глобалию минтақавӣ, бахусус энергетикӣ, озуқаворӣ, молиявӣ, инчунин низоъҳои тичоратӣ, паҳншавии бемориҳои сироятӣ ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим ба суштшавии суръати рушди иқтисоди ҷаҳон оварда расонид.

КАЛИДВОЖАҲО: тичорати байналхалқӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, содирот, воридот, гардиши савдои мол, ММД.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ ТОРГОВЛЮ ТАДЖИКИСТАНА

В статье рассматривается современное состояние мировой экономики и ее влияние на международную торговлю Таджикистана. В частности, отмечается, что в 2022 году произойдет изменение отношений между странами-сверхдержавами и возникновение глобальных и региональных кризисов, особенно энергетических, продовольственных, финансовых, а также коммерческих конфликтов, распространение инфекционных заболеваний и последствий изменения климата, приведет к замедлению темпов мирового экономического развития.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международная торговля, международные отношения, экспорт, импорт, торговый оборот, ВВП.

THE CURRENT STATE OF THE WORLD ECONOMY AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL TRADE OF TAJIKISTAN

The article examines the current state of the world economy and its impact on international trade in Tajikistan. In particular, it is noted that in 2022 there will be a change in relations between superpower countries and the emergence of global and regional crises, especially energy, food, financial, and commercial conflicts, the spread of infectious diseases and the consequences of climate change, which will lead to a slowdown in the pace of global economic development.

KEYWORDS: international trade, international relations, export, import, trade turnover, GDP.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳисайнова Мархабо Содиқовна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети молиявӣ – иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 553 18 12 12.**

Сведения об авторе: *Хисайнова Мархабо Содиқовна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 553 18 12 12.**

Information about the author: *Khisaynova Markhabo Sodikovna* - Tajik National University, master`s student of Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992 553 18 12 12.**

РОБИТАҲОИ БЕРУНИИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МОЛИЯВИЮ ҚАРЗӢ ДАР САМТИ ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ

Шодмонзода Н.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маҷмуи лоиҳаҳои сармоягузори давлатии амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2023 аз 72 адад (42 лоиҳаи грантӣ, 4 лоиҳаи қарзӣ ва 26 лоиҳа дар ҳаммаблағгузори қарз ва грант) иборат мебошад, ки маблағи умумии онҳо 40 млрд. сомонӣ (3,9 млрд. доллар)-ро ташкил медиҳад.

Дар таркиби маҷмуи лоиҳаҳои амалкунанда маблағҳои грантӣ 25,2 млрд. сомонӣ (2,4 млрд. доллар) ё 63,3 фоиз, маблағҳои қарзӣ 13,4 млрд. сомонӣ (1,3 млрд. доллар) ё 33,8 фоиз, саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1,1 млрд. сомонӣ (104,7 млн. доллар) ё 2,7 фоиз ва дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла саҳми корхонаҳои давлатии ҷумҳурӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ҷамоаҳо (бенефитсиарҳо) ва ғайра 59,1 млн. сомонӣ (5,8 млн. доллар) ё 0,1 фоизро ташкил медиҳад.

Манбаи маблағгузори маҷмуи (портфели) лоиҳаҳои давлатии сармоягузори амалкунанда асосан аз сарчашмаҳои зерин иборат мебошад: Бонки Ҷаҳонӣ 1 296 млн. доллар ё 33 фоиз, Бонки Осиёи Рушд 878,8 млн. доллар ё 22 фоиз, Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд 599,2 млн. доллар ё 15 фоиз, Ҳукумати Ҷумҳурии Мардумии Чин 205 млн. доллар ё 5 фоиз, Бонки Исломии Рушд 158,5 млн. доллар ё 4 фоиз, Бонки Олмони Рушд 134,7 млн. доллар ё 3 фоиз, Бонки Аврупоии Сармоягузорӣ 154,8 млн. доллар ё 4 фоиз, Фонди Саудии Рушд 90 млн. доллар ё 2 фоиз, Фонди ОПЕК 72 млн. доллар ё 2 фоиз, Бонки Осиёи Сармоягузориҳои Инфрасохторӣ 60 млн. доллар ё 1 фоиз, Фонди Байналмилалии Рушди Кишоварзӣ 30,6 млн. доллар ё 1 фоиз, Ҳукумати Чопон 42,9 млн. доллар ё 1 фоиз, Фонди Қувейтии Рушди Иқтисодӣ 25,5 млн. доллар ё 1 фоиз, Ҳукумати Швейтсария 14,4 млн. доллар 0,4 фоиз, Ҳукумати Ҷумҳурии Исломии Эрон 5,5 млн. доллар ё 0,1 фоиз, саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 104,7 млн. доллар ё 3 фоиз ва дигар сарчашмаҳо (саҳми корхонаҳои давлатии ватанӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ҷамоаҳо ва ғ.) 5,8 млн. доллар ё 0,1 фоиз.

Дар доираи лоиҳаҳои сармоягузори давлатии амалкунанда аз оғози татбиқ (то 1 январи соли 2023) 16,8 млрд. сомонӣ (1,6 млрд. доллар) маблағҳо азхуд гардидааст, ки 41 фоизи маблағи умумии лоиҳаҳо ро ташкил медиҳад.

Дар соли 2022 дар доираи лоиҳаҳои амалкунанда 5339 млн. сомонӣ (526,4 млн. доллар) азхуд карда шудааст, ки ин дар маҷмуъ ба 108 фоизи нақшаи молиявии давраи ҳисоботии соли 2022 баробар аст.

Дар ин давра дар соҳаҳои энергетика дар доираи 16 лоиҳа 2015,1 млн. сомонӣ (197,6 млн. доллар) ё 103 фоизи нақша, нақлиёт дар доираи 13 лоиҳа 1 561,9 млн. сомонӣ (153,1 млн. доллар) ё 120 фоизи нақша, тандурустӣ дар доираи 9 лоиҳа 333,6 млн. сомонӣ (32,7 млн. доллар) ё 122 фоизи нақша, хоҷагии манзилию коммуналӣ дар доираи 12 лоиҳа 312,2 млн. сомонӣ (30,6 млн. доллар) ё 103 фоизи нақша, кишоварзӣ дар доираи 2 лоиҳа 148,0 млн. сомонӣ (14,5 млн. доллар) ё 95 фоизи нақша, экология ва ҳолатҳои фавқулода дар доираи 6 лоиҳа 205 млн. сомонӣ (20,1 млн. доллар) ё 103 фоизи нақша, маориф дар доираи 5 лоиҳа 331,5 млн. сомонӣ (32,5 млн. доллар) ё 104 фоизи нақша, ирригатсия/обёрӣ дар доираи 3 лоиҳа 217,3 млн. сомонӣ (21,3 млн. доллар) ё 141 фоизи нақша ва дигар соҳаҳо (гумрук, молия, сайёҳӣ ва ғ.) дар доираи 6 лоиҳа 240,7 млн. сомонӣ (23,6 млн. доллар) ё 88 фоизи нақша, азхуд карда шудааст.

Дар соли 2022 ҷиҳати амалисозии 21 лоиҳаи сармоягузори давлатӣ бо шарикони рушд 20 созишномаи нав ба маблағи умумии 717,2 млн. доллар ба имзо расонида шудааст, ки аз он 665 млн. доллар ё 93 фоизи онро маблағҳои грантӣ, 25,7 млн. доллар ё 40 фоиз

маблағҳои қарзӣ ва 26,9 млн. доллар ё 4 фоизи онро маблағҳои саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Бо мақсади беҳтар намудани фазои сармоягузорию соҳибкорӣ, ҷалби сармояи мустақими ватанию хориҷӣ ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ аз ҷониби вазорату идораҳои дахлдор пайваста тадбирҳои мушаххас андешида мешаванд.

Дар моҳҳои январ-сентябри соли 2022-юм ба ҷумҳурӣ 403,1 млн. доллар сармояи хориҷӣ ворид шудааст, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 54 млн. доллар ё 11,8 фоиз кам мебошад.

Аз ҳаҷми умумии сармояи хориҷӣ 220 млн. долларро сармояи мустақим, 182,9 млн. доллар дигар сармояҳо ва 0,2 млн. долларро ҷомадонӣ ташкил медиҳад.

Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ дар 9 моҳи соли 2022-юм нисбат ба ҳамин давраи соли 2021 ба маблағи 19,7 млн. доллар ё 9,8 фоиз зиёд шуд.

Сармояҳои мустақим асосан ба соҳаҳои истихроҷи маъдан 51,9 фоиз, саноати коркард 25,1 фоиз, сохтмон 1,4 фоиз ва ба дигар соҳаҳо 21,6 фоиз равона карда шудаанд.

Маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ. Дар соли 2022 маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳои маблағгузорӣ ба 16279,5 млн. сомонӣ баробар гардид, ки нисбат ба соли 2021-ум 11,4 фоиз, аз ҷумла аз ҳисоби давлатӣ 11,4 фоиз, сармояи хориҷӣ 15,5 фоиз, муштарак 2,2 маротиба ва шахсӣ 5 фоиз зиёд аст. (ниг. ба диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Ҳаҷми маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ дар солҳои 2018-2022

Сарчашма: Маҷмуаи оморӣ // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе: АОНПҚТ, 2023. – 419с.; - С.305-337.

Аз ҳаҷми маблағҳои асосии дар ин давра азхудшуда 6736,9 млн. сомонӣ (41,4 фоиз) маблағҳои давлатӣ, 4692 млн. сомонӣ (28,8 фоиз) сармояи хориҷӣ, 4620 млн. сомонӣ (28,4 фоиз) шахсӣ ва 230,6 млн. сомонӣ (1,4 фоиз) муштарак ташкил медиҳад.

Дар доираи маблағҳои азхудшуда дар ҷумҳурӣ фондҳои асосӣ ба маблағи умумии 5432,1 млн. сомонӣ ба қор андохта шудаанд, ки дар муқоиса ба соли 2021-ум 20,2 фоиз зиёд мебошад.

АДАБИЁТ

- 1 Маҷмуаи оморӣ // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе: АОНПҚТ, 2023. – 419с.; - С.305-337.
- 2 Каримов, Х. М. Внешнеэкономические интересы Республики Таджикистан в системе многосторонних торговых отношений: специальность 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по

отраслям и сферам деятельности, в т.ч.: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами; управление инновациями; региональная экономика; логистика; экономика труда; экономика народонаселения и демография; экономика природопользования; экономика предпринимательства; маркетинг; менеджмент; ценообразование; экономическая безопасность; стандартизация и управление качеством продукции; землеустройство; рекреация и туризм): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Каримов Хасан Мухторович. – Душанбе, 2008. – 23 с.

- 3 Каримова, М. Т. Взаимоотношения Таджикистана со странами ЕАЭС в аспекте обеспечения экономической безопасности страны / М. Т. Каримова, Ч. Р. Хасанов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 1. – С. 237-245.
- 4 Ван, Я. Таджикистан и Китай: проблемы товарооборота и пути их преодоления / Я. Ван, С. Лю, И. С. Ашуров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2018. – № 1-3(55). – С. 206-211.

РОБИТАҲОИ БЕРУНИИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МОЛИЯВИЮ ҚАРЗӢ ДАР САМТИ ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили робитаҳои беруниқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои байналмилалӣ молиявию қарзӣ дар самти татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ бахшида шудааст. Аз ҷумла, қайд карда шудааст, ки маҷмуи лоиҳаҳои сармоягузори давлатии амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2023 аз 72 адад (42 лоиҳаи грантӣ, 4 лоиҳаи қарзӣ ва 26 лоиҳа дар ҳаммаблағгузори қарз ва грант) иборат мебошад, ки маблағи умумии онҳо 40 млрд. сомони (3,9 млрд. доллар)-ро ташкил медиҳанд. Муайян карда шудааст, ки дар таркиби маҷмуи лоиҳаҳои амалкунанда маблағҳои грантӣ 25,2 млрд. сомони (2,4 млрд. доллар) ё 63,3 фоиз, маблағҳои қарзӣ 13,4 млрд. сомони (1,3 млрд. доллар) ё 33,8 фоиз, саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1,1 млрд. сомони (104,7 млн. доллар) ё 2,7 фоиз ва дигар сарчашмаҳои ташкил медиҳад.

КАЛИДВОЖАҲО: робитаҳои беруниқтисодӣ, созмонҳои байналмилалӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, лоиҳаҳои қарзӣ, маблағҳои грантӣ, маблағҳои қарзӣ.

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ В НАПРАВЛЕНИИ РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Данная статья посвящена анализу внешнеэкономических связей Республики Таджикистан с международными финансово-кредитными организациями по направлению реализации инвестиционных проектов. В частности, отмечается, что набор государственных инвестиционных проектов, действующих в Республике Таджикистан по состоянию на 1 января 2023 года, состоит из 72 наименований (42 грантовых проекта, 4 кредитных проекта и 26 проектов в рамках софинансирования кредитов и грантов), общая сумма которых составляет 40 млрд. сомони (3,9 млрд. долларов США). Установлено, что в составе комплекса активных проектов грантовые средства составляют 25,2 млрд. долл. сомони (2,4 миллиарда долларов) или 63,3 процента, сумма кредита составляет 13,4 миллиарда. сомони (1,3 миллиарда долларов США) или 33,8 процента, доля Правительства Республики Таджикистан составляет 1,1 миллиарда долларов США. сомони (104,7 млн. долларов США) или 2,7% и другие источники.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: внешнеэкономические связи, международные организации, инвестиционные проекты, кредитные проекты, грантовые средства, заемные средства.

FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH INTERNATIONAL FINANCIAL AND CREDIT ORGANIZATIONS IN THE DIRECTION OF IMPLEMENTATION OF INVESTMENT PROJECTS

This article is devoted to the analysis of foreign economic relations of the Republic of Tajikistan with international financial and credit organizations in the area of implementation of investment projects. In particular, it is noted that the set of public investment projects operating in the Republic of Tajikistan as of January 1, 2023, consists of 72 items (42 grant projects, 4 loan projects and 26 projects within the framework of co-financing loans and grants), the total amount of which is 40 billion somoni (3.9 billion US dollars). It has been established that, as part of a complex of active projects, grant funds amount to \$25.2 billion. somoni (\$2.4 billion) or 63.3 percent, the loan amount is 13.4 billion. somoni (1.3 billion US dollars) or 33.8 percent, the share of the Government of the Republic of Tajikistan is 1.1 billion US dollars. somoni (104.7 million US dollars) or 2.7% and other sources.

KEYWORDS: foreign economic relations, international organizations, investment projects, credit projects, grant funds, borrowed funds.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шодмонзода Насибаи Шерали* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 553 18 12 12.

Сведения об авторе: *Шодмонзода Насибаи Шерали* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 553 18 12 12.

Information about the author: *Shodmonzoda Nasibai Sherali* - Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992 553 18 12 12.**

НАҚШ ВА МАВҚЕИ СОҲИБКОРИИ ХУРД ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Қодирзода Ф.А., Нуриддинзода М.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мувофиқи мазмуну мундариҷаи Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии фаъолияти соҳибкории хурд муайян карда шуда, онҳо ба мафҳумҳои ашхоси воқеӣ ва ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ ҷудо карда шуданд.

Сохтори соҳибкории хурд аз рӯйи қоида дар 3 намуди фаъолияти соҳибкорӣ муаррафӣ шудааст:

- соҳибкории инфиродӣ - (шахси воқеӣ, ки бидуни таъсис додани шахси ҳуқуқӣ фаъолият мекунад);

- хоҷагиҳои (фермерӣ) деҳқонӣ - (соҳибони хоҷагиҳои шахсии кишоварзӣ ва корхонаҳои хурду миёна);

ашхоси ҳуқуқӣ - (ҳамчун намуди фаъолияти соҳибкорӣ ба қайд гирифта шудаанд);

Тибқи Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 1) зери мафҳуми соҳибкорӣ фаъолияти мустақилона ва аз рӯйи таваккалӣ амалишаванда дониста мешавад, ки барои ба даст овардани фоида аз ҳисоби истифодаи амвол, фурӯши молҳо, хизматрасониҳо фаъолият намуда, онро ба истеъмолгарон мерасонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар симои шахси воқеӣ чунин шахсон метавонанд ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул гарданд;

- он шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки синну солшон ба 16 расида, дорои шиноснома бошанд;

- шаҳрвандони хоричӣ;

- ашхоси бетабаа (бешаҳрвандӣ).

Ашхоси мазкур чунин имкониятҳоро доранд:

- соҳиби амволу моликияти шахсӣ бошанд;

- меросхур ва амволашонро васият намоянд;

- ба фаъолияти соҳибкории қонунӣ машғул шаванд;

- мустақилона ва ё ҳамроҳ бо ашхоси дигари воқеӣ ашхоси ҳуқуқиро созмон диҳанд;

- муомилотеро, ки хилофи қонун набошад, ба ҷо оранд;

- масъулияти молӣ ва дигар масъулиятҳоро дар ҷаҳорҷӯбаи фаъолиятшон дошта бошанд.

Дар симои шахси ҳуқуқӣ корхона, муассиса ва ташкилотҳои пешӣ назар оварда шудаанд, ки дар ихтиёри худ молу мулкӣ алоҳида доранд, ё ин ки ҳуқуқи истифода ва идоракунии фавриро ба зиммаи худ гирифта, аз бобати натиҷаи фаъолият масъул мебошанд. Онҳо метавонанд аз номи худ баромад кунанд, ба ҳуқуқҳои мулкӣ ва ғайримулкӣ соҳиб шаванд, ҳамчунин дар суд ба сифати даъвогар ё ҷавобгар баромад кунанд.

Ашхоси ҳуқуқӣ бояд чунин хусусиятҳоро доро бошанд:

- гирифтани номи ширкат (фирмавӣ);

- дар дафтари давлатии ашхоси ҳуқуқӣ сабти ном шуда бошанд;

- ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ (ба шарт он ки мақсади фаъолият дар Оиннома инъикос шуда бошад);

- доштани иҷозатнома (литсензия) барои ҳар як намуди фаъолият;

- сохтори муайяни ташкилиро доро бошанд;

- мувозинат (тавозун) - и мустақил дошта бошанд;

- нишонии ҳуқуқӣ;

- муҳр ва суратҳисоби бонкӣ дошта бошанд.

Ҳамаи субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ мувофиқи тартиботи бақайдгирии фаъолияти соҳибкорӣ тибқи усули «Равзанаи ягона» дар мақомоти давлатӣ, яъне Кумитаи андоз ба қайди давлатӣ гирифта шуда, вобаста ба намуди фаъолият ҳуччатҳои зарурӣ, патент, шаҳодатнома ва иҷозатнома (литсензия) бояд дошта бошанд, зеро дар ҷумҳуриамон фаъолияти соҳибкорӣ ҳамон вақт қонунӣ доништа мешавад, ки агар он ба қайди давлатӣ гирифта шуда бошад.

Мақсади асосии бақайдгирии давлатӣ инҳоянд:

- амалӣ кардани назорат аз болои фаъолияти соҳибкорӣ ва пешгирии кардани соҳибкориҳои пинҳонӣ;
- пурра гардонидани ҳисоби омӯри бо мақсади танзими иқтисодиёт;
- пешниҳод кардани ахбори даркорӣ ба ниҳодҳои давлатӣ.

Аз ҷониби мақомоти бақайдгирӣ рад кардани бақайдгирии ашхоси воқеӣ ва ҳуқуқӣ ғайриимкон аст.

Барои бақайдгирии давлатӣ ашхоси воқеӣ ба сифати соҳибкор ҳуччатҳои зерин пешниҳод карда мешаванд, ки дар муҳлати на бештар аз 3 рӯз (аз ҷониби мақомоти дахлдор) бояд дида баромада шаванд:

- ариза барои бақайдгирӣ (ба нишон додани ному насаби шахси воқеӣ, нишонии маҳалли зист, рақами мушаххаси андозсупорандаи шахси воқеӣ, намуди асосии фаъолият, ки соҳибкор онро интихоб намудааст, санаи пешниҳод намудани ариза ва имзои аризадиханда);

- нусхаи ҳуччате, ки дар асоси он ба шахси воқеии хоричӣ сукунат ва амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷозат дода шудааст;

- пардохтномаи бочи давлатӣ ё пардохтномаи пешпардохти маблағ, патент, шартнома ва иҷозатнома.

Барои бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ бошад, ҳуччатҳои зерин пешниҳод карда мешаванд, ки баррасии он на зиёда аз 8 рӯзро (аз ҷониби мақомоти дахлдор) дар бар мегирад:

- ариза барои бақайдгирии давлатии шахси ҳуқуқӣ (шакли ташкилию ҳуқуқии шахси ҳуқуқӣ, маҳалли ҷойгиршавии шахси ҳуқуқӣ, маълумот дар бораи муассисон, намуди асосии фаъолияти, ки шахси ҳуқуқӣ интихоб намудааст, санаи пешниҳоди ариза ва имзои аризадиханда.

- қарори муассисон (протоколи ҷаласаи муассисон).

- нусхаи тасдиқдихандаи шахсияти роҳбар.

- нусхаи ҳуччати тасдиқдихандаи шахсияти ҳар як муассиси шахси ҳуқуқии таъсисёбанда.

- хулосаи мақомоти дахлдор дар мавриди бақайдгирӣ дар васоити ахбори омма.

- пардохтномаи бочи давлатӣ.

Субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ хангоми идома наёфтани фаъолиятҳои онро қатъ менамоянд. Он дар сурати ихтиёрӣ ва баъди расидан ба мақсади шахсӣ метавонад амалӣ карда шавад. Дар мавридҳои дигар - дар ҳолати бе иҷозатномаи зарурӣ фаъолият кардани субъектҳо, инчунин дар ҳолати ба фаъолияти манъкардашуда машғул шудани онҳо, дар ҳолати ба фаъолияти дар ойннома қайднашуда фаъолият кардан ва дар ҳолати муфлис шудани субъектҳо фаъолияти онҳо аз ҷониби судҳо ва мақомоти дахлдори давлатӣ қатъ карда мешавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза фаъолияти соҳибкорӣ аз рӯйи намуду шаклҳои гуногун амалӣ мегардад, ки заминаи иқтисодии онҳо ба гуногуншаклии моликият асос ёфтааст.

Тибқи таҷрибаи пешқадами кишварҳои мутараққии ҷаҳон ва илми муосири иқтисодӣ фаъолияти соҳибкориро ба 4 (чор) гурӯҳҳои зерин ба ҳам алоқаманд қисмат менамоянд:

1. соҳибкориҳои истеҳсолӣ;
2. соҳибкориҳои тиҷоратӣ;
3. соҳибкориҳои молиявӣ;
4. соҳибкориҳои машваратӣ.

Тавсифи ин чор намуди фаъолияти соҳибкориро дида мебароем.

1. Соҳибкориҳои истеҳсолӣ - пеш аз ҳама дар худ истеҳсоли ашёи хом, маҳсулоту моли тайёр, фаъолияти навоварона ва роҳандозӣ намудани дастовардҳои пешқадаму муосири илмӣ-техникиро муттаҳид месозад.

2. Соҳибкориҳои тиҷоратӣ – хариду фурӯши молҳои истеҳсолшуда, фаъолияти миёнаравӣ, пешниҳоди ҳама гуна хизматрасониҳо, савдои биржавиву музоядавӣ ва дигар амалиётҳои тиҷоратиро фаро мегирад.

3. Соҳибкориҳои молиявӣ – он фаъолиятест дар бораи арзаҳои хизматрасониҳои молиявӣ ва бонкӣ, пешбурди ҳисоботи молиявӣ, суғурта, буҷа, аудит, лизинги молиявӣ ва ғайраҳо;

4. Соҳибкориҳои машваратӣ – асосан аз рӯйи масъалаҳои зерин, аз қабилҳои идоракунии илмӣ истеҳсолот, идоракунии кормандон ва бозоршиносӣ, таҳлили фаъолияти хочагидорӣ, таҳияи нақшаи соҳибкорӣ, хадамоти ҳуқуқӣ ва ғайра амалӣ мегардад.

Дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозорӣ яке аз намудҳои муҳимми соҳибкорӣ-соҳибкориҳои тиҷоратӣ ба шумор меравад.

Тавре ки таҳлили вазъи хочагидорӣ собит намудааст, дар ҷумҳурии мо ба чунин намуди фаъолияти соҳибкорӣ ҳиссаи зиёди аҳолии қабилҳои меҳнат рӯ овардаанд, ки он ба пайдоиши ҷойҳои нави корӣ мусоидат намуда, аҳамияти бузурги иҷтимоиву иқтисодиро доро мебошад.

Соҳибкориҳои тиҷоратӣ – он фаъолияти махсусгардонидашудае мебошад, ки бо роҳи ба истеъмолкунандагон расонидани неъматҳои моддӣ тавассути хариду фурӯши онҳо ба иштироки бевоситаи пул, бо мақсади қонеъ гардонидани тақозои харидорон ва ба даст овардани фоида сурат мегирад.

Он дорои чунин хусусиятҳои мушаххас аст:

- дар давраи имрӯзаи инкишофи муносибатҳои бозорӣ бо фаъолгардонии вазифаҳои рекламанигориву иттилоотии тиҷорат дар ташкили робитаҳои иқтисодӣ-бозорӣ дар байни тавлидгарону истеъмолгарон пайванди ногусастанӣ дорад;

- доираи иштирокчиёни фаъолияти тиҷоратӣ ба таври тадриҷӣ васеъ мегардад ва онҳо озодии муайяни иқтисодиро дар ҳалли вазифаҳои мушаххаси хочагидорӣ доро мебошанд;

- тиҷорат аз вобастагии мутамарказонидашудаи истеҳсолӣ раҳой ёфта, ба шарикӣ комили он табдил ёфта, дар бозор мувофиқи талаботи қонунгузориҳои амалкунанда манфиатҳои истеъмолгаронро ҳифз намуда, омилҳои пурзӯри инкишофи истеҳсолӣ, умуман ҷузъи муҳимми иқтисоди миллӣ маҳсуб меёбад;

- вазифаи асосии корхонаҳои савдо, хӯроқи омма дар замони муносибатҳои бозорӣ-омӯзиш ва пешгӯии тақозои аҳоли ва арзаҳои мол, ғунҷоиши бозори мол, ташаккули фаъолияти рекламанигориву иттилоотӣ, ҳамоҳангсозии фаъолияти миёнаравӣ дар бозори истеъмолӣ ва ғайра мебошад.

Бинобар ин, ислоҳоти иқтисодии кишварамон нақши соҳибкориҳои хурдро ҳамчун яке аз шаклҳои муосиру барҷастаи тақсмоти ҷамъиятии меҳнат боз ҳам баланд мебардорад.

Ҳамин тариқ, тиҷорат - яке аз соҳаҳои муҳимми хочагии халқи кишвар ва намуди мустақили фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, суръати тараққиёт ва баланд бардоштани самаранокии иҷтимоиву иқтисодии он ба вазъи иқтисоди миллӣ ва сатҳи зисту зиндагонии аҳолии ҷумҳурӣ таъсири назаррас мерасонад.

Дар назария ва амалияи илми муосири иқтисодӣ доир ба меъёри муайянкунандаи соҳибкориҳои хурд фикру андешаҳои ягона ва мушаххас вучуд надоранд.

Тибқи тақозои амалия, меъёри асосие, ки аз рӯйи он шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқии корхонаи ба субъектҳои соҳибкориҳои хурд мансуббуда муайян хоҳад гаштааст,

шумораи коргарони дар ин корхона машғулбуда ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар Тоҷикистон тибқи қонуни амалкунанда меъёри муайянкунандаи субъекти соҳибкории хурд он аст, ки шумораи кормандони он то ба 50 нафар расад.

Мувофиқи моддаи 48-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шахси ҳуқуқӣ ташкилоте дониста мешавад, ки вай дорои Оиннома, номи муассиса, суратҳисоби бонкӣ, муҳр, тавозуни даромад ва хароҷот буда, дар Кумитаи андоз аз қайди давлатӣ гузаштааст.

Тибқи муҳтавои моддаи 50-и Кодекси мазкур, «шахсони ҳуқуқӣ ба ташкилоти тиҷоратӣ ва ташкилоти ғайритиҷоратӣ чудо карда мешаванд».

Мақсади асосии ташкилотҳои тиҷоратӣ (ширкатҳо, хоҷагиҳои заминашон мушорикат, ҷамъиятҳои саҳомӣ, кооперативҳои истеҳсолӣ, корхонаҳои давлатии муштарак, мунитсипалии ва ғайра) ба даст овардани фоида мебошад.

Ташкилотҳои тиҷоратӣ дар шаклҳои зерин фаъолияти соҳибкориро амалӣ менамоянд:

- 1) ширкати комил;
- 2) ширкати ба боварӣ асосёфта;
- 3) ҷамъияти дорои масъулиятҳои маҳдуд;
- 4) ҷамъияти дорои масъулиятҳои иловагӣ;
- 5) ҷамъияти саҳомӣ;
- 6) кооперативҳои истеҳсолӣ;
- 7) корхонаҳои давлатӣ.

Ин гурӯҳи ташкилотҳои тиҷоратиро тавсиф менамоем:

1. Ширкатҳои комил – он чунин ширкате мебошад, ки иштирокчиёнаш тибқи шартномаи байнашон имзонамуда аз номи ширкат ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шуда, аз рӯйи тааххудоти муқарраршуда молу мулк ба онҳо тааллуқдоштаро бар уҳдаи худ мегиранд. Соҳибкорони инфиродӣ ва ташкилоти тиҷоратӣ иштирокчии ин навъ ширкат шуда метавонанд. Як шахс метавонад иштирокчии як ширкат бошад. Идоракунии фаъолияти ширкат бо розигии ҳамаи ширкаткунандагони он сурат мегирад. Ҳар як аъзои ширкат ҳангоми ҳаллу фасли фаъолияти ширкат вобаста аз маблағи саҳмаш як овоз дорад. Даромади миёни иштирокчиёни ширкат аз рӯйи амонаташон дар сармоияи асосӣ тақсим карда мешавад, агар маблағи даромади соф аз маблағи фонди оинномавӣ кам бошад, он дар байни иштирокчиён тақсим карда намешавад.

Тибқи моддаи 85-и Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон Ширкати комил дар сурати боқӣ мондани танҳо як иштирокчиаш барҳам дода мешавад.

2. Ширкати ба боварӣ асосёфта - ин ширкате мебошад, ки дар он баробари иштирокчиёне, ки аз номи ширкат фаъолияти соҳибкориро амалӣ месозанд ва аз рӯйи уҳдадорӣҳои дар баробари ширкат супурдашон ба молу мулк масъулият доранд, як ё якчанд иштирокчии амонатгузоре низ ҳастанд, ки таваккалан фаъолияти ширкатро ба уҳда дошта, дар амалӣ гардонидани фаъолияти соҳибкорӣ аз ҷониби ширкат иштирок намеkunанд. Дар ширкати бар пояи боварӣ асосёфта ду гурӯҳи иштирокчиён-шарикони комил ва амонатгузoron ҳузур доранд. Моҳияти иқтисодии чунин ширкатҳо дар он аст, ки як қисми иштирокчиёни он ба қисми дигар маблағҳои муайяноро барои фаъолияти соҳибкорӣ бовар карда медиҳад.

3. Ҷамъияти дорои масъулиятҳои маҳдуд (ҶДММ) – чунин навъи ҷамъиятест, ки аз ҷониби як ё якчанд шахс таъсис гардида, сармоияи Оинномавии он ба ҳиссаҳои баробар, ба андозаи ҳуҷҷатҳои таъсисии муайян тақсим шуда, иштирокчиёни ҷамъият аз рӯйи уҳдадорӣҳои он ҷавобгар набуда, таввакали зиён ва фаъолияти ҷамъиятро дар доираи арзиши саҳми гузошташон ба уҳда доранд. Ҳамин тарик, масъулияти онҳо аз рӯйи уҳдадорӣи ҷамъият дар ҳаҷми маблағи ба амонат гузошташон маҳдуд мегардад. Масъалаҳои ҳуқуқию меъёрии ҷамъияти масъулиятҳои маҳдуд, тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъияти масъулиятҳои маҳдуд» (10.05.2002, №53), танзим карда мешавад.

Иштирокчиёни чамъияти мазкур набояд аз 30 нафар зиёд бошанд. Ҳангоми аз ин тӯйдод зиёд шудани шумораи иштирокчиёни чамъият он дар давоми сол ба чамъияти саҳомӣ табдил дода мешавад. Фонди Оинномавии чамъият аз амонати иштирокчиёни ташкил ёфта, ҳангоми бақайдгирии давлатӣ на камтар аз нисфи сармояи Оинномавӣ бояд пардохт карда шавад.

4. Чамъияти саҳомӣ (ҶС) – ин шакли нисбатан паҳнгардидаи ташкилоти тичоратӣ ба шумор меравад. Дар давраи Шуравӣ солҳои 20-уми асри ХХ дар давраи гузаронидани сиёсати нави иқтисодӣ (НЭП) чунин чамъиятҳо ташкил шуда буданд. Дар ибтидои солҳои 20-ум бо сабаби гузаштан ба иқтисоди бозорӣ чамъиятҳои саҳомӣ аз нав ба фаъолият оғоз карданд. Дар ҷумҳурӣ дар бораи чунин нави ташкили санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қабул гардиданд. Аз он ҷумла «Низомнома дар бораи чамъиятҳои саҳомӣ ва чамъиятҳои масъулиятшон маҳдуд» (12 июни соли 1990), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи чамъиятҳои саҳомӣ» (23.12.1991) ва ба тағйири иловаҳо тайи солҳои (1996, 1997, 1998) қабул гардиданд.

Пас, чамъиятҳои саҳомӣ – ташкилоти тичоратие мебошанд, ки сармояи оинномавияшон мутаносибан бо миқдори муайяни саҳмияҳо тақсим шуда, иштирокчиёнашон (саҳмдоронашон) аз рӯйи уҳдадориҳои чамъияти саҳомӣ масъулият надоранд ва таваккали зарари вобаста ба фаъолияти онҳоро дар доираи арзиши саҳмияҳои дахлдор ба зимма доранд.

АДАБИЁТ

1. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи тартиби ҳавасмандгардонии субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои истехсолӣ, ки дар давраи моратория ба дастовардҳои назаррас ноил гардиданд», аз 3 декабри соли 2012, №696.
2. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012 – 2020», аз 30 апрели соли 2012, №201.
3. Бобоев О.Б., Оймаҳмадов М. «Асосҳои иқтисодии соҳибкорӣ» / О.Б. Бобоев. - Душанбе: ДПП «Анис», 1997.
4. Джамшедов М.Дж., Хабибов С.Х., Факеров Х.Н. Потребительский рынок Республики Таджикистан / М.Дж. Джамшедов и др. - Душанбе: «Ирфон» 2003.
5. Панкратов Ф.Г., Серегина Т.К. Комерческая деятельность / Ф.Г. Панкратов, Т.К. Серегина. - М.; ИВЦ «Маркетинг», 1995.
6. Раҳимов М.З. «Ҳуқуқи соҳибкорӣ», китоби дарсӣ / М.З. Раҳимов. - Душанбе; Қонуният, 2001.
7. Хабибов С.Х., Исоматов Б.И., Давлатов И.Д. Иқтисодиёти бозоргонӣ / С.Х. Хабибов ва диг. - Красноярск; ПИК «Офсет», 2001.

НАҚШ ВА МАВҚЕИ СОҲИБКОРИИ ХУРД ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба муайянсозии нақш ва мавқеи соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Аз ҷумла, қайд карда шудааст, ки таҷрибаи ғановатманди ҷаҳонӣ ва ватанӣ нишон дод, ки рушди мунтазами соҳибкории хурд бештар дар мадди назари доимии мақомоти идоракунии иқтисодии давлат бояд қарор гирифта, ин ҳамчун раванди мусбат омили асосии таъмини рушди устувору болоравии сатҳи иқтисодиёт, бунёди ҳавасмандгардонӣ барои амалисозии фаъолияти Ҷоидавари иқтисодӣ, ғанигардонии бозор бо молҳои сермасраф ва хизматрасониҳои ногузир, паст кардани сатҳи бекорӣ, поён бурдани сатҳи камбизоатӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии аҳоли, ки мақсади олии сиёсати иҷтимоӣ – иқтисодии ҳар як кишвар мебошад, нақши муҳим мебозад.

КАЛИДВОЖАҲО: соҳибкорӣ, соҳибкории хурд, рушди устувор, сатҳи бекорӣ, сатҳи некуаҳволӣ, сабабҳои иқтисодӣ.

РОЛЬ И СТЕПЕНЬ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена определению роли и степени малого предпринимательства в Ресупублики Таджикистан. В частности, было отмечено, что удовлетворительный мировой и отечественный опыт показал, что регулярное развитие малого бизнеса должно находиться в постоянном фокусе органов государственного управления экономикой, как позитивный процесс, главный фактор обеспечения устойчивого развития и повышения уровень экономики, создавая стимулы для осуществления прибыльной экономической деятельности, обогащения рынка потребительскими товарами и незаменимыми услугами, сокращения безработицы, сокращения бедности и повышения благосостояния населения, что является высшей целью социально-экономической политики любой стране.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: предпринимательство, малый бизнес, устойчивое развитие, уровень безработицы, уровень благосостояния, экономические причины.

PREREQUISITES FOR FORMATION AND DEVELOPMENT OF SMALL ENTERPRISE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to determining the role and extent of small business in the Republic of Tajikistan. In particular, it was noted that satisfactory global and domestic experience has shown that the regular development of small businesses should be in the constant focus of government economic management bodies, as a positive process, the main factor in ensuring sustainable development and improving the level of the economy, creating incentives for profitable economic activities, enriching the market with consumer goods and essential services, reducing unemployment, reducing poverty and improving the well-being of the population, which is the highest goal of the socio-economic policy of any country.

KEYWORDS: entrepreneurship, small business, sustainable development, unemployment rate, level of well-being, economic reasons.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Қодирзода Фарҳод Анвар* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: farhod-1111@mail.ru. Телефон: +992 939 41 30 20.

Нуриддинзода Махфуза Нуриддин - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти соли дуюми кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 989-15-00-09.

Сведения об авторах: *Кодирзода Фарход Анвар* - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, доцент кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: farhod-1111@mail.ru. Телефон: +992 939 41 30 20.

Нуриддинзода Махфуза Нуриддин - Таджикский национальный университет, магистрант второго курса кафедры мировой экономики. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 989-15-00-09.

Information about the authors: *Kodirzoda Farhod Anvar* - Tajik National University, Doctor of Economics, Associate Professor of the Department of World Economy, Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. E-mail: farhod-1111@mail.ru. Phone: +992 939 41 30 20.

Nuriddinzoda Mahfuza Nuriddin - Tajik National University, second-year master's student of Department of World Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 989-15-00-09.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛҒҲИ ВА РУШДИ ДАРОМАДҲОИ БУЧЕТИ ДАВЛАТӢ

Ҳикматов С.Х., Рустамов Ш.Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз рӯйи мазмуни иқтисодӣ даромадҳои бучети давлатӣ гуфта, муносибатҳои молиявиеро меноманд, ки байни давлат, субъектҳои хоҷагидорӣ ва шахрвандон дар ҷараёни ташаккул ва истифодабарии бучетҳо ба амал меояд. Намудҳои гуногуни пардохтҳои андозию ғайриандозӣ аз шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ва дигар пардохткунандагони маблағҳои низоми бучетии Ҷумҳурии Тоҷикистон манбаъҳои асосии даромади бучети давлатӣ мебошанд.

Даромадҳои бучетӣ ин воридоти воситаҳои пулӣ ба бучет мебошад, ба ғайр аз маблағҳои, ки мувофиқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун манбаи маблағгузориҳои касри бучет эътироф гардидаанд.

Мувофиқи моддаи 10-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” даромадҳои бучети давлатӣ, махсусан бучети ҷумҳуриявӣ аз даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ, грантҳо, инчунин аз воридоти маблағҳои беподош иборат мебошанд [1].

Вобаста аз сатҳи низоми бучети давлатӣ, онҳо ба даромадҳои зерин ҷудо мешаванд:

- даромадҳои бучетҳои ҷумҳуриявӣ;
- даромадҳои фондҳои мақсадноки давлатӣ;
- даромадҳои бучетҳои маҳаллӣ.

Ба даромадҳои андозии бучети ҷумҳуриявӣ инҳо дохил мешаванд:

- андозҳои умумидавлатӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба бучети ҷумҳуриявӣ, ки феҳристу меъёри онҳо бо қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи андоз, гумрук ва бочи давлатӣ, инчунин дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидаанд. Таносуби тақсими андозҳо дар байни бучети ҷумҳуриявӣ ва бучетҳои маҳаллӣ бо қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли молиявии навбатӣ муқаррар карда мешавад.

- бочҳои давлатие, ки мувофиқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли молиявии навбатӣ ба бучети ҷумҳуриявӣ ворид мегарданд.

Бояд гуфт, ки дар сохтори даромадҳои бучети давлатӣ ҷойи намоёнро даромадҳои андозӣ ишғол мекунанд. Ҳиссаи онҳо дар солҳои гуногун аз 60% то 80%-ро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, даромадҳои андозӣ дар пуркунии бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши халқунанда дорад.

Ба даромадҳои ғайриандозии бучети ҷумҳуриявӣ инҳо дохил мешаванд:

- даромадҳо аз хизматрасониҳои пулакии мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, инчунин ташкилотҳои бучетии тобеи мақомоти мазкур, ки мувофиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом дода мешаванд;

- Ҷоидаи Бонки миллии Тоҷикистон, инчунин корхонаҳои давлатӣ тибқи меъёрҳои, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст (Ҷоидаи воқеии Бонки миллии Тоҷикистон Ҷоидае мебошад, ки бо роҳи ба суратҳисоби Бонки миллии Тоҷикистон ворид шудани маблағ ба даст омадааст. Дар давоми сӣ рӯзи баъди нашри ҳисоботи молиявии аудитшуда Бонки миллии Тоҷикистон Ҷоидаи воқеан бадастовардашуда ва татбиқшудаи худро бо тартиби зерин тақсим менамояд: ба сармояи оинномавӣ – 10 Ҷоиз то пурра ташаккул ёфтани он; ба фонди захиравӣ – 100 Ҷоизи қисми боқимондаи Ҷоида то ба 20 Ҷоизи уҳдадориҳои Бонки миллии Тоҷикистон баробар шудани ҷамъи сармояи оинномавӣ ва фонди захиравӣ; ба бучети давлатӣ – қисми боқимондаи Ҷоида баъди тасдиқи ҳисоботи

солона аз тарафи Раёсат. Андозаи пардохт аз ҳисоби маблағҳои махсуси корхонаҳои давлатӣ бошад, ҳамасола бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бучети давлатӣ барои соли молиявии навбатӣ муқаррар карда мешавад.

- даромад аз фурӯши захираву пасандозҳои давлатӣ, *фоизҳо* аз депозитҳо ва сармоягузориҳои давлатӣ, дивидендҳо аз дороиҳои молиявӣ;

- иҷорапулӣ барои истифодабарии молу мулкҳои ҷумҳуриявӣ;

- воридоти маблағи бо тартиби ҷазои ҷиноятӣ ва маъмурӣ ба ғайридаи давлат ситонидашаванда;

- воридоти маблағҳо аз дигар манбаъҳои маъмури ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ накардаанд, аз ҷумла, ҷарима, пеняҳо ва ғайриҳо барои риоя накардани уҳдадорихои шартномавӣ, ҷаброни зараре, ки ба бучети ҷумҳуриявӣ дар натиҷаи вайрон кардани интизоми молиявӣ расонида шудааст.

Ба даромадҳои бучети ҷумҳуриявӣ аз ҳисоби манбаъҳои ғайрибучетӣ, ҳамчунин, инҳо тааллуқ доранд:

- грантҳо ва дигар маблағҳои беподош, ки аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ ва ҳукуматҳои давлатҳои дигар ворид мешаванд;

- маблағҳои маҳаллӣ, ки дар натиҷаи ҳисоббаробаркунии байни бучетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ ворид мешаванд;

- маблағҳои маҳаллӣ, ки аз истифода ва фурӯши молу мулк ворид мешаванд, инчунин қарзгирии давлатии дохилӣ ва берунӣ, ки дар бучети ҷумҳуриявӣ берун аз даромад ҳамчун манбаи маблағгузориҳои касри бучет истифода мешавад.

Даромадҳои фондҳои мақсадноки давлатӣ аз ҳисоби манбаъҳои зерин ташкил меёбанд:

- андозу пардохтҳои махсуси мақсаднок ва ҳатмӣ, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст;

- маблағҳои ихтиёран супурдаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ;

- маблағҳои бучети давлатӣ;

- даромадҳо аз фаъолияти соҳибқорие, ки фонди дахлдор ҳамчун шахси ҳуқуқӣ амалӣ мегардонад;

- дигар даромадҳои маҳаллӣ, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст.

Даромадҳои фондҳои мақсадноки давлатӣ дар бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб гирифта мешаванд. Ҷамъоварӣ ва назорати пардохтҳои ҳатмиро ба бучети фондҳои мақсадноки давлатӣ мақомоти ваколатдори давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардонад.

Сатҳи дуоми низомии бучети давлатиро бучетҳои маҳаллӣ ташкил медиҳанд, ки даромадҳои онҳо аз даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ, инчунин аз воридоти маблағ аз ҳисоби андозу пардохтҳои танзимшавандаи умумидавлатӣ ва пардохтҳои дигар иборат мебошанд.

Ба даромадҳои андозии бучетҳои маҳаллӣ инҳо дохил мешаванд:

- андозҳои маҳаллӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба бучети маҳаллӣ, ки номгӯи онҳоро қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд;

- даромадҳо аз андозу пардохтҳои танзимшавандаи умумидавлатӣ, ки ба тартиби муқаррарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бучети давлатӣ барои соли молиявии навбатӣ муайян гардида, ба бучетҳои маҳаллӣ дода мешаванд;

- боҷи давлатӣ, ба истиснои боҷи давлатие, ки мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли молиявии навбатӣ ба бучети ҷумҳуриявӣ ворид карда мешавад.

Ба даромадҳои ғайриандозии бучетҳои маҳаллӣ инҳо дохил мешаванд:

- даромад аз бучети ҷумҳуриявӣ, ки дар шакли кумаки молиявии беподош (дотатсия), мусоидати молиявӣ (субвенсия), кумаки молиявӣ (субсидия), инчунин дар шакли ҳисоббаробаркунии мутақобила ба бучети маҳаллӣ ворид мешавад;

- ичорапулӣ барои истифодабарии молу мулки маҳаллӣ;
- даромад аз хизматрасониҳои пулакие, ки мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои бучетии аз ҳисоби бучетҳои маҳаллӣ маблағгузоришаванда ба анҷом мерасонанд;

- воридоти маблағ аз дигар манбаъҳое, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ накардаанд, аз ҷумла чаримаҳо, пеня ва фоизҳо барои риоя накардани уҳдадорӣҳои шартномавӣ, барқарор намудани зарари дар натиҷаи вайрон кардани интизоми молиявӣ ба бучетҳои маҳаллӣ расонидашуда;

- даромадҳо аз манбаъҳои ғайрибучетӣ – грантҳо, дигар пардохтҳои беподош аз шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ.

Чи хеле ки дар боло қайд намудем, дар қисми даромади бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи назаррас ба даромадҳои андозӣ рост меояд (60% – 80%-и даромадҳои бучети давлатиро андозҳо ташкил медиҳанд).

Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳбандии низоми андозбандӣ пешбинӣ шудааст, ки он аз андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллӣ иборат мебошад. Ҳамзамон, низомҳои махсус ва имтиёзноки андозбандӣ амал мекунад.

Низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба принципҳои зерин таъяс мекунад:

- шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ уҳдадоранд ҳамаи намуди андозҳоро, ки кодекси андоз муқаррар намудааст ва мутобиқи кодекси андоз нисбат ба онҳо андозсупоранда мебошанд, супоранд;

- ба зиммаи шахс гузоштани уҳдадорӣ оид ба пардохт намудани андозҳои дар кодекси андоз пешбинишуда манъ аст;

- андозе, ки мутобиқи Кодекси андоз ҳисоб карда шудааст, аз уҳдадории пулӣ дар назди давлат иборат буда, бояд ба бучети давлатӣ пардохт карда шавад;

- мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ доранд танҳо андозҳои маҳаллии муқаррарнамудаи кодекси андозро ҷорӣ намоянд.

Ба андозҳои умумидавлатӣ инҳо дохил мешаванд:

- андоз аз даромад;
- андоз аз фоида;
- андоз аз арзиши иловашуда;
- аксизҳо;
- андози иҷтимоӣ;
- андозҳо барои захираҳои табиӣ;
- андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард;
- андоз аз фурӯши алюминийи аввалия.

Ба андозҳои маҳаллие, ки бо Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шуда, бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар шахру ноҳияҳо мавриди амал қарор дода мешаванд, инҳо дохил мешаванд:

- андоз аз воситаҳои нақлиёт;
- андоз аз молу мулки ғайриманқул.

Ба низомҳои махсуси андозбандӣ инҳо дохил мешаванд:

- низоми андозбандии шахсони воқеие, ки фаъолияти соҳибкориро тибқи патент ё шаҳодатнома амалӣ менамоянд;

- низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд;

- низоми содакардашудаи андозбандӣ барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ (андози ягона);

- низоми махсуси андозбандӣ барои субъектҳои бизнеси бозӣ.

Пардохти андозҳои низоми андозбандии шахсони воқеие, ки фаъолияти соҳибкориро тибқи патент ё шаҳодатнома амалӣ менамоянд, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ (андози ягона) ва низоми махсуси андозбандӣ

барои субъектҳои бизнеси бозӣ аз ҷониби андозсупорандагон (шахсони ваколатдорнамудаи ӯ) ба суратҳисобҳои бонкии буҷети маҳаллии маҳалли ҷойгиршавии объектҳои андозбандӣ амалӣ мешавад.

Ҳамзамон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низомҳои зерини имтиёзноки андозбандӣ амал мекунанд, ки яке аз сарчашмаҳои дигари даромади буҷети давлатӣ ба ҳисоб мераванд:

- андозбандии сохтмони неругоҳҳои барқи обӣ;
- андозбандии корхонаҳои навтаъсис ва корхонаҳои амалкунанда, ки ба силсилаи пурраи коркарди нахи пахта ба маҳсулоти ниҳой (аз калобаи пахта то маҳсулоти пахтагии дӯзандагӣ) машғул мебошанд;
- андозбандии фаъолияти парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва истеҳсоли хӯроки омехтаи паранда ва чорво;
- андозбандии субъектҳои бозори коғазҳои қиматнок;
- андозбандӣ аз рӯи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот;
- андозбандии фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, № 6, мод. 436; с. 2013, № 3, мод. 189, № 11, мод. 784; с. 2016, № 5, мод. 367. Қонуни ҚТ аз 19.03.2013 № 746; аз 12.11.2013 № 1027; аз 14.05.2016 № 1316; аз 17.05.2018 № 1535.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2021» аз 20 ноябри соли 2020, №1724 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2020, №11, мод.846; ҚҚТ аз 6.04.2021с., № 1771.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА РУШДИ ДАРОМАДҲОИ БУЌЕТИ ДАВЛАТӢ

Мақолаи мазкур ба омӯзиши асосҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди даромадҳои буҷети давлатӣ бахшида шудааст. Аз ҷумла, қайд карда шудааст, ки аз рӯи мазмуни иқтисодӣ даромадҳои буҷети давлатӣ гуфта, муносибатҳои молиявиеро меноманд, ки байни давлат, субъектҳои хоҷагидорӣ ва шахрвандон дар чараёни ташаккул ва истифодабарии буҷетҳо ба амал меояд. Муайян карда шудааст, ки намудҳои гуногуни пардохтҳои андозию ғайриандозӣ аз шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ва дигар пардохткунандагонӣ маблағҳои низоми буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон манбаъҳои асосии даромади буҷети давлатӣ мебошанд.

КАЛИДВОЖАҲО: буҷети давлатӣ, даромади буҷети давлатӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ, даромадҳои ҷорӣ, пардохтҳои андозӣ, пардохтҳои ғайриандозӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДОХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Данная статья посвящена исследованию теоретических основ формирования и развития доходов государственного бюджета. В частности, отмечено, что в экономическом контексте доходы государственного бюджета относятся к финансовым отношениям, возникающим между государством, хозяйствующими субъектами и гражданами в процессе формирования и использования бюджетов. Установлено, что различные виды налоговых и неналоговых платежей от юридических и физических лиц и других плательщиков бюджетной системы Республики Таджикистан являются основными источниками доходов государственного бюджета.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: государственный бюджет, доходы государственного бюджета, расходы государственного бюджета, текущие доходы, налоговые платежи, неналоговые платежи.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATE BUDGET REVENUE

This article is devoted to the study of the theoretical foundations of the formation and development of state budget revenues. In particular, it is noted that in the economic context, state budget revenues refer to the financial relations that arise between the state, business entities and citizens in the process of forming and using budgets. It has been established that various types of tax and non-tax payments from legal entities and individuals and other payers of the budget system of the Republic of Tajikistan are the main sources of state budget revenue.

KEYWORDS: state budget, state budget revenues, state budget expenses, current revenues, tax payments, non-tax payments.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳикматов Сафаралӣ Ҳикматович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти гумрукии факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** safarali-8888@mail.ru. **Телефон:** +992 935 05 55 99.

Рустамов Шарифзон Қосимович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми ихтисоси молия ва қарз. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **sharif-2015@mail.ru**. Телефон: **+992 555 55 57 37**.

Сведения об авторах: Хикматов Сафарали Хикматович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры таможенной деятельности финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **safarali-8888@mail.ru**. Телефон: **+992 935 05 55 99**.

Рустамов Шарифдҷон Қосимович – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса по специальности финансы и кредит. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **sharif-2015@mail.ru**. Телефон: **+992 555 55 57 37**.

Information about the authors: Khikmatov Safarali Khikmatovich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Customs Activities of the Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **safarali-8888@mail.ru**. Phone: **+992 935 05 55 99**.

Rustamov Sharifjon Kosimovich – Tajik National University, second-year master’s student majoring in finance and credit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **sharif-2015@mail.ru**. Phone: **+992 555 55 57 37**.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛӢ ВА РУШДИ ИҚТИДОРИ СОДИРОТИИ КИШВАР

Муродалиев А.Г.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ин шароити рушди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ мунтазам ба унсури муҳимтарини стратегияи дарозмуҳлати иқтисодии давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёфта, ба ҳалли масъалаҳои азнавсозӣ ва таъмини иқтисоди бозории рақобатпазир равона шудааст. Бинобар ин, ба самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлат ва яке аз қисматҳои асосии дигаргуниҳои сохторӣ табдил додани тичорати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон амри қонунист [1]. Даргузашта аз ин, ташаккулёбӣ ва тараққиёти иқтисодии содиротӣ траекторияи рушди миқдорӣ ва сифатии савдои беруна, миқёс ва самаранокии иштироқи Тоҷикистонро дар иқтисодиёти ҷаҳон дар шароити муосир муаян мекунад. Аз ин рӯ, ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки маънидодкунии мафҳум ва моҳият, нақш ва ҷойгоҳи онро дар тараққиёти иқтисоди миллии муаян намоем. Новобаста аз мавҷудияти тавачҷуҳи бештар ба масоили мазкур, иқтисодии содиротӣ мафҳуми мураккаб, гуногуншакл ва аз рӯйи бисёр самтҳо мафҳуми аз бисёр ҷониб то охир зери таҳқиқ қарор нагирифта, ба шумор меравад. Дар адабиёти иқтисодӣ ва маводҳои меъёриву ҳуқуқӣ маънидодкунии умумии истилоҳи мазкур, усулҳои расмии баҳодиҳии он то ҳол ягона ва универсиалӣ нестанд.

Барои тафсири истилоҳи «иқтисодии содиротӣ», зарур аст, ки тавачҷуҳро ба чунин мафҳумҳо «потенциал-иқтисод» ва «содирот» равона созем.

Энциклопедияи иқтисодӣ иқтисод ё худ потенциалро («аз забони латинӣ "potentia"-ро ҳамчун қувва, тавоноӣ) ҳамчун мавҷуд доштан ба субъекти иқтисодӣ захираҳо, истифодабарии оптималии онҳо, тақмили сохтори ин захираҳо барои расидан ба ҳадафҳои гузошташуда, муаррифӣ намуд [2]. Таърифи нисбатан эътирофгардида ин «иқтисод- ин захираҳо, воситаҳо, сарчашмаҳо, ки дар ихтиёр қарор дошта, метавонанд дар амал истифода гардида, ҳамчунин барои ҳалли нақша, вазифа, нишонрасӣ ба ҳадафҳои гузошташуда, имкониятҳои нафарони алоҳида, давлат ва ҷамъият дар баҳши воқеӣ» иборат мебошад.

Ғайр аз ин, дар адабиёти иқтисодӣ маънидодкунии гуногуни истилоҳи «иқтисод» мавҷуд аст (ҷадвали 1).

Мафҳуми «содирот» дар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ оид ба фаъолияти беруниқтисодии кишварҳо муаян карда мешавад. Масалан, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти беруниқтисодӣ» содирот ҳамчун содироти мол, қор, хизматрасонӣ, натиҷаҳои фаъолияти зехнӣ аз ҳудуди гумрукии ҷумҳурӣ ба уҳдадорӣ ворид намудан ба ин ҳудуд дар назар дошта шудааст [3].

Таҳлили адабиёти соҳавӣ, бо ҳам вобастагии мафҳуми иқтисодии иқтисодӣ ва иқтисодии содиротиро ошкор намуд. Хулосаи асосӣ, нисбат ба ба истилоҳи «иқтисодии иқтисодӣ» аз он иборат аст, иқтисодии содиротӣ унсури сохтории он, яъне зернизомии он, ки бояд таъмини тараққиёти истеъмолотро аз ҳисоби фурӯши маҳсулоти истеҳсолгардида дар бозорҳои байналмилалӣ ба роҳ монад.

Таҳқиқи сарчашмаву манбаъҳо оид ба муаммои иқтисодии содиротӣ як қатор тафовутҳо дар рафти муаянқунии он, дарки унсурҳои сохтории он ва алоқамандии он бо дигар мафҳумҳои иқтисодиро равшан намуд.

Бояд қайд намоем, ки М. Сейфуллоева ва В. Капитсин тавсифи иқтисодии содиротии минтақаро баҳо дода, бо ин таъриф базаи захиравӣ-ашёӣ ва вазъи умумии тараққиёти иқтисодии ҳудуди муаян, ки ба он тараққиёти илмӣ-техникӣ, технологӣ ва саноатӣ ва инчунин фарҳангӣ ва иҷтимоӣ хос аст. Ғайр аз ин, М.Сейфуллоева таърифи дигари иқтисодии содиротиро пешниҳод мекунад: «...ин имкониятҳои воқеии он, дорои қобилияти ташаккул додан ва ба таври максималӣ қаноатманд сохтани талаботҳои харидорони ватанӣ

ва хориҷӣ ба маҳсулот ва хизматрасониҳо бо дарназардошти шароитҳои мавҷуда ва пешгӯишавандаи бозорӣ дар чараёни истифодабарии оқилонаи захираҳои мавҷудаи содиротӣ».

Дар навбати худ, Ю.Токарева таърифи иқтидори содиротии худудро бо наздиксозии ин мафҳум ба тарзи маънидодкунии мо, маҳз чун: «маҷмуи қобилияти бунёд намудан ва истехсол намудани маҳсулоти рақобатпазир барои содирот нигаронидашуда, талқин додани он ба бозорҳои беруна, ба таври бурднок ба фурӯш мондани он ва бо ин васила таъмини сатҳи хизматрасонии интизорбуда» дар назар дошт [5].

Ба андешаи Сафаров Б.Г. «амалишавии чараёни иқтидори содиротии кишвар, аз нуқтаи назари имкониятҳои захиравии кишвар, ки ҳамчун унсури ташаққулдиҳадндаи пешниҳоди маҳсулоти содиротӣ» ба шумор меравад [6]. Олими дигари ватанӣ Бобокалон М.О. қайд мекунад, ки «дар чараёни фарогирии иқтисодиёти Тоҷикистон ба низоми муосири хоҷагии ҷаҳон аҳаммияти принсипиалиро диверсификатсияи иқтидори содиротӣ ишғол мекунад, зеро ки нигоҳ доштани сохтори содирот бо самтгирии ашё ба нобаробарии таносубҳо дар иқтисодиёт оварда мерасонад» [7].

Ҳамин тариқ, қисми зиёди муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки дар шароити муосир барои истехсолкунандагони мол ва хизматрасониҳо фарқият дар бобати фурухтани маҳсулоти худ дар дохили минтақа ё ин ки содир кардани он ба хориҷа вучуд надорад; тафсири асосӣ ва функсияи мафҳуми иқтидори содиротӣ ё ин ки иқтидори беруниқтисодӣ ин муайянкуни ба сатҳи рақобатпазирӣ ҷавобгӯ будани молу маҳсулот ва хизматрасониҳо, ҳамчун эталони мувофиқаткунанда ё мувофиқатнакунанда ба ҳисоб меравад. Аммо бо вучуди сода ва оммафаҳм будани таърифи мазкур бояд ба инобат гирифт, ки то кадом андоза маҳсулотҳо рақобатпазиранд ва то кадом андоза ба эҳтиёҷоти бозор мувофиқат мекунанд. Дар ҳолати баръакс, ҷӣ хеле ки мо қайд накунем, ки молу маҳсулоти истехсолнамудаи ҳар як субъекти хоҷагидорӣ ба ҳама гуна меъёрҳо мувофиқат мекунанд, дар ҳолати дар ҳадди минималӣ берун аз макони истехсолот харидори худро пайдо накардан, ба ҳама гуна хулосаҳои баҳои сифр ҳоҳад дод.

АДАБИЁТ

1. Худоев. Х.О. Ҳадаф, асосҳо ва имкониятҳои ҳавасмандгардонии сектори содирот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2014 -2/3 (135). С.39
2. Экономическая энциклопедия: в 3-х томах. Т. 3. - Киев: Научный центр «Академия», 2002. - С. 275.
3. Закон Республики Таджикистан «О государственном регулировании внешнеторговой деятельности» № 823 от 03.09.1999 г. ст. 2 п. 4.
4. Сейфуллаева, М. Э., Капицын, В. М. Экспортный потенциал российских регионов в условиях глобализации мировой экономики // Регион. 2006. № 3. С. 93–111
5. Токарев, Ю. В. Формирование и использование экспортного потенциала (на примере промышленных предприятий): автореф. дис. канд. эконом. наук: 08.00.05. Казань, 1997. – 14 с.
6. Сафаров Баҳром Гулматович. Рыночные механизмы реализации экспортного потенциала Республики Таджикистан: Автореферат: 08.00.01, Душанбе. 2004
7. Бобокалонов Мансур Олимович. Расширение экспортного потенциала промышленности Республики Таджикистан: Автореферат: 08.00.05, -Душанбе.2004.
8. Аминов Д.Г. Развитие государственной поддержки промышленного экспорта Республики Таджикистан //Научное обозрение. Серия 1. Экономика и право. 2012.№5. С.187-194.

АСОСҲОИ НАЗАРЯВИИ ТАШАҚҚУЛЁБӢ ВА РУШДИ ИҚТИДОРИ СОДИРОТИИ КИШВАР

Дар мақола асосҳои назариявии ташаққулёбӣ ва рушди иқтидори содиротии кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, қайд гардидааст, ки дар шароити рушди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ мунтазам ба унсури муҳимтарини стратегияи дарозмуҳлати иқтисодии давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёфта, ба ҳалли масъалаҳои азнавсозӣ ва таъмини иқтисоди бозорӣ рақобатпазир равона шудааст. Бинобар ин, ба самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлат ва яке аз қисматҳои асосии дигаргуниҳои сохторӣ табдил додани тичорати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон амри қонунист.

КАЛИДВОЖАҲО: иқтидор, иқтидори содиротӣ, содирот, воридот, гардиши савдои хориҷӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА СТРАНЫ

В статье рассматриваются теоретические основы организации и развития экспортного потенциала страны. В частности, отмечается, что в условиях развития внешнеэкономической деятельности она стала важнейшим элементом долгосрочной экономической стратегии государства и Правительства Республики Таджикистан, и направлена на решение вопросов реконструкции и обеспечения конкурентоспособной рыночной экономики. Поэтому превращение внешней торговли Республики Таджикистан в приоритетное направление экономической политики государства и одну из основных частей структурных преобразований является правовым порядком.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: потенциал, экспортный потенциал, экспорт, импорт, торговый оборот.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF A COUNTRY'S EXPORT POTENTIAL

The article discusses the theoretical foundations of the organization and development of the country's export potential. In particular, it is noted that in the context of the development of foreign economic activity, it has become an essential element of the long-term economic strategy of the state and the Government of the Republic of Tajikistan, and is aimed at solving issues of reconstruction and ensuring a competitive market economy. Therefore, the transformation of foreign trade of the Republic of Tajikistan into a priority direction of the state's economic policy and one of the main parts of structural reforms is a legal order.

KEYWORDS: potential, export potential, export, import, trade turnover.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муродалиев Абубакр Гафурович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, , магистранти курси дуюми факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 000 00 01 23.**

Сведения об авторе: *Муродалиев Абубакр Гафурович* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 000 00 01 23.**

Information about the author: *Murodaliev Abubakr Gafurovich* - Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992 000 00 01 23.**

ГАРМШАВИИ ИҚЛИМ ВА ОҚИБАТҲОИ ЭКОЛОГИИ ОН БАРОИ ЧАМЪИЯТ

Саидов Э.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Гармшавии иқлим дар сайёраи Замин аз он сабаб ба амал меояд, ки атмосфера нурҳои гармиро фурӯ мебарад ва ба фазои кайҳон баргашта рафтани он аз сабаби чамъшавии газҳои гармхонавӣ душвор мегардад, ки инро «таъсири гармхонавӣ» меноманд. Табиат бо чунин миқдори гази карбон, ки он аз ҳисоби фаъолияти истеҳсоли инсон дар атмосфера торафт зиёд мегардад, мубориза бурда наметавонад ва ин боиси ноустувории системаи экологӣ мегардад. Яке аз оқибатҳои хатарноки гармшавии иқлим ин об шудани пирахҳо ва дар натиҷа баланд шудани сатҳи уқёнуси ҷаҳонӣ мебошад. Ин проблемаи глобалӣ ба сарватҳои табиӣ Тоҷикистон низ таъсир расониданаш мумкин аст.

Мувофиқи пешгӯйҳои тахминӣ баландшавии ҳарорат дар маҷмӯъ ҷараёни вайроншавии яхбандиро метезонад. Дар Помири Шарқӣ - Ғарбӣ дар ҳавзаи дарёи Муксу пираҳи Федченко зиёда аз 3 -5 % ҳаҷми худро аз сабаби надоштани захираи хунукӣ аз даст медиҳад. Дар Помири Ғарбӣ дар давоми ним асри охир бисёр пирахҳои хурд нест гардидаанд.

Дар маҷмӯъ, майдонҳои яхбаста дар ин ҷо 15% - 20% ва ҳаҷми яхҳо то 20 - 25% кам мегардад. Олимон муқаррар кардаанд, ки афзоиши партовҳои газҳои бухорӣ бо ҳамин сурат идома ёбад, он гоҳ соли 2100 метавонад ба баланд шудани ҳарорати миёнаи солони қабати поёнии фазои атрофи Замин аз 1 то 3,5 *0 С оварда мерасанд, ки дар навбати худ ба обшавии яхҳо ва баланд шудани сатҳи баҳр ба 15 - 95 см меоварад. Баъзе олимон чунин ақида доранд, ки тундбодҳо ва обхезҳои зиёди дар солҳои охир баамаломата мумкин аст оқибатҳои гармшавии глобалӣ бошанд.

Боронҳои ишқордор ва таъсири он ба сарватҳои табиӣ. Ҳанӯз дар нимаи охири асри IX химикати машҳури англис Р. Смит назарияи боришотҳои ишқордорро пешниҳод намуда буд. Сабаби асосии ба амал омадани чунин боришотро ӯ аз меъёри табиӣ зиёд сӯхтани ангишт меҳисобид. Р. Смит таъсири манфии боришоти ишқордорро барои набототи ҳайвонот, обу ҳаво ва умуман ба сарватҳои табиӣ нишон додааст.

Аз нимаи дуюми садаи гузашта оғоз намуда, олимони соҳаи экология таъсири ин ҳодисаро дар табиат ва сарватҳои он ба таври мушаххас мавриди омӯзиш қарор доданд. Мутаассифона дар давоми 20 - 25 соли охир ин мушкилот яке аз мушкилотҳои ҷиддӣ ва тезу тунди экологиро ба миён овардааст, зеро ба ҳамаи ҳислатҳои устувории об, ҳаво, хок нигоҳ накарда, дар натиҷаи аз меъёри табиӣ зиёд шудани партовҳои рН- и муҳити онҳо тағйир меёбад, ки ин ба табиат ва сарватҳои он таъсири манфӣ мерасонад.

Чи қадаре ки рН паст гардад, ҳамон қадар туршии муҳит зиёд мегардад, ин ба афзудани миқдори гази сулфид ва оксиди нитрогени дар атмосфера вобаста буда, ин газҳо бо ҷақраҳои оби таркиби атмосфера омезиш ёфта, муҳити туршро ҳосил карда, дар натиҷа мушкилоти экологиро ба амал меорад.

Ин мушкилотҳои экологӣ аз инҳо иборат аст: маҳсулнокии зироати хоҷагии қишлоқ паст мегардад, одатан чунин боришот ба пӯстлохи дарахтон зарар мерасонад, ки тағйирёбии мубодилаи моддаҳо ба амал меорад, хароб шудани ҷангалҳо низ ба ин ҳодиса вобаста аст, зеро бо таъсири ин ҳодиса баргу навдаҳои ҷавони дарахтон осеб дида, ба иллати нӯгхушкшавӣ гирифтӣ мешаванд, биноҳои аз оҳаксангу мармар сохташуда низ зарар дида истодаанд, муҳимтарин мушкилоти ин ҳодиса таъсири манфии он ба саломатии инсон ва захролуд шудани олами ҳайвонот ба ҳисоб меравад.

Хавфи хароб гардидани қабати озонии атмосфера - озоносфера ҳамаро ба ташвиш овардааст. Сабаби асосии ин ҳолат афзун гаштани ҳаҷми атоми хлор, фтор ва метан буда, ҳангоми 1% кам шудани қабати озонии атмосфера шумораи бемориҳои саратони пӯст то 5 % зиёд мегардад ва инчунин барои мавҷудоти зиндаи сайёраи замин нури ултрабунафш таъсир намуда, ба марг расониданаш мумкин аст. Барои ҳалли ин мушкилот соли 1985 дар

Вена гуфтугӯи байналхалқӣ барпо гардид, ки «Конвенсияи Венаро оид ба ҳифзи қабати озонӣ» қабул намуд.

Мубориза барои дар ҳолати табиӣ нигоҳ доштани қабати гази атмосфера яке аз омилҳои баландбардорию нигоҳдории саломатии инсон, дар меъёри муайян нигоҳдории намудҳои ҳайвонот ва набототи ҳар як сарзамин мебошад. Азбаски ҳаво дар ҳаракат аст, таркиби он доимо иваз шуда меистад, ки ин ба вайроншавии таркиби гази атмосфера сабаб шуда, ба табиат ва сарватҳои он зарари калон мерасонад. Аз ин рӯ, пеши роҳи ифлосшавиро гирифтани вазифаи яқояи ҳамаи давлатҳо мебошад. Хусусан, давлатҳои тараққиқардаи саноатӣ ба ин масъалаи муҳим эътибори ҷиддӣ доданашон лозим, ки он бо се роҳ анҷом меёбад:

- 1. Татбиқи технологияи нав, ки ифлосихоро ба ҳаво кам ё тамоман набарорад.**
- 2. Тоза нигоҳдории шаҳр, яъне ба воситаи кам истифода бурдани сӯзишворихоӣ сердуд, инчунин пурра ба электриконию газ гузаштан, кабудизоркунӣ, обшоркунӣ, аз аҳолии дур сохтани заводҳои химиявӣ, металлургӣ, ҳарбӣ.**
- 3. Натарқондани бомбаҳои атомӣ, кам кардани яроқи ҳарбӣ ва барҳам додани хавфи ҷанги ядрӣ.**

Масъалаи муҳофизати ҳаво масъалаи нав набуда, ба ин масъала аз даврони пеш эътибори ҷиддӣ меоданд. Аввалин бор дар соли 1913 аз тарафи Думаи Давлатӣ қонун бароварда шуда буд, ки соҳибони заводу фабрикаҳо ба партовҳои коргоҳҳои худ эътибор диҳанд, зеро онҳо танҳо даромади изофаро дар назар доштанду оқибати фаъолияти худро ба инобат намегирифтанд.

Дар соли 1958 бо қарори Шурои Вазирони Иттиҳоди Шуравӣ саринспексияи давлатӣ оид ба муҳофизати ҳаво ташкил ёфта буд, ки ба он вазорати тандурустӣ роҳбарӣ мекард. Ба вайронкунадагони тартиботи тоза нигоҳдории ҳаво ҷарима муқаррар карда шуд ё то як сол аз озода маҳрум намуданро дар кодекси ҷиноятии ҳар як ҷумҳурӣ дохил карданд.

Тоза нигоҳдории ҳавои шаҳрҳо ба кабудизоркунии хиёбонҳо ва ташкили боғҳо низ вобастагӣ дорад. Имрӯзҳо ин масъала дар ноҳияҳои гуногун ва шаҳрҳои зиёди сайёра ҳалли худро ёфта истодаанд. Маълум аст, ки дараҷаи тараққиёти ҷамъияти имрӯзаи индустриявӣ, пеш аз ҳама, ба он муайян карда мешавад, ки вай то чӣ андоза бо неруи барқ таъмин аст. Истеҳсоли барқ соҳаи муҳими иқтисодии мамлакати мо мебошад. Дар ҳалли ин мушкилот офтоб ҳам нақш мебозад. Дар ин бобат пешрафти илми гелиотехникаи ҷумҳуриамон дар солҳои наздик ба муҳофизати ҳаво ҳиссаи босазои худро мегузорад ва дар ин бора масъаларо васеъ шарҳ доданӣ ҳастам. Маълум аст, ки қисми зиёди масоҳати Тоҷикистонро кӯҳ ташкил медиҳад. Аз сабаби ноҳамвории масоҳати ҷумҳурӣ дар он минтақаҳои гуногуни иқлимӣ дучор меоянд. Тобистон ҳавои водихо бағоят метафсад, зимистон бошад, ҳавои кӯҳсор (хусусан, Помири Шарқӣ) қаҳратун аст. Ҳавои рӯзонаю шабона аз ҳам фарқи калон дорад. Бо ибораи дигар, дар ҳар минтақаи ҷумҳурӣ амалан дар ҳамаи фаслҳои сол хонаро гарм ё хунук кардан лозим меояд.

АДАБИЁТ

- 1 К. С. Лосев, В.И. Данилов-Данильян. Экологический вызов и устойчивое развитие. Москва-2000 г. 2. Р.Г. Хлебопрос, А.И. Фет. Природа и общество. Новосибирск-1999 г.
- 2 «Иқтисоди миллӣ: Асосҳои бехатарӣ ва рақобатпазирӣ Абдурахмон Ҳақимов. Душанбе «Ирфон»-2008.
- 3 Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар ҚТ барои солҳои 2010-2012., Душанбе-2010.
- 4 Национальная стратегия развития РТ на период до 2015 года., Душанбе-2007.
- 5 «Шуғл дар шароити рушди инсон», Ҳисоботи миллӣ оид ба рушди инсон дар солҳои 2018-2019. Душанбе-2019
- 6 «Ҳисобот оид ба кӯмаки беруна-2018», Кӯмитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе-2011.

ГАРМШАВИИ ИҚЛИМ ВА ОҚИБАТҲОИ ЭКОЛОГИИ ОН БАРОИ ҶАМЪИЯТ

Мақолаи мазкур ба масоили гармшавии иқлими сайёра ва таъсири он ба ҷамъият бахшида шудааст. Муаллиф бо истифода аз маводҳои ватанию хориҷӣ кӯшиш ба харҷ додааст, ки муаммоҳои нарасидани маҳсулоти ғизоӣ, оби тозаӣ нӯшоқӣ ва масоили экологии ба сатҳи рушди иқтисодии миллӣ ва аҳолии кишварҳо таъсиррасонро таҳлил намояд. Олимони соҳаи экология таъсири гармшавии иқлимро дар табиат

ва сарватҳои он ба таври мушаххас мавриди омӯзиш қарор додаанд. Мутаассифона, дар давоми 20 - 25 соли охир ин мушкилот яке аз мушкилотҳои ҷидди ва тезу тунди экологиро ба миён овардааст, зеро ба ҳамаи ҳислатҳои устувории об, ҳаво, хок нигоҳ накарда, дар натиҷаи аз меъёри табиӣ зиёд шудани партовҳои муҳити зист онҳо тағйир меёбанд, ки ин ба табиат ва сарватҳои он таъсири манфӣ мерасонад.

КАЛИДВОЖАҲО: гармшавии иқлим, маҳсулоти ғизой, захираҳои барқароршаванда, рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, муҳити зист, меъёри табиӣ, масоили экологӣ, сарватҳои табиӣ.

ПОТЕПЛЕНИЕ КЛИМАТА И ЕГО ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ОБЩЕСТВА

Данная статья посвящена вопросам глобального потепления и его влияния на общество. Используя отечественные и зарубежные материалы, автор попытался проанализировать проблемы нехватки продуктов питания, чистой питьевой воды и экологические проблемы, влияющие на уровень развития национальной экономики и населения стран. Ученые в области экологии специально изучали влияние потепления климата на природу и ее ресурсы. К сожалению, за последние 20-25 лет эта проблема стала одной из самых серьезных и актуальных экологических проблем, поскольку, несмотря на все характеристики устойчивости воды, воздуха и почвы, они изменяются в результате загрязнения окружающей среды, оказывающие негативное воздействие на природу и ее ресурсы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: потепление климата, продукты питания, возобновляемые ресурсы, социально-экономическое развитие, окружающая среда, естественная норма, экологические проблемы, природные ресурсы.

CLIMATE WARMING AND ITS ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES FOR SOCIETY

This article is devoted to the issues of global warming and its impact on society. Using domestic and foreign materials, the author tried to analyze the problems of shortage of food, clean drinking water and environmental problems affecting the level of development of the national economy and the population of countries. Scientists in the field of ecology have specifically studied the impact of climate warming on nature and its resources. Unfortunately, over the past 20-25 years, this problem has become one of the most serious and pressing environmental issues, because, despite all the characteristics of the stability of water, air and soil, they change as a result of environmental pollution, which has a negative impact on nature and its resources.

KEYWORDS: climate warming, food, renewable resources, socio-economic development, environment, natural norm, environmental problems, natural resources.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидов Эмомалӣ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети молиявӣ иқтисодӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: emomali.saidov.077@mail.ru. Телефон: 007770001.

Сведения об авторе: Саидов Эмомали – Таджикский национальный университет, магистрант финансово-экономического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: emomali.saidov.077@mail.ru. Телефон: 007770001.

Information about the author: Saidov Emomali – Tajik National University, master`s student of Faculty of Finance and Economy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: emomali.saidov.077@mail.ru. Phone: 007770001.

ТАҲҚИҚИ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МОҲИЯТИ БУҲРОН ВА НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ЗИДДИБУҲРОНИИ КОРХОНАҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Фаррухӣ Р., Ятимов К.Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, номуайянии муҳити берунӣ, даврияти пайдоиши зухуроти буҳронӣ ва густариши равандҳои ҳамгироӣ дар иқтисодиёти мамолики хоҷагии ҷаҳонӣ масоили мукамалсозии механизм ва ташаккули стратегияи зиддибуҳронӣ аҳамияти хосро касб менамоянд. Мадди назар намудани ҳолати мазкур суръати рушди иқтисодиёт ва корхонаҳои тамоми соҳаҳои фаъолияти иқтисодиро боз дошта, ба сатҳу сифати зиндагии аҳоли таъсиргузор мегардад.

Гарчанде тули солҳои охир дар самти ташаккули методологияи ташҳиси зухуроти буҳронӣ таҷрибаи ғанӣ ба даст омадааст, вале равишҳои методии мавҷуда дар заминаи татбиқи меъёру нишондиҳандаҳои афзалиятан молиявӣ ташаккул ёфтаанд ва онҳо маҷмуи омилҳои ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон хосро фарогир нестанд. Мавриди арзёбӣ қарор нагирифтани аҳамияти хоси онҳо боиси густариши ҳолатҳои буҳронӣ дар корхонаҳои саноатии мамлакат хоҳад гардид.

Мавриди зикр аст, ки баҳри идоракунии самараноки корхонаҳои саноатии ватанӣ дар шароити номуайяни ва таъсири манфии муҳити беруна масъалаи идоракунии зиддибуҳронӣ дорои аҳамияти хос аст ва баҳо надодани муҳимияти он садди роҳи рушди корхонаҳои саноатӣ мегардад. Ҳамзамон, таъмини самаранокии фаъолият ва рушди бомуваффақияти дилхоҳ субъекти соҳибкорӣ бо имкониятҳои саривақтии муқобилият ба ҳолатҳои гуногуни буҳронӣ, қобилияти интиҳоби роҳи оқилонаи тадбирҳои зиддибуҳронӣ дар асоси истифодаи ҳадди аксари имконоти мавҷуда муайян карда мешавад.

Омӯзиши адабиёти иқтисодӣ шаҳодат медиҳад, ки дар аввал мафҳуми «буҳрон» асосан дар чунин соҳаҳои фаъолияти инсон, аз қабилӣ тиб ва санъати театрӣ истифода мегардид. Дар ҳолати аввал, буҳрон маънои тағйироти шадид дар ҷараёни бемориро дошт, ки пас аз он бемор ё сихат мешуд ё вафот мекард. Дар ҳолати дуюм, буҳрон ҳамчун лаҳзаи ҳалқунанда, нуқтаи авҷи намоишномаи театрӣ фаҳмида мешуд [6, с.9].

Бояд қайд кард, ки аллақай ҳангоми нахустин истифодабарӣ оқибатҳои гуногуни буҳрон таъкид карда шудаанд: нигоҳ доштани қобилият ё марг.

Дар асрҳои XVII-XVIII мафҳуми «буҳрон» дар робита бо равандҳои низомӣ ва сиёсии дар ҷомеа ба амаломеда истифода мегардид. Ҳамзамон, «буҳрон» ҳамчун вазъияти пуршиддат фаҳмида мешуд, яъне вазифаҳое, ки ҳалли фавриро талаб менамоянд.

Дар муқоиса бо фаҳмиши моҳияти мафҳуми мазкур дар соҳаи тиб ва санъати театрӣ, таҳти мафҳуми «буҳрон» бевосита вазъияти фавқулодаи манфӣ, ки «ҳалли фавриро тақозо мекард» фаҳмида мешуд.

Дар раванди рушди илми иқтисодӣ мафҳуми «буҳрон» тобишҳои нави маъноӣ ва нисбатан амиқтар пайдо намуд. Ҳамин тавр, дар соҳаи муосири пажӯҳишҳои иқтисодӣ шумораи хеле зиёди равишҳои гуногуни олимон роҷеъ ба муайян кардани моҳияти мафҳуми «буҳрон» мавҷуданд, ки ҷиҳати ошкор сохтани паҳлуҳои гуногуни ин мафҳуми гуногунҷанбаи иқтисодӣ имкон фароҳам месозанд.

Дар луғати калони иқтисодӣ мафҳуми «буҳрон» (юнони Κρίσις - қарор, нуқтаи гардиш) ҳамчун «... тағйироти ногаҳонӣ, якбора, як ҳолати шадиди гузариш» тафсир шудааст [5].

Ин равиш ба тафсири мафҳуми «буҳрон» тавачҷухро ба имконияти «гузариш» тамаркуз мекунад, зеро он роҳи наҷот аз ин «вазъи душвор»-ро дар бар мегирад.

Олим Рогова Т.Н. моҳияти мафҳуми «буҳрон» –ро тавсиф дода, тасдиқ мекунад, ки «... буҳрон ин таназзули бузург дар тамоми низоми молиявӣ иқтисодӣ (истеҳсолот, савдо) мебошад, ки он дар афзоиши бекорӣ, кам шудани истеъмол, муфлисшавии ширкатҳои зиёд ва якбора коҳиш ёфтани миқёси сармоягузорию асосӣ инъикос мешавад» [3].

Равиши мазкур барои муайян кардани моҳияти бухрон, асосан мафҳуми мазкурро дар макросатҳ тавсиф мекунад, аммо нақши як корхонаи саноатӣ дар ин раванд нишон дода нашудааст. Моҳияти «бухрон» -ро дар ин бахш шарҳ дода шуда, хусусиятҳои манфии он таъкид карда мешаванд, ки ин ба назари мо, на он қадар эътимодбахш аст. Албатта, бухрон барои ҳар як давлат марҳилаи душвор ва марҳилаи гардиш ба ҳисоб рафта, ба тамоми соҳаҳои иқтисод таъсири манфӣ мерасонад. Аммо, бухрон барои аксар корхонаҳои саноатӣ «даври нави рушд» аст, зеро тамоюли ҳадафноки корхонаҳои саноатӣ барои ҳифзи қобилият ва ҳузури онҳо дар бозор боиси пайдоиши сифатҳои нави низом мегардад.

Дар ин самт, мо нуктаи назари Т.К. Пошан ва Э.М. Морэнро пурра дастгирӣ мекунем, ки чунин таъкид мекунад: «... зухури функсияи бухрон хусусияти мусбӣ дорад, зеро он ба объектҳои таҳқиқот имкон медиҳад, ки фаъолиятшонро такмил диҳанд ва талошҳои ба тағйирот сафарбаршударо ба роҳ монанд» [16, с. 89-90].

Чунин муносибат ба омӯзиши моҳияти бухрон, қабл аз ҳама эҳтимолияти оқибатҳои мусбӣ онро таъкид мекунад. Бухронҳо на ҳамеша харобиоваранд, онҳо метавонанд бо омилҳои назоратшаванда ва идоранашаванда, хусусияти рушди низоми иҷтимоӣ иқтисодӣ ба вучуд оянд. Бухронҳо метавонанд инчунин дар равандҳои фаъолият ба амал оянд. Ин зиддиятҳо миёни сатҳи технология ва таҳассуси кадрҳо, байни технологияҳо ва шароити истифодаи онҳо (иқлим, биноҳо, раванди истеҳсолот, мутобиқат ва ғ.) дида мешаванд.

Чунин равишро барои муайян намудани моҳияти таърифи бухрон аз ҷониби намояндагони мактаби неоклассикии ғарбӣ Ч. Хикс, Ч. Дюзенбери мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба андешаи онҳо «... бухрон оқибати амали тасодуфӣ, набзҳо ё таконҳо дар низоми иқтисодӣ ба шумор рафта, боиси номутаносибӣ дар муносибатҳои молиявӣ иқтисодии иштирокчиёни равандҳои иқтисодӣ мегардад» [7, с. 9].

Мо равиши В. Кошкинро комилан дастгирӣ менамоем, ки мувофиқи он «... бухрони корхона - тағйироти ғайринақшавӣ дар фаъолият ва имкониятҳои маҳдуди таъсири идоракунии ба фаъолияти ширкат бо оқибатҳои душвор пешгӯйишаванда мебошад, ки ба рушди минбаъдаи корхона таҳдид мекунад» [2, с. 24].

Камбудии бештари ҳамаи равишҳо барои муайян кардани моҳияти мафҳуми «бухрон» дар соҳаи илмӣ иқтисодӣ, ба назари мо, хусусияти парокандагӣ ва баҳисобгирии нопурраи тамоми шароити фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ ба ҳисоб меравад, ки дар байни онҳо бояд ба таҳияи стратегияи самарабахши зиддибухронӣ диққати махсус дода шавад. Зеро татбиқи он имкон медиҳад, ки нишонаҳои вазъияти бухронӣ саривақт муқаррар карда шуда, сабабҳои пайдоиши онҳо муайян гарданд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши ҷанбаҳои назариявии моҳияти мафҳуми «бухрон» имкон медиҳад, тасдиқ намоем, ки дар фаъолияти ҳар як субъекти иқтисодӣ нуктаҳои муайяни шикаст - ҳолатҳои бухроние мавҷуданд, ки метавонанд бо доираи васеи ҳам омилҳои беруна ва ҳам дохилӣ ба вучуд оянд.

Дар навбати худ, безаргардонӣ ё коҳиш додани таъсири бухрон ба фаъолияти корхонаи саноатӣ, масъалаи ҷорӣ намудани механизмҳои самарабахши идоракунии зиддибухрониро ба амал меорад, ки ин пеш аз ҳама бо хоҳиши корхона ба «нигоҳ доштани қобилияти худ» вобаста аст.

Феълан идоракунии бухрон яке аз масъалаҳои мубрами ҳар як корхонаи саноатӣ ба ҳисоб меравад. Ҳолати мазкур бо он асоснок карда шудааст, ки мавҷудияти хавфи вазъияти бухронӣ дар ҳама гуна марҳилаҳои ҳаётии рушди корхонаҳои саноатӣ аҳаммияти ҷорӣ намудани низоми идоракунии зиддибухрониро ба фаъолияти ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мубрам мегардонад.

Барои пешгирии саривақтии сар задани бухрон ва оқибатҳои манфии он, аз тарафи корхонаи саноатӣ бояд пешакӣ номгӯӣ тадбирҳои муайян карда шаванд, ки татбиқи онҳо воқуниши саривақтиро ба ҳолатҳои эҳтимолии бухрон таъмин намоянд. Маҳз идоракунии зиддибухронӣ воситаи муассир аст, ки ба туфайли он корхонаҳо саривақт расмиёти муассири идоракуниро татбиқ намуда метавонанд.

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон дод, ки дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми идоракунии зиддибухронӣ ҳамчун раванди идоракунии муайян карда шуда, ба пешгирӣ ва безарар гардонидани падидаҳои бухронӣ нигаронида шудааст, ки аллақай ба вучуд омадаанд ё зуҳури онҳо дар оянда пешбинӣ гардидаанд.

Таърифи хеле классикии мафҳуми «идоракунии зиддибухронӣ» - ро профессор Э.М. Коротков додааст, ки мутобиқи он «... идоракунии зиддибухронӣ чунин идоракуниест, ки қобилияти пешгӯӣ ё хоҳиш додани бухронҳо, нигоҳ доштани фаъолият дар речаи фаъл дар давраи бухрон ва аз талафоти ҳадди ақал баровардани корхонаро аз ҳолати бухрон доро мебошад» [1, с. 148].

Чунин назари шабеҳ аз тарафи як гурӯҳи олимон ҷонибдорӣ мешавад, ки тибқи андешаи онҳо «... идоракунии зиддибухронӣ чунин намуди идоракунии мебошад, ки кодир аст, пеш аз ҳама, пайдоиши бухронро дар асоси истифодаи низоми омодагии қабл аз бухрон, татбиқи захираҳои дохилии эътидол ва дар ҳолати бухронӣ раҳиҳои корхонаро аз ҳолати ба амаломада бо талафоти ҳадди ақал таъмин намояд» [12, с. 88 - 95].

Олимони диққати худро ба низоми тадбирҳои пешгирикунанда ва фаъл вобаста ба марҳилаи бухрон равона мекунанд [14]. Зеро муайян кардани эҳтимолияти оғоз ва рушди бухрон имкон медиҳад, ки сабаб ва натиҷаи ба вучуд омадани он пурра дарк карда шаванд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки дар адабиёти иқтисодӣ равишҳои гуногуни муайян кардани марҳилаҳои бухронӣ (вобаста ба хусусияти таҳдидҳо ба ҳадафҳои корхонаи саноатӣ, вобаста ба иқтидори рафъи бухрон, дар асоси самаранокии дохилии корхона, вобаста ба марҳилаи давраи ҳаётӣ, аз манфиатҳои иштирокчиёни раванд ва ғ.) мавҷуданд.

Дар навбати худ, муҳаққиқи хоричӣ И. Митроф ҳангоми муайян кардани моҳияти категорияи «идоракунии зиддибухронӣ» ба он тавачҷуҳ зоҳир мекунад, ки чунин намуди идоракунии «... арзёбии муттасил, ба ҳам вобастагии намудҳои гуногуни бухрон ва қувваҳои мебошад, ки метавонанд ба корхона таҳдид кунанд» [15, С. 101].

Хусусияти муназзами идоракунии зиддибухронӣ дар таърифи Диагел О.Ю. қайд шудааст, ки ӯ идоракунии зиддибухрониро ба таври зайл тавсиф менамояд: «... раванди идоракунии дорои хусусияти муназзам мебошад, ки ба пешгирӣ ва рафъи тамоюлҳои номусоид барои фаъолият ва рушди бомуваффақияти ташкилот тавассути истифодаи воситаҳои махсус нигаронида шудааст» [8, с. 276].

Мавқеи олим, ба андешаи мо, хусусияти абстрактӣ дорад, зеро он мушаххасоти «тамоюлҳои номусоид» - ро талаб мекунад, ки тавассути он бухрон ва воситаҳои махсус муайян карда мешавад, ки бояд барои пешгирӣ ва рафъи онҳо истифода шаванд.

Дар ин самт, муносибати Грязнова А.Г. қобили тавачҷуҳ аст, ки идоракунии зиддибухрониро ҳамчун «... низоме баррасӣ мекунад, ки дорои хусусияти маҷмӯӣ, системавӣ буда, барои пешгирӣ ё рафъи рӯйдодҳои номусоид бо истифодаи пурраи иқтидори менечменти муосир, таҳия ва татбиқи барномаи махсуси стратегӣ нигаронида шудааст ва баҳри бартараф намудани мушкилоти муваққатӣ, баробар нигоҳ доштани мавқеи бозор дар ҳама ҳолатҳо имкон фароҳам месозад, инчунин бо таъя ба захираҳои худ афзоиш дода шавад» [4, с. 283].

Аммо, ба андешаи мо, идоракунии зиддибухронӣ маънои онро надорад, ки татбиқи он дар корхонаи саноатӣ танҳо бо натиҷаҳои манфии муайян амалӣ карда шавад, зеро ҷанбаи молиявӣ танҳо як ҷузъи низоми мураккаби идоракунии зиддибухронии корхона буда, дигар ҷанбаҳои муҳими корхона, масалан, кадрҳо, заминаи моддию техникӣ, маркетинг, наоварино ба назар намегирад.

Ба андешаи мо, идоракунии зиддибухронӣ бояд ба арзёбии ҳамаҷонибаи таъсири омилҳои муҳити берунӣ ва дохилии корхонаи саноатӣ ва ташхиси пешакии сабабҳои эҳтимолии бухрон равона карда шавад.

Ҳамин тавр, Минаева Т.С. ҳангоми муайян кардани моҳияти идоракунии зиддибухронӣ онро ҳамчун «... маҷмуи тадбирҳои идоракунии, ба монанди таҳлили муҳити беруна ва иқтидори дохилии ташкилот; ташхиси пешакии сабабҳои пайдоиши ҳолатҳои бухронӣ; таҳлили ҳамаҷонибаи вазъи молиявӣ иқтисодии ташкилот ва банақшагирии

бизнес барои солимгардони молиявии он; расмиёти идоракунии зиддибухронӣ ва назорат аз болои татбиқи онҳо» тавсиф мекунад [11, с. 28].

Ба андешаи мо, таърифи Минаева Т.С. бештар моҳияти идоракунии зиддибухрониро ифода намуда, ҳамзамон тадбирҳо ва марҳилаҳои асосии онро фарогир мебошад.

Дар навбати худ, олимони Мирмович Е.Г. ва Жарионов Л.Б. мураккабии идоракунии зиддибухрониро таъкид карда, ин намуди идоракуниро ҳамчун «... идоракунии дар ҳолатҳое, ки арзёбии он ба таври бечунучаро мушкул аст ё оқибатҳои онро пешгӯӣ намудан душвор мебошад. Он чандирии бузург ва мутобиқшавӣ ба муҳити зуд тағирёбандаро пешбинӣ мекунад» тавсиф медиҳанд [13, с.88].

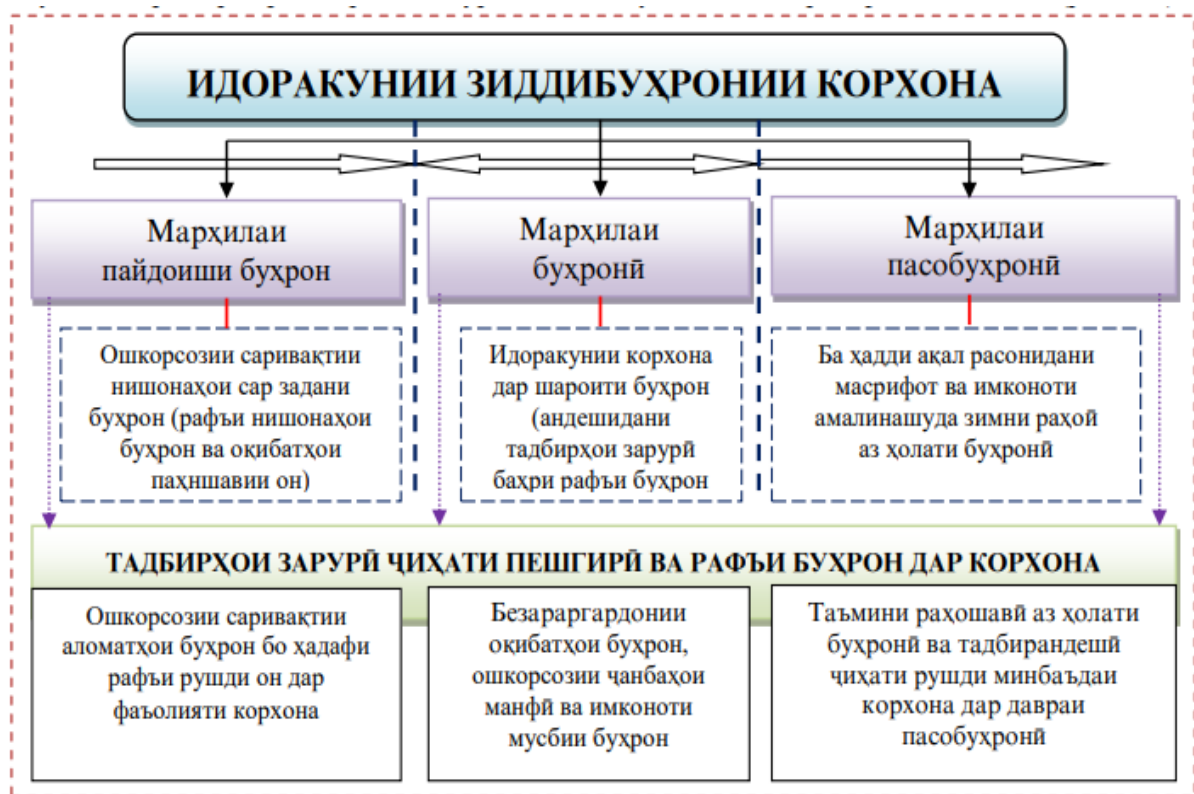
Ба андешаи мо, равиши мазкур доираи идоракунии зиддибухрониро ба таври назаррас васеъ намуда, диққати худро ба зарурати таъмини мутобиқати корхона ба муҳити беруна равона менамояд.

Дар навбати худ, Катс И. моҳияти идоракунии зиддибухрониро чунин муайян мекунад: «... раванде мебошад, ки баҳри арзёбии хатари бухрон имкон фароҳам месозад, нишонаҳо ва тадбирҳои маҳдудкунандаи оқибатҳои манфии бухронро таҳлил менамояд, инчунин омилҳои онро барои идомаи раванди рушд имсифода мекунад» [10].

Бо дарназардошти он, ки дар маҷмӯъ, раванд (аз калимаи латинии *processus* - «ҷараён», «ҳаракат», «пешрафт» гирифта шудааст) маҷмуи амалҳои пай дар пай барои ноил шудан ба ҳадаф, натиҷа мебошад [9, С.82-85]. Самти ҳадафи ин раванд сазовори тавачҷуҳ аст, ки тибқи тафсири моҳияти мафҳуми «идоракунии зиддибухронӣ» аз ҷониби олимони, ба таъмини муттасилии раванди рушди корхона иборат мебошад.

Ҳамин тариқ, табиати гуногунҷанбаи тафсирҳои категорияи «идоракунии зиддибухронӣ», ки дар афкори иқтисодӣ мавҷуданд, аз як тараф, рушди бошиддати истилоҳотро дар ин самт инъикос менамояд, аз тарафи дигар, дар бораи нокифоягии далели илмӣ категорияи омӯхташуда, бинобар табиқи доимии он мутобиқи тамоюлҳои муносири рушди илми иқтисод шаҳодат медиҳад.

Дар шароити муносири рушди корхонаҳои саноатӣ дар шароити шадиди рақибӣ, бо дарназардошти равишҳои мавҷуда барои муайян кардани моҳияти категорияи «идоракунии зиддибухронӣ», бояд қайд кард, ки категорияи мазкур тавсифҳои мухталифи фазоӣ ва муваққатиро дар бар мегирад, ки мураккабӣ ва муттасилии онро ифода менамояд (расми 1).

Расми 1. – Самтҳо ва хусусиятҳои асосии идоракунии зиддибухронии корхона

Чунин равиш имкон медиҳад, ки нишонаҳои бухрон барои пешгирии саривактии он муайян карда шуда, ҳангоми ба амал омадан идора карда шавад, инчунин хароҷот кам карда шуда, имкониятҳои аз дастрафта ҳангоми аз вазъи бухронӣ баромадани корхона ҷуброн шаванд.

Равиши ҳамаҷониба ва маҷмӯӣ ба баррасии моҳияти категорияи «идоракунии зиддибухронӣ» ва зарурати рушди муттасил чихати расидан ба ҳадафҳои муқарраршудаи корхона дар ҳама гуна шароити муҳити беруна равона шудааст.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, ба андешаи мо, идоракунии зиддибухронӣ бояд доираи васеи тадбирҳои зерини зиддибухрониро фаро гиранд:

1) таҳлили вазъи муҳити дохилӣ ва берунии корхона ва муайян кардани вазифаву ҳадафҳои калидии фаъолияти корхона;

2) омӯختани механизми иқтисодии пайдоиши вазъи бухронӣ ва ташкили низоми муоинаи муҳити беруна ва дохилӣ бо мақсади ошқор намудани огоҳиҳо дар бораи таҳдиди бухрони эҳтимолӣ;

3) мукамалсозии низоми идоракунии стратегияи корхона ва таҳияи стратегияи пешгирии бухрон;

4) арзёбии фаврӣ ва таҳлили вазъи молиявӣ ва муайян намудани имконияти сар задани муфлисшавӣ;

5) таҳияи стратегияи самарабахши идоракунии зиддибухронӣ дар шароити бухрон;

6) баҳисобгирии доимии хавфҳо ва таҳияи тадбирҳо оид ба коҳиш ва рағби он.

Ҳамин тавр, дар ҳулосаи мақола, дар асоси натиҷаҳои таҳлили назариявӣ гузаронидашуда, метавон ҳулоса кард, ки дар раванди фаъолияти ҳар як корхонаи саноатӣ ҳамеша эҳтимолияти муайяни сар задани бухрон мавҷуд аст ва комилан истисно кардани эҳтимолияти мазкур имконнопазир мебошад. Дар идоракунии зиддибухронӣ яке аз мушкилоти асосӣ эътирофи саривактии ҳолатҳои пеш аз бухронӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, таъмини рушди устувори корхонаҳои саноатӣ танҳо дар сурате имконпазир мебошад, ки агар низоми идоракунии зиддибухронӣ ҳамчун унсуре таркибии идоракунии

стратегӣ амал намуда, татбиқи самарабахши стратегияи пешгирии бухрон ва идоракунии амалиётӣ, инчунин, амалисозии стратегияи рафъи бухронро таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Антикризисное управление [Текст]: учебник / под ред. проф. Э. М. Короткова; М-во образования и науки Рос. Федерации; Гос. ун-т управления. – 2-е изд., доп. и перераб. – Москва: Инфра-М, 2010. – С.148.
2. Антикризисное управление [Текст]: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 11. Кошкин В. И. [и др.]. Москва: ИнфраМ, 2000. С.24.
3. Антикризисное управление предприятием [Текст]: учеб. пособие / сост. Т. Н. Рогова; Мво образования и науки Рос. Федерации; Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования; Ульянов. гос. техн. ун-т. – Ульяновск: УлГТУ, 2014. – 200 с.
4. Антикризисное управление предприятиями промышленности на основе оценки бизнеса [Текст]: учебник / под ред. А. Г. Грязновой. – Москва: Инфра-М, 2011 – С.283.
5. Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс] // Академик: Словари и энциклопедии на Академике. Электрон. текстовые дан. Режим доступа: <https://dic.academic.ru/>. Загл. с титул. экрана. – Дата обращения: 11.03.2016.
6. Веснин, В. Р. Теория антикризисного управления [Текст]: учеб. -практ. пособие / Веснин В. Р. Юрьева Т. В.; Междунар. консорциум «Электрон. ун-т»; Москов. гос. ун-т экономики, статистики и информатики; Евразийский открытый ин-т. – Москва: Евразийский открытый институт, 2010. – С.9.
7. Глушенко, В. В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление [Текст] / Глушенко В. В. Москва: ИП Глушенко В. В., 2008. С.9.
8. Дягель, О. Ю. Кризис в деятельности предприятия: формирование понятия на основе системного подхода [Текст] / О. Ю. Дягель, Э. О. Энгельгардт // Актуальные проблемы экономики и управления в современном обществе: материалы междунар. науч.-практ. конф. преподавателей. – Пермь, 2009. С.276.
9. Казаков, А. П. Экономика (Микро-, макро- и прикладная экономика): учебный курс. 60- 120 час [Текст] / А. П. Казаков, Н. В. Минаева. - Москва: ЦИПКК АП, 1996. – С.210.
10. Кац, И. Антикризисное управление предприятием [Текст] / Кац, И. // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 2. – С. 82-85.
11. Крутик А. Б. Антикризисный менеджмент [Текст]: превентивные методы управления / А. Б. Крутик, А. И. Муравьев. СПб. [и др.]: Питер, 2001. С.47.
12. Минаева, Т. С. Совершенствование антикризисного управления на предприятиях [Текст] / Т. С. Минаева // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). 2012. № 4. С. 28.
13. Мирмович, Э. Г. Анализ проблемы поддержки выработки решений на действия в кризисных ситуациях в условиях неопределенности [Текст] / Э. Г. Мирмович, Л. Б. Жаренов // Технологии гражданской безопасности. 2007. № 4. С. 88-95.
14. Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З. С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.
15. Mitroff, Ian I. Crisis management and environmentalism: A natural fit // California Management Review Winter.1994. P. 101.
16. Pauchant, T.C., Morin E. M. La gestionsysteme-mique des crises et la prevention de la contrproduction // Rev francaise de gestion. Paris, 1996. № 108. P. 89-90.

ТАҲҚИҚИ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МОҲИЯТИ БУҲРОН ВА НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ЗИДДИБУҲРОНИИ КОРҲОНАҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола масъалаҳои назариявии бухрон ва хусусиятҳои идоракунии зиддибухронии корхонаҳо баррасӣ карда шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки барои ҳар як корхона пешгирӣ кардани бухрон, таъмини рушди ояндаи корхона яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад.

КАЛИДВОЖАҲО: бухрон, вазъи бухронӣ, идоракунии зиддибухронӣ, корхонаҳои саноатӣ, механизми идоракунии зиддибухронӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ СУЩНОСТИ КРИЗИСА И АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются теоретические вопросы кризиса и особенности антикризисного управления предприятиями. Автор отмечает, что предотвращение кризисов и обеспечение дальнейшего развития предприятия является одним из важнейших вопросов для каждого предприятия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: кризис, кризисное положение, антикризисное управление, промышленные предприятия, механизм антикризисного управления.

RESEARCH OF THEORETICAL ISSUES OF THE ESSENCE OF THE CRISIS AND ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS

The article discusses theoretical issues of the crisis and features of anti-crisis management of enterprises. The author notes that preventing crises and ensuring further development of the enterprise is one of the most important issues for every enterprise.

KEYWORDS: crisis, crisis situation, crisis management, industrial enterprises, crisis management mechanism.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Фарруҳӣ Раҳимбердӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: ffarruhruz@maul.ru. Телефон: **(+992) 938-80-86-82**

Ятимов Комилҷон Қурбонovich – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистрант. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **(+992) 987-77-11-46**

Сведения об авторах: *Фаррухи Рахимберди* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. E-mail: ffarruhruz@maul.ru. Телефон: **(+992) 938808682**

Ятимов Комилҷон Қурбонovich – Таджикский национальный университет, магистрант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **(+992) 987-77-11-46**

Information about the authors: *Farrukhi Rahimberdi* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ffarruhruz@maul.ru. Phone: **(+992) 938808682**

Yatimov Komiljon Kurbonovich - Tajik National University, master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 987-77-11-46**

САМТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ АСОСИИ НИЗОМИ ТАНДУРУСТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Улугхоҷаева Х.Р., Бигова Ф.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таҳлили вазъи соҳаи тандурустии кишвар дар давраи то ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ нишон медиҳад, ки заминаи моддию техникии он аз давраи Иттиҳоди Шуравӣ боқӣ мондааст. Дар баробари ин, дар давраи аввали солҳои Истиқлолият қисми зиёди мутахассисони соҳа, ки мансубияти миллии гуногун доштанд, бо сабаби нооромиҳои сиёсӣ, вазнин гардидани вазъи иқтисодӣ ва авҷи ҷанги шаҳрвандӣ тарки Ватан намуданд, ки ин амал ба соҳа сарбории норасоии кадриро якбора ташвишвар гардонид. Мусаллам аст, ки пайомади ҳамаи нооромиҳо ва ҷангу ҷидол пайдоиш ва паҳншавии бемориҳои сироятии оммавӣ мебошанд, ки маҳсули он, яъне манбаъҳои ангезаи ин бемориҳо то ҳол дар минтақаҳои ҷумҳурӣ аҳён-аҳён ба ҷашм мерасанд.

Дар ҳамин давра роҳбарияти вазорат бо истифода аз дастурҳои роҳбарияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ислоҳ намудани ҳолати бавуқӯбомада ба дарёфти роҳҳои эътидол бахшидан ба самтҳои гуногуни соҳаро оғоз намуд. Муассисаҳои тандурустии кишвар ба мукамалсозии иқтидори мавҷуда, воридсозӣ ва истифодаи тартибу шаклҳои нави идоракунии, пайдо намудани сарчашмаҳои молиявӣ барои мустаҳкам намудани заминаи моддию техникии, иқтидори кадрӣ, маблағгузорӣ, таъминот бо маводи доруворӣ, техника ва технологияҳои муосир ниёзманд буд. Маҳз дар ҳамин давра таҳия ва татбиқи стратегияи аввалини ислоҳоти соҳаи тандурустӣ рӯйи даст омад, ки яке аз нишонаҳои пойбарҷо гардидани низоми ҳозираи системаи тандурустии Тоҷикистони Соҳибистиқлол мебошад.

Ислоҳоти соҳаи тандурустиро дар солҳои Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон шартан ба чор марҳила ҷудо намуд:

Марҳилаи аввал солҳои 1993-1996-ро дар бар гирифта, онро бо назардошти таъсироти нуговори ҷанги шаҳрвандӣ метавон яке аз давраҳои мушкилтарини раванди ислоҳоти соҳаи тандурустӣ арзёбӣ намуд. Новобаста аз вазъи нуговори сиёсӣ дар ин солҳо бо ташаббуси Вазорати тандурустӣ ва дастгирии пайвастаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор корҳои назаррас бо истифода аз аввалин ҷузъҳои ислоҳот анҷом дода шуданд, ки барои ибтидои ислоҳоти соҳа замина гузоштааст.

Марҳилаи дуюми ислоҳоти соҳа солҳои 1997-2001-ро дар бар мегирад, ки дар ин давра аввалин бор дар кишвар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи саломатии аҳоли», «Стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳифзи саломатии аҳоли то соли 2005», «Барномаи соҳавии ислоҳоти ниғадорӣ тандурустӣ барои солҳои 1997-2001» ва ғайраҳо таҳия ва қабул карда шуданд.

Марҳилаи сеюми ислоҳоти соҳа солҳои 2002-2009-ро дар бар мегирад, ки раванди ислоҳоти соҳа ба дараҷаи муайян мавқеи худро ёфт. Дар ин давра амалисозии аввалин лоиҳаҳои инвестиционӣ оғоз гардиданд. Аз ҷониби Вазорати тандурустӣ ҳолати мавҷудаи муассисаҳои тиббӣ дар саросари кишвар таҳлил шуда, дар асоси он Консепсияи ислоҳоти соҳаи тандурустӣ таҳия ва тасдиқ гардид.

Марҳилаи чоруми ислоҳоти соҳа солҳои 2010-2020-ро дар бар гирифта, ба давраи амалисозии “Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020” рост омадааст. Маҳз дар ҳамин марҳила дар доираи сиёсати пешгирифтаи давлат бо иқдому ташаббуси бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои солимӣ ва сифати хизматрасонии тиббӣ мукамал гардиданд.

Протоколҳои клиникалии замонавӣ ва дигар стандартҳои кумаки тиббӣ таҳия ва татбиқ гардиданд. Системаи омор ва иттилооти тиббӣ вобаста ба истифодаи технологияҳои

муосири техникӣ ба шабакаи ягонаи омили тиббӣ (DHIS2) табдил ва мавриди истифода қарор дода шуд.

Дар давраҳои татбиқи ислоҳоти соҳа намояндагҳои Ташкилоти умумичаҳони тандурустӣ, Бонки олмони рушд, Бонки умумичаҳонӣ, Иттиҳоди Аврупо, Агентии Швейтсария оид ба рушди байналмилалӣ, Агентии Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико оид ба рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ, Лоихаи ХОУП, Хазинаи Оғохон, Хазинаи глобалӣ, Барномаи рушди СММ оид ба рушд, Хазинаи қудакони СММ, Хазинаи нуфузи аҳолии СММ, Сафорати Ҷопон, Агентии Ҷопон оид ба рушди ҳамкориҳои байналхалқӣ ва дигарон саҳми арзанда гузоштаанд.

Боқад қайд намуд, ки бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз давраи истиқлол то имрӯз бо давлатҳои хориҷа 20 созишномаи ҳамкорӣ дар соҳаи тандурустӣ ба имзо расидааст.

Яке аз вазифаҳои асосии соҳаи тандурустӣ ҳарчӣ бештар ворид намудани усулҳои мураккаб ва муосири ташхису табобат дар муассисаҳои тиббии ҷумҳурӣ мебошад. Дар ҷумҳурӣ, бо дарназардошти муассисаҳои хусусии тиббӣ, зиёда аз 25 адад дастгоҳҳои томографияи компютерӣ ва магнитно-резонансӣ, 5 адад маммограф, 6 адад ангиограф, зиёда аз 20 адад дастгоҳҳои поксозии хун (гемодиализ), таҷҳизоти рентгении рақамӣ, ташхисҳои озмоишгоҳӣ тавассути анализаторҳои автоматикӣ ва дигар таҷҳизоту дастгоҳҳои замонавӣ фаъолият доранд.

Тайи солҳои охир маҳз бо пешниҳод ва дастури супоришҳои бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар муассисаҳои тиббии мамлакат бо назардошти пешрафти илми соҳа як қатор амалиётҳои муосири ҷарроҳӣ, аз ҷумла бартарарфнамҳои нуқсонҳои вазнини модарзодии дил ва ҷарроҳии мураккаби дилу рағҳо роҳандозӣ қарда шуданд. Инчунин, дар кишвар амалиётҳои пешқадами иваз намудани бугуми косу рон ва зону ба бугуми сунӣ, усулҳои нави ҷарроҳӣ дар чашм, аз ҷумла тасхеҳи лазерии биной ва ҷарроҳии чашмпарда (катаракта), пайвандсозии қарниа, ҷарроҳии чоғу рӯй, инчунин, ҷарроҳии батнӣ ва ҷарроҳии асаб тавассути дастгоҳи эндовидеой, ҷарроҳии нодир хангоми саратони сурхноӣ мавриди истифода қарор гирифта, илова бар ин, дар кишвар обистаниҳои экстракорпоралӣ (ЭКО) ба роҳ монда шудааст. Тавассути ҳуҷайраҳои бунёдӣ муолиҷаи беморони дилу рағҳо мавриди амал қарор гирифта, эндоурология ва сангшиканӣ (литотрипсия) дастраси аҳоли гардиданд.

То имрӯз дар кишвар зиёда 200 амалиёти пайвандсозии гурда, аз ҷумла дар вилоятҳои Суғд ва Хатлон ва зиёда аз 15 амалиёти пайвандсозии ҷигар анҷом дода шудаанд, ки аз ин шумора 15 нафар шахрвандони хориҷӣ мебошанд.

Дар доираи ҳадафҳои сиёсати «Солими-2020»-и Ташкилоти умумичаҳони тандурустӣ бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаҳои миллӣ дар самти пешгирӣ, ташхис ва муолиҷаи бемориҳои ишемиявии дил, касбӣ, нуқсонҳои модарзодӣ ва тарбодии дил, осеббардорӣ, диабет қанд, сил, узвҳои ҳозима, саратон, инчунин тибби оилавӣ ва ғайра таҳия, тасдиқ ва амалӣ қарда шуда истодаанд. Ҳамзамон, «Дурномаи пешгирӣ ва назорати бемориҳои ғайрисироятӣ ва осеббардорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2023» таҳия ва тасдиқ гардида, дар ин раванд соли 2010 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маҳдуд намудани истифодаи маҳсулоти тамоку» қабул гардида, соли 2013 Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конвенсияи қолабии Ташкилоти умумичаҳони тандурустӣ доир ба мубориза бар зидди тамоку ҳамроҳ гардид.

Бо мақсади баланд бардоштани сатҳи хизматрасонӣ, дар даврони Истиқлолият дар маҷмуъ зиёда аз 1000 дастури клиникӣ миллӣ дар самти пешгирӣ, ташхис ва муолиҷаи бемориҳо тасдиқ ва ба муассисаҳои тиббӣ дастрас гардиданд.

Бо дарназардошти он, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қатори давлатҳои бо вазъи вазнинтарини эпидемиологии бемории сил, аз ҷумла шаклҳои мутобиқгаштаи он, қарор дошт, тавассути дастгирии Ҳукумати кишвар нишондоди беморшавӣ ба бемории сил дар ҷумҳурӣ зиёда аз 20 % ва нишондоди фавт зиёда аз 50% паст гардидааст.

Дар даврони Истиқлолият бо дастгирии бевоситаи Ҳукумати мамлакат, чиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои хизматрасонии тиббӣ, дар ҷумҳурӣ зиёда аз 1000 муассисаҳои тиббӣ бунёд ва мавриди истифода қарор дода шуданд. Қисми бартарии ин муассисаҳо бевосита аз ҳисоби маблағҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қисми дигар аз ҳисоби маблағҳои бучетии Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қисмати камтарин аз ҳисоби сармояи ташкилотҳои мададрасон ва соҳибкорони ватанӣ бунёд гардидаанд.

Чи тавре ки шахрвандони Тоҷикистон аз воситаҳои ахбори омма огаҳанд, ба истифода додани муассисаҳои соҳа бо иштироки бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон сурат гирифтаанд. Кушодашавии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино, Беморхонаи вилоятӣ воқеъ дар шаҳри Кӯлоби вилояти Хатлон, Беморхонаи вилоятӣ касалиҳои саратон дар шаҳри Кӯлоб, Беморхонаи клиникаи ҷумҳуриявии шаҳраки Данғара, марказҳои саломатии шаҳри Душанбе, Маҷмааи тандурустии “Истиқлол”, беморхонаҳои марказии ноҳияҳои Хуросон, Ҷайхун, Фархор, Ҳамадонӣ, муассисаҳои ҳифзи иҷтимоӣ дар ноҳияҳои Варзоб ва Бохтар, Маркази саломатии ноҳияи Рӯдакӣ, инчунин, дигар иншооти минтақаҳои гуногуни кишвар аз номгӯи умумии муассисаҳои соҳа далолат ба эътироф ва дастгирии бевоситаи соҳаи тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли аз ҷониби роҳбарияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мекунад.

Дар соли ҷашни 25-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пойтахти кишвар яке аз бузургтарин иншооти соҳаи тандурустии кишвар Маҷмааи тандурустии “Истиқлол” дорои 650 кат ва дармонгоҳ барои қабули 800 нафар дар як баст, бо дарназардошти бахшҳои ёрирасон иборат аз силсилаи биноҳои аз 1 то 9 – ошона, аз ҳисоби маблағҳои бучети давлатӣ мучаҳҳаз бо таҷҳизоту технологияҳои муосир мавриди истифода қарор гирифт.

Тайи солҳои охир дар кишвар «Корвони саломатӣ» ташкил карда шуда, ҳамасола бо он тамоми минтақаҳо пурра бо хизматрасонии тиббӣ фаро гирифта мешаванд, ки дастрасии хизматрасониҳои тиббӣю беҳдоштиро ба аҳоли, алалхусус, гурӯҳҳои ниёзманд ба он боз ҳам наздик намуд.

20 июни соли 2014 дар Анҷумани нахустини умумимиллии табибони Тоҷикистон ҳуҷҷати муҳим барои тибби мамлакат - «Кодекси ахлоқи табиби Тоҷикистон» яқдилона қабул гардид. Дар соли 2016 маълум карда шуд, ки нишондодҳои асосии соҳа ба тамоюли беҳтар гардидани вазъи тандурустии аҳоли мусоидат намуда, дар натиҷа дарозумрии миёнаи шахрвандон ба 73,5 сол расид.

Кӯдакон ояндаи миллатро муайян менамоянд ва сарвати бебаҳои ҳар як давлат мебошанд. Ҳифзи саломатии модару кӯдак самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Дар давраи истиқлолияти мамлакат ҳуҷҷатҳои муҳими байналмилалӣ, аз қабилӣ «Созишнома дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак» (с.1993) ва «Созишнома дар бораи бартараф намудани ҳамаи намудҳои зӯрварӣ нисбат ба занон» эътироф карда шудаанд.

Тайи солҳои Истиқлолият бо таъсис ва ба кор андохтани як қатор муассисаҳои соҳавӣ дар гӯшаю канори кишвар ва баланд бардоштани сатҳи хизматрасонии тиббӣю пешгирикунанда, инчунин, солимгардонӣ нишондиҳандаҳои фавти кӯдакон ва модарон мутаносибан 2,5 – 3,5 маротиба паст гардид. Агар нишондиҳандаи фавти кӯдакони синни то 1- сола соли 1991 ба 40,9 баробар бошад, ин нишондод дар соли 2015 ба 16,5 нисбати 1000 зиндатаваллудро ташкил намуд. Нишондиҳандаи фавти модарон дар соли 1991 ба 97,7 нисбати 100 000 зиндатаваллуд баробар буд ва он дар соли 2015 ба 28,0 нисбати 100 000 зиндатаваллуд баробар шуд.

Пешрафти соҳаи тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли ба маблағгузорӣ вобастагии зиёд дорад. Дар доираи ислоҳоти соҳаи тандурустӣ ворид намудани шаклҳои нави маблағгузории ба замони ҳозира мутобиқгашта самти афзалиятноки соҳа эълон шудааст.

Бояд кайд кард, ки соҳаи тандурустӣ дар 25 соли Истиклолият асосан аз ҳисоби давлат маблағгузорӣ карда шуда, қисман дар асоси барномаҳои миллӣ, соҳавӣ ва лоиҳаҳои инвеститсионӣ дар якҷоягӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ дастгирӣ ёфтааст.

Бучети соҳаи тандурустӣ дар ин давра аз 956 ҳазор сомонӣ ба 1 миллиарду 263 миллиону 882 ҳазор сомонӣ расонида шуд, ки ин нисбат ба соли 1992 1322 маротиба зиёд мебошад. Бучети имсолаи соҳаи тандурустӣ нисбат ба солҳои 2001 ва 2006 мутаносибан 56,9 ва 11,2 маротиба зиёд мебошад. Маблағгузори соҳа бошад, нисбати маҷмуи маҳсулоти дохилӣ назар ба солҳои 2001 ва 2006 мутаносибан 2,44 ва 1,69 маротиба зиёд шудааст. Харочот нисбати ҳар як нафар аҳоли дар соли 2016 147,4 сомони ро ташкил медиҳад, ки ин нисбат ба солҳои 2001 ва 2006 мутаносибан 33,5 ва 9,0 маротиба зиёд мебошад.

Ҳамин тариқ, ислоҳоти маблағгузори соҳаи тандурустӣ ба ҷорӣ намудани маблағгузори сарикасӣ дар муассисаҳои КАТС, пардохти маблағ барои ҳар як ҳолати табобат дар ҳадамоти бистарикунонӣ, баланд бардоштани музди маоши кормандони соҳа ва самаранок истифодабарии маблағҳои бучетӣ равона карда шуда, боиси сол ба сол афзудани маблағгузори соҳаи тандурустӣ гардидааст.

АДАБИЁТ

1. Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020. с 65-103.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2023. – Душанбе: АОПҶТ, 2023.- 480с. С- 142.
3. Гриценко К.С. Сравнительный анализ факторов, влияющих на эффективность функционирования здравоохранения//Проблемы экономики и менеджмента. - №1(17). – 2013. – С.26-33.
4. Закирова С.А. К методологии исследования стоимости медицинских услуг. //Здравоохранение Российской Федерации. 1995, № 3.-С.27-31.
5. Губин Г.И. и др. Финансирование здравоохранения области при реструктуризации медицинской помощи// Журнал «Здравоохранение», №7,2012.-С.64-72.
6. Государственный Комитет по Инвестициям и Управлению государственным имуществом Республики Таджикистан. Данные с официального сайта [Электронный ресурс]. – Точка доступа: <http://www.amcu.gki.tj>

САМТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ АСОСИИ НИЗОМИ ТАНДУРУСТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба омӯзиши самтҳои маблағгузори асосии низоми тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Аз ҷумла, кайд карда шудааст, ки муассисаҳои тандурустии кишвар ба мукамалсозии иқтидори мавҷуда, воридсозӣ ва истифодаи тартибу шаклҳои нави идоракунонӣ, пайдо намудани сарчашмаҳои молиявӣ барои мустаҳкам намудани заминаи моддию техники, иқтидори кадрӣ, маблағгузорӣ, таъминот бо маводи доруворӣ, техника ва технологияҳои муосир дар даврони соҳибистиклолии кишвар ноил гарданд.

КАЛИДВОЖАҲО: маблағгузорӣ, соҳаҳои иҷтимоӣ, соҳаи тандурустӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ташкилотҳои молиявӣ байналхалқӣ, кумаки беруна.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена изучению основных направлений финансирования системы здравоохранения Республики Таджикистан. В частности, было отмечено, что учреждения здравоохранения страны должны совершенствовать имеющийся потенциал, внедрять и использовать новые процедуры и формы управления, найти финансовые источники для укрепления материально-технической базы, кадрового обеспечения, финансирования, снабжения лекарственными средствами, современными техникой и технологий добиться независимости страны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: финансирование, социальная сфера, здравоохранение, инвестиционные проекты, международные финансовые организации, иностранная помощь.

MAIN DIRECTIONS OF FINANCING THE HEALTHCARE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to the study of the main directions of financing the healthcare system of the Republic of Tajikistan. In particular, it was noted that the country's healthcare institutions must improve their existing potential, introduce and use new procedures and forms of management, find financial sources to strengthen the material and technical base, staffing, financing, supply of medicines, modern equipment and technologies to achieve the country's independence.

KEYWORDS: financing, social sphere, healthcare, investment projects, international financial organizations, foreign assistance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Улughочаева Хосият Рауфовна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молия ва суғуртаи факултети молиявӣ иқтисодӣ. **Суроға:** 734025,

Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **khosiyt-1111@mail.ru**. Телефон: **+992 939 41 30 20**.

Бигова Фарангиз Олимҷонова - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, мағистранти курси дуюми факултети молиявӣ - иқтисодӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 98 570 90 01**.

Сведения об авторах: **Улукходжаева Хосият Рауфовна** - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры финансы и страхования финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **khosiyt -1111@mail.ru**. Телефон: **+992 939 41 30 20**.

Бигова Фарангиз Олимҷонова – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 98 570 90 01**.

Information about the authors **Ulukhodjaeva Khosiyat Raufovna** - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Finance and Insurance, Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **khosiyt -1111@mail.ru**. Phone: **+992 939 41 30 20**.

Bigova Farangiz Olimjonovna - Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992 98 570 90 90 01**.

КАК ПОВЫСИТЬ ПРИБЫЛЬ КОМПАНИИ? АНАЛИЗ ПРИБЫЛИ

Джураева Г.

Российско-Таджикский (Славянский) Университет

Своевременный и точный анализ прибыльности дает организациям возможность добиться успеха в быстро меняющейся бизнес-среде. Компании, которые могут выбрать правильную стратегию максимизации прибыли, находятся в лучшем положении, чтобы использовать возможности и реагировать на угрозы. Данная работа представляет собой попытку комплексно представить вопросы, связанные с повышением прибыли с точки зрения оптимизации финансовых показателей технологической компании, путем внедрения анализа прибыли. Анализ различных методов увеличения прибыли, направленный на выбор наиболее подходящего, приводит к экономии затрат компании и обеспечению ликвидности. Прибыль — одна из важнейших финансовых категорий, отражающая результат финансово-хозяйственной деятельности предприятия, то есть его эффективность. Являясь основной движущей силой рыночной экономики, прибыль обеспечивает интересы государства (за счет налогов), собственников (за счет получения чистого дохода) и работников предприятия (за счет получения заработной платы). Роль прибыли в полной мере отражает эффективность производства, объем и качество производимой продукции. Общим критерием экономической эффективности производства является рентабельность. Она отражает использование материальных, трудовых и валютных ресурсов. Прибыльное предприятие — это компания, которая приносит доход. Поскольку приоритетом любого бизнеса является получение прибыли, то основной целью коэффициента является оценка доли выручки к инвестированному капиталу, которая была использована для получения этой выручки.

Для того чтобы определить оптимальный метод для любой организации, важно учитывать специфику хозяйственной деятельности, то есть все факторы, влияющие на изменение показателя прибыли. Факторы, влияющие на прибыль, могут классифицироваться по разным признакам. Так выделяют внешние и внутренние факторы. Внутренние факторы — это факторы, которые зависят от деятельности самой организации и характеризуют различные стороны работы данного коллектива. К внешним факторам относятся факторы, которые не зависят от деятельности самой организации, но некоторые из них могут оказывать существенное влияние на темпы роста прибыли и рентабельности производства.

В процессе осуществления производственной деятельности организации, связанной с производством, реализацией продукции и получением прибыли, эти факторы находятся в тесной взаимосвязи и зависимости. Таким образом, можно сделать вывод, что одни и те же элементы процесса производства, именно средства труда, предметы труда и труд, рассматриваются, с одной стороны, как основные первичные факторы увеличения объема продукции, а с другой — как основные первичные факторы, определяющие издержки производства. Основными функциями, которые выполняет прибыль предприятия, являются:

1. *Оценочная.* Она дает возможность дать оценку эффективности работы предприятия.
2. *Распределительная.* Ее сущность заключается в том, что прибыль предприятия является инструментом распределения доходов.
3. *Стимулирующая.* Ее сущность заключается в том, что прибыль используется как в интересах предприятия, так и в интересах его работников.

Еще одним направлением снижения издержек и увеличения прибыли является создание условий для повышения производительности труда, сокращения потерь рабочего времени (устранение скрытой безработицы), формирование объективной экономической заинтересованности в росте прибыли для сотрудников, совершенствование существующей системы оплаты труда и материального стимулирования работников. В связи с этим особый интерес представляет система оплаты труда, основанная на участии работников в получении

прибыли и создании оборотного имущества. Внедрение такой системы приведёт к повышению производительности труда в среднем на 10–15 % в течение двух лет. Это может быть достигнуто путем более тесной привязки сотрудников к результатам работы компании, развития чувства сопричастности и сопричастности, включения резервов мотивации собственника.

Однако вспышка COVID-19 вызывает широкое беспокойство и экономические трудности для потребителей предприятий по всему миру. Кризис порождает целый ряд уникальных проблем. Последствия COVID-19 оказывают значительное влияние на технологический сектор, затрагивая поставки сырья, нарушая цепочку создания стоимости электроники и вызывая инфляционный риск для продуктов. Более позитивно то, что это нарушение привело к ускорению удаленной работы и быстрому сосредоточению внимания на оценке и снижении риска сквозной цепочки создания стоимости.

Прибыль используется для финансирования деятельности по научно-техническому и социально-экономическому развитию предприятий, также для увеличения фонда оплаты труда своих работников. Прибыль также приобретает все большее значение в формировании бюджетных ресурсов, внебюджетных и благотворительных фондов. Основной целью управления прибылью является максимизация благосостояния собственников в текущем и будущем периодах. В теоретической части работы было выявлено, что прибыль является конечным финансовым результатом предприятия. Однако прибыль — очень сложная экономическая категория. Финансовый результат является оценочным показателем и выражает экономическую эффективность деятельности организации. Рентабельность — это коэффициент, полученный как отношение прибыли к затратам, где в качестве прибыли может быть использована сумма чистой прибыли, прибыли от реализации продукции, а также прибыли от различных видов деятельности предприятия. Практическая часть данной работы была посвящена обзору методологии анализа прибыли и рентабельности компании Bosch. Таким образом, по результатам проведенного анализа установлено, что эффективность использования активов предприятия снижается, что обусловлено снижением чистой прибыли предприятия, в то время как, эффективность основной деятельности растет, о чем свидетельствует рост рентабельности продаж. Налаженная система управленческого учета финансово-хозяйственной деятельности дает огромное преимущество на рынке, так как способствует избавлению от убыточных направлений, повышению продуктивности сотрудников, а главное, позволяет продумать действия компании на шаг впереди конкурентов.

Во все времена целью компании является обеспечение её долгосрочного успеха и в то же время защита окружающей природной среды, от которой зависят нынешние и будущие поколения.

Оценка экономической эффективности данных рекомендаций свидетельствует не только о дополнительном размере прибыли, но и о положительной динамике показателей рентабельности. Таким образом, разработанные мероприятия можно считать экономически эффективным и целесообразным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Бланк И.А., Управление прибылью: Учебное пособие — 3-е издание / И.А. Бланк. - 2007.
- 2) PwC's COVID-19 CFO Pulse Survey from May 2020. — [Electronic source] — URL: <https://www.pwc.com/gx/en/issues/crisis-solutions/covid-19/global-cfo-pulse.html> (Accessed 11.05.2020).
- 3) Алексеева М. М. Планирование деятельности фирмы: Учебно- методическое пособие / М. М. Алексеева. — М.: Финансы и статистика, 2015. — 288 с.
- 4) Белобородова В. А. Анализ хозяйственной деятельности: Учебное пособие / В. А. Белобородова. — М.: Финансы и статистика, 2015. — 200 с.
- 5) Горбачева Л. А. Анализ прибыли и рентабельности: Учебное пособие / Л. А. Горбачева. — М.: Экономика, 2015. — 195 с.
- 6) Макеева Е. В. Антикризисное управление и методы финансового оздоровления организации // Бухучет в строительных экономических субъектах, 2016, No8. — 154 с.
- 7) Михаленко В.Е. Финансовый менеджмент организации / В.Е Михаленко. — М.: Экономика, 2016. — 452 с.
- 8) Муравьев В. В. Организация налогового планирования на предприятии / В. В. Муравьев. Москва: ФБК-ПРЕСС, 2016. — 40 с.

9) Николаева М.А. Финансовый менеджмент. Теоретические основы. Учебник для ВУЗов. — М.: Норма, 2016. — 387 с.

10) Савицкая Г.В. Экономический анализ. Учебник / Г.В. Савицкая. М.: Новое знание, 2016. — 679 с.

ЧӢ ГУНА ФОИДАИ ШИРКАТРО ЗИӢД КУНЕМ? ТАХЛИЛИ ФОИДА

Дар мақолаи мазкур мавзуи фоидаи ширкат мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки фоида яке аз категорияҳои муҳимтарини молиявӣ буда, натиҷаи ғайрифаъолияти молиявӣ хоҷагии қорхона, яъне самаранокии онро инъикос мекунад. Фоида қувваи асосии ҳаракатдиҳандаи иқтисоди бозорӣ буда, манфиати давлатро (тавассuti андоз), моликонро (тавассuti гирифтани даромади соф) ва кормандони қорхонаро (ба воситаи гирифтани музди меҳнат) таъмин менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: фоида, таҳлил, қорхона, қорманд, даромад.

КАК ПОВЫСИТЬ ПРИБЫЛЬ КОМПАНИИ? АНАЛИЗ ПРИБЫЛИ

В данной статье обсуждается тема прибыли компании. Автор отмечает, что прибыль — одна из важнейших финансовых категорий, отражающая результат финансово-хозяйственной деятельности предприятия, то есть его эффективность. Являясь основной движущей силой рыночной экономики, прибыль обеспечивает интересы государства (за счет налогов), собственников (за счет получения чистого дохода) и работников предприятия (за счет получения заработной платы).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: прибыль, анализ, предприятия, работник, доход.

HOW TO INCREASE COMPANY PROFIT? PROFIT ANALYSIS

This article discusses the topic of company profit. The author notes that profit is one of the most important financial categories, reflecting the result of the financial and economic activity of the enterprise, that is, its efficiency. Being the main driving force of the market economy, profit ensures the interests of the state (through taxes), owners (through receiving net income) and employees of the enterprise (through receiving wages).

KEYWORDS: profit, analysis, enterprises, employee, income.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Чураева Гулҷаҳон Абдувосидовна* – Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети иқтисод ва идора. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, к. М. Турсунзода, 30. Телефон: **933559781**.

Сведения об авторе: *Джураева Гулджахон Абдувосидовна* – Российско-Таджикский (Славянский) Университет, магистрант второго курса факультета экономики и управления. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, у. Мирзо Турсунзаде, 30. Телефон: **933559781**.

Information about the author: *Juraeva Guljakhon Abduvosidovna* – Russian-Tajik (Slavonic) University, second-year master's student of the Faculty of Economics and Management. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mirzo Tursunzade st., 30. Phone: **933559781**.

НАҚШИ ТАШКИЛОТҲОИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ИЛМӢ ДАР ИНКИШОФИ ҲАМКОРИИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ИЛМӢ-ТЕХНИКӢ

Маҳмадаминзода И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тибқи таърифи Чамъияти Шоҳии Лондон, дипломатияи илмӣ фаъолияти сиёсиро дар сатҳи байналмилалӣ, ки ба манфиатҳои илм хизмат мекунад ва ҳамкориҳои илмии байналмилалиро пеш мебарад [1]. Ин кумак дар таъмини ҳаракат (осон гирифтани равондид ва иҷозатномаҳои корӣ), ҳалли масъалаҳои тақсими ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, интиқоли маълумот ва суғуртаи хавфхоро дар бар мегирад. Тарафдорони дипломатия барои илм бар ин назаранд, ки созмонҳои байналмилалӣ дар коҳиш додани мушкилоти глобалӣ вазифаи муҳимро иҷро мекунанд [2] ва метавонанд як унсурҳои муҳими системае бошад, ки ба олимони дар ҳамкорӣ кумак мекунад.

Созмонҳои байналмилалӣ, ки барои илм вазифаҳои дипломатиро иҷро мекунанд, метавонанд ба созмонҳои дорои профили умумӣ ва махсус гурӯҳбандӣ карда шаванд. Дар ташкилотҳои умумӣ, дипломатияи илмӣ вазифаи ғайримустақим аст. Ташкилотҳои асосии ин намуд Созмони Милали Муттаҳид (СММ) ва сохторҳои он - Созмони Милали Муттаҳид оид ба маориф, илм ва фарҳанг (ЮНЕСКО), Бонки ҷаҳонӣ, Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд (ОЕСД) ва ҷаҳонро дар бар мегиранд. Ташкилотҳои умумӣ метавонанд бахшҳои дошта бошанд, ки бештар ба фаъолиятҳои машғуланд, ки онҳоро дипломатияи илмӣ тавсиф кардан мумкин аст.

Ташкилотҳои умумӣ: СММ ва сохторҳои он

Созмони Милали Муттаҳидро метавон ташкилоти марказии байналмилалӣ номид, ки дар он вазифаҳои дипломатияро барои илм ҳам овардан мумкин аст, зеро он асосгузори шумораи зиёди сохторҳои ҳам таъиноти умумӣ ва ҳам махсус буд, ки бевосита ё бавосита ин вазифаро иҷро мекунанд. Илова бар ин, таҷрибаи Созмони Милали Муттаҳид ва сохторҳои он дар баргузориҳои анҷуманҳо ва қарордодҳои мухталифи байналмилалӣ аз мавҷудияти замина барои таҳкими вазифаи дипломатия барои илм шаҳодат медиҳад.

Дар сохтори СММ як қатор муассисаҳои махсуси байналмилалӣ, фондҳо ва барномаҳо амал мекунанд. Масалан, ЮНЕСКО, Бонки Ҷаҳонӣ, ТУТ, ОЕСД, инчунин созмонҳои мустақили байналмилалӣ, ки аз ҷониби СММ барои ҳалли мушкилоти махсус таъсис дода шудаанд, аз ҷумла Панели байниҳукумати оид ба тағйирёбии иқлим, Дафтари СММ оид ба паст кардани хатари офатҳои табиӣ ва CERN бо дипломатия барои илм.

Мандати дастгирии илм ва маорифи СММ аз ҷониби ЮНЕСКО, аз ҷумла ташкили муҳокимаҳо дар соҳаи ислоҳоти сиёсати илм ва фарҳанги инноватсия иҷро карда мешавад. 195 давлат аъзои ЮНЕСКО мебошанд, инчунин 9 узви вобаста мебошанд.

Ташкилоте ба мисли Бонки Ҷаҳонӣ тавачҷуҳ дорад, зеро он ҳам сохтори таҳқиқотӣ ва ҳам сохтори сиёсат аст. Бонк на танҳо кадрҳои илмии худро дорад, балки аутсорсинги донишҳои илмиро низ фаъолона истифода мебарад. Аз миёнаҳои солҳои 2000-ум бонк ба муколама бо кишварҳои шарик [5] равиши бештар демократиро оғоз карда, миёнарав дар интиқоли дониш ва сиёсатҳои на танҳо байни кишварҳо, балки байни барномаҳои ҷаҳонӣ ва дигар созмонҳои байналмилалӣ гардид.

Созмони умумичаҳонии тандурустӣ соли 1948 таъсис ёфта, имрӯз 194 давлатро муттаҳид мекунад. ТУТ мақоми идоракунанда ва ҳамроҳангсози соҳаи тандурустӣ дар системаи СММ мебошад, аз ҷумла муқаррар кардани рӯзномаи тадқиқоти тиббӣ ва муқаррар кардани меъёрҳо ва стандартҳо дар ин соҳа. ТУТ ҳамчун фасилитатор амал мекунад, ки ба мубодилаи дониш байни кишварҳо мусоидат мекунад ва онҳоро ташвиқ мекунад, ки барои ҳалли мушкилоти умумӣ якҷоя кор кунанд.

Аз нуқтаи назари дипломатияи илмӣ, ТУТ дорои потенциали бузург барои пешбурди илми кушода тавассути дастрас намудани маълумоти тадқиқотӣ барои истифода дар ҳолатҳои бӯхронӣ мебошад. Пандемия гузариши ТУТ-ро ба сиёсати фаъол дар ин соҳа

ҳавасманд кард. Аз ҷумла, созмон мубодила ва дастрасии кушоди маълумотро дар бораи COVID-19 барои суръат бахшидан ба таҳияи озмоишҳои ташхисӣ, вакцинаҳо ва доруҳо ташвиқ кардааст.

Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд (OECD), ба монанди ТУТ, соли 1948 таъсис ёфтааст. Ин созмон як маркази беназири донишест, ки ҷамъоварӣ, таҳлил, таҷриба ва машваратҳоро ҷамъ меорад. Имрӯз OECD 38 кишварро дар бар мегирад. Дар соҳаи илмию технологӣ OECD ҳамкориҳои байналмилалии илмиро тавассути Форуми ҷаҳонии илм (GSF) пеш мебарад. Ҳадафи он кумак ба кишварҳо дар таҳияи сиёсати илмӣ тавассути пешбурди ҳамкориҳои байналмилалӣ мебошад. Аз ҷумла, GSF имкониятҳо ва механизмҳои ҳамкориҳои нав ё васеъшудаи байналмилалиро дар самтҳои афзалиятноки интихобшуда меомӯзад ва механизмҳои татбиқи сиёсати илмиро дар ин соҳаҳо таҳлил мекунад.

Илова бар ин, дар байни кишварҳои узви OECD платформаҳои гуногун барои кори муштарак дар самтҳои ояндадори илмӣ ташкил карда мешаванд. Вақтҳои охир эътирофи аҳамияти чунин платформаҳо барои пешбурди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҷустуҷӯи ҷавобҳо ба ҷолишҳои глобалии рушди устувор афзоиш меёбад [4].

Панели байниҳукуматӣ оид ба тағйирёбии иқлим (IPCC) як созмонест, ки таҳти сарпарастии Созмони Милали Муттаҳид барои арзёбии хатари гармшавии глобалӣ аз омилҳои сунъӣ ба вучуд омадааст. Ташкилот дар ташаккули гуфтушунидҳои бисёрҷонибаи иқлим ва рушди низоми байналмилалии иқлим нақши марказӣ бозид. Бо вучуди ин, гурӯҳ тадқиқоти худро анҷом намедихад ва тавсияҳо намедихад [5]. Принсипи муҳими созмон ин аст, ки мавқеи ҳама мутахассисонро ба назар гирифта, ба андешаи миёна таъя накунад. Ҳамин тариқ, як навъ дипломатия барои илм тавассути мусоидат дар ҳамохангсозии мавқеъҳо ва манфиатҳо сурат мегирад, зеро дар масъалаҳои иқлим аксар вақт сабабҳои сиёсӣ нисбат ба илмҳо бартарӣ доранд. Андешаҳо дар бораи таъсирбахшӣ ва нуфузи ин гурӯҳ бо дарназардошти пешрафти заифи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар мубориза бо тағйирёбии иқлим яқсон боқӣ мемонад.

Дафтари Созмони Милали Муттаҳид оид ба коҳиши хатари офатҳои табиӣ (UNDRR) як ниҳоди дигаре аст, ки бавосита ба ҳадафҳои дипломатияи илмӣ хизмат мекунад. Мавзӯи офатҳои табиӣ дар саросари соҳаҳо ва кишварҳо омӯхта мешавад ва идора маълумотро назорат мекунад ва мубодила мекунад, ки барои коҳиш додани хатарҳои мавҷуда ва пешгирии хатарҳои нав ҷӣ кор мекунад. Ин як намунаи дипломатияи илмӣ оид ба офатҳо мебошад, ки ҳам ба таври расмӣ тавассути ҳукуматҳо ва ҳам ба таври расмӣ тавассути ҷомеаи шаҳрвандӣ ва созмонҳои илмӣ амалӣ карда мешавад. Дафтар дар кори худ бо дигар сохторҳои Созмони Милали Муттаҳид, аз ҷумла ЮНЕСКО ҳамкорӣ мекунад. Дафтар идеологияро дастгирӣ мекунад, ки ҳамкориҳои илмию байналмилалӣ нақши калидии худро дар коҳиш додани хатари офатҳои табиӣ исбот кардааст [6]. Дастирии ҳамкориҳои байнисоҳавӣ, аз ҷумла сиёсатмадорон низ муҳим аст [7]. Бо вучуди ин, таҳияи фаҳмиши байнисоҳавӣ оид ба мушкилоти офатҳо, ки қобилияти рафъи хатарҳои пайдоиши онҳоро дар асоси муайян кардани сабабҳои воқеӣ ва бунёдиро коҳиш медиҳад, ҳанӯз имконнопазир аст.

АДАБИЁТ

- 1) А.А. Тавакали, М.М. Тураев, "Современные тенденции международного научно-технического сотрудничества Таджикистана", журнал "Наука и инновации", 2018 г.
- 2) С.С. Саидов, "Проблемы и перспективы развития международного научно-технического сотрудничества Таджикистана", научно-практический журнал "Вестник Таджикского национального университета", 2017 г.
- 3) Georghiou, Luke, and Jennifer Cassingena Harper. "The Handbook of Technology Foresight: Concepts and Practice." Edward Elgar Publishing, 2008.
- 4) Lundvall, Bengt-Åke. "National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning." Pinter, 1992.
- 5) Nelson, Richard R. "National innovation systems: a comparative analysis." Oxford university press, 1993.

НАҚШИ ТАШКИЛОТҲОИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ИЛМӢ ДАР ИНКИШОФИ ҲАМКОРИИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ИЛМӢ-ТЕХНИКӢ

Дар мақола имкониятҳои иқтисодӣ ва самтҳои асосии ҳамкориҳои байналхалқии илмию техникӣ таҳлил карда шудаанд. Аҳамияти чунин кӯшишҳои муштаракро барои ҳавасмандгардони инноватсия, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ҳалли мушкилоти глобалӣ таъкид мекунад. Шаклҳои гуногуни шарикӣ, аз ҷумла тадқиқоти муштарак, табодули технологияҳо ва ташкили кластерҳои инноватсионӣ баррасӣ мешаванд. Афзалиятҳо ва мушкилоти асосие, ки кишварҳо ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои муштарак рӯ ба рӯ мешаванд, баррасӣ шуда, инчунин тавсияҳо оид ба рушди босамари ҳамкориҳои байналмилалӣ илмию техникӣ дар шароити муносири иқтисодӣ баррасӣ мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: ташкилотҳои байналхалқӣ, ҳамкориҳои илмӣ-техникӣ, ҷаҳонишавӣ, кластери инноватсионӣ.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ НАУЧНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИИ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Статья анализирует экономические перспективы и ключевые направления международного научно-технического сотрудничества. Освещается важность таких сотруднических усилий для стимулирования инноваций, улучшения конкурентоспособности и решения глобальных проблем. Рассматриваются различные формы партнерства, включая совместные исследования, обмен технологиями и создание инновационных кластеров. Обсуждаются основные преимущества и вызовы, стоящие перед странами при реализации совместных проектов, а также рекомендации для эффективного развития международного научно-технического сотрудничества в современной экономической среде.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международные организации, научно-техническое сотрудничество, глобализация, инновационный кластер.

THE ROLE OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC ORGANIZATIONS IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL COOPERATION

The article analyzes economic prospects and key areas of international scientific and technical cooperation. Highlights the importance of such collaborative efforts to stimulate innovation, improve competitiveness, and address global challenges. Various forms of partnership are being considered, including joint research, technology exchange and the creation of innovation clusters. The main advantages and challenges facing countries when implementing joint projects are discussed, as well as recommendations for the effective development of international scientific and technical cooperation in the modern economic environment.

KEYWORDS: international organizations, scientific and technical cooperation, globalization, innovation cluster.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмадаминзода Исломиддин* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети молиявию - иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 884 77 01 00.**

Сведения об авторе: *Маъмадаминзода Исломиддин* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 884 77 01 00.**

Information about the author: *Mahmadaminzoda Isломиддин* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992 884 77 01 00.**

ВАЗЪИ МУОСИР ВА ДУРНАМОИ РУШДИ БОЗОРҶОИ ҶАҶОНӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҶОНИШАВӢ

Одинаева Ш.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар соли 2022 нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ бинобар сабаби вазъи мураккаби геосиёсӣ иқтисодӣ, таҳримҳои иқтисодӣ, оқибатҳои бемории сироятии коронавирус ва тағйирёбии иқлим ноустувор боқӣ монд, ки боиси болоравии нархи маҳсулоти энергетикӣ ва озуқа дар бозорҳои ҷаҳонӣ гардиданд.

Агентии байналмилалӣ энергетикӣ дурнамои талабот ба нафтро дар соли 2023 100 ҳазор баррел дар як шабонарӯз зиёд намуда, 101,6 млн. баррел дар як шабонарӯз пешгӯӣ менамояд.

Вазирони кишварҳои аъзои ОПЕК+ квотаи истихроҷи нафтро дар моҳи ноябри соли 2022 дар сатҳи моҳи октябр боқӣ монданд.

Дар баробари ин нархи фьючерсӣ дар моҳи феврал барои нафти навъи Brent дар биржаи Лондони «Айс фьючерс» 2,9 фоиз коҳиш ёфта, 77,03 доллар барои як баррелро ташкил намуд.

Вазорати энергетикаи ИМА дурнамои худро вобаста ба нархи нафти навъи Brent барои солҳои 2022-2023 мутаносибан аз 104,8 доллар то 101,5 доллар ва аз 95,1 доллар то 92 доллар барои як баррел паст намуд.

Вазорати рушди иқтисоди Федератсияи Россия дар дурнамои рушди иқтимоӣ иқтисодии кишвар барои солҳои 2023-2025 содироти нафтро дар варианти базавӣ дар ҳаҷми 250 млн. тонна пешбинӣ намудааст.

Нархи нафт дар дурнамои мазкур дар соли 2023 70,1 доллар барои як баррел, соли 2024 67,5 доллар ва дар соли 2025 65 доллар баҳодихӣ карда шудааст.

Иттиҳоди Аврупо ва давлатҳои ҳафтгона (G7) барои харидории нафти Россия ҳадди болоии нарх 60 доллар барои як баррел қорӣ намуданд, ки ин метавонад ба тағйирёбии нишондиҳандаи дурнамои пешбинишуда таъсири худро расонад.

Инчунин, 19 декабри соли 2022 кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ҳадди болоии нархи газро барои 1 мегаватт соат (МВт/с) 180 евро (тақрибан 2000 доллар барои ҳазор метри мукааб) муқаррар намуданд, ки он аз 15 феввали соли 2023 мавриди амал қарор дода мешавад.

Маҳдудиятҳои қоригардида нисбат ба соҳаи нафту гази Россия тибқи маълумоти Агентии байналмилалӣ энергетикӣ ба коҳишёбии ҳиссаи он дар бозори ҷаҳонӣ энергетикӣ аз 20 фоиз то 13 фоиз дар соли 2030 оварда мерасонад, ки дар натиҷа даромади он 1 трлн. доллар кам мегардад.

Аз рӯи маълумоти Ташкилоти озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милали Муттаҳид (ҶАО) индекси нархҳои озуқаворӣ пас аз баландшавии сатҳи рекордӣ дар моҳи март соли 2022 тамоюли коҳишёбӣ дорад.

Дар соли 2022 индекси нархи ғалладонагиро нисбат ба соли 2021 17,9 фоиз, аз ҷумла нархи гандум 24,8 фоиз ва ҷуворимаққа 15,6 фоиз афзоиш ёфтааст.

Дар моҳи декабри соли 2022 нисбат ба соли 2021 нархи рағғани растанӣ ва ғӯшт мутаносибан 13,9 фоиз ва 10,4 фоиз зиёд шуданд.

Ташкилоти озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милали Муттаҳид дурнамои истеҳсоли ғалладона дар ҷаҳонро дар давраи солҳои 2022-2023-юм 2,7 млрд. тонна пешбинӣ намуд, ки нисбат ба давраи солҳои 2021-2022 57 млн. тонна ё 2 фоиз кам мебошад.

Аз ҷумла, истеҳсоли гандум ва биринҷ дар ҷаҳон дар солҳои 2022-2023 мутаносибан 781,1 млн. тонна ва 512,8 млн. тоннаро ташкил медиҳад, ки нисбат ба солҳои 2021-2022 истеҳсоли гандум 2,9 фоиз зиёд ва биринҷ 12,8 млн. тонна кам мебошад.

Татбиқи саривақтии дастури супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар самти пешгирии

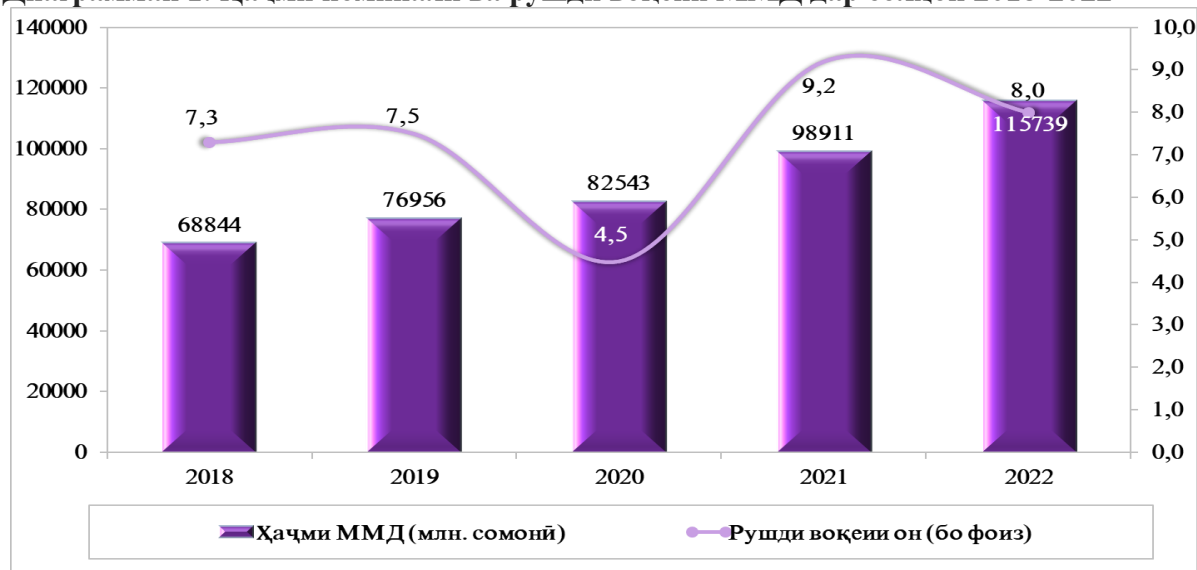
таъсири хавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисоди миллӣ, афзоиш додани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ниёзи мардум, фаъолгардони иқтидорҳои мавҷуда ва ба қор андохтани иқтидорҳои наво, истифодаи самараноки заминҳо ва ҷалби сармояи хориҷӣ имкон дод, ки устувории нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар соли 2022 дар кишвар таъмин гардида, рушди воқеии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 8 фоиз баробар гардад. (ниг. ба диаграммаи 1).

Бояд қайд кард, ки рушди иқтисоди Тоҷикистон дар соли 2022 нишондиҳандаи баландтарин дар байни шарикони асосии тиҷорати кишвар мебошад.

Дар натиҷаи қорбарӣ бо Ҳазинаи Байналмилалӣ Асър ташкилоти мазкур дурнамои худро вобаста ба рушди иқтисоди миллӣ дар соли 2022 бозбинӣ намуда, онро аз 5 фоизи қаблӣ то ба 7,5 фоиз баҳодиҳӣ намуд.

Суръати рушди иқтисодӣ аз ҳисоби зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба андозаи 15,4 фоиз, кишоварзӣ 8 фоиз, боркашонӣ 26,1 фоиз, хизматрасонии пулакӣ 16 фоиз, маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ 11,4 фоиз, гардиши савдо 11,2 фоиз ва мусофиркашонӣ 11,1 фоиз таъмин гардид.

Диаграммаи 1. Ҳаҷми номиналӣ ва рушди воқеии ММД дар солҳои 2018-2022

Сарчашма: Маҷмуаи оморӣ // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе: АОНПҚТ, 2023. – 419с.; - С.305-337.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳарчанд сатҳи рекордии таваррум дар кишварҳои ҷаҳон ба назар расад ҳам, тадбирҳои зиддибуҳронии Ҳукумати мамлакат имкон дод, ки муътадили он дар кишвар нигоҳ дошта шавад.

Тибқи маълумоти пешакии оморӣ болоравии нархҳои маҳсулоти озуқа дар соли 2022 асосан аз ҳисоби баландшавии нархи орди навои якум 2,8 фоиз, шакар 6,2 фоиз, тухм 43,1 фоиз, шир 20,4 фоиз, сабзавот 27,1 фоиз ва биринҷ 9 фоиз ба вучуд омад.

Дар баробари ин нархи маҳсулоти гӯштӣ 0,8 фоиз, рағани растанӣ 12 фоиз, мева 6,9 фоиз ва картошка 17,9 фоиз коҳиш ёфт.

Дар натиҷаи роҳандозии тадбирҳои зарурӣ вобаста ба пешгирии болоравии беасоси нархҳо ва нигоҳдории устувории қурби сомонӣ нисбат ба доллар дар нимсолаи дуюми соли равон пастшавии нархи баъзе маҳсулоти озуқа дар бозорҳои ватанӣ ба назар расид.

Аз ҷумла, дар моҳи декабри соли 2022 нисбат ба моҳи июн нархи орди навои якум 25 фоиз, рағани растанӣ 30 фоиз ва шакар 21,1 фоиз коҳиш ёфт.

Баландшавии нархи маҳсулоти ғайриозуқа бошад дар соли 2022 4 фоизро ташкил дод, ки ин аз ҳисоби болоравии нархи сӯзишвории дизелӣ 11,9 фоиз, маводҳои шустушӯӣ 22,6 фоиз ва маҳсулоти доруворӣ 11,2 фоиз ба миён омад.

Дар баробари ин, нархи бензин 27,9 фоиз ва гази моеъ 27,3 фоиз коҳиш ёфт.

Болоравии арзиши хизматрасонии пулакӣ дар сатҳи 1,9 фоиз аз ҳисоби хизматрасонии тарабхона ва мехмонхонаҳо 5,1 фоиз ва маориф 1,4 фоиз ба миён омадааст.

АДАБИЁТ

1. Маҷмуаи оморӣ // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе: АОНПҚТ, 2023. – 419с.; - С.305-337.
2. Поликанова, Е. Г. Феномен глобализации, разнообразие определений понятия "глобализация" / Е. Г. Поликанова // Международный научно-исследовательский журнал. – 2012. – № 6-2(6). – С. 7-8.
3. Шапошников, А. М. Финансовая глобализация как один из элементов глобализации: теоретический подход и основные проявления / А. М. Шапошников // Академическая публицистика. – 2019. – № 4. – С. 156-166.
4. Карлусов, В. В. Экономическая глобализация в структуре общественной глобализации: к методологии и теории исследования / В. В. Карлусов // 25 лет внешней политике России: Сборник материалов X Конвента РАМИ: в 5 томах, Москва, 08–09 декабря 2016 года. Том 4, Часть 1. – Москва: Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации, 2017. – С. 315-327.

ВАЗӢ МУОСИР ВА ДУРНАМОИ РУШДИ БОЗОРҲОИ ҶАҶОНӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҶОНИШАВӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили вазъи муосир ва дурнамои рушди бозорҳои ҷаҳонӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ бахшида шудааст. Аз ҷумла, қайд карда шудааст, ки дар соли 2022 нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ бинобар сабаби вазъи мураккаби геосиёсӣ иқтисодӣ, таҳримҳои иқтисодӣ, оқибатҳои бемории сироятӣ коронавирус ва тағйирёбии иқлим ноустувор боқӣ монд, ки боиси болоравии нархи маҳсулоти энергетикӣ ва озуқа дар бозорҳои ҷаҳонӣ гардиданд.

КАЛИДВОЖАҶО: иқтисоди ҷаҳон, ҷаҳонишавӣ, бухронҳои минтақавӣ, муносибатҳои берунӣ иқтисодӣ, бемориҳои сироятӣ, тағйирёбии иқлим.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МИРОВЫХ РЫНКОВ В ГЛОБАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Данная статья посвящена анализу современной ситуации и перспектив развития мировых рынков в условиях глобализации. В частности, было отмечено, что в 2022 году цены на мировых рынках оставались нестабильными из-за сложной геополитической и экономической ситуации, экономических санкций, последствий инфекционного заболевания коронавирусом и изменения климата, что привело к росту цен. энергоносителей и продуктов питания на мировых рынках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мировая экономика, глобализация, региональные кризисы, внешнеэкономические связи, инфекционные заболевания, изменение климата.

CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF WORLD MARKETS IN A GLOBAL CONDITION

This article is devoted to the analysis of the current situation and prospects for the development of world markets in the context of globalization. In particular, it was noted that in 2022, prices on world markets remained unstable due to the difficult geopolitical and economic situation, economic sanctions, the consequences of the coronavirus infectious disease and climate change, which led to rising prices. energy and food products on world markets.

KEYWORDS: world economy, globalization, regional crises, foreign economic relations, infectious diseases, climate change.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Одинаева Шабнам Халиловна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети молиявӣ - иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 171 71 00 07.

Сведения об авторе: *Одинаева Шабнам Халиловна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 171 71 00 07.

Information about the author: *Odinaeva Shabnam Khalilovna* - Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Finance and Economics. Phone: +992 171 71 00 07.

ҲУҚУҚ – ПРАВО

ТАЪМИНИ КРИМИНАЛИСТӢ БАРОИ ТАШКИЛИ ҲАМКОРИИ МУФАТТИШ ВА ВОҲИДӢОИ ОПЕРАТИВӢ – ҶУСТУҶӢӢӢ ҲАНГОМИ ОШКОР ВА ТАФТИШИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУҲАДДИР

Эгамов М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Имрӯз ҷиноятҳои хавфноктарине, ки ҳам ба ҷомеа ва ҳам ба давлат таҳдид намуда, ба онҳо зарари калон мерасонанд, ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва ҳаммонанди онҳо мебошанд.

Бояд қайд кард, ки истифодаи ғайриқонунии маводи муҳаддир ё моддаҳои, ки дорои маводи муҳаддир мебошанд, ба шахрвандон таъсири манфӣ мерасонад.

Аз ҷумла, ҷанбаҳои зерини таъсири болоро метавон қайд кард: таназзули шахсият, паст шудани потенциали зехнӣ, тағйирёбии генофонди мутатсия, инчунин паст шудани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ, ки минбаъд боиси содир намудани ҷиноятҳои зехнӣ мегардад.

Ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар (минбаъд - МҒМН) торафт васеъ паҳн шуда, на танҳо ба вазъияти ҷинояткории кишвар, балки ба вазъи маънавию равонии ҷомеа, иқтисодиёт ва сиёсат бевосита таъсир мерасонад.

Масъалаҳои муқовимати давлатӣ ба муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ низ аҳаммияти худро гум намекунанд, баҳусус дар шароити такмили тарзҳои ин гуна фаъолияти ғайриқонунии ҷинояткорон, ба вучуд омадани шаклҳои нави бетаъсис ва беном пардохт ва паҳнкунии воситаҳои нашъадор.

Ин самти фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ барои ҷомеа ва давлат муҳим аст. Албатта, мақомоти қорҳои дохилӣ ҳамчун субъекти асосии мубориза бар зидди ҷинояткорӣ яке аз вазифаҳои аввалиндараҷа - мубориза бар зидди ҷиноятҳо дар соҳаи муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропиро таъкид мекунанд.

Дар навбати худ, ин самти фаъолият бисёрҷанба буда, омӯхтан ва такмили усулҳои тафтиш ва ошкор кардани ин намуди ҷиноятҳоро тақозо менамояд.

Мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд “бо замон қарор гиранд”, технологияҳои муосири иттилоотиро аз худ намуда, усулу тарзҳои мувофиқи мубориза бар зидди намудҳои нави ҷиноятҳоро қорқард намуда, ин усулу тарзҳоро дар фаъолияти касбии худ фаъолна истифода баранд.

Муқовимати самаранок ба муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ, ки бо шакли махфиёна анҷом дода мешаванд, танҳо тавассути ҳамкории касбии муфаттиш ва воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ имконпазир аст.

Чунин ҳамкории мутақобила тавассути роҳҳои таъмини криминалистии фаъолияти муфаттиш ва қорқанди оперативӣ оид ба пешгирӣ, рафъ, ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи қорқанди ғайриқонунии маводи муҳаддир ташкил қарда мешавад.

Таъмини криминалистӣ дар омодагии доимӣ ба истифодаи донишҳои криминалистӣ дар ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо ифода меёбад.

Нисбат ба ҷиноятҳо дар соҳаи муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ ин омодагии қорқандони оперативӣ, муфаттишон ва мутахассисон – криминалистон барои пешгирӣ, ошкор, огоҳонидан ва тафтиши фаъолиятҳои марбут ба тайёр қорқанд, нигоҳдорӣ, қорқанди ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ, ки дар аксари мавридҳо намуди ҷинояти муташаккиро мегардад.

Шаклҳои ҳамкории мутақобила ҳамчун тарзҳои фаъолияти ҳамоҳангшудаи муфаттиш ва мақомоти тафтишот дар ҳалли ариза ва хабарҳо дар қорқанди ҷиноятҳо ва қорқандони тафтишот аз рӯи қорқандаҳои ҷиноятӣ фаҳмида мешаванд.

Шаклҳо ба муурофиавӣ ва ташкилӣ тақсими мешаванд. Шаклҳои муурофиавӣ ҳамчун муносибатҳои фаҳмида мешаванд, ки дар ҷараёни татбиқи меъёрҳои муурофиавии ҷинойтӣ ба вучуд омада, асос ва тартиби ҳамкории муфаттиш ва мақомоти таҳқиқро муқаррар менамоянд.

Шаклҳои ташкилӣ дар санадҳои меъёрии идоравӣ пешбинӣ гардида, аз ҳамкории муфаттиш бо намоёндагони дигар сохторҳои мақомоти қорҳои дохилӣ ҷӣ дар парвандаи ҷинойтӣ ва ҷӣ берун аз доираи он иборатанд. Чунин ҳамкориро дохилидоравӣ низ меноманд.

А.С. Князков таснифи васеи шаклҳои ҳамкории тафтишот ва мақомоти амаликунандаи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯиро пешниҳод намуд:

- дар асоси мувофиқати (алоҳидаи) амалҳо: банақшагирии муштарақ, иштирок дар амали тафтишӣ, мубодилаи мутақобилаи иттилооти мавҷуда; алоҳида иҷро намудани амалҳо, масалан, гузаронидани кофтуковҳои якҷоя аз тарафи муфаттиш ва дигаре аз тарафи қорманди оперативӣ;

- дар асоси ҳамзамон (гуногунвақтӣ) иҷрои амалҳо: ҳамзамон (амалиёти тактикӣ) ва гуногунвақтӣ, масалан, иҷрои супориши муфаттиш аз ҷониби қорманди оперативӣ;

- дар асоси иҷрои ҳамон як амалҳо, масалан, гузаронидани пурсиш;

- дар асоси дараҷаи хавфи тактикӣ (қамтар ҳангоми истифодаи шакли ҳамқорихо ба монанди амали якҷояи тафтишӣ, бештар ҳангоми гузаронидани амали тафтишӣ, ки яке аз онҳо муфаттиш ва дигаре аз ҷониби қорманди оперативӣ анҷом дода мешавад);

- аз рӯйи хусусияти амалҳои, ки дар асоси ҳамқорӣ қарор доранд: ташкилӣ (банақшагирии якҷоя); тактикӣ (бо ҳам гузаронидани амали тафтишӣ);

- дар асоси имқони мубодилаи иттилооти гирифташуда (маҳдуд ҳангоми татбиқи чунин шакл ба монанди додани дастур оид ба гузаронидани қорабинҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва васеъ - ҳангоми мубодилаи маълумоти далелӣ ва роҳнамоӣ, ки дар рафти гузаронидани як амали тафтишӣ аз ҷониби муфаттиш ба даст омадааст ва дигаре аз ҷониби қорманди оперативӣ);

- дар асоси имқониятҳои таבודули баъзе навҳои маълумот: васеъ ҳангоми мубодилаи маълумот дар бораи шахси айбдоршаванда ва маҳдуд ҳангоми мубодилаи маълумот дар бораи алоқаҳои онҳо;

- дар асоси татбиқи принципи муттасилии ҳамқорӣ: муваққатӣ ва доимӣ (масалан, гурӯҳи оперативӣ-тафтишотӣ).

Мо ба таснифоти пешниҳодшуда, ки имқониятҳои васеи ҳамкории воҳидҳои тафтишотӣ ва оперативӣ-ҷустуҷӯиро барои ҳалли масъалаҳои қушода ва тафтиши ҷинойтҳо инъикос менамояд, розӣ шуда метавонем.

Ба назари мо, мавқеи С.И. Земтсов низ қолиб аст, ки барои муваффақияти тафтишот ҳамкории мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар ҳалли муштарақ, мувозӣ ё пайдарпайи вазифаҳои тактикий зерин сурат мегирад (терминологияи В.Е. Корнухов):

1) қамъоварӣ ва сабти маълумоти ибтидоӣ;

2) санҷиши шубҳа;

3) исбот қардани гуноҳ;

4) ҳамқории мувозӣ

Яъне, шаклҳои ҳамқорӣ бевосита ба вазифаҳои тактикий, ки дар рафти тафтиш ба миён меоянд, вобаста аст.

Гузаронидани қорабинҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ (минбаъд – ҚОҚ) ва ба муфаттиш додани натиҷаҳои онҳо тавассути ташкили ҳамқории байни муфаттиш ва қорманди оперативӣ таъмин қарда мешавад.

Таҳлили амалияи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва тафтишӣ нишон медиҳад, ки аксари парвандаҳои ҷинойтии марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар пас аз анҷом додани маҷмуи қорабинҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ оғоз қарда мешаванд, ки ин

махфӣ будани фаъолияти паҳнкунандагон ва сатҳи баланди ташкили фаъолияти ҷиноӣ дар гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир вобаста аст.

Мувофиқи қонунгузори мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ мақомоти тафтишоти пешакӣ бояд мавҷудияти маълумоти кофиро, бо нишон додани аломатҳои ҷиноят муқаррар кунанд.

Тарзи самараноки ошкор ва бақайдгирии аломатҳои таркиби ҷиноят ин гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ мебошанд, ки бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ» ба танзим дароварда мешавад.

Ин санади меъёрии ҳуқуқӣ низоми кафолатҳои қонуният, эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, инчунин принципҳои таъмини қонунии ошкор, зикр кардан ва гирифтани маълумотро дар бораи ҷиноятҳо таъмин менамояд.

Ҳамкори муфаттиш бо воҳидҳои оперативӣ дар марҳилаи тафтишоти пешакӣ, ба андешаи мо, дар ду шакл – ҳамроҳии оперативӣ ва фаъолияти муштарак дар ҳайати гурӯҳи тафтишотӣ ва оперативӣ амалӣ мегардад.

Ҳамроҳии оперативӣ аз ҷониби кормандони оперативӣ тавассути кумак ба муфаттиш дар анҷом додани амали алоҳидаи тафтишӣ, ки барои ба даст овардани далелҳои кирдорҳои ҷиноятии шахсон ва муқаррар намудани тамоми ҳолатҳои муомилоти нашъаовар нигаронида шудааст. Илова бар ин, ҳамроҳии оперативӣ метавонад дар таъмини иштироки шахсон дар амали тафтишӣ, яъне ҳозир шудани гумонбаршудагон ва шохидон ифода карда шавад. Гурӯҳи тафтишотӣ-оперативӣ (минбаъд - ГТО) ташаккули ташкилии шахс аз байни воҳидҳои гуногун барои фаъолияти якҷояи ҳамоҳангшуда оид ба тафтиши парвандаи ҷиноятӣ бо роҳбарии шахсе, ки тафтиши пешакиро мебарад. Гурӯҳи тафтишотӣ-оперативӣ бо мавҷудияти ҳайати муқарраршудаи иштирокчиёни тафтиши намуди муайяни ҷиноят, муносибатҳои муқарраршуда ва таҷрибаи дар ин самт тавсиф карда мешавад.

Таъсиси гурӯҳи тафтишотӣ ва оперативӣ оид ба ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир бо иштироки кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ки ба ин намуди ҷиноят тахассус доранд, бо самаранокии худ фарқ мекунад.

Салоҳияти муфаттиш ва кормандони оперативӣ, донишмандони усулҳои тафтиши ин намуди ҷиноят ба мо имкон медиҳад, ки амалҳои тафтишӣ ва чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ пурра, оқилона ва самаранок амалӣ гардонидани шаванд.

Дар мавриди шакли ғайримурофиавии ҳамкори мутақобила бошад, ҳамкори зичи муфаттиши парвандаи ҷиноятӣ ва кормандони оперативӣ, ки маҷмуи чорабиниҳои оперативӣ – ҷустуҷӯӣро анҷом медиҳанд, бо сифати баланд гузаронидани амали тафтишӣ – интихоби дурусти ҷой ва вақти гузаронидани онҳо мусоидат мекунад, муайян намудани доираи шахсоне, ки ба гурӯҳи ҷиноятӣ шомиланд, ошкор ва ба қайд гирифтани пайҳои марбут ба ҷинояти тафтишшаванда.

Кори дурусти муфаттиш ва кормандони оперативӣ ба мо имкон медиҳад, ки имконияти ҷинояткоронро барои аз пайҳои ҷиноят ва маводи муҳаддир халос кардан ба ҳадди ақал кам кунем.

Ҳамин тариқ, дар фаъолияти амалӣ аксар вақт кӯшишҳои ҷинояткорон барои нест кардани пайҳои ҷиноят ба назар мерасанд, масалан: шустани маводи муҳаддир, фуру бурдани пулҳои бақайдгирифташуда, нобуд кардани маълумот дар таҷҳизоти компютерӣ (ҳам нобудсозии ҷисмонии дискҳои сахт ва ғайра) усулҳои мураккаб - масалан, демагнитизатсияи дискҳои сахт ё нобуд кардани иттилоот бо истифода аз усулҳои нармафзор ва ғайра).

Аз ин ҷиҳат, мушкilotи тафтиши ин намуди ҷиноят асосан бо имконнопазирии истифодаи усулҳои анъанавии криминалистӣ ва усулҳои фош кардани ҷинояткорон алоқаманд аст. Масалан, истифодаи чунин чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ҳамчун харидории санҷишии оперативӣ бо усули бидуни тамоси фуруши маводи муҳаддир натиҷаи дилхоҳ намедиҳад.

Бояд зикр намуд, ки муайян намудани ҳамаи иштирокчиёни содирнамудаи чиноят ва муваффақияти тафтишоти чиноятӣ аз ҳамкориҳои мунтазам ба роҳ мондашуда дар қараёни амали тафтишии ибтидоӣ дар ҷойи ҳодиса вобаста аст.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. www.mmk.tj
2. Кодекси чиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 сентябри соли 1998, таҳти № 574. www.mmk.tj
3. Кодекси муҳофизатӣ-чиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 апрели соли 2010, таҳти № 564. www.mmk.tj
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти оперативӣ – ҷустуҷӯӣ” аз 25 март соли 2011, № 687. www.mmk.tj
5. Хамидуллин Р. С. Криминалистическое обеспечение противодействия незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ, осуществляемому в криптовалюте с использованием технологий «blockchain» // Технологии XXI века в юриспруденции: сб. материалов IV международ. науч.-практ. конф. Екатеринбург, 2022. С. 52–58.
6. Бессонов А. А. К вопросу о задачах предварительного расследования // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. 2018. № 13.
7. Князьков А. С., Польшерт А. В. Взаимодействие следователя как элемент организации криминалистической деятельности следователя по делам о незаконном сбыте наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей // Вестник Томского государственного университета. 2017. № 415.
8. Земцов С. И. Средства решения тактической задачи «Сбор и фиксация исходной информации» при расследовании незаконного наркопроизводства: материалы криминалистических чтений (Барнаул, 24 ноября 2022 г.) / под ред. О. В. Кругликовой. Барнаул: Барнаульский юрид. ин-т МВД России, 2022. С. 32–33.
9. Осипенко А. Л., Миненко П. В. Оперативно-розыскное противодействие незаконному обороту наркотических средств, совершаемому с использованием телекоммуникационных устройств // Вестник ВИ МВД России. 2014. № 1.
10. Давыдов В. О. Незаконный оборот наркотических средств, психотропных и сильнодействующих веществ, совершаемый с использованием технологий дистанционной коммуникации: новые преступные способы // Всероссийский криминологический журнал. 2022. Т. 16. № 4. С. 512–521.
11. Морозов А. В. К вопросу о характеристике современной организованной наркопреступности // Актуальные проблемы противодействия наркотрафику на современном этапе: материалы международ. Уральского юридического института МВД России науч.-практ. семинара (4–5 апреля 2019 г.) / отв. ред. Н. Н. Цуканов. Красноярск: СибУОИ МВД России, 2019. С. 8–13.
12. Хамидуллин Р.С. Обеспечение национальной безопасности путем противодействия преступлениям, связанным с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, совершаемым с использованием информационно-телекоммуникационных технологий // Вестник Уральского юридического института МВД России. 2022. № 1 (33). С. 93–98.

ТАЪМИНИ КРИМИНАЛИСТӢ БАРОИ ТАШКИЛИ ҲАМКОРИИ МУФАТТИШ ВА ВОҲИДӢОИ ОПЕРАТИВӢ – ҶУСТУҶӢӢӢ ҲАНГОМИ ОШКОР ВА ТАФТИШИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУҲАДДИР

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои ташкили ҳамкории муфаттиш ва қормандони воҳидҳои оперативӣ – ҷустуҷӯӣ дар ошкор ва тафтиши чиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар баррасӣ қарда мешавад. Шаклҳои самарабахши ҳамкории воҳидҳои тафтишотӣ ва оперативӣ – ҷустуҷӯӣ барои ошкор ва рафъи онҳо дар шароити муосир баррасӣ қарда шудаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: тафтишот, муомилоти ғайриқонуни, муфаттиш, чиноят.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ И ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ В ХОДЕ РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

В статье рассмотрены особенности организации взаимодействия следователя и сотрудников оперативно-розыскных подразделений в раскрытии и расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств. Рассмотрены наиболее эффективные формы взаимодействия следственных и оперативно-розыскных подразделений по их выявлению и пресечению в современных условиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: расследование, международные отношения, следователь, преступление.

FORENSICAL SUPPORT FOR THE ORGANIZATION OF INTERACTION OF THE INVESTIGATOR AND OPERATIVE SEARCH UNITS DURING THE DISCLOSURE AND INVESTIGATION OF ILLEGAL DRUG TRAFFICKING

The article examines the features of organizing interaction between an investigator and employees of operational investigative units in solving and investigating crimes related to illegal drug trafficking. The most effective forms of interaction between investigative and operational search units to identify and suppress them in modern conditions are considered.

KEYWORDS: investigation, international relations, investigator, crime.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Эгамов Муборакишоҳ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Эгамов Муборакишоҳ* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Information about the author: *Egamov Muborakshoh* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАССМОТРЕНИЕ И РАЗРЕШЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ДЕЛ В СУДЕ

Каландаров Р.Н.

Таджикский национальный университет

Современные технологии оказывают значительное влияние на все сферы жизни, включая правосудие. В условиях стремительного развития информационных технологий судебная система сталкивается с необходимостью адаптации к новым условиям и требованиям общества.

Административное судопроизводство, призванное обеспечивать защиту прав и законных интересов граждан и организаций от неправомерных действий государственных органов, сталкивается с возрастающей нагрузкой и необходимостью повышения эффективности. Современные информационные технологии предоставляют значительный потенциал для оптимизации всех этапов процесса – от подачи заявления до исполнения решения. Однако внедрение технологий требует тщательного анализа как преимуществ, так и потенциальных рисков.

1. Положительное влияние современных технологий.

1.1. Увеличение эффективности и скорости судопроизводства:

- Электронное делопроизводство: Переход на электронный документооборот существенно сокращает временные затраты на подготовку, передачу и хранение документов. Автоматизированные системы позволяют оперативно обрабатывать заявления, уведомления, и другие процессуальные документы, что ускоряет рассмотрение дел.

- Система электронного судопроизводства (ЭС): ЭС позволяет участникам процесса подавать и получать документы в электронном виде, отслеживать ход дела онлайн, участвовать в видеоконференциях, что особенно актуально для удаленных регионов и лиц с ограниченными возможностями.

- Автоматизированный анализ данных: Применение аналитических инструментов на основе Big Data позволяет судам выявлять закономерности в рассмотрении дел, прогнозировать нагрузку и оптимизировать распределение дел между судьями.

1.2. Повышение доступности правосудия:

- Онлайн-порталы и мобильные приложения: Предоставление доступа к информации о судопроизводстве, судебной практике и законодательству через интернет-порталы и мобильные приложения расширяет возможности граждан и организаций для получения юридической помощи и участия в судебных процессах.

- Упрощение процедуры подачи заявлений: Электронная подача заявлений значительно упрощает процедуру обращения в суд, избавляя граждан от необходимости личного визита и длительного ожидания.

- Удаленное участие в судебных заседаниях: Видеоконференцсвязь позволяет участникам процесса участвовать в заседаниях дистанционно, что особенно важно для лиц с ограниченными возможностями передвижения или проживающих в отдаленных районах.

1.3. Повышение прозрачности и открытости судопроизводства:

- Публикация судебных решений в открытом доступе: Размещение судебных решений в сети Интернет способствует повышению прозрачности судопроизводства и позволяет участникам процесса, а также общественности контролировать работу судов.

- Возможность онлайн-трансляций судебных заседаний: Прямые трансляции судебных заседаний (в рамках законодательных ограничений) обеспечивают открытость и публичность процесса, способствуя формированию доверия к судебной системе.

2. Вызовы и риски, связанные с внедрением технологий.

2.1. Информационная безопасность:

- Защита от кибератак: Электронные системы судов являются потенциальной мишенью для кибератак, что может привести к утечке конфиденциальной информации, нарушению работы системы и подрыву доверия к судебной системе.

- Обеспечение конфиденциальности данных: Обработка персональных данных требует соблюдения строгих требований законодательства о защите информации. Необходимо внедрять надежные системы шифрования и контроля доступа.

2.2. Цифровое неравенство:

- Доступ к технологиям: Не все граждане имеют равный доступ к современным информационным технологиям, что может ограничить их возможности для участия в электронном судопроизводстве.

- Цифровая грамотность: Необходимо обеспечивать обучение граждан и представителей юридических профессий работе с электронными системами и онлайн-сервисами.

2.3. Правовое регулирование:

- Адаптация законодательства: Законодательство должно быть адаптировано к новым реалиям цифрового судопроизводства, обеспечивая правовую определенность и защиту прав участников процесса.

- Ответственность за использование технологий: Необходимо определить порядок ответственности за нарушения, связанные с использованием информационных технологий в судопроизводстве.

3. Искусственный интеллект и Big Data в административном судопроизводстве.

Применение ИИ и Big Data может значительно повысить эффективность работы судов. ИИ может быть использован для автоматизации рутинных задач, анализа больших объемов данных для выявления тенденций и прогнозирования исходов дел, а также для поддержки принятия решений судьями. Однако, важно учитывать этические и правовые аспекты применения ИИ в судебной практике, обеспечивая объективность и беспристрастность.

Приводим несколько примеров использования этих технологий в рассмотрении и разрешении административных дел:

1. Прогнозирование исхода дел.

Исследования показывают, что ИИ может быть использован для анализа исторических данных о судебных делах, чтобы предсказать вероятный исход новых дел. Например, система может учитывать такие факторы, как тип дела, судья, рассматривающий дело, и предыдущие решения по аналогичным делам. Это позволяет адвокатам и судьям более эффективно планировать свои действия.

Пример: В проекте "CaseCrunch" в Великобритании ИИ был обучен на данных из 8000 дел, и в результате его предсказания о вероятности выигрыша дела совпадали с решениями судей в 86% случаев.

2. Автоматизация обработки документов

Использование ИИ для автоматизации обработки юридических документов позволяет значительно сократить время, необходимое для анализа и подготовки материалов. Системы могут автоматически извлекать ключевую информацию из документов, таких как даты, имена сторон и юридические ссылки.

Пример: В США система "ROSS Intelligence" использует ИИ для анализа юридических документов и предоставления адвокатам ответов на их вопросы, что значительно ускоряет процесс подготовки к судебным заседаниям.

3. Анализ больших данных для выявления паттернов

Анализ больших данных позволяет выявлять паттерны и тенденции в судебной практике, что может помочь в разработке более эффективных стратегий ведения дел. Это может включать анализ данных о том, какие аргументы приводят к успеху в определенных типах дел.

Пример: Исследование, проведенное в Нидерландах, показало, что анализ данных о судебных делах позволил выявить ключевые факторы, влияющие на решение судей в административных делах, что помогло адвокатам лучше готовиться к процессам.

4. Упрощение доступа к правосудию

Платформы, использующие ИИ и Big Data, могут помочь гражданам легче находить информацию о своих правах и процедурах, а также предоставлять автоматизированные рекомендации по подаче жалоб и исков.

Пример: Платформа "DoNotPay" в США использует ИИ для помощи пользователям в подаче исков и жалоб, а также в автоматизации процессов, таких как оспаривание штрафов за парковку. Это упрощает доступ к правосудию для широкой аудитории.

5. Мониторинг и оценка судебной практики

Использование ИИ для анализа судебных решений и выявления тенденций в правоприменительной практике может помочь в оценке эффективности работы судебной системы и выявлении областей, требующих улучшения.

Пример: В некоторых странах разрабатываются системы, которые анализируют судебные решения на предмет их согласованности и справедливости, что позволяет выявлять возможные предвзятости в судебной практике.

Применение ИИ и Big Data в судебной системе имеет огромный потенциал для повышения эффективности, доступности и справедливости правосудия. Тем не менее, важно учитывать этические и правовые аспекты, связанные с использованием этих технологий, чтобы обеспечить защиту прав граждан и сохранить доверие к судебной системе.

Современные технологии открывают новые возможности для повышения эффективности, доступности и прозрачности административного судопроизводства. Однако, успешная цифровизация требует решения ряда вызовов, связанных с информационной безопасностью, цифровым неравенством и правовым регулированием. Дальнейшее развитие электронного правосудия должно основываться на взвешенном подходе, учитывающем как преимущества технологий, так и потенциальные риски, с приоритетом на защиту прав и законных интересов всех участников процесса. Необходимы дальнейшие исследования в области применения ИИ и Big Data в судебной практике, а также разработка эффективных механизмов обеспечения цифровой грамотности населения и повышения кибербезопасности судебных систем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кузнецов, А. В. (2020). Электронное правосудие: достижения и проблемы. *Право и безопасность*, 2(1), 45-57.
2. Смирнов, И. Н. (2019). Влияние информационных технологий на судебную практику. *Журнал российского права*, 7(4), 23-34.
3. Иванова, М. Ю. (2021). Современные технологии в судебной системе: возможности и риски. *Право и технологии*, 3(2), 67-78.
4. Петров, В. С. (2022). Автоматизация судебных процессов: мировой опыт и российская практика. *Вестник юридической науки*, 5(3), 12-21.
5. Баранов, Д. Е. (2020). Защита данных в электронном правосудии: проблемы и решения. *Информационные технологии в праве*, 4(1), 34-45.

ТАЪСИРИ ТЕХНОЛОГИЯИ ЗАМОНАВЌ ДАР БАРАСАЌ ВА ҲАЛЛИ ПАРВАНДАҲОИ МАЪМУРЌ ДАР СУД

Дар мақолаи мазкур таъсири рақамисозӣ ба баррасӣ ва ҳалли парвандаҳои маъмурӣ дар суд бо назардошти ҳам ҷанбаҳои мусбат (баланд бардоштани самаранокӣ, дастрасӣ ва шаффофият) ва мушкилот (хатарҳо барои амнияти иттилоотӣ, нобаробарии рақамӣ, зарурати танзими ҳуқуқӣ) таҳлил шудааст. Таҳлил ба омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ ва таҷрибаи Русия асос ёфтааст.

КАЛИДВОЖАҲО: идоракунии сабтҳои электронӣ, муҳофизати судии электронӣ, амнияти иттилоотӣ, нобаробарии рақамӣ, зехни сунъӣ.

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАССМОТРЕНИЕ И РАЗРЕШЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ДЕЛ В СУДЕ

Данная статья анализирует влияние цифровизации на рассмотрение и разрешение административных дел в суде, рассматривая как положительные аспекты (увеличение эффективности, доступности и прозрачности), так и вызовы (риски для информационной безопасности, цифровое неравенство, необходимость правового регулирования). Анализ основан на изучении международного опыта и российской практики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: электронное делопроизводство, Электронное судопроизводство, информационная безопасность, цифровое неравенство, искусственный интеллект.

IMPACT OF MODERN TECHNOLOGIES ON THE CONSIDERATION AND RESOLUTION OF ADMINISTRATIVE CASES IN COURT

This article analyzes the impact of digitalization on the consideration and resolution of administrative cases in court, examining both the positive aspects (increased efficiency, accessibility, and transparency) and the challenges (risks to information security, digital inequality, and the need for legal regulation). The analysis is based on the study of international experience and Russian practice.

KEYWORDS: electronic document management, Electronic court proceedings, information security, digital inequality, artificial intelligence.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қаландаров Р.Н.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **555527676**.

Сведения об авторе: *Каландаров Р.Н.* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **555527676**.

Information about the author: *Qalandarov R.N.* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **555527676**.

АСОСИ ЭЪТИРОФИ ДАЛЕЛҲОИ ҒАЙРИҚОБИЛИ ҚАБУЛ ДАР МУРОФИАИ ЧИНОЯТӢ

Абдурашиди А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таъиноти ошкоршудаи институти қобили қабул будани далелҳо имкон медиҳад, ки муайян карда шавад, ки қонунгузор барои чӣ системаи васеи талаботи шакли муурофиявии далелҳоро муқаррар кардааст. Фаҳмидани таъиноти қобили қабул будани далелҳо зарур аст, зеро он дар субъекти далелҳо идеологияи муайянеро ташкил медиҳад, ки бо он ӯ ба ҳалли масъалаҳои қобили қабул будани далелҳое, ки дар амал ба миён меоянд, муносибат мекунад.

Аммо барои қабули қарор нисбати далели мушаххас танҳо фаҳмидани таъиноти иҷозатдодашуда кофӣ нест, мавҷудияти асоси дахлдор зарур аст.

Аз нуқтаи назари забони русӣ, дар зери мафҳуми асос фаҳмида мешавад: "сабаби воқеъ, сабаби кофӣ, ки чизро возеҳ мекунад [1, с. 451]"; "шарти зарурӣ [2, с. 266]"; "он чизе, ки ядрои чизро ташкил медиҳад" [3, с. 122].

Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор пешравиҳоро дар самти маҳдуд намудани ғайриқобили қабул дорад. Мутобиқи қисми 1 моддаи 88.1 КМҶ ҚТ далелҳо ғайриқобили қабул ҳисобида мешаванд, агар онҳо бо вайрон кардани талаботи Кодекси мазкур бо роҳи маҳрум кардан ё маҳдуд кардани ҳуқуқҳои иштирокчиёни муурофияи чиноятӣ, ки бо қонун қарор дода шудаанд, вайрон кардани тартиби ҷамъовариҳои далелҳо ё дигар қоидаҳои муурофияи чиноятӣ ҳангоми пешбурди тосудӣ ё муҳокимаи судии парванда ба даст оварда шуда, ба саҳеҳияти маълумотҳои воқеии бадастовардашуда таъсир расонида бошанд ё имкони таъсиррасонӣ дошта бошанд, аз ҷумла бо:

- истифодаи шиканча, муносибати бераҳмона, зӯрварӣ, таҳдид, фиреб ё дигар кирдори ғайриқонунӣ;

- истифодаи гумроҳшавӣ, ки дар натиҷаи нафаҳмонидан, нопурра ё нодуруст фаҳмонидани ҳуқуқ ва уҳдадорихоии иштирокчиҳои муурофияи чиноятӣ ба миён омадааст;

- гузаронидани амали муурофиявӣ аз ҷониби шахсе, ки ҳуқуқи анҷом додани пешбурдро бо парвандаи чиноятӣ мазкур надошт;

- гузаронидани амали муурофиявӣ бо иштироки шахсе, ки бояд рад карда мешуд;

- ба таври ҷиддӣ вайрон кардани тартиби гузаронидани амали муурофиявӣ;

- ба даст овардани маълумот аз сарчашмаи номаълум ё сарчашмаи дигаре, ки дар муурофияи чиноятӣ муайян кардани он ғайриимкон аст;

- истифода бурдани усулҳои хилофи донишҳои муосири илмӣ ҳангоми иҷботкунӣ.

Ҳар як нафаре, ки боиси ҷамъовариҳои далел бо роҳи ғайриқонуни мегардад, нисбати ӯ чорачӯӣ карда мешавад. Прокурорҳо вазифадоранд, ки ҳангоми ошкор намудани ҳолатҳои истифодаи шиканча дар рафти пешбурди таҳқиқ ва тафтиши пешакӣ ва ба ин васила ба даст овардани далелҳои исботи айбдорӣ нисбат ба шахсони масъул чораҳои бо қонун пешбинигардидаро дар доираи салоҳияти худ татбиқ намоянд, аз он ҷумла ҳангоми набудани далелҳо, ки гуноҳи гумонбаршуда, айбдоршавандаро дар содир намудани чиноят зери шубҳа мегузорад ва ё далели исботи гуноҳи ӯ чой надорад, новобаста аз он, ки таҳқиқбаранда ва муфаттиш тафтишотро ба итмом расонидааст ва прокурор фикри айбдоркуниро тасдиқ карда, парвандаро ба суд ирсол намудааст, чун ҳолати дағалона вайрон намудани талаботи қонун доништа шуда, нисбат ба шахсони гунаҳгор чораандешӣ намоянд [4, с. 436].

Масалан, агар шумо ба қонунгузориҳои ФР мууроҷиат кунед, Шумо мебинед, ки асоси эътирофи далел вайрон кардани талаботи қонун аст. Ҳамин тавр, тибқи қисми 2 моддаи 50 Конститутсияи Федератсияи Русия: "ҳангоми татбиқи адолат истифодаи далелҳои бо вайрон кардани қонуни федералӣ гирифташуда иҷозат дода намешавад". Бо рушди вазъи конститутсионӣ, дар қисми 1 моддаи 75 КМҶ ФР мустаҳкам карда мешавад, далелҳои бо

вайрон кардани қонун гирифташуда бе қувваи ҳуқуқӣ эътироф карда мешаванд ва наметавонанд ба асоси айбдоркунӣ гузошта шаванд ва инчунин барои исботи ҳолатҳои дар моддаи 73 КМЧ ФР номбаршуда истифода шаванд, ки ин меъёрҳо монандиро бо тахрири пешинаи моддаи 88 КМЧ ҚТ доранд.

Масъалаи асосии баҳсбарангез ин аст, ки оё ягон қонуншиканӣ эътирофи далелро ғайриқобили қабул ба ҳисоб мегирад?

Бояд қайд кард, ки ҳанӯз пеш аз қабули КМЧ ФР, ассотсиатсияи ҳуқуқшиносони Амрико ба ин масъала тавачҷух зоҳир карда, қонуни асосии мурофиавии ҷиноятӣ Русияро арзёбӣ карданд.

Дар ҳулосаи худ вай таъкид кард, ки агар қоида дар бораи истисно кардани далелҳо қабул карда шавад, он бояд муайянтар бошад.

Бо вучуди ин, лоихаи КМЧ ФР дар ин қисм бетағйир монд, бинобар ин баъзе муаллифон бе асос бар ин назаранд, ки КМЧ ФР танҳо талаботи императивиро пешбинӣ кардааст (моддаи 75 КМЧ ФР), ки ба арзёбии ин ё он вайронкунӣ имкон намедиҳад. "Ин маънои онро дорад, - менависад В.И. Зажитский, - барои эътироф кардани далелҳо ғайриқобили қабул будан далели гирифтани онҳо ё мустаҳкам кардани онҳо бо вайрон кардани талаботи қонун кофӣ аст [6, с. 46].

Лаҳзаи дигари манфии мавқеи мавриди назар дар кори А. Д. Бойков нишон дода шудааст. Бо танқиди КМЧ амалкунандаи Федератсияи Русия ва амалияи истифодаи он дар кори худ, ӯ изҳор дошт, ки меъёри Конститутсияи Федератсияи Русия (қисми 2 моддаи 50) аз ҷониби судяҳо худсарона шарҳ дода мешавад: ба назар мерасад, ки ин меъёр барои таъмини ҳуқуқҳои шахс ва талаботи принципи қонуният пешбинӣ шудааст, аммо дар амал, дар акси ҳол, ҳатогихои хурд ва ҳатогихои тафтишоти пешакӣ истифода мешаванд, то далелҳои ҷамъоваришударо бадном кунанд, онҳоро ғайриқобили қабул гардонанд... Ҳангоми арзёбии "вайронкунии қонун" КМЧ барои судя ягон маҳдудият пешбинӣ накардааст [8, с. 104]. Олим ба ҳулосае меояд, ки меъёри ғайриқобили қабул будани далелҳо бе нишон додани хусусияти вайронкунӣ барои баровардани ҳукмҳои шубҳаноки сафедкунӣ заминаи иловагӣ мебошад. Дар ҳақиқат, бо муроҷиат ба КМЧ ФР мушоҳида кардан мумкин аст, ки қоидаҳои дақиқи баҳодиҳии далелҳо аз нуқтаи назари қобили қабул будани онҳо вучуд надоранд, ин ба судяҳо имкон медиҳад, ки дар ҳар як ҳолат ба арзёбии қонуншиканиҳое, ки эътирофи далелҳоро ғайриқобили қабул медонанд, ба таври гуногун муносибат кунанд. Аммо агар ба омори расмии Департаменти Суди Назди суди Олии Федератсияи Русия диққат диҳем, мебинем, ки ҳукмҳои сафедкунӣ хеле кам содир карда мешаванд. Ҳамин тавр, дар соли 2015 мурофиаи 962 024 парвандаи ҷиноятӣ ба анҷом расид. Аз рӯйи натиҷаҳои кори судҳо 762 556 нафар маҳкум карда шуданд, судяҳо 4658 нафарро сафед карданд.

Гузашта аз ин, дар аксари ҳолатҳо, дархостҳои адвокатҳо оид ба безътибор донишмандони далелҳо аз ҷониби суд рад карда мешаванд. Дар ин бора таҳлили қарорҳои суд дар бораи иҷозати дархостҳои эълоншудаи адвокатҳо дар бораи истисно кардани далелҳои ғайриқобили қабул шаҳодат медиҳад. Ҳамин тавр, мо 15 дархостро таҳлил кардем, ки танҳо яке аз онҳо аз ҷониби суд пурра қонеъ карда шуд, 1 дархост қисман қонеъ карда шуд, дар ҳолатҳои дигар рад кардани дархостҳои эълоншуда ба амал омад. Маълумоти зикршуда баръакс нишон медиҳад: таҷрибаи судӣ роҳи фарқ кардани қонуншиканиҳоро пеш гирифт, хеле кам вайронкуниро ҳамчун асоси эътирофи далел ғайриқобили қабул эътироф кард.

Ҳамин тариқ, дидан мумкин аст, ки муносибати расмӣ ба арзёбии далелҳо барои қобили қабул будани онҳо камбудихои зиёд дорад.

Чунин ба назар мерасад, ки на ҳама вайронкуниҳои қонун бояд боиси аз даст додани қувваи ҳуқуқии исбот шаванд. Аммо, ба муайян кардани далели ғайриқобили қабул дар ҳар як ҳолат, тавре ки А.А. Ширванов [9, с. 40] пешниҳод мекунад, ба таври инфиродӣ муносибат кардан мумкин нест. Яқум, ин равиш ягонагии амалияи судиро таъмин намекунад ва дуҷум, метавонад имконияти қонунӣ барои иҷозат додан ба раванди минбаъдаи исботи далелҳо бо чунин қонуншиканиҳо бошад, ки дар аввал ба безарар будани

онҳо шубҳа ба вучуд меоранд, ки дар маҷмуъ метавонад эътимодно ба адолати ҳукмҳои суд хошиш диҳад.

Механизмиро ба қадри имкон дақиқ таҳия ва қонунгузори қардан лозим аст, ки бо роҳнамоии он, пеш аз ҳама, судҳо метавонанд қонуншиканиҳои дар тафтишоти пешакӣ роҳдодашударо арзёбӣ кунанд ва дар байни онҳо асосҳои эътирофи далелҳоро ғайриқобили қабул донанд.

Аксари олимони розӣ ҳастанд, ки ба асоси эътирофи далелҳо ғайриқобили қабул бояд аз мавқеи фарқкунии вайронкунии талаботи КМЧ ФР муносибат қард.

Дар қорҳои муосир масъалаи аҳамият ва номуносибии вайронкунии муурофиявӣ фаъолона муҳокима қарда мешавад. Муаллифон муҳим вайронкуниҳоро меноманд, ки боиси ғайриқобили қабул будани исбот мешаванд, ки чунин оқибатҳоро ба бор намеоранд. Ҳамин тавр, Н.М. Кипнис ва Ю.В. Корневский бар ин назаранд, ки аҳамият бо таъсири вайронкунии иҷозатдодашуда ба дурусти иттилоот алоқаманд аст, ки онро бо воситаҳои муурофиявӣ бартараф қардан ё пур қардан мумкин нест. Дар навбати худ, П.А. Лупинская, З. З. Зинатуллин онҳое, ки ҳуқуқҳои конституционӣ ва озодиҳои шаҳрвандонро вайрон мекунанд (ба монанди вайрон қардани дахлнопазирии манзил, ҳуқуқ ба муқотиботи пинҳонӣ ва ғайра) ҳамчун қонуншиканиҳои қиддӣ, ки ба ғайриқобили қабул будани далелҳо оварда мерасонанд, ҷудо қардаанд.

АДАБИЁТ

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. - М., 1975. С. 451.
2. Философский словарь. М., 1980. С. 266.
3. Краткий толковый словарь русского языка. М., 1987. С. 122.
4. Фармони Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи пурзӯр намудани назорати прокурорӣ оид ба риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҷараёни пешбурди таҳқиқ, тафтиши пешакӣ ва ба амал баровардани адолати судӣ аз 15 феввали соли 2016 №30 // Фармонҳои Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба фаъолияти мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷ. 2. – Душанбе: «Ирфон», 2016, 436 саҳ.
5. Заключение Американской ассоциации юристов на проект Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации от 13 февраля 1996 г. С. 8.
6. Зажицкий В.М. Новые нормы доказательственного права и практика их применения // Российская юстиция. 2003. № 7. С. 46.
7. Савицкий В.М. Уголовный процесс России на новом витке демократизации // Государство и право. 1994. № 6. С. 106
8. Бойков А.Д. Концептуальные проблемы проекта нового Уголовно-процессуального кодекса России // Прокурорская и следственная проверка. М., 1997. № 2. С. 104.
9. Ширванов А.А. Нарушения закона в уголовном процессе Российской Федерации и их правовые последствия: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 2005. С. 40.

АСОСИ ЭЪТИРОФИ ДАЛЕЛҲОИ ҒАЙРИҚОБИЛИ ҚАБУЛ ДАР МУРОФИАИ ЧИНОЯТӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи асоси эътирофи далелҳои ғайриқобили қабулро дар ҳуқуқи муурофияи ҷиноятӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Воқеан имрӯз яке аз мавзӯҳои мубрами ҳуқуқи муурофияи ҷиноятӣ ин муайян намудани мазмуни қобили қабул будани далелҳо маҳсуб меёбад. Муаллиф бо истифода аз адабиётҳо ва қонунгузори тавонистааст масъалаи мазкурро таҳлил намояд.

КАЛИДВОЖАҲО: парвандаи ҷиноятӣ, далел, тафтишоти пешакӣ, муурофияи ҷиноятӣ, ҳуқуқи муурофияи ҷиноятӣ, қонунгузори.

ОСНОВАНИЯ ПРИПУСКА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

В данной статье автор проанализировал основной вопрос признания недопустимых доказательств в уголовно-процессуальном праве. Фактически на сегодняшний день одной из важных тем уголовного судопроизводства является определение допустимости доказательств. Автору удалось проанализировать данный вопрос, используя литературу и законодательство.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовное дело, доказательство, предварительное расследование, возбуждение уголовного дела, право на уголовное судопроизводство, законодательство.

GROUNDS FOR ADMISSION OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

In this article, the author analyzed the basic issue of recognition of inadmissible evidence in the law of criminal procedure. In fact, today, one of the important topics of the law of criminal proceedings is the determination of the admissibility of evidence. The author was able to analyze this issue using literature and legislation.

KEYWORDS: criminal case, evidence, preliminary investigation, criminal proceedings, the right to criminal proceedings, legislation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдурашиди Абдумалик* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 907-22-66-37. E-mail: abdurashid.98@inbox.ru

Сведения об авторе: *Абдурашиди Абдумалик*– Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: [+992] 907-22-66-37. E-mail: abdurashid.98@inbox.ru

Information about the author: *Abdurashidi Abdumalik*– Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe, Rudaki Ave, 17. Phone: [+992] 907-22-66-37. E-mail: abdurashid.98@inbox.ru

НИГОҶЕ БА МАСЪАЛАИ БАЁНОТИ ТАРАФҶО ВА ШАҲСОНИ СЕЮМ ДАР МУРОФИАИ ГРАЖДАНӢ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ДАЛЕЛҶО

Нурзода М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Баёноти тарафҷо ва шаҳсони сеюм яке аз сарчашмаи далелҷо, ҳамчун воситаи исботкунӣ баромад мекунад (қ. 2 м. 57 Кодекси муурофиявии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) [1]. Баёноти тарафҷо ва шаҳсони сеюмро танҳо дар он қисмате ба ҳайси далел эътироф менамоянд, ки агар дар он маълумот ва ё иттилоъ оид ба ҳолатҳои парванда мавҷуд бошад. Дигар арзҳои тарафҷо, ки дар дархостҳои гуногун ифода шудаанд, баҳои ҳуқуқии ин ё он ҳолати парванда ба ҳайси далел баромад намекунад. Ҳангоми баҳо додан чунин намуди далелро бояд ба назар гирифт, ки тарафҷо ва шаҳсони сеюм ба оқибати ҳуқуқии парванда манфиатдор мебошанд.

Баёноти тарафҷо ва шаҳсони сеюм гуфта, мо иттилои ин шаҳсонро оид ба фактҳое, ки барои ҳалли дурусти парванда аҳаммият доранд, мефаҳмем.

Баёноти тарафҷо ва шаҳсони сеюм дар шакли шифоҳӣ ва хаттӣ ифода ёфта метавонанд. Бо дарназардошти пайдарҳамии тадқиқи далелҷо дар муҳокимаи судӣ ду тарзи тадқиқи баёноти шаҳсони иштироккунандаи парвандаро махсус қайд кардан лозим аст.

Агар баёнот дар шакли шифоҳӣ дода шавад, он гоҳ чунин баёнот аз ҷониби суд дар толори маҷлиси судӣ шунида мешавад. Қайд намудан ба маврид аст, ки шаҳсони зикргардида бо фарқият аз шоҳидон оид ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан барои дидаю доништа додани нишондоди бардурӯғ ва ё барои саркашӣ кардан аз додани онҳо огоҳонида намешаванд. Бояд қайд намуд, ки субъектони мазкури муносибатҳои ҳуқуқии муурофиявии судӣ ба оқибати парванда манфиатдор мебошанд. Чунин манфиатдор метавонад ё шахсии моддӣ ва муурофиявӣ (масалан, дар тарафҷо) ва ё манфиатдории ҷамъиятӣ ва давлатӣ (прокурор) бошад.

Ҳамчунин, дар адабиёти ҳуқуқӣ чунин ақида дарҷ гардидааст, ки тарафҷо ҳамчун субъекти муурофия доимо дар ҷаласаи судӣ ширкат варзида, ба оқибати ҳалли парванда бештар манфиатдоранд, бинобар ин мисли шоҳид ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан барои дидаю доништа додани нишондоди бардурӯғ ва ё барои саркашӣ кардан аз додани онҳо огоҳонида намешаванд [2.с.129-132.]. Баёнотҳои шифоҳӣ ба протоколи маҷлиси судӣ дарҷ карда мешаванд.

Дар сурати дар шакли хаттӣ пешниҳод карда шудани баёнот онҳо дар толори маҷлиси судӣ эълон карда мешаванд. Шаҳсе, ки онҳоро ба суд пешниҳод кардааст, метавонад нисбат ба онҳо тавзеҳоти иловагии заруриро диҳад ва ба саволҳои гузошташуда низ ҷавоб диҳад (м.178 КММ ҚТ)[1].

Аз рӯи аломати манфиатдории муурофиявӣ баёноти тарафҷо ва шаҳсони сеюм ба тасдиқ кардан ва эътироф намудан тасниф карда мешаванд.

Тасдиқкунӣ ин маълумоти тарафҷо оид ба фактҳое, ки дар муқаррар намудани онҳо ҳуди тараф манфиатдор аст, доништа мешавад. Чунин фактҳо талабот ва ё норозигии тарафро асоснок менамоянд. Уҳдадорӣ исбот намудани чунин фактҳо ба тарафи пешниҳодкунандаи он воғузур мешавад. Танҳо тасдиқ намудани он ки чунин факт ҷой дорад, кофӣ набуда, он бояд бо мавҷуд будани дигар далелҳо исбот гардад.

Эътирофкунӣ ин чунин баёнотест, ки дар он розӣ будани як тарафро бо фактҳое, ки тарафи дигар талабот ё норозигии худро асоснок намуда бояд исбот мекард, фаҳмида мешавад [3. с. 176.]. Эътирофи факт аз эътироф намудани даъво тафовут дорад, зеро онҳо зухуроти гуногуни ҳуқуқӣ буда, ба оқибатҳои гуногуни ҳуқуқӣ оварда мерасонанд. Эътироф намудани факт ба тақсимои уҳдадорӣ исботкунӣ вобаста мебошад, ки тибқи он ҳар як тараф уҳдадор аст, ҳолатҳои исбот кунанд, ки ҳамчун асоси талабот ва норозигии худ ба он истинод мекунад. Тараф ҳуқуқ дорад, ки ҳамаи фактҳои асоси талабот ё норозигӣ (эътирофи пурра) ва ё баъзе аз фактҳои онро (қисман эътироф намудан) эътироф намояд.

Аҳаммияти ҳуқуқи эътирофнамоӣ дар он зоҳир мегардад, ки мавҷудияти он тарафи дигарро аз уҳдадорӣ исбот намудани факти эътирофшуда озод менамояд [4. с. 44].

Дар сурати ба тариқи шифохӣ эътироф намудани факт он дар протоколи маҷлиси судӣ дарҷ карда мешавад. Вале агар эътироф намудани факт тариқи ҳаттӣ пешниҳод шуда бошад, он ба парванда ҳамроҳ карда мешавад.

Қисмҳои 3 ва 4 моддаи 71 КММ ҚТ [1] муқаррар менамояд, ки бинобар сабабҳои объективӣ дар сурати дар ҳаҷми пурра исбот карда натавонистани талабот ё норозигӣ аз ҷониби як тараф ё метавонад бо дархост ба суд муроҷиат намояд, то ин ки вобаста ба ҳолатҳои исботшаванда тарафи дигар пурсида шавад. Дар сурати саркашӣ намудани ҷунин тараф аз додани баёнот ё пешниҳод накардани далели талабнамудаи суд, бо дарназардошти ҳамаи ҳолатҳои парванда ва сабабҳои саркашӣ намудан, суд мутобики эътимоди ботинии худ оид ба саҳеҳии ҷунин далел қарор қабул мекунад.

АДАБИЁТ

1. Кодекси муурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2008, № 1, қ.1, м.6, м.7; 2010, № 1, м.6; 2012.
2. Юдельсон К.С. Судебные доказательства в гражданском процессе / К.С. Юдельсон – М.: Юрид. лит., 1956. – С. 129-132.
3. Гражданский процесс / Под ред. М.К. Треушников. – М.: Новый юрист, 2008. – С 176.
4. Ҳуқуқи муурофиавии граждани / А.Х. Афзалов, С.Б. Мирзоев, Н.Н. Фозилов – Душанбе. – С. 44.

НИГОҲЕ БА МАСЪАЛАИ БАЁНОТИ ТАРАФҲО ВА ШАХСОНИ СЕЮМ ДАР МУРОФИАИ ГРАЖДАНӢ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ДАЛЕЛҲО

Мақолаи мазкур ба масъалаи баёноти тарафҳо ва шахсони сеюм дар муурофиаи граждани ҳамчун сарчашмаи далелҳо бахшида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки баёноти тарафҳо ва шахсони сеюмро танҳо дар он қисмате ба ҳайси далел эътироф менамоянд, ки агар дар он маълумот ва ё иттилоъ оид ба ҳолатҳои парванда мавҷуд бошад. Аммо дигар арзҳои тарафҳо ва шахсони сеюм, ки дар дархостҳои гуногун ифода шудаанд, инчунин баҳои ҳуқуқи ин ё он ҳолати парванда ба ҳайси далел баромад намекунанд. Муаллиф таъкид менамояд, ки хангоми баҳо додан ба ҷунин намуди далел бояд ба назар гирифт, ки тарафҳо ва шахсони сеюм ба оқибати ҳуқуқи парванда манфиатдор мебошанд.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи муурофиавии граждани, муурофиаи граждани, тарафҳо ва шахсони сеюм дар муурофиаи граждани, баёноти тарафҳо ва шахсони сеюм дар муурофиавии граждани.

ВЗГЛЯД НА ВОПРОС ОБ ОБЪЯСНЕНИЯХ СТОРОН И ТРЕТЬИХ ЛИЦ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ КАК ИСТОЧНИКЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Данная статья посвящена вопросу объяснения сторон и третьих лиц в гражданском процессе как источнике доказательств. Автор отмечает, что объяснения сторон и третьих лиц признаются доказательствами только в той части, если в ней содержатся сведения об обстоятельствах дела. Однако иные утверждения сторон и третьих лиц, выраженные в различных запросах, а также правовая оценка того или иного обстоятельства дела не являются доказательствами. Автор подчеркивает, что при оценке данного вида доказательств следует учитывать, что стороны и третьи лица заинтересованы в правовом исходе дела.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гражданское процессуальное право, гражданский процесс, стороны и третьи лица в гражданском процессе, объяснения сторон и третьих лиц в гражданском процессе.

A LOOK AT THE QUESTION OF EXPLANATIONS OF PARTIES AND THIRD PARTIES IN CIVIL PROCEEDINGS AS A SOURCE OF EVIDENCE

This article is devoted to the issue of explanations of parties and third parties in civil proceedings as a source of evidence. The author notes that the explanations of the parties and third parties are recognized as evidence only to the extent that they contain information about the circumstances of the case. However, other statements of the parties and third parties expressed in various requests, as well as the legal assessment of a particular circumstance of the case are not evidence. The author emphasizes that when assessing this type of evidence, it should be taken into account that the parties and third parties are interested in the legal outcome of the case.

KEYWORDS: civil procedural law, civil process, parties and third parties in civil proceedings, explanations of parties and third parties in civil proceedings.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нурзода Муҳаммадҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **200 84 08 08.**

Сведение об авторе: *Нурзода Мухаммаджон* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **200 84 08 08**.

Information about the author: *Nurzoda Muhammadjon* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **200 84 08 08**.

МОҲИЯТИ ДАЛЕЛҲО ДАР МУРОФИАИ ГРАЖДАНӢ

Фафурзода А. Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Далелҳо дар муурофияи граждани нақши муҳим доранд. Чунки барои ҳимояи ҳукуки субъективӣ ва манфиати қонунии вайроншуда ва баҳсноқ фактҳои ҳукукиеро, ки боиси пайдоиш, инкишоф ва вайроншавии ин ҳуқуқҳо ва манфиатҳо мешаванд, бояд муқаррар намуд. Муқаррар намудани далелҳои ҳуқуқӣ бошад, танҳо тавассути таҳқиқ ва баҳо додани далелҳо мумкин аст. Бинобар ин, мафҳуми далелҳо ва нишонаҳои онҳоро дар муурофияи граждани муайян кардан аҳаммияти хоса дорад.

Қисми 1 моддаи 57 Кодекси муурофиявии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1] таърифи мафҳуми далелҳоро пешбинӣ менамояд. Тибқи қисми 1 моддаи 57 КММ ҚТ ҳама гуна маълумот оид ба далелҳое, ки тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун гирифта шудаанд ва дар асоси онҳо суд мавҷуд будан ё набудани ҳолатҳои асосноккунандаи талабот ва норозигии тарафҳо, инчунин, дигар ҳолатҳои барои ҳалли дурусти парванда аҳаммият доштаро муқаррар менамояд, далелҳо оид ба парванда эътироф мешаванд.

Дар асоси таърифи зикршуда нишонаҳои зерини далелҳоро дар муурофияи граждани ҷудо намудан мумкин аст.

Нишонаи якум ин маълумот оид ба факт ба ҳисоб рафта, ҳамчун нишонаи муҳимтарини далел, ки ҷавҳари онро муайян менамояд, эътироф мешавад. Тавассути чунин маълумот муқаррар намудани ҳолатҳои парванда дар муурофия ба ҳайси матлаби исботкунӣ баромад менамоянд.

Нишонаи дуюм ин маълумот оид ба ҳолатҳои муайян, яъне чунин маълумот оид ба далелҳое, ки дар асоси онҳо суд мавҷуд будан ва ё набудани ҳолатҳои парвандаро муқаррар менамояд.

Дар қ.1 моддаи 57 КММ ҚТ ду гурӯҳи чунин ҳолатҳо муайян шудаанд:

- 1) ҳолатҳое, ки ба асосноккунии талабот ва норозигии тарафҳо алоқаманд мебошанд;
- 2) дигар ҳолатҳои барои ҳалли дурусти парванда аҳаммиятдошта.

Нишонаи сеюм - ин талабот оид ба риояи тартиботи ба даст овардани маълумот оид ба факт мебошад, яъне далелҳо бояд танҳо бо тартиби муқаррарнамудаи қонуни муурофияи граждани ба даст оварда шуда бошанд. Ин ҷо сухан оид ба қоидаҳои умумии ҷоизии далел меравад.

Адолати судӣ ҳамчун фаъолият дар шакли махсуси муурофиявӣ ба амал бароварда мешавад. Яке аз талаботи ҳатмии ин намуди фаъолияти махсуси давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки суд метавонад қарори худро танҳо бо он фактҳое, ки дар муурофия исботи худро ёфтаанд, асоснок намояд. Ҳамзамон, қонунгузории муурофиявии граждани муқаррар намудааст, ки суд ҳалнома ро танҳо бо он далелҳое асоснок менамояд, ки дар маҷлиси судӣ мавриди таҳқиқ гардидаанд (қисми 2 м. 200 [1]).

Дар ҷараёни фаъолияти судӣ, асосан, мавҷуд будан ва ё инкор намудани факт мавриди исботкунӣ қарор дода мешавад, ки қонун онро ба пайдоиш, тағйир ёфтан ва қатъ гардидани муносибатҳои ҳуқуқӣ марбут меҳисобад. Ҷараёни исботкунӣ маҳз тавассути далелҳо ба амал бароварда мешавад.

Дар муурофияи граждани, ба мисли муурофияи ҷиноятӣ, он фаъолиятро, ки барои муқаррар намудани ҳолатҳои воқеии парванда равона шудааст, исботкунии судӣ; ҳолатҳо, фактҳое, ки суд бояд муқаррар намояд – матлаби исботкунӣ; воситаҳое, ки тавассути онҳо исботкунӣ амалӣ карда мешавад, яъне он чизе, ки ҳолатҳои парвандаро исбот менамояд, далелҳои судӣ меноманд. Аз ин рӯ, далелҳои судӣ он воситаҳое мебошанд, ки барои муқаррар намудани ҳолатҳои парванда аз ҷониби суд истифода мегарданд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ [2. с. 26] мафҳуми далелро аслан бо «ҳама гуна маълумоти воқеӣ» марбут медонистанд, ки он дар матни КММ Тоҷикистон таҳрири соли 1963 низ дида мешуд. Дар маънии васеъ ҳамаи он чизеро, ки тафаккури моро ба воқеияту ростӣ ва ҳақиқӣ будан

ва ё дурӯғ будани ин ё он факт ва ё мавқеъ муътамад ва бовар мекунонад, далел мепиндоранд [4. с. 55].

Зери истилоҳи далел дар муурофияи граждани ҳама гуна воситаҳои исботи аз тарафи қонун муқарраршуда ва танзимгардида, инчунин, маълумот оид ба ҳолатҳои парванда, ки тавасути онҳо гирифта мешавад, фаҳмида мешавад [5. с. 164]. Профессор Треушников М.К. ҳама гуна маълумоти воқеиеро, ки хусусияти дахлдори соҳиб буда, имконияти бевосита ё бавосита далелҳои барои ҳалли дурусти парвандабударо тасдиқ карда метавонанд ва дар шакли муқаррарнамудаи қонун (воситаҳои исбот) баён шудаанд ва бо тартиби муурофиявии муқарраршуда гирифта шуда таҳқиқ шудаанд, далел эътироф намудааст [6. с. 34.].

Бархе аз олимони ба далелҳо ҳамчун зуҳурот, ки табиати дугоноро соҳиб мебошад, назар менамоянд. Онҳо чунин мепиндоранд, ки «далелҳои судӣ» ду маъни доранд ва онҳо мисли синоним (калимаҳои ҳаммаъно) истифода мегарданд: яқум, мисли фактҳои далелнокӣ, дуом, ҳамчун сарчашмаи далел. Масалан, Д.М. Чечот чунин мепиндорад, ки далелҳои судӣ ин ҳама гуна маълумоти воқеӣ, маълумот оид ба факт, инчунин, воситаҳои исбот, ки дар шаклҳои муурофиявии муқаррарнамудаи қонун барои ҳаматарафа ва пурра таҳқиқ намудани ҳолатҳо ва қабули қарори қонунӣ ва боадолат дар суд мавриди истифода қарор дода мешавад, ба ҳисоб мераванд [7. с. 87].

Профессор И.В. Решетникова мафҳуми далелро дар муурофияи граждани мавриди таҳлил қарор дода, нигоштааст, ки «муътамад мешуд, агар мо далелро ҳамчун маълумот оид ба факт ҳисобем. Вагарна, дӯлобшавӣ дар мавриди фаҳмиши маълумот оид ба факт (ки далел эътироф мешаванд) ва маълумоти воқеӣ ҳамчун факти ҳақиқати воқеӣ (ки матлаби исботкунӣ аст) аз эҳтимол дур нест» [3. с. 13 - 14.].

Воқеан, эътироф намудани далел ҳамчун маълумот оид ба факт нисбатан саҳеҳтар мебошад, зеро иттилоот ин маълумот ва ё хабарест, ки аз объектҳои моддӣ, яъне воситаҳои муқаррарнамоеи факт, гирифта шудаанд. Пас, мазмуни далелро ҳамчун иттилоот, маълумот оид ба факт, ки аз рӯи парванда бояд муқаррар гарданд, фаҳмидан қобили қабул аст.

Бинобар ин, зери истилоҳи далел эътироф намудани маълумот оид ба фактҳо, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун ба даст оварда шудаанд ва дар асоси онҳо суд мавҷуд будан ё набудани ҳолатҳои асосноккунандаи талабот ва норозигии тарафҳо, инчунин, дигар ҳолатҳои барои баррасӣ ва ҳалли дурусти парванда аҳамиятдоштаро муайян менамояд, бамаврид мебошад.

Қонуни муурофиявии граждани номгӯи муайяни сарчашмаи ба даст овардани маълумот оид ба фактҳо муайян намудааст, ки аз баёноти тарафҳо ва шахсони сеюм, нишондоди шохидон, далелҳои хаттӣ ва шайъӣ, сабти овоз ва видео, хулосаи қоршиносони судӣ (нигаред ба моддаҳои 70,71,72,74,76,80,82 КММ) иборат мебошад. Сабти овоз ва видео ҳамчун сарчашмаи нави далел дар муурофиявии граждани маҳз тавасути КММ ҚТ соли 2007 бори аввал муқаррар гардидааст. Номгӯи далелҳои ишорашуда мукамал буда, тарафҳо, шахсони сеюм ва дигар шахсони иштирокчиёни парванда ва ҳамчунин, суд наметавонанд дигар намуди иловагии воситаи исботкуниро муқаррар намоянд. Масалан, суд ҳуқуқ надорад ёд кардани савгандро, ки дар бархе аз низомҳои ҳуқуқи муосир ҷоиз доништа мешавад, ба сифати намуди алоҳидаи далел мавриди истифода қарор диҳад.

Асоснок намудани ҳалнома аз ҷониби суд танҳо бо он маълумот оид ба фактҳо вобастагӣ дорад, ки дар суд исботи ҳудро ёфта бошанд. Исбот нагардидани ҳолатҳо, ки суд тавасути онҳо ҳалномаи ҳудро асоснок менамояд, метавонанд ҳамчун асоси бекор намудани он аз ҷониби судҳои болоӣ гардад.

Ҳама гуна маълумот оид ба факти ҳуқуқӣ, ки берун аз муурофия ба даст омадаанд ва ё бо вайрон намудани қонун дастрас шудаанд (масалан, далелҳо, ки тавасути ирӯб ва ё зурӣ ба даст омадаанд), аз ҷониби суд мавриди истифода қарор дода намешаванд.

Тарафҳо мебошад, ки ҳангоми чамъ намудани далелҳо талаботи принципҳои конституционии дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ, ҳуқуқ ба сирри шахсӣ, ҳуқуқ ба маҳрамияти мукотиба, суҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва муҳобирот, дахлнопазирии манзилро риоя намоянд. Зеро маҳдуд кардани чунин ҳуқуқҳо, маҳз тавасути гирифтани розигии суд аз

ҷониби мақомоти босалоҳият имконпазир асту халос. Дар акси ҳол ҳамчун далели ғайриқобили қабул мавриди истифода қарор намегирад [8. с. 41].

АДАБИЁТ

- 1) Кодекси муурофиявии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2008, № 1, қ.1, м.6, м.7; 2010, № 1, м.6; 2012.
- 2) Судебные доказательства. / М.К. Треушников, М., 1996. – С. 26.
- 3) Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / Под ред. И.В. Решетниковой. М.: Норма, 2002. – С. 13 – 14.
- 4) Гражданский процесс: / В.И. Казанцев, С.Я. Казанцев, М.: «Академия», 2003. – С. 55.
- 5) Гражданское процессуальное право / Под ред. М.С. Шакарян. М.: ТК Велби, Проспект, 2005. – С. 164.
- 6) Судебные доказательства. / М.К. Треушников М., 1996. – С. 34.
- 7) Гражданский процесс / Под ред. В.А. Мусиной, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечот. – М.: Проспект, 1998. – С. 87.
- 8) Моҳияти муурофияи граждани. / Болтуев С. Ш. Хучанд, 2001. – С. 41.

МОҲИЯТИ ДАЛЕЛҲО ДАР МУРОФИАИ ГРАЖДАНӢ

Мақолаи мазкур ба масъалаи моҳияти далелҳо дар муурофияи граждани бахшида шудааст. Муаллиф кайд менамояд, ки маълумот оид ба фактҳо, ки тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун гирифта шудаанд ва дар асоси онҳо суд мавҷуд будан ё набудани ҳолатҳои асоснокунандаи талабот ва норозигии тарафҳо, инчунин, дигар ҳолатҳои барои ҳалли дурусти парванда аҳамият доштаро муқаррар менамояд, далелҳо оид ба парванда эътироф мешаванд ва моҳияти далелҳоро ифода менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи муурофиявии граждани, муурофияи граждани, парвандаи граждани, далелҳо дар муурофияи граждани.

СУЩНОСТЬ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Данная статья посвящена вопросу о сущности доказательств в гражданском процессе. Автор отмечает, что сведения о фактах, полученные в установленном законом порядке и на основании которых суд определяет наличие или отсутствие обстоятельств, обосновывающих требования и возражения сторон, а также иных обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения дела, признаются доказательствами и отражают их сущность.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гражданское процессуальное право, гражданский процесс, гражданское дело, доказательства в гражданском процессе.

THE ESSENCE OF EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS

This article is devoted to the issue of the essence of evidence in civil proceedings. The author notes that information about the facts obtained in the manner prescribed by law and on the basis of which the court determines the presence or absence of circumstances substantiating the demands and objections of the parties, as well as other circumstances important for the correct resolution of the case, is recognized as evidence and reflects its essence.

KEYWORDS: civil procedural law, civil procedure, civil case, evidence in civil proceedings.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғафурзода Абдугаффор Нурали* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **005 50 50 37**.

Сведения об авторе: *Ғафурзода Абдугаффор Нурали* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **005 50 50 37**.

Information about the author: *Gafurzoda Abdugaffor Nurali* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **005 50 50 37**.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ БАҲСҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Давлатова Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба баҳсҳои сиёсӣ баҳсҳои ҳудуди, ки марбут ба сарҳадоти давлатӣ мебошанд, мутааллиқанд. Ин гуна баҳсҳо низ бояд тавассути василаҳои мусолимотомез ҳал карда шаванд.

Ба назари мо дуруст мебуд, агар ба категорияи баҳс доираи васеи масъалаҳои танзимнагашта дохил мегардид. Зеро ин тарафхоро уҳдадор месохт, ки бо ҳам ихтилофи бавучудомадаро маҳз ба тариқи осоишта танзим намояд. Моддаи 33 ва 34, Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид давлатхоро на танҳо дар баҳши «баҳси байналмилалӣ», балки «вазъият» низ барои танзими мусолимотомез уҳдадор менамояд. Дар ин чода суҳан пеш аз ҳама дар хусуси он баҳс ва вазъияти байналмилалӣ меравад, ки метавонад сулҳ ва амнияти байналхалқиро ҳалалдор созад.

Дар ин росто бояд тазаккур дод, ки ду намуди баҳс ва вазъият фарқ мекунанд: давом ёфтани як намуди онҳо метавонад ба сулҳу амнияти байналмилалӣ таҳдид намояд: идомаи дигари онҳо бо чунин алоқаманд нест. Дар партавҳои ҳадаф ва принципҳои Созмони Милали Муттаҳид ҳалли баҳс ва вазъияти намуди аввал ва муҳимтар аст.

Ҳамчунин бояд гуфт, ки ҳама гуна баҳсҳо ва вазъият бояд ба тариқи мусолиҳатомез ҳал гардид, зеро баҳсу вазъияте, ки гарчанде ба сулҳ ва амнияти байналмилалӣ таҳдид накунад ҳам, аммо боиси ихтилофи байналмилалӣ гашта, барои таҳкими муносибатҳои дӯстонаву ҳамкориҳои байнидавлатӣ оқибатҳои номусоидро ба вучуд меорад.

Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид баҳс ва вазъиятро ба ду гурӯҳи фавқулзикр ҷудо накарда, ҳалли ин масъаларо ба Шурои амнияти СММ ҳавола мекунад. Чунончи дар моддаи 34 Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид зикр шудааст: «Шурои амнияти СММ ваколатдор мешавад барои муайян кардани он, ки оё идомаи баҳс ё вазъият ба ҳифзи сулҳ ва амнияти байналмилалӣ таҳдид мекунад, ҳар гуна баҳс ва вазъиятро таҳдид кунад, ки мумкин аст боиси баҳси байналмилалӣ ё хуруҷи ихтилоф гардад». Дар баробари ин, ҳар кишвари узви Созмони Милали Муттаҳид метавонад ҳар гуна баҳс ва ё вазъиятро, ки моҳиятан ба моддаи 34 вобаста аст, ба тавачуҳи Шурои бехатарӣ ё Асамблеяи Генералӣ бирасонад.

Дар ҳар сурат албатта, принципи ба таври осоишта ҳал кардани баҳсҳои байналмилалӣ ба ҳама гуна баҳс ё вазъияти байналмилалӣ паҳн мегардад, сарфи назар аз он, ки он метавонад ба сулҳ ва амнияти байналмилалӣ таҳдид кунад. Яъне, дар ҳар ҳолат бешубҳа принципи ба таври осоишта ҳал кардани баҳсҳои байналмилалӣ новобаста аз он, ки онҳо ба осоиштагӣ ва бехатарии байналмилалӣ таҳдид мекунад ё не ба ҳамаи баҳсҳо ва вазъияти байналмилалӣ паҳн мегардад.

Оқибатҳои ҳуқуқие, ки ҳангоми аз тарафи Шурои бехатарӣ баҳо додани низоъ (қазия) ба сифати «баҳс» ва «вазъият» бармеояд, гуногун мебошад. Дар асоси банди 3 моддаи 27, Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид намояндагони доимии Шурои амнияти СММ, ки тарафи ба баҳс дахл дошта мебошад, бояд аз овоздиҳӣ ҳангоми қабул кардани қарор худдорӣ кунад.

Ин гуна ҳолат (тартиб) нисбати вазъияти байналмилалӣ паҳн намегардад. Мувофиқи банди 1 моддаи 36 Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид Шурои амният метавонад роҳҳо ва методҳои ҳалли (танзими) чи «баҳс» ва чи «вазъият»-ро тавсия намояд. Ба таври дигар гӯем, дар ҳар марҳилаи баҳс, ки моҳиятан ба моддаи 33 дахл дорад ё вазъияте, ки моҳияти монанд дорад, Шурои амният ваколатдор мешавад роҳҳо ва методҳои мутобиқи ҳалли масъаларо тавсия намояд. Баробари ин Шурои амният тибқи моддаи 37 ва 38 Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид метавонад ба тарафҳо ҳар гуна роҳи ҳалли баҳсро тавсия диҳад. Бидуни зиён ба муқаррароти моддаҳои 33-37, Шурои амнияти СММ ваколатдор

мешавад мутобиқи дархости ҳамаи тарафҳои вобаста ба баҳс роҳҳои ҳалли мусолиҳатомези ихтилофро ба тарафҳо тавсия кунад.

Додани парванда барои баррасӣ ба суди байналмилалӣ Созмони Милали Муттаҳид танҳо дар мавриди баҳс ҷой дорад. Аммо Оиннома ин гуна ҳолатро нисбати «вазъият» пешбинӣ накардааст. Чунончи банди 3 моддаи 36 Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид омадааст, ки баҳсҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ бояд тибқи қоидаҳои умумӣ аз ҷониби тарафҳо ба суди байналмилалӣ Созмони Милали Муттаҳид мутобиқи муқаррароти статуту суди байналмилалӣ фиристода шавад.

Ҳуқуқшиносии амриқӣ Ч. Стоун тафовути байни баҳс ва вазъиятро дар он мебинад, ки агар баҳс ба манфиатҳои махсуси давлат дахл намояд, пас вазъият ба манфиатҳои умумӣ мансуб мебошад. Олими дигар Н. Бентвич мафҳуми вазъиятро муайян накарда, аммо баҳсро муҳолифати танзимнашудаи байни давлатҳое, ки дар он тарафҳо ба ҳамдигар даъво пешниҳод мекунанд, ишора мекунанд. Ф. Нортҷ ва М. Донелан қайд мекунанд, ки дар зер ин вазъият чунин ҳолате фаҳмида мешавад, ки дар он тамоми қисмҳои таркибии баҳс маълум аст, аммо ҳанӯз ҳамчун баҳс ифода ва ташаккул наёфтааст, ҳол он ки баҳс ба ақидаи онҳо ин ифодаи ихтилофи диди назар доир ба ҳуқуқ ва ё факт дар муносибатҳои тарафайни давлатҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, баҳси байналмилалӣ ин маҷмуи даъвои тарафайн ва талаботи ду ва ё якчанд субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ оид ба масъалаҳои мушаххаси танзимнагаштаи (муҳолифати) байни онҳо мебошад, ки вобаста ба ҳуқуқ ва манфиатҳо, маънидодкунии шартномаи байналмилалӣ ва ё татбиқи ин ё он шартномаҳои байналмилалӣ ба вуқӯъ меояд.

АДАБИЁТ

- 1 Баскин Ю.Я. Идеи «сулҳи абадӣ» дар адабиёти фалсафӣ ва сиёсии замони муосир / Ю.Я. Баскин. - «СЕМР». 1965.
- 2 Бобров Р.Л. Проблемаҳои асосии назарияи ҳуқуқи байналмилалӣ / Р.Л. Бобров. - М. 1993.
- 3 Бобров Р.Л. Ҳуқуқи муосири байналмилалӣ / Р.Л. Бобров. - Л. 1989.
- 4 Бобров Р.Л., Малинин С.А. Созмони Милал / Р.Л. Бобров. - М. 1998.
- 5 Гвоздарев Б.И. Ташкилоти давлатҳои Америка / Б.И. Гвоздарев. - М. 1960.
- 6 Голубев Н.Н. Конгрессҳо ва конференсияҳои байналмилалӣ. Иншо дар бораи таърих ва амалия / Н.Н. Голубев. - М. 1995.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ БАҲСҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи мафҳум ва моҳияти баҳсҳои байналмилалӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки ба баҳсҳои сиёсӣ баҳсҳои ҳудуди, ки марбут ба сарҳадоти давлати мебошанд, мутааллиқанд. Ин гуна баҳсҳои низ бояд тавассути василаҳои мусолиҳатомез ҳал карда шаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: сиёсӣ, моҳият, мафҳум, байналмилалӣ, вазъият.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ СПОРОВ

В данной статье рассматривается предмет понятия и сущности международных споров. Автор отметил, что территориальные споры, связанные с государственными границами, относятся к политическим спорам. Подобные споры также следует разрешать мирными средствами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: политический, сущность, концепция, международный, ситуация.

CONCEPT AND NATURE OF INTERNATIONAL DISPUTES

This article examines the subject of the concept and essence of international disputes. The author noted that territorial disputes related to state borders are political disputes. Such disputes should also be resolved by peaceful means.

KEYWORDS: political, essence, concept, international, situation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатова Фотима* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Давлатова Фотима* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Davlatova Fotima* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МАФҲУМИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚӢ ВА ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ҶАВОНОН

Шарипова Д.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фарҳанги ҳуқуқӣ дар давлатҳои ҳуқуқбунёд сатҳи дониши ҳуқуқӣ, дарки қонунҳо, қобилияти истифодабарӣ ва татбиқи онҳоро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт инъикос менамояд. Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон як намуди фарҳанги ҳуқуқи инсон мебошад. Вижагиҳои фарҳанги ҳуқуқи инсон пеш аз ҳама дар сатҳи дониши ҳуқуқии онҳо, донишдони қонунҳои амалкунандаи кишвар, риоя, иҷро ва истифодаи ин қонунҳо зоҳир мегардад. Чи тавре ки баъзе муҳаққиқон қайд менамоянд: «Дар ҷомеаи шахрвандии рушдбанда ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аҳаммияти хоса доранд ва ба фарҳанги умумии ҷомеа ворид карда мешаванд».

Мутобиқи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 яке аз самтҳои муҳимми сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳи маърифат ва шуури ҳуқуқии аҳоли, таълим ва тарбияи ҳуқуқии шахрвандон махсуб меёбад. Дар ин замина баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии аҳолии кишвар дар маҷмӯъ ва махсусан фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ҳамчун насли нав, самти муҳимми сиёсати давлатии Тоҷикистон мебошад. Мантикист, ки ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқии аҳоли аз сиёсати ҳуқуқии давлат бевосита вобастагӣ дорад. Агар сатҳи фаҳмиши ҳуқуқии аҳолии кишвар баланд бошад, сиёсати ҳуқуқӣ ба таври муассир ташаккул меёбад, зеро донишдони қонунҳо шахрвандонро барои иштироки фаъолона дар ҷорабиниҳои ҳуқуқӣ ҳавасманд гардонида, давлатро низ ба қабул намудани меъёрҳои ҳуқуқии зарурӣ ва такмил додани низоми қонунгузорӣ водор месозад.

Воситаи муассири мубориза бо зухуроти номатлуб ин ташаккули фарҳанги баланд дар насли наврас, алаҳусус фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад.

Бинобар ин, муҳаққиқ Азиззода У.А. дар мавриди ташаккули ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ дар солҳои 1917-1924, қайд менамояд, ки дар ин солҳо болоравии фарҳанги ҳуқуқӣ ва сиёсии аҳоли шароит фароҳам овард то мардум якҷоя бо мақомоти давлатӣ алайҳи нобаробарии қонунгузорӣ ва такмили он мубориза баранд. Принципиҳои баланди ахлоқӣ, завқи зебоипарастӣ, фарҳанги сиёсии ҷавонон танҳо бо роҳи донишҳои ҳуқуқӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд ва бо ин робитаи ногусастани доранд. Бояд қайд намуд, ки донишдони қонунҳо ва муносибат ба иҷрои онҳо бояд ба ҳар як шахрванди ҷавон хос бошад. Ин як навъ заминаи иҷтимоишавии ҳуқуқӣ ва раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон мегардад.

Марҳилаи муҳим дар тарбияи ҳуқуқии ҷавонон қабули Конститутсияи Тоҷикистон соли 1994 буд. Қонуни асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи 5-ум муқаррар менамояд, ки инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии мебошанд. Ҳаёт, қадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд.

Дар асоси муқаррароти конститутсионӣ, риоя ва иҷрои Конститутсия ва қонунҳо вазифаи конститутсионии ҳар як шахс мебошад, ҷавонон низ аз ин муқаррарот истисно намебошанд. Барои баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон бояд аввал сатҳи донишҳои ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии онҳо баланд бардошта шавад.

Ф. Тоҳиров чунин менависад: «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳиятан бузургтарин ҳуҷҷати миллии ва давлатии кишварамон буда, дорои аҳаммияти сиёсӣ ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҳуб донишдони қонуни асосии давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон барои наврасону ҷавонон, ки ояндаи пайдорию пешрафти миллату давлатанд, ҳам фарзу ҳам суннат аст. Бояд, ки наврасону ҷавонон усулҳои ғояҳои дар Конститутсия нишондодашударо ҳуб дарк карда, дар раванди ҳаёти ҳаррӯзаи худ онҳоро татбиқ карда тавонанд».

Дар адабиёти илмӣ нақши фарҳанги ҳуқуқӣ дар пешгирии ҷиноятҳо ва дигар намуди ҳуқуқвайронкуниҳо баён мегардад. Аз ҷумла, Н.М. Кейзеров қайд менамояд: «Фарҳанги

хуқуқӣ ин чунин шакли маҳдудкунандаи рафтор мебошад, ки дар он рафтори зиддихуқуқӣ қатъ, маҳдуд ва маҳв карда мешавад». Ҳамин тавр, барои муайян кардани сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон дар ҷомеаи муосир, омӯзиш ва таҳлили мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ, функсияҳо, сохтор ва хусусиятҳои асосии он мувофиқи мақсад мебошад.

Истилоҳи фарҳанг калимаи тоҷикӣ-форсӣ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои ақл ва адаб, дониш, илм ва маърифат баён гаштааст. Дар адабиёти алоҳида вожаи фарҳангро чунин маънидод менамоянд: Фарҳанг калимаи форсии тоҷикӣ буда, аз ду ҷузъ: пешванди «фар» ба маънои «пеш, боло ва бар» омада, «ханг» аз решаи авастии «танг (thang)» ба маънои «кашидан» ва «вазн» таркиб ёфтааст». Дар муқоиса ба вожаи тоҷикии фарҳанг муҳаққиқ О.Х. Ҳочамуродов маънои истилоҳи «култура» -ро бо маънии дигар баён намудааст, чунончи ӯ қайд мекунад, ки «худӣ истилоҳи аврупоии «culture (культура)» вожаи латинӣ буда, маънии аслаш сабзондан, коркарди замин, кишоварзӣ мебошад ва корбурди васеъ дорад. Бори нахуст ин вожаро Ситсерон ба маънои «эҷоди ақли инсонӣ, такмили инсон истифода кардааст».

Дар китоби «Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон фарҳанг» ба маънои зерин баён гардидааст: Фарҳанг маҷмуи арзишҳои моддӣ маънавия мебошад, ки инсоният онҳоро офаридааст, бо мақсади рушди маънавии шахс истифода мебарад.

Бояд қайд намуд, ки фарҳанги ҳуқуқӣ бо сатҳи бадастовардаи рушд дар ташкили ҳуқуқии ҳаёти одамон, ки бо сохти иҷтимоӣ, маънавий, сиёсӣ ва иқтисодӣ вобаста аст, ифода меёбад ва он дар навбати худ, аз сатҳи рушди фаъолияти ҳуқуқӣ, санадҳои ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ ва рушди ҳуқуқии субъект, инчунин дараҷаи кафолати давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ аз ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд гувоҳӣ медиҳад.

Фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа тамоми арзиши воқеияти ҳуқуқӣ, амалияи ҳуқуқӣ, сатҳ ва мушкилоти рушди ҳуқуқии ҳаёти ҷамъиятӣ, шаклҳои ҷалби он ба равандҳои тамаддунро дар бар мегирад. Фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа тамоми арзишҳои ҷамъкардаи таърихи халқро дар заминаи ҳуқуқ, дар сохтори худ ва афкори ҳуқуқии умумиинсонӣ нигоҳ медорад. Мушкилоти фарҳанги ҳуқуқӣ дар шароити муосир, предмети таҳлилий-ҳуқуқии бодикқати олимони соҳаи ҳуқуқ гаштааст, ки ин пеш аз ҳама бо омилҳои муайян вобастагӣ дорад: Яқум, зарур аст, ки фарҳанги ҳуқуқӣ ба мисоли маърифатнокии ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии ҷомеа инкишоф дода шавад. Дуюм, барои баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва инкишофёбии он муҳим аст, ки дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ таълимоти ҳуқуқӣ ба роҳ монда шавад.

Мушкилоти фаҳмиши мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ то ҳол ҳалли ҳудро наёфтааст. Муаллифон мафҳумҳои гуногун ва сершумори фарҳанги ҳуқуқиро пешниҳод намудаанд, ки то ин ҷониб мафҳуми ягонаи фарҳанги ҳуқуқӣ пешниҳод нагардидааст. Аз нуқтаи назари Е.А. Певтсова дар илми муосири ҳуқуқшиносӣ тақрибан 250 таърифи мухталифи фарҳанги ҳуқуқӣ ҷой дорад.

Вобаста ба мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ муҳаққиқон андешаҳои гуногунро баён менамоянд. Масалан Е.В. Аграновская мафҳуми зерини фарҳанги ҳуқуқиро додааст: «Фарҳанги ҳуқуқӣ – ин намуди низоми фаҳмишҳо, баҳодиҳӣ, боварӣ, ки ҳаёти ҳуқуқии ҷомеаро ифода менамояд». А.С. Комаров, А.В. Малко таърифи зерини фарҳанги ҳуқуқиро додаанд: «Фарҳанги ҳуқуқӣ ин низоми муносибатҳои гуногун, инчунин раванди истехсол ва такрористехсоли унсурҳои таркибии он дар рафти ивазшавии наслҳои одамон аст». Дар адабиёти илмӣ зери мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ ба маънои васеъ ташаккул ва мутобиқати шахс дар соҳаи ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ дар асоси як қатор қонунҳо ва принципҳои фаҳмида мешавад. Аз нигоҳи И.И. Балаклеетс фарҳанги ҳуқуқӣ маҷмуи унсурҳои воқеияти мусбат аст, ки мафҳумҳо ва падидаҳои ҳуқуқии ҳаёти моддӣ ва маънавию инъикос мекунад, онҳо дар ҳолати такмили доимӣ қарор доранд ва рамзи пешрафти минбаъда дар рушди низоми ҳуқуқӣ ва тамаддуни ҷомеаи мушаххас мебошанд. Инчунин, фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмуи донишҳо, малакаҳо, қобилияти дар амал истифода намудани онҳо ва таъмини волоияти қонун фаҳмида мешавад.

В.С. Нерсеянс мафҳуми «фарҳанги давлатӣ-ҳуқуқиро» пешниҳод намуда, фарҳанги

хуқуқиро ҳамчун «сатҳи муваффақаштаи инкишоф дар ташкили ҳуқуқии (ё давлатӣ-хуқуқии) ҳаёти одамон» таъриф додааст.

Яке аз ҳуқуқшиносони муосири амрикоӣ Л. Фридман дар китоби худ «Муқаддимаи ҳуқуқи Амрико» менависад: «Фарҳанги ҳуқуқӣ як навъи ченаки ҳаёти иҷтимоӣ аст ва ҳамзамон як нуруи иҷтимоие мебошад, ки чӣ қадар ин ё он қонун татбиқ ва ё дар амалия вайрон карда мешавад, чӣ гуна одамон аз амали он пинҳон мегарданд ё чӣ гуна аз он сӯиистифода мекунанд, муайян месозад. Низоми ҳуқуқӣ бе фарҳанги ҳуқуқӣ амал намекунад».

Ба андешаи Э.С. Насриддинзода «Фарҳанги ҳуқуқӣ – ин қисми таркибии фарҳанги умумии ҷомеа ва фард маҳсуб меёбад». Мувофиқи ин андеша фарҳанги ҳуқуқӣ, қисми таркибии ҳам фарҳанги умумӣ ва ҳам фарҳанги фард эътироф мешавад. Муаллифон пештар ба мафҳуми умумии фарҳанги ҳуқуқӣ диққат дода, ба фарҳанги ҳуқуқии фард камтар аҳамият медоданд. Дар асоси мафҳуми додаи Э.С. Насриддинзода, ки фарҳанги ҳуқуқиро қисми таркибии ҳам фарҳанги умумии ҷомеа ва ҳам фард меҳисобад, таҳлилҳои нави илмӣ-ҳуқуқӣ дар масъалаи фарҳанги ҳуқуқии фард метавонанд рӯйи қор оянд. Чунки фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамчун қисми таркибии фарҳанги умумичамбиятӣ ба андозае дар сатҳи илми ҳуқуқшиносӣ таҳлил гардидааст.

Дар ин замина, масъалаи таносуби фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа ва фарҳанги ҳуқуқии шахс ба миён меояд. Е.В. Аграновская фарҳанги ҳуқуқии шахсро ҳамчун унсури фарҳанги умумии ҷомеа муайян мекунанд, ки роҳи хоси мавҷудияти инсонро дар соҳаи ҳуқуқӣ ифода карда, усулҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳо, шаклҳои ҳамкории субъектҳои муносибатҳои иҷтимоиро ба падидаҳои тартиботи ҳуқуқӣ таъмин месозад.

Тибқи гуфтаи баъзе муаллифон фарҳанги ҳуқуқии шахс дониши амиқ ва фаҳмиши асосҳои қонун, иҷрои масъулияти дастурҳои он ҳамчун эҳтиёҷоти бошуурона ва ниёзҳои дохилӣ мебошад. Ин ягонагии дониши ҳуқуқӣ, ҳисси ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқӣ мебошад.

Ба андешаи Е.В. Владимирова фарҳанги ҳуқуқии шахс чунин паҳлӯҳоро фаро мегирад:

- фарҳанги ҳуқуқии шахс бо фарҳанги ҷомеа ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, дар айни замон, принсипи ташаккулёбии низоми фарҳанги ҷомеа амал мекунанд;

- диди ҳамҷонибаи фарҳанги ҳуқуқии шахс имкон медиҳад, ки омили арзиширо дар заминаи он чудо намуда, хусусияти инсондӯстонаи ин падидаи баррасишавандаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро таъкид намоем;

- фарҳанги ҳуқуқии шахс аз донишҳои ҳуқуқӣ ва ҳиссиёти ҳуқуқие иборат мебошад, ки онҳо муносибатҳои ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқиро муайян мекунанд.

Фарҳанги ҳуқуқии фард падидаи васеъ буда, он ҳамчун фарҳанги ҳуқуқи инсон фаҳмида мешавад, ки дорои зерсоҳаҳои худ мебошад, ба монанди фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, фарҳанги ҳуқуқии занон, фарҳанги ҳуқуқии маъмури давлатӣ ва ғайра. Мувофиқи ақидаи Р.Ш. Шарофзода «Фарҳанги ҳуқуқӣ – ин як намуди фарҳанги ҷомеа мебошад, ки аз сатҳи инкишофи ҳуқуқии ҷомеа дар робита бо ҳамаи унсурҳои воқеияти ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад. Мавзуи мустақил будани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон дар таснифоти Ҷ. Саъдизода низ ба назар мерасад. Чунончи, муаллиф таснифоти фарҳанги ҳуқуқи инсонро бо назардошти синну сол чунин пешниҳод кардааст:

а) фарҳанги ҳуқуқи инсон, ки ба хонандагони мактабҳои миёна мансуб аст (то синни 14-сола);

б) фарҳанги ҳуқуқи инсон, ки хоси ҷавонон аст (аз 14 то 30-сола);

в) фарҳанги ҳуқуқи инсон, ки ба намояндагони синну соли миёна тааллуқ дорад (аз 30 то 60-сола);

г) фарҳанги ҳуқуқи инсон, ки хоси пирону солхӯрдагон аст (аз 60-сола боло).

Бояд қайд кард, ки маҳз ҳамин таснифоти фарҳанги ҳуқуқи инсон низ вобаста ба синну сол муайян менамояд, ки фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ҳамчун падидаи мустақил ҷой дорад ва таҳлилҳои илмӣ-ҳуқуқиро талаб менамояд. Ҷ. Саъдизода мавзуи фарҳанги ҳуқуқи инсонро дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд таҳлил намуда, фарҳанги ҳуқуқи инсонро қисми таркибии фарҳанги умумӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ медонад.

Дар «Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи инсон» чунин мафҳуми фарҳанги ҳуқуқи инсон пешниҳод гардидааст: «Фарҳанги ҳуқуқи инсон қисми таркибии фарҳанги маънавии ҷомеа буда, аз низоми донишҳо, арзишҳо, дарк ва эҳсос, ки ба эътироф ва эҳтироми шаъну шарафи инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ асос ёфтаанд, иборат буда, ҳамчунин маҳорату малакаи амалисозӣ ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсонро дар бар мегирад».

Ч. Саъдизода дар асоси таҳлили мавзӯи фарҳанги ҳуқуқи инсон чунин мафҳуми фарҳанги ҳуқуқи инсонро пешниҳод намудааст: «Фарҳанги ҳуқуқи инсон – қисми таркибии фарҳанги умумӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ буда, аз низоми донишҳо, арзишҳо, нишондод, анъана, ҳиссиёт, ки оид ба ҳуқуқи инсон ташаккул меёбанд, иборат аст, ҳамзамон дарк, арзёбӣ, принцип, стандарт ва механизмҳои амалишавӣ ва инъикоси меъёрии онҳоро дар доираи пояҳои мавҷудаи фарҳангӣ ва тамаддунии ҷомеа фаро мегирад».

Мавриди зикр аст, ки муҳаққикон оид ба фаҳмиши мафҳуми фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон тадқиқоти камтар гузаронидаанд. Ба андешаи О.П. Полухина «фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон – ин маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ, арзишҳо, муқаррарот, меъёрҳо, ки дар шуури ҳуқуқӣ мустақкам гардида, дар ҳаёти ҳуқуқӣ амалӣ гардида, тарзи муайяни ташкили фаъолияти ҳаёти ҷавонро чун субъекти давомдихандаи фазои иҷтимоӣ-ҳуқуқи ҷомеа ташкил медиҳанд». Ин мафҳуми пешниҳодгардида, бештар хислати иҷтимоӣ дорад. Бо ин мақсад дар илми ҳуқуқшиносӣ сари масъалаи мафҳум ва моҳияти фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон мушкилии ҷиддӣ ҷой дорад. Зарур аст, ки ба ин масъалаи муҳим дар равиши ташкили давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шахрвандӣ диққати муҳим дода шавад. Зеро истифода, риоя ва иҷроиши қонунҳо, маҳз бо фарҳанги баланди ҳуқуқӣ, махсусан, фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон пайвандӣ дорад ва ояндаи рушди давлати ҳуқуқбунёд бевосита аз ҷавонон вобаста аст. Бинобар ин, зарур аст, ки ба ин падидаи мубрами ҳуқуқӣ аҳамияти махсус дода шавад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили мафҳуми умумии фарҳанги ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқи инсон ва фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон, чунин мафҳуми фарҳанги ҳуқуқи ҷавонро пешниҳод намудан мумкин аст: фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон қисми таркибии фарҳанги ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқи инсон буда, аз маҷмуи донишҳо, арзишҳо, меъёрҳо ва фаъолияти ҳуқуқӣ иборат аст, ки ҳаёти ҳуқуқи ҷавонро ифода менамояд.

Барои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ, маънавият ва ахлоқи баланд дар байни ҷавонон эҳтиром ба урфу одатҳои миллиро аз кӯдакӣ тарбия намуда, онҳоро дар руҳияи ҳамоҳангсозии арзишҳои милли ва умумибашарӣ ба воя расонидан зарур аст. Инчунин, нури зеҳнии онҳоро афзоиш додан шартӣ асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар айни замон, расонидани ёрии ҳамаҷониба ва доимӣ ба ҷавонписарон ва духтарон дар гирифтани иттилооти мукамалтар ва боэътимод барои ислоҳот ва тағйиротҳои демократӣ, ки дар мамлақати мо ба амал омада истодаанд, бо роҳи шарҳ додани моҳияти санадҳои қонунгузории амалкунанда махсусан муҳим аст.

АДАБИЁТ

1. Азизов У.А. Формирование советского уголовного права и особенности развития институтов преступления и наказания в Таджикистане [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-sovetskogo-ugolovnogo-prava-i-osobennosti-razvitiya-institutov-prestupleniya-i-nakazaniya-v-tadzhikistane-1917-1924-gg>. (санаи мурочиат: 20.12.2023)
2. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ. Ҷ. 2 / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Имперал-Групп, 2010. – С. 605.
3. Саъдизода Ч. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12. 00.01. – Душанбе, 2018. – С. 82.
4. Снашков С.А. Правовая культура как фактор информационной безопасности // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 22 (313). – С.180.
5. Консепсияи сиёсати ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 аз 6 феввали соли 2018, таҳти №1005 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 14.12.2023)
6. Редков С.К. Реформы 19 века и их влияние на правовую культуру российского общества // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2012. – № 4. – С. 59.

7. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – С. 4.
8. Каландаришвили З.Н. Деформация правосознания молодежи и юридические способы ее преодоления: теоретико-правовой аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2004. – С. 10.
9. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи инсон / Зери таҳрири н.и.х., дотсент Насурдинов Э.С. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – С. 230.
10. Полухина О.П. Концептуализация понятия правовой культуры молодежи [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-ponyatiya-pravovoy-kultury-molodezhi> (санаи воридшавӣ 10.03.2019).
11. Зубрицкий В.И. Правовая культура и её роль в реализации политических прав и свобод граждан: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 2003. – С. 53.
12. Саъдизода Қ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12. 00.01. – Душанбе, 2018. – С. 86.
13. Слыщенко В.А. Методы сравнительного правоведения: замечания о культурологическом подходе к сравнительному праву // Ежегодник сравнительного права. – М.: Статут, 2011. – С. 12-27; Шереги Ф.Э. Социология права: Прикладные исследования. – СПб.: Алетейя, 2002. – 403 с.

МАҲҶУМИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚӢ ВА ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ЧАВОНОН

Истилоҳи фарҳанг калимаи тоҷикӣ-форсӣ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои ақл ва адаб, дониш, илм ва маърифат баён гаштааст. Фарҳанги ҳуқуқи чавонон як намуди фарҳанги ҳуқуқи инсон мебошад. Вижагиҳои фарҳанги ҳуқуқи инсон пеш аз ҳама дар сатҳи дониши ҳуқуқи онҳо, донишани қонунҳои амалкунандаи кишвар, риоя, иҷро ва истифодаи ин қонунҳо зохир мегардад. Фарҳанги ҳуқуқи чавонон қисми таркибии фарҳанги ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқи инсон буда, аз маҷмуи донишҳо, арзишҳо, меъёрҳо ва ғайриини ҳуқуқӣ иборат аст, ки ҳаёти ҳуқуқи чавононро ифода менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқ, фарҳанги ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқи чавонон, тарбияи ҳуқуқӣ, чавонон.

ПОНЯТИЕ КУЛЬТУРЫ И МОЛОДЕЖНОЙ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Термин культура-таджикско-персидское слово, которое в культуре таджикского языка выражается в значении интеллекта и литературы, знаний, науки и просвещения. Молодежная правовая культура-это разновидность культуры прав человека. Особенности культуры прав человека проявляются прежде всего в уровне их правовых знаний, знании действующих законов страны, соблюдении, исполнении и применении этих законов. Правовая культура молодежи является неотъемлемой частью правовой культуры и культуры прав человека и состоит из совокупности правовых знаний, ценностей, норм и видов деятельности, представляющих правовую жизнь молодежи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: право, правовая культура, правовая культура молодежи, юридическое образование, молодежь.

THE CONCEPT OF CULTURE AND YOUTH LEGAL CULTURE

The term culture is a Tajik-Persian word, which in the culture of the Tajik language is expressed in the meaning of intelligence and literature, knowledge, science and enlightenment. Youth legal culture is a kind of human rights culture. The peculiarities of the human rights culture are manifested primarily in the level of their legal knowledge, knowledge of the current laws of the country, compliance, enforcement and application of these laws. The legal culture of youth is an integral part of the legal culture and the culture of human rights and consists of a set of legal knowledge, values, norms and activities representing the legal life of youth.

KEYWORDS: law, legal culture, legal culture of youth, legal education, youth.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипова Дилором* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** 988-63-07-22.

Сведения об авторе: *Шарипова Дилором* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** 988-63-07-22.

Information about the author: *Sharipova Dilorom* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** 988-63-07-22.

ХУСУСИЯТҲОИ ҲАМКОРИИ МУФАТТИШ ВА КОРМАНДИ ОПЕРАТИВӢ ҲАНГОМИ ТАФТИШИ ЧИНОЯТҲО ДАР СОҲАИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУҲАДДИР

Эгамов М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бояд зикр намуд, ки дар нимаи дуюми асри бистум дар ҚТ хатари паҳншавии маводи муҳаддир ба таври ҷиддӣ қабул карда шуд. Оқибатҳои манфии ин раванд ташвишвар шуда истодаанд. Тибқи маълумоти расмӣ 200 миллион нафар сокинони ҷаҳон ба истифодаи ғайритиббии маводи муҳаддир машғуланд, тақрибан 100 миллион нафари онҳо мунтазам ба онҳо муроҷиат мекунанд ва 50 миллион нафар нашъамандони ноумед мебошанд.

Барои хубтар фаҳмидани моҳияти мушкилоти марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир зарур аст, ки робитаи байни маводи муҳаддир ва шахсро пайгирӣ кард. Худи маводи муҳаддир барои шахс дар марҳилаҳои муайяни ҳаёт заруранд, зеро онҳо таъсири бедардсозанда доранд, хоби амикро бо гум шудани хуш ва ҳассосияти дард ба вучуд меоранд.

Ин воситаҳо барои бемориҳои вазнине, ки бо дарди шадид ҳамроҳӣ мекунанд, ё барои даҳолати ҷарроҳӣ, ки ба системаи марказии асаб таъсир мерасонанд, истифода бурда мешаванд. Дар ин ҷанба маводи муҳаддир барои инсон зарур аст. Хатари ҷамъиятӣ истеъмоли ғайритиббии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ мебошад, ки аксар вақт боиси мастии нашъамандӣ мегардад, ки бо лаззати ҷисмонӣ ва руҳияи баланд ҳамроҳӣ мекунанд.

Маводи муҳаддир ҳамчун моддаҳои алоҳидаи пайдоиши растанӣ ё синтетикӣ, доруҳои дорой моддаҳои нашъадор, ки ба системаи марказии асаб таъсири мушаххас (ангезанда, ҳаяҷонбахш, депрессия, галлюциногенӣ) доранд ва ба Рӯйхати Комиссияи доимии назорати маводи нашъаовари назди Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии ҚТ ба Рӯйхати маводи муҳаддир дохил карда шудааст.

Моддаҳои психотропӣ – пайвастагиҳои табиӣ ё кимиёвӣ, ки дар системаи асаби организмҳои зинда фаъолияти интихобӣ доранд. Ба инҳо дохил мешаванд: аналгетикҳо, депрессантҳо, стимуляторҳо ва галлюциногенҳо. Умуман, моддаҳои психотропӣ боиси ҳалалдоршавии дарк ва шуур мегардад.

Моддаҳои таъсирбахш моддаҳои мебошанд, ки ҳангоми қабули вояи зиёд ва дар сурати мавҷуд будани зидди нишондодҳои тиббӣ барои истифода ба саломатӣ ва ҳаёти инсон таъсири хатарнок доранд. Чунин моддаҳо метавонанд вобастагӣ ба вучуд оранд, ба системаи марказии асаб таъсири ҳавасмандкунанда ё депрессиякунанда дошта, галлюциногенҳо ё ҳалалдор шудани фаъолияти моторӣ ё тафаккур, рафтор, дарк, тағйирёбии руҳро ба вучуд оранд ё метавонанд ба дигар таъсироти зараровар оварда расонанд.

Қонуни ҷиноятӣ ҷавобгариро барои муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ба миқдори кам, қалон ва махсусан қалон пешбинӣ мекунанд.

Асарҳои З.Х. Абазов, В.М.Алиев, Н.П. Барабанов, Т.А.Богомоллова, В.И. Брилев, А.А. Габани, Г.Н.Драган, В.А.Жабский, Б.Ф. Калачев, Н.Ф. Кузнецова, Ю.И. Сучков, Н.С.Тагансев ва дигарон ба ҷанбаҳои ҳуқуқии ҷиноятии мубориза бар зидди нашъамандӣ бахшида шудаанд.

Дар фаъолияти ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо шумораи бештари далелҳои ошкоршуда дар соҳаи риоя накардани қоидаҳо бо ғайриқонунӣ ба даст овардан, нигоҳдорӣ ва фурӯши онҳо вобаста аст. Бинобар ин, муайян кардани ин мафҳумҳо ба мақсад мувофиқ аст.

Фурӯши ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ, таъсири токсикӣ маъноӣ ҳама гуна усулҳои пулакӣ ё ройгон ба шахсони дигар додан (фурӯш, ҳадя, иваз, пардохти қарз, қарз додан ва ғ.), инчунин дигар усулҳои ба шахси дигар додани онҳо фаҳмида мешавад.

Маълумот дар бораи фаъолият дар соҳаи ғайримуқаррарӣ, чун қоида, аз ҷониби кормандони оперативии воҳидҳои мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи нашъаовар гирифта мешавад. Инчунин, ин маълумотро ҳадамоти дигари мақомоти қорҳои дохилӣ: ҳадамоти шиноснома ва раводид, пулиси роҳ, пунктҳои тиббию санитарӣ, воҳидҳои милитсияи маҳаллӣ, тафтишот, дастгоҳи тафтишоти пешакӣ ва дигар воҳидҳо дастрас мекунанд.

Тахминҳои маъмулӣ дар марҳилаи ибтидоии тафтиши муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир иборатанд аз:

– муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир аз тарафи гурӯҳи муташаккил иҷро мешавад;

– маводи муҳаддирро ҳуди истехсолкунанда мефурӯшад;

– тасарруф ё тамаъҷӯии маводи муҳаддирро шахси нашъаманд барои қонё кардани ниёзҳои худ анҷом додааст;

– дуздии вонамудкунонӣ бо мақсади пинҳон кардан, тасарруфи аз худ кардан ё тасарруфи воситаҳои нашъадор мавҷуд аст;

– барои нашъамандон хона ташкил ва нигоҳ дошта мешавад.

Кормандони оперативӣ ҳангоми гирифтани маълумоти аввалия бо мақсади пешбарӣ кардан ва тафтиш кардани тахмини эҳтимолии фаъолияти ҷиноятӣ, бо мақсади минбаъд анҷом додани ҷорабиниҳои оперативии босамар, ки ба боздоштани он ва ғош кардани ҷиноятқорон нигаронида шудаанд, фаъолият мебаранд.

Агар дар натиҷаи ҷорабиниҳои оперативӣ – ҷустуҷӯӣ маълумот дар бораи ҳама ё ақаллан тарафҳо ва ҷузъҳои асосии фаъолияти ҷиноятӣ, аз ҷумла, дар бораи субъектҳо – фурӯшандагон, истеъмолкунандагон, робитаҳои онҳо, кирдорҳои ҷиноятӣ ва воситаҳо, тарзҳои ба даст овардан мумкин бошад, фаъолияти ҷиноятӣ, пас дар ин ҳолат ба истилоҳ схемаи фронталӣ барои ошкор ва кушодани ҷиноятҳо интиҳоб карда мешавад.

Ин маъноӣ онро дорад, ки дар як вақт ҳамаи шарикон дастгир карда шуда, маводи нашъадор ва воситаҳои истехсол, нигоҳдорӣ ва интиқоли онҳо мусодира карда шуда, инчунин гузаронидани инвентаризатсия ва аудити ҳуҷҷатӣ дар ҷойҳои нигоҳдорӣ ва истехсоли маводи муҳаддир (агар мавҷуд бошанд, дар содир намудани ҷиноят иштирок дошта бошанд) дигар амалҳои ҷамъоварӣ ва бақайдгирии маълумот амалӣ карда мешаванд.

Дар ҳолатҳое, ки маълумоти кофии ошкоркунандаи шакли фаъолияти ҷиноятӣ дар соҳаи муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир пайдо нашудаанд, як қатор тахминҳо пешниҳод карда мешаванд, ки моделҳои пешгӯии амали ҷиноятӣ, аз ҷумла, гурӯҳи муташаккили муомилоти нашъаовар мебошанд.

Дар ин ҳолат, самти асосии қор ҷустуҷӯӣ маълумот дар бораи ҷанбаҳои номаълуми фаъолияти гурӯҳи ҷиноӣ бо мақсади ташаккул додани модели бозғимоди фаъолияти ҷиноятӣ мегардад. Пас аз ин нақшаи методологии фаъолият оид ба ошкор ва кушодани ҷиноятҳо сохтори фронталӣ мегирад.

Хусусияти ошкор ва тафтиши ин намуди ҷиноят дар он аст, ки барои ҳалли масъалаи ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани шахси мушаххас маводи муҳаддирро мусодира кардан лозим аст.

Яке аз қоидаҳои асосии ноил шудан ба ин ҳолат боздошти шахси гумонбаршуда бо ҷиноят аст, яъне бо миқдори маводи муҳаддире, ки барои истеъмоли шахси пешбинӣ нашудаанд. Чун қоида, дар чунин ҳолатҳо, кормандони оперативӣ ҷорабиниҳои оперативии "харидории санҷишӣ" -ро истифода мебаранд.

Пеш аз гузаронидани харидории санҷишӣ қарори дахлдор бароварда мешавад. Ҳуҷҷати мазкур расмист, аммо ҳангоми қабули қарор дар бораи оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ пас аз расмиёти ошкор кардани маводи тафтишоти оперативӣ он, чун қоида, ҳамчун манбаи далелҳо ҳисобида мешавад ва тибқи Қонуни ҚТ "Дар бораи ФОҶ" ба маводи парвандаи ҷиноӣ замима мегардад.

Дастгир кардани шахсе, ки ба фаъолияти ғайриқонунӣ гумонбар мешавад, агар он дар доираи расмиёти чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ «харидории санҷишӣ» анҷом дода шавад, одатан пеш аз раванди омодагии тӯлонӣ сурат мегирад, ки марҳилаҳои асосии он дар фаъолияти В.П. Датсюк, В.М. Мешков ва А.Н. Соколов, аз ҷумла:

- интихоби шахс барои иштирок дар ин чорабинӣ ба сифати харидори воситаҳои нашъадор (харидор);
- ба ӯ дар бораи ҳамаи ҳолатҳои амалҳои дар пешистода маълумот додан;
- ба харидор додани қоғазҳои қиматнок, мутаносибан қайд карда мешавад;
- ба харидор додани сабти овози мувофиқи тарҳрезӣшуда бо касетаи холии аудио ё дигар дастгоҳи сабт;
- таъмини амнияти шахсии харидор.

Ҳамзамон, бо дастгир кардани гумонбаршуда ва фавран пас аз он намудҳои гуногуни чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ ва амалҳои тафтишии дорои тавсифи таъҷилӣ гузаронида мешаванд.

Мафҳуми криминалистии марҳилаи аввалиндараҷаи ошкор ва тафтиши муомилоти ғайриқонунии маводи нашъадор ҳам марҳилаи тафтиши ариза ё хабари муомилоти ғайриқонунии маводи нашъадорро (то оғози парвандаи ҷиноятӣ) ва ҳам марҳилаи амали аввалиндараҷаи тафтиширо дар бар мегирад, ки чун қоида аз лаҳзаи оғози парвандаи ҷиноятӣ аз се то даҳ рӯз давом мекунад.

Бинобар ин, бо ақидаи Р. Белкин, чунин амалҳо иборатанд аз: пурсишҳои муфассал, кофтуковҳо, тафтиши ҷойҳои истехсол, воситаҳои нақлиёт, фурӯш ва истеъмоли воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ, кофтукови ҷинояткорон, пурсиши шохидон, чораҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ.

Ба фикри мо, дар ин марҳилаи тафтиши муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир, инчунин бояд амалҳои зерини тафтишӣ сурат гиранд: таъини экспертизаи судӣ барои муайян кардани хусусияти моддаҳои мусодирашуда (одатан, экспертизаи судии кимиёвӣ), муайян намудани шахсият ва предмет, рӯбарӯқонунӣ, шаҳодатқонунии дастгиршудагон ва ғайра.

Ҳаҷми зиёди чорабиниҳои оперативӣ-ҳустуҷӯӣ ва амалҳои аввалиндараҷаи тафтиширо дар тафтиши ҷиноятҳои ин намуд ба назар гирифта, кормандони оперативӣ ҳатто то оғози парвандаи ҷиноятӣ муфаттишро ба ҳамкорӣ ҷалб мекунад. Хулосаҳои моро таҳқиқоти криминалистон дар дигар минтақаҳо тасдиқ мекунад. Пас, ба гуфтаи В.Г. Наймушин, дар 20 фоизи ҳолатҳо муфаттишон дар ба нақша гирифтани тафтишоти оперативӣ дар парвандаҳои баҳисобгирии оперативӣ иштирок мекунад; дар 80 фоизи онҳо ба қор дар марҳалаи ҷорӣ намудани материалҳои оперативӣ ҷалб карда мешаванд.

Мо иштироки бевоситаи муфаттишро дар фаъолияти оперативӣ – ҳустуҷӯӣ ғайриқобили қабул мешуморем, зеро ӯ шохиди фаъолияти ҷиноятӣ мегардад ва ҳуқуқи гузаронидани тафтишоти пешакиро надорад. Бо вучуди ин, кумаки ӯ дар банақшагири ва ташкили гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ бебаҳо аст.

Муносибати байни муфаттиш ва корманди оперативӣ бояд на танҳо дар ду марҳила, балки дар ду сатҳ сурат гирад:

1. Ҳангоми бақайдгирии фаъолияти ҷиноятӣ тавассути воситаҳои оперативӣ-ҳустуҷӯӣ.
2. Ҳангоми аз ҷониби муфаттиш анҷом додани амалҳои тафтишӣ ва дигар амалҳои муруфиявӣ.

Муҳокимаи муштаракӣ муфаттиш ва корманди оперативӣ дар бораи самт ва намуди чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ ва амали тафтишӣ, ки бояд анҷом дода шаванд, ҷи гуна аз ҷиҳати тактикӣ дуруст истифода бурдани иттилооти мавҷудаи оперативӣ – ҳустуҷӯӣ имкони бомуваффақият гузаронидани тафтишоти минбаъдаро фароҳам меорад.

Таъмини оперативии фаъолияти муфаттиш ҳам дар чараёни гузаронидани амалҳои аввалиндараҷаи тафтишӣ ва ҳам то анҷоми тафтиши парвандаҳои ҷиноятӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Илова бар ин, чӣ тавре ки натиҷаи омӯзиши парвандаҳои ҷиноятӣ нишон дод, далелҳои иштироки ҳадамоти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир бо дастгирии оперативӣ то анҷоми мурофиаи судӣ хуб будани худро исбот карданд.

Пас аз гузаронидани як қатор чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ ва дастгир намудани гумонбаршуда аксар вақт азназаргузаронии ҷойи боздошти ӯ гузаронида мешавад, ки дар протоколи азназаргузаронии тафтишӣ қайд карда мешавад. Барои иштирок ва гузаронидани он муфаттиш, кормандони оперативии зершӯба оид ба мубориза оид ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир, инчунин мутахассисон — химик ва криминалист ҷалб карда мешаванд. Чунин доираи васеи иштирокчиён аз зарурати азназаргузаронии муфассали қариб ҳар як объекти ошкоршуда, ба қайд гирифтани вазъи умумӣ, аниқ кардани кори ин ё он таҷҳизот, тавсифи моддаҳои ошкоршуда, мушоҳидаи шахсони дар рафти азназаргузаронӣ ҳозирбуда ва ғ.

Баъди ба охир расидани азназаргузаронӣ, марҳилаи ба охир расондан ва ба зершӯбаи тафтишӣ супоридани мавод барои қабули қарор дар бораи оғози парвандаи ҷиноятӣ шуруъ мекунад.

Дар ин марҳила, моддаи мусодирашуда барои тадқиқот, ки дар таркиби онҳо маводи муҳаддир мавҷуд аст, интиқол дода мешаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот бо маълумотномаи мутахассис, ки мутобиқи қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ аҳаммияти далелӣ надорад, ба расмият дароварда мешавад.

Дар лаҳзаи оғози парвандаи ҷиноятӣ ва имконияти таъин намудани экспертизаи судии кимиёвӣ ба вучуд омадани объектҳои, ки дар доираи тадқиқоти пешакии мутахассис таҳқиқ карда мешаванд, на танҳо ҳаҷми аввалини худро гум мекунад, балки намуди зохирии худро тағйир дода, як қатор хусусиятҳои хоси худро гум мекунад.

Натиҷаҳои таҳқиқоти аввалиндарача, ки дар маълумотномаи мутахассис сабт шудааст, аз ҷумла аз ҷониби дастгиршудагон ва муҳофизони онҳо аксаран мавриди баҳс қарор гирифта, ин ҳуҷҷатро барои оғози парвандаи ҷиноятӣ ва боздошти шахс мувофиқи Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҚТ сабаби нокифоя мешуморанд.

Ягона имконият барои роҳ надодан ба чунин ҳатогихо ин истифода бурдани тадқиқоти пешакии моддаҳои монанд ба маводи муҳаддир усулҳои тадқиқоти харобнашаванда мебошад, ки дар ин бора Ф.П. Орлов ва Е.Р. Россинская қайд намудаанд.

Ҳолатҳои дастгир намудани гумонбаршуда аз ҷониби корманди оперативӣ дар ҳуҷҷати дахлдор (ба маълумоти сардори ӯ ё баъдан дар протоколи пурсиш) нишон дода мешаванд. Дар баробари ин, дар онҳо далелҳои нишон дода мешаванд, ки барои тафтиши минбаъдаи кори парвандаи ҷиноятӣ аҳаммияти калон доранд — пеш аз ҳама дар бораи объектҳои моддӣ, шахсоне, ки ба ин предметҳо даст расондаанд ва ғайра.

Ҳуҷҷатҳои зарурии расмӣ – протоколҳо ва қарорҳои, ки чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ ҳамроҳӣ мекунад, гузоришҳо, баёнот ва ғ. мувофиқи тартиби муқарраршуда дода мешаванд. Дар мавриди зарурат дар бораи махфӣ гардонидани натиҷаҳои чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯӣ қарор қабул карда мешавад. Ин барои прокурор шароит фароҳам меорад, ки боварӣ ҳосил кунад, ки дар асоси мавод тафтиши ҳамачонибаи фаъолияти ҷиноятӣ гузаронида шуда, қонунӣ будани тамоми чорабиниҳои андешидашуда таъмин карда шудааст ва дар амали шахсони гумонбаршуда аломатҳои таркиби ҷиноят мавҷуд аст.

Дар ин марҳила муфаттиш ба мисли ягон нафари дигар дар бақайдгирии натиҷаҳои чорабиниҳои оперативӣ – ҳустуҷӯии гузаронидашуда ба кормандони оперативӣ мусоидат мекунад. Илова бар ин, дар рафти корҳои муштарақ тартиб, намуд ва тактикаи гузаронидани амалҳои тафтишии аввалиндарачаро муайян карда, самтҳои афзалиятноки тафтишот муайян карда шуда, масъулият барои кори минбаъда тақсим карда мешавад.

Тавре Б.П. Орлов қайд кардааст, ҳамкориҳои воҳидҳои оперативӣ оид ба мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии маводи нашъаовар ва муфаттиш амалиёти ҳамоҳангшудаи онҳоро барои истифодаи маълумоти бо усулҳои оперативӣ-ҳустуҷӯӣ бадастоварда бо мақсади андешидани чораҳои пешбининамудаи қонун нисбати шахсоне, ки бо ҷиноятҳои марбут ба маводи муҳаддир содир кардаанд, пешбинӣ менамояд.

Пас аз огози парвандаи ҷиноятӣ муфаттиш шахсонеро, ки дар ҷорабиниҳои оперативӣ – ҷустуҷӯӣ иштирок доштанд - шохидон, харидор, шахсони холис, шохидони боздошт ва дигар далелҳои ғайриқонунии ҷиноятиро пурсиш мекунад.

Гузaronидани пурсишҳои шохидон аксар вақт бар зиммаи кормандони оперативӣ гузошта мешавад, зеро онҳо маҳорати пайдо кардани забони умумӣ бо ин тоифа шахсонро доранд, ки дар натиҷа онҳо маълумоти хеле пурра ва муфассал мегиранд.

Инчунин, аксар вақт ба кормандони оперативӣ супориш дода мешавад, ки дар ҷойи истиқомати боздоштшудаҳо кофтуков гузаронанд, мусодира кунанд, ҷойгир шаванд ва фавран расонидани шохидони эҳтимоли бошанд.

Ҳамин тариқ, ҳамкориҳои самаранок байни муфаттиш ва корманди оперативӣ дар марҳилаи ибтидоии тафтиши муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ба амал меояд, агар он дар марҳилаи татбиқи маводи оперативӣ ташкил карда шуда бошад, ки имкон медиҳад, ки маълумоти пурра ва босаводона ҷамъоварӣ ва сабти далелҳоро дар бораи ҷинояти ҷиноятӣ ба даст оранд.

АДАБИЁТ

1. Аршеневский Ю. Беда на кончике иглы //Преступление и наказание. - 1997. - № 8. - С.21.
2. Весы Фемиды. - 1987. - № 1. - С. 22.
3. Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. № 1. – СПб, 2000. - С.5-6.
4. Драган Г.Н., Калачев Б.Ф. Наркомания и наркобизнес: Выявление и пресечение незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ. - М., 1998. - С.6.
5. Дацюк В.П., Мешков В.М., Соколов А.Н. Особенности противостояния незаконному обороту наркотиков в Псковской области: Научно-практическое пособие. - Калининград-Псков, 2000.- С.28
6. Дацюк В.П., Мешков В.М., Соколов А.Н. Особенности противостояния незаконному обороту наркотиков в Псковской области: Научно-практическое пособие. - Калининград-Псков, 2000.- С.23
7. Дацюк В.П., Мешков В.М. Криминалистическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков /Сборник статей адъюнктов и соискателей КЮИ МВД России. Выпуск V. - Калининград: Калининградский ЮИ МВД России, 2000. - С.5
8. Примечания к Сводной таблице заключений Постоянного комитета по контролю наркотиков об отнесении к небольшому, крупному и особо крупному размерам количеств наркотических средств, психотропных и сильнодействующих веществ, обнаруженных в незаконном владении или обороте ГАРАНТ Документ «СВОДНАЯ ТАБЛИЦА ЗАКЛЮЧЕНИЙ ПККН ОТ 02.12.1998 № 7/69 98». Ноябрь 25, 2000. - С.7
9. Образцов В.А. Тактические основы следственных действий /Криминалистика. - М.: Юрист., 1995. - С.275
10. Криминалистика: Учебник для ВУЗов /Под ред.Р.С. Белкина. М.: Изд-во НОРМА, 2000. - С.816.

ХУСУСИЯТҲОИ ҲАМКОРИИ МУФАТТИШ ВА КОРМАНДИ ОПЕРАТИВӢ ҲАНГОМИ ТАФТИШИ ҶИНОЯТҲО ДАР СОҲАИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУХАДДИР

Дар нимаи дуҷуми асри бистум дар ҶТ хатари паҳншавии маводи мухаддир ба таври ҷиддӣ қабул карда шуд. Оқибатҳои манфии ин раванд ташвишвар шуда истодаанд. Барои хубтар фаҳмидани моҳияти мушкилоти марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир зарур аст, ки робитаи байни маводи мухаддир ва шахсро пайгирӣ кард. Худи маводи мухаддир барои шахс дар марҳилаҳои муайяни ҳаёт заруранд, зеро онҳо таъсири бедардсозанда доранд, хоби амиқро бо гум шудани хуш ва ҳассосияти дард ба вучуд меоранд.

КАЛИДВОЖАҲО: муомилоти ғайриқонунӣ, маводи мухаддир, муфаттиш, робита, марҳила.

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ И ОПЕРАТИВНОГО СОТРУДНИКА ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Во второй половине XX века в Республике Таджикистан серьезно восприняли опасность распространения наркотиков. Негативные последствия этого процесса становятся тревожными. Чтобы лучше понять суть проблемы, связанной с незаконным оборотом наркотиков, необходимо проследить взаимосвязь наркотиков и человека. Сами препараты необходимы человеку на определенных этапах жизни, поскольку обладают обезболивающим действием, вызывают глубокий сон с потерей сознания и чувствительностью к боли.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: незаконный оборот, наркотики, следователь, связь, этап.

FEATURES OF INTERACTION BETWEEN AN INVESTIGATOR AND AN OPERATIVE EMPLOYEE DURING THE INVESTIGATION OF CRIMES IN THE FIELD OF ILLEGAL DRUG TRAFFICKING

In the second half of the 20th century, the danger of drug trafficking was taken seriously in the Republic of Tajikistan. The negative consequences of this process are becoming alarming. To better understand the essence of the problem associated with drug trafficking, it is necessary to trace the relationship between drugs and humans. The drugs themselves are necessary

for a person at certain stages of life, since they have an analgesic effect, cause deep sleep with loss of consciousness and sensitivity to pain.

KEYWORDS: illegal trafficking, drugs, investigator, connection, stage.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Эгамов Муборакшоҳ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Эгамов Муборакшоҳ* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Information about the author: *Egamov Muborakshoh* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

НАЗАРЕ БА БАЪЗЕ МАСОИЛИ МУБРАМИ ҲОЛАТИ ИЧТИМОЙ-ҲУҚУҚИИ ГУРЕЗАҶО ВА МУҲОҶИРОНИ ИҶБОРӢ

Азимов М.К., Камолов Ш.Х.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Одамон барои он гуреза мешаванд, ки ҳуқуқҳои инсон вайрон карда мешавад, ё ки хатари вайрон кардани онҳо ба миён меояд. Дар моддаи 14 Эълумия гуфта мешавад, ки “Ҳар як инсон ҳуқуқ дорад, ки аз таъқибот дар дигар кишварҳо паноҳгоҳ ҷӯяд ва аз ин паноҳгоҳ истифода намояд” [1].

Ҷанги дуҷонибаи ҷаҳонӣ сабабгори миллионҳо гурезаҳо шуд, ки онҳо берун аз ватан дар шароити ниҳоят вазнин умр ба сар мебаранд. Баъд аз таъсиси Созмони Милалӣ Муттаҳид масъалаи ҳимояи гурезаҳо аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарини ин созмони байналмилалӣ гардид. Инъикоси масъалаи гурезаҳо дар Эълумияи умумии ҳуқуқи башар дар ин ҷода қадами нахустин буд. Дар тури қариб се соли минбаъда СММ матни “Конвенсия дар бораи мақоми гурезаҳо”-ро (минбаъд Конвенсия) таҳия намуд, ки онро 28 июли соли 1951 Иҷлосияи VIII Кулли СММ қабул кард.

Сарфи назар аз нақши муҳими Конвенсия, он танҳо ба шахсоне дахл дошт, ки дар натиҷаи ҳодисаҳои то 1 январи соли 1951 гуреза шуда буданд. Ҷаҳон тағйир ёфта, мушкилоти нав ва гурезаҳои нав пайдо шуданд, ки амали Конвенсияи соли 1951 нисбати онҳо татбиқ намешуд, аз ин рӯ 31 январи соли 1967 Протоколи марбут ба мақоми гурезагон ба Конвенсия оид ба мақоми гурезаҳо қабул карда шуд [14].

Масъалаи гуреза яке аз мушкилоти шадидаи башардӯстона на танҳо барои Тоҷикистони муосир, балки барои тамоми сайёра мебошад. Чунон ки С.А. Авакян қайд мекунад: То замоне, ки дар ҷаҳон ихтилофҳои дохилидавлатӣ ва байнидавлатӣ вучуд доранд, масъалаи гурезаҳо низ вучуд хоҳад дошт [11].

Мувофиқи маълумотҳои омории соли 2021 Идораи Комисари Олии Созмони Милалӣ Муттаҳид оид ба гурезаҳо (ИКО СММГ) теъдоди гурезагон дар саросари ҷаҳон аз 82,4 миллион нафар гузаштааст, ки ин назар ба 10 соли гузашта ду баробар зиёд аст ва 42 дарсади онҳоро ноболиғон ташкил медиҳад.

Тибқи нишондоди банди 2, моддаи 1 Конвенсия гуреза шахсе дар назар дошта шудааст, ки “бо сабаби аз рӯйи фарқияти наҷодӣ, динӣ, шаҳрвандӣ, мансубият ба гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ё ақидаҳои сиёсӣ мавҷуд будани хатари воқеии ҳадафи таъқиб шудан, берун аз мамлақати мансубияти шаҳрвандии худ қарор дорад ва аз ҳимояи ин мамлақат истифода бурда наметавонад ё бо сабаби ин хатар аз ин ҳимоя истифода бурдан намехоҳад” [2].

Ҷамзамон, шаҳрванд ҳуқуқ дорад тибқи Конвенсия мақоми гурезаро танҳо дар сурате, ки он хавфи таъқиб монданаш дар асоси як ё якчанд сабаб (аломатҳои наҷодӣ, эътиқоди динӣ, шаҳрвандӣ, мансубият ба гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ё эътиқоди сиёсӣ), ки дар зербанди (2) банди А моддаи 1 номбар шудаанд, қасб намояд. Ин талабот аксар вақт ҳамчун “талаботи пайваस्तшавӣ” номида мешавад. Барои иҷрои ин талабот кофӣ аст, ки яке аз ин асосҳо ҳамчун сабаби таъқиб мавҷуд бошанд [12].

Гуреза маънии дар ғурбат умр ба сар бурдан ва барои қонеъ гардонидани худ аз чунин талабот, ба монанди физӣ, сару либос ва манзил бештар ба дигарон вобаста буданро дорад.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад мафҳуми гуреза дар моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи гурезаҳо” муайян гардидааст, ки тибқи он гуреза - шахсе, ки шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон набуда, дар қаламрави он қарор дорад ва бинобар сабабҳои қомилан асоснокӣ дар давлати мансубияти шаҳрвандии худ бо аломатҳои наҷодӣ, эътиқоди динӣ, шаҳрвандӣ, мансубият ба гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ё эътиқоди сиёсӣ дучори таъқиб гашта, аз таъсири ин сабабҳо наметавонад ё намехоҳад аз ҳимояи он давлат истифода намояд, ё шахсе, ки шаҳрвандии муайян надошта, бинобар чунин ҳолатҳо дар

Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад ва бо сабаби мавҷуд будани ҳамин гуна хавф наметавонад ӯ намехоҳад ба давлати истиқомати доимии худ баргардад [3].

Аз нишондодҳои боло бармеояд, ки барои гуреза эътироф шудани шахрванд (шахси хориҷӣ) мавҷудияти омилҳои зерин заруранд:

1. Ба шахс қурбонии таъкибот шудан воқеият дорад, яъне ҷанги дохилӣ, амалиётҳои ҷангӣ ва ғайра ба вуқӯ пайвастанд.

2. Ба шахсе, ки хатар таҳдид мекунад, ба наҷод, миллат, табаа, дин ва гурӯҳи муайяни дигари иҷтимоӣ тааллуқ дорад.

3. Дар натиҷаи ҳолатҳои номбурда ба ватани худ баргаштан намехоҳад ӯ наметавонад.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳоҷират” муҳоҷирони иҷборӣ – шахсоне, ки шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, бинобар нисбат ба онҳо содир гардидани зӯрварӣ ва таъкиб, ӯ вобаста ба нишонаҳои мансубияти наҷодӣ ӯ миллӣ, эътиқоди динӣ, забонӣ, мавқеи сиёсӣ, мансубият ба гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ вобаста ба хавфи таҳдиди воқеии таъкиб на танҳо ба худ онҳо, балки ба аъзои оилаи онҳо иҷборан маҳалли истиқомати доимии худро тарк карда, дар қаламрави кишвари хориҷӣ мебошанд.

Аз ин бармеояд, ки муҳоҷирони иҷборӣ шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон буда:

- дар ҳудуди давлати дигар доимӣ сукунат доранд;

- ҷойи истиқомати худро бо сабабҳои нисбати онҳо ба қор бурда шудани зӯрварӣ, таҳдиди воқеии дар оянда ҳам ба таъкиб гирифтормашавии ҷи худ ва ҷи аъзои оилаи худ, ба қор бурда шудани зӯрварии таҳдид аз рӯи мансубият ба наҷод ӯ миллат, забон ӯ дин, ақидаҳои сиёсӣ ӯ гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ва ғайра тарк кардаанд [5].

Шахсе, ки хоҳиши дар Ҷумҳурии Тоҷикистон паноҳ ҷустан дорад, метавонад ба намоёндагҳои дипломатӣ ӯ консулии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давлати сукунати ӯ бо дархост оид ба гирифтани мақоми гуреза муроҷиат намояд. Шахси паноҳҷӯянда, ки изғори хоҳиши гуреза доништа шудан намуда, ба синни ҳабдаҳ расидааст, уҳдадор аст шахсан ӯ ба воситаи намоёндаи ваколатдоршуда ба мақомоти зерин бо дархости хаттӣ муроҷиат намояд:

- дар гузаргоҳи Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақомоти ҳифзи Сарҳади давлатӣ, мақомоти амнияти миллӣ ва мақомоти қорҳои дохилӣ дар сурати убури иҷбории ғайриқонунии Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми як шабонарӯз аз лаҳзаи убури Сарҳади давлатӣ. Дар сурати ҷой доштани ҳолатҳои аз шахсони паноҳҷӯянда вобаста набуда, ки барои сари вақт бо дархост оид ба гуреза доништа шудани ӯ муроҷиат намуданаш монеъ мешаванд, муҳлати муроҷиат метавонад аз ду шабонарӯз зиёд бошад, вале на бештар аз давраи ҷой доштани ҳолатҳои бамиёномада;

- шахси дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунӣ қарордошта, бинобар ҳолатҳои дар кишвари мансубияташ бавуҷудномада, метавонад бо тартиби пешбиниамудаи Қонуни мазкур бо дархост дар бораи гирифтани мақоми гуреза муроҷиат намояд;

- ба мақомоти қорҳои дохилӣ дар ҳолатҳои ба таври қонунӣ омадан ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муҳлати на дертар аз як моҳ.

Ҳамзамон, ба шахсоне, ки гуреза доништа шудаанд, шаҳодатнома дода мешавад. Шаҳодатномаи гуреза - ҳуҷҷати намунааш муқарраргардида, ки шахсияти шахсони паноҳҷӯяндаи дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гуреза донисташударо тасдиқ менамояд [3].

Ба шахсони гуреза донисташуда додани шаҳодатнома дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Хадамоти шиносномавию бақайдгирии Вазорати қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад. Шаҳодатнома ба шахрванди хориҷӣ ва ӯ шахси бешаҳрванде, ки гуреза доништа шуда, синнаш ба 18 расидааст, дода мешавад. Маълумот дар бораи аъзои оилаи шахрванди хориҷӣ ва ӯ ба шахрванди гуреза донисташуда, ки синнаш ба 18-солагӣ нарасидааст, дар шаҳодатномаи яке аз волидайн ва дар сурати набудани падару модар ба шаҳодатномаи намоёндаи қонунии онҳо ӯ дар шаҳодатномаи яке аз аъзои оилаи онҳо, ки ба синни 18-солагӣ расидааст ва ихтиёран масъулияти ахлоқу тарбия ва нигоҳубини аъзои оилаи синнашон ба 18 нарасидаро ба зиммаи худ гирифтааст, сабт карда мешавад. Шаҳодатнома дар муҳлати на зиёда аз 10 рӯзи

корӣ, аз рӯзи қабули қарор оид ба эътирофи шахс ҳамчун гуреза ба расмият дароварда мешавад. Шаҳодатномаи гуреза ба муддати се сол дода мешавад [13].

Тартиби ба даст овардани мақоми муҳочирони иҷборӣ аз он иборат аст, ки шахс ба мақомоти ба ин қор ваколатдор бо дархост дар бораи муҳочирони иҷборӣ эътироф кардани ӯ муроҷиат менамояд. Мақомоти ваколатдор дархостро дар бораи эътироф намудани муҳочирони иҷборӣ дар муддати 30 рӯз баррасӣ намуда, дар бораи муҳочирони иҷборӣ эътироф кардани шахс қарор қабул мекунад. Ба шахсе, ки муҳочирони иҷборӣ эътироф гардидааст, шаҳодатнома дода мешавад. То ҳалли масъала дар бораи эътирофи муҳочирони иҷборӣ шахсе, ки бо дархост муроҷиат кардааст ва дар давраи баррасии дархост дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон сукунат дорад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо бархурдор аст ва ҳамаи он ӯҳдадорихоеро иҷро менамояд, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудааст.

Чунон ки А.Н. Жеребтсов ва Е.С. Шуршалов, унсури марказии мақоми ҳуқуқии гурезаҳо ҳуқуқ ва уҳдадорихои онҳо мешуморанд [15]. Паноҳҷӯён, гурезагон ва муҳочирон тамоми ҳуқуқҳо ва озодиҳои асосие, ки дар шартномаҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон муқаррар гардидаанд, соҳиб ҳастанд. Фаъолияти СММ оид ба ҳуқуқи инсон ва фаъолияти Комиссари Олии СММ оид ба гурезаҳо ба таври ногусастанӣ алоқаманд буда, дар назди ташкилотҳои мазкур як ҳадафи умумӣ, яъне ҳифзи ҳуқуқи озодиҳо ва шаъну шарафи инсон гузошта шудааст.

Аз нуқтаи назари амалӣ, функсияи таъмини ҳимояи байналмилалӣ дар роҳ надодан ба бозгашти маҷбурӣ, расонидани ёрӣ дар баррасии дархостҳо барои паноҳҷӯён, расонидани машварат ва ёрии ҳуқуқӣ, мусоидат намудан ба чораҳо оид ба таъмини амнияти ҷисмонии гурезагон, мусоидат намудан ба бозгашти ихтиёрӣ ва ёрии марбут ба гурезаҳо ва инчунин дар расонидани ёрӣ ба гурезагон ҳангоми кӯчидан ифода меёбад [16].

Ҳимояи иҷтимоии шахсоне, ки мақоми гуреза ва муҳочирони иҷборӣ гирифтаанд, иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣ мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба уҳда гирифтааст.

Дар Конвенсия як зумра ҳуқуқҳои нисбати гурезагон муқаррар гардидааст, аз ҷумла дар моддаи 24 Конвенсияи мазкур ҳуқуқҳои иҷтимоии гурезаҳо муайян гардидааст. Онҳо бояд дар баробари шаҳрвандони мамлакати сукунаташон маълумоти ибтидоӣ гиранд, ба дигар намудҳои таҳсилот дастрас бошанд, инчунин стипендия гиранд, дар давлате, ки сукунат доранд, ба ҳар ҳол вазъи ҳуқуқии нисбатан мусоид фароҳам оварда мешавад.

Дар Конвенсия ба шароити меҳнат ва музди меҳнат таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда шудааст. Аз он ҷумла, гурезаҳо чун шаҳрвандони мамлакати сукунат ба гирифтани музд барои меҳнат, давомнокии рӯзи корӣ, руҳсатҳои пардохтшаванда, ҳадди поёнии синну сол барои ба қор даромадан, ҳуқуқи шогирд шудан ва тайёрии касбӣ, меҳнати занон ва наврасон ва истифода аз афзалиятҳои шартномаи коллективӣ, ки дар байни корфармоён ва коллективҳои меҳнатӣ баста мешаванд, ҳуқуқ доранд.

Гурезаҳо ҳуқуқ доранд дар мавридҳои ҳодисаҳои нохуш дар ҷойи қор, бемории касбӣ, таваллуд, беморӣ, пиронсолӣ, дар мавриди фавтидан ва ғайра аз ҷиҳати иҷтимоӣ ҳимоя карда шаванд, ки он дар қонунгузори мамлакати сукунат пешбинӣ шудааст [2].

Ҳуқуқи уҳдадорихои гурезаҳо дар моддаи 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи гурезаҳо” муқаррар гардидааст, ки тибқи он шахси паноҳҷӯянда ва аъзои оилаи ӯ ҳуқуқҳои зерин доранд;

- гирифтани иттилоот оид ба тартиби гуреза донишони онҳо ва оид ба ҳуқуқи уҳдадорихои худ мувофиқи Қонуни мазкур;

- истиқомат дар давраи баррасии дархост дар маҳалҳои сукунати муваққатӣ бо роҳати мақомоти қорҳои дохилӣ ё сокиншавии мустақилона дар оилаи шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон ё шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрванди дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқомати доимӣ дошта;

- ёрии таъҷилии тиббӣ дар муассисаҳои давлатии тиббӣ;

- гирифтани маълумоти ибтидоӣ ва миёна;

- гирифтани ёрии иҷтимоӣ бо тартиби муайяннамудаи Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- *машгул шудан ба* фаъолияти соҳибкорӣ мутобиқи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- пешниҳоди ариза дар хусуси қатъи баррасии дархост [3].

Ҳуқуқҳои иҷтимоӣ яке аз ҳуқуқҳои муҳимтарини гурезаҳо ба ҳисоб мераванд. Бинобар сабабе, ки мавзӯи мо ба кафолатҳои иҷтимоии гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷборӣ бахшида шудааст, аз ҳамин сабаб танҳо ҳуқуқҳои иҷтимоии онҳоро баррасӣ менамоем.

Яке аз ҳуқуқҳои муҳимтарини иҷтимоии гурезаҳо ин ҳуқуқи гирифтани ёрии таъҷилии тиббӣ дар муассисаҳои давлатии тиббӣ мебошад. Тибқи Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон кумаки тиббӣ - тадбирҳои пешгирию ташҳиси бемориҳо, захролудшавӣ, ҷароҳат, табобат ва барқарорсозии саломатии беморон, назорати ҳомиладорӣ, кумаки момодоягӣ ва назорати давраи баъди таваллуд мебошад [8].

Тибқи муқаррароти моддаи 44 Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи уҳдадорӣҳои шаҳрвандони хориҷӣ, шахсони бешаҳрванд ва гурезагон дар соҳаи ҳифзи саломатӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, Кодекси мазкур ва дигар санадҳои қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ карда мешаванд [8].

Мувофиқи моддаи 1 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад [6]. Таъмини осудаҳои ҷамъият дар асоси адолати иҷтимоӣ ҳадафи асосии давлати иҷтимоӣ аст, ки он дар муҳайё кардани шароит ба меҳнат ва гирифтани музди сазовор барои меҳнат, вазъи хуби манзил, ба ҳама дастрас бурани ёрии тиббӣ, маориф, шаклҳои гуногуни иттилоот ва ғайра ифода меёбад [7].

Ҳамчунин, дар моддаи 38-39 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки ҳар шахс ҳуқуқи ҳифзи саломатӣ дорад. Шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун аз ёрии тиббии ройгон дар муассисаҳои ниғаҳдории тандурустии давлатӣ истифода менамояд.

Ҳар шахс дар пиронсолӣ, ҳангоми беморӣ, маъҷубӣ, гум кардани қобилияти қор, маҳрум шудан аз сарпараст ва мавридҳои дигаре, ки қонун муайян кардааст, кафолати таъмини иҷтимоӣ дорад [6].

Қайд кардан ба маврид аст, ки тибқи қисми 2 моддаи 16 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрванд аз ҳуқуқ ва озодиҳои муқарраргардида истифода мебаранд ва баробари шаҳрванди Тоҷикистон вазифа ва масъулият доранд, ба истиснои ҳолатҳои, ки қонун пешбинӣ намудааст [6].

Ҳамзамон, мувофиқи моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” шаҳрвандони хориҷӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд, ба ҳифзи саломатӣ ҳуқуқ доранд ва шаҳрвандони хориҷӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон суқунати доимӣ доранд, баробари шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ёрии тиббӣ истифода мебаранд [9].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ёрии тиббӣ ба шаҳрвандони хориҷӣ (буду боши муваққатӣ, иқомати муваққатӣ ё иқомати доимидошта) аз тарафи муассисаҳои табобатӣ пешгирӣ новобаста аз шакли моликиятшон расонида мешавад. Тибқи моддаи 17 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суғуртаи тиббӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахсони бешаҳрванд ва шаҳрвандони хориҷӣ, ки муваққатан ё ба таври доимӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд, ба суғуртаи ихтиёрии тиббӣ ҳуқуқ доранд. Асноди ҳуқуқи байналмилалӣ низ талабот ва меъёрҳои дар бар гиритаанд, ки кафолатҳои ҳифзи саломатиро ба таври возеҳ таъмин менамояд. Аз ҷумла, дар моддаи 2 Созишнома “Дар бораи расонидани ёрии тиббӣ ба шаҳрвандони давлатҳои аъзои Иттиҳоди давлатҳои Мустақил” аз 27 март соли соли 1997 омадааст: “Ёрии таъҷилии тиббӣ бемамонӣ, ройгон ва дар ҳаҷми пурра ба шаҳрвандон дар ҳолатҳои ногаҳон ва бемориҳои ғализи барои ҳаёти бемор ё саломатии муҳит таҳдидкунанда, дар ҳолатҳои нохуш, захролудшавӣ, ҷароҳат, таваллуд ва инчунин дар ҳолатҳои таъҷилӣ дар давраи ҳомиладорӣ дар ҳудуди давлатҳо будубоши муваққатӣ аз тарафи муассисаҳои табобатӣ пешгирӣ новобаста аз шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ, мансубияти идоравӣ ва шакли моликият расонида мешавад [10].

Шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванде, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқомати доимӣ мекунад, барои гирифтани кумакпулиҳо, нафақа ва намудҳои дигари таъминоти иҷтимоӣ мутобиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон ҳуқуқ доранд. Шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванде, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои истиқомати муваққатӣ омадаанд, барои гирифтани кумакпулиҳо ва намудҳои дигари таъминоти иҷтимоӣ дар асос ва бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд [9].

Ҳамзамон, ҳуқуқи уҳдадорӣ шаҳсе, ки то ҳал шудани масъалаи ҳамчун муҳоҷири иҷборӣ эътироф кардани шахс, ки бо дархост муроҷиат намудааст ва дар давраи таҳти баррасӣ қарор доштани дархост дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, аз тамоми ҳуқуқи уҳдадорӣ, ки барои шаҳрвандони хориҷӣ ва шахси бешаҳрванд қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ кардааст, истифода мебарад.

Шартҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҳалли истиқомати муваққатии муҳоҷирон истиқомат кардани шахсе, ки дар бораи муҳоҷирони иҷборӣ эътироф кардани онҳо бо дархост муроҷиат намудаанд, тартиби пардохти хароҷоти хизмати коммуналӣ, ёрии тиббии расонидашаванда, фароҳам овардани дигар имтиёз ва ҷубронпулиҳо аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд.

Гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷбориро баъзе хусусиятҳо муттаҳид месозанд:

1. Ҳардуи ин гурӯҳҳои одамон маҷбур шудаанд, ки робитаро аз мамлакати худ қатъ намоянд, яъне гурезаҳо – аз мамлакате, ки шаҳрвандони он ҳастанд, муҳоҷирони иҷборӣ бошанд, онҳо тарк кардаанд, дар он ҷо муқимӣ зиндагӣ намуданд – берун аз Ҷумҳурии Тоҷикистон;

2. Дар амал гурезаҳо аз ҳимояи давлати ҷойи истиқомати қаблӣ, яъне, аз ҳимояи ҳукумати худ маҳруманд, муҳоҷирони иҷборӣ бошанд, аз ҳимояи ҳукумати ҷойи истиқомати қаблӣ, ки дар он ҷо дар асоси қонун сукунат доштанд;

3. Ба онҳо васоити ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ ҳимоя дастрас нест, аз ин рӯ, ба ёрии дахлдор эҳтиёҷ доранд;

4. Барои ба вучуд омадани ин гурӯҳҳои шаҳрвандон чунин ҳолатҳо сабаб мешаванд: барои гурезагон хатари асосноки гирифтари таъкибот шудан дар давлати мансубияти шаҳрвандӣ аз рӯи нишонаҳои муайян, барои муҳоҷирони иҷборӣ бошад, дар натиҷаи зӯрварӣ ва таъкибот ё хатари воқеии чунин таҳдид ва таҳминан аз рӯи ҳуди ҳамон нишонаҳое, ки ба гурезаҳо дар мамлакати истиқомат рӯ ба рӯ мешаванд.

Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи мақоми гурезаҳо ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ асос ёфта, масъалаҳои мақоми ҳуқуқии гурезаҳоро тибқи беҳтарин стандартҳои байналмилалӣ танзим мекунад.

Хулоса, воқеан, имрӯза масъалаи гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷборӣ яке аз мушкилоти умумиҷаҳонӣ арзёбӣ карда мешавад. Дар натиҷаи баррасии масъалаи мазкур маълум гардид, ки кафолатҳои иҷтимоӣ гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷборӣ дар санадҳои байналмилалӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ таҷассуми ҳидро ёфтааст ва ба ҷомеаи ҷаҳонӣ зарур аст, ки ба пешгирии гуреза ва муҳоҷирати иҷборӣ таваҷҷуҳи бештар намоянд.

АДАБИЁТ

1. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1998. М. 14.
2. Конвенсия дар бораи мақоми гурезаҳо аз 28 июли соли 1951. Женева.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи гурезаҳо” аз 10 майи соли 2002 № 50 ш. Душанбе. [Нусхаи электронӣ]//АДЛИЯ: Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.2016. 1 электрон.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳоҷират” аз 11 декабри соли 1999, №881. [Нусхаи электронӣ]//АДЛИЯ: Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.2016. 1 электрон. М. 1.
5. Зиёзода Т.Н., Маҳмудов М.А., Холиқов А.Г., Искандаров З., Сотиволдиев Р.Ш., Менглиев Ш.М., Лутфонов Ғ., Салихова Р.Ф., Муродова Н.. Ҳуқуқи инсон. Китоби дарсӣ / Т.Н. Зиёзода, М.А. Маҳмудов ва диг. - Душанбе “ТоРус” 2011.

6. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. [Нусхаи электронӣ]//АДЛИЯ: Махзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.2016. 1 электрон.
7. Хайати муаллифон. Тафсири илмию оммавии Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994. Душанбе “Шарқи озод” 2009. М. 1.
8. Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон 30 майи соли 2017 № 1413 [Нусхаи электронӣ]//АДЛИЯ: Махзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.2016. 1 электрон.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 2 январи соли 2018 № 1471. [Нусхаи электронӣ]//АДЛИЯ: Махзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.2016. 1 электрон.
10. Маҳмадшоев Ф., А.Рачабов М. Н., Пулатов А. С., Табаров Ф. Д., Саидов И. Р. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “ Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”. Душанбе 2012. М. 9.
11. Авакьян, С. А. Россия: гражданство, иностранцы, внешняя миграция [Текст] / С. А. Авакьян. – М., 2003. – 430 с.
12. Волох Владимир Александрович. Международное и национальное право о статусе беженца: теория и практика. Социальная справедливость и право: проблемы теории и практики. Материалы международной научно-практической конференции под общей редакцией доктора юридических наук, профессора, Академика Центральной Европейской Академии науки, литературы и искусства (Париж — Сорбонна), Почетного работника высшего профессионального образования Т. А. Сошниковой. Издательство Московского гуманитарного университета 2016. С. 171.
13. Низомномаи шаҳодатномаи гуреза. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 сентябри соли 2016, № 389 тасдиқ шудааст. [Нусхаи электронӣ]//АДЛИЯ: Махзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 2016. 1 электрон.
14. Манохина М.М. Законодательство РФ о беженцах и правовой статус беженцев в РФ. ФГБОУ ВО «МГУТУ им. К.Г. Разумовского (Первый казачий университет)», г. Москва. С. 156.
15. Жеребцов А.Н., Шуршалова Е.С. Комментарий к Федеральному закону от 19 февраля 1993 г. N 4528-1 «О беженцах» (постатейный) (Подготовлен для системы КонсультантПлюс, 2015) // СПС Консультант-Плюс.
16. Хевсаков А.В., Бицоева К.К. Международное регулирование прав беженцев и вынужденных переселенцев. С. 80.

БАЪЗЕ АЗ МАСОИЛИ ВАЪЪИ ИҶТИМОӢ-ҲУҚУҚИИ ГУРЕЗАҲО ВА МУҲОЧИРОНИ ИҶБОРӢ

Дар мақолаи мазкур муаллифон масъалаҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии гурезаҳо ва муҳочирони иҷбориро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Вокъан, имрӯза масъалаи гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ яке аз мушкилоти умумиҷаҳонӣ арзёби қарда мешавад. Дар натиҷаи баррасии масъалаи мазкур маълум гардид, ки кафолатҳои иҷтимоӣ гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ дар санадҳои байналмилалӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии милли таҷвасуми худро ёфтааст.

КАЛИДВОЖАҲО: гуреза, муҳочират, муҳочирони иҷборӣ, шаҳрвандони хориҷӣ, шахси бешаҳрванд, кумаки тиббӣ.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА БЕЖЕНЦЕВ И ВЫНУЖДЕННЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ

В статье авторы рассматривают социально-правовые вопросы беженцев и вынужденных переселенцев. Действительно, сегодня проблема беженцев и вынужденных переселенцев считается одной из глобальных проблем. В результате рассмотрения этого вопроса стало ясно, что социальные гарантии беженцев и вынужденных переселенцев закреплены в международных документах и национальных правовых актах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: беженцы, миграция, вынужденные переселенцы, иностранцы, лица без гражданства.

SOME ISSUES OF THE SOCIAL AND LEGAL STATUS OF REFUGEES AND INTERNALLY DISPLACED PERSONS.

In this article, the authors discuss the authors discuss the social and legal issues of refugees and internally displaced persons. Indeed, today the issue of refugees and internally displaced persons is considered one of the global problems. As a result of consideration of this issue, it became clear that the social guarantees of refugees and internally displaced persons are embodied in international instruments and national regulations.

KEYWORDS: refugees, migration, internally displaced persons, foreigners, stateless persons.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азимов Маруф Комилович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992-988193000**.

Камолов Шехмаҳмад Ҳамзахонович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсенти кафедраи ҳуқуқи конститусионӣ ва маъмурии факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992-918672547**

Сведения об авторах: *Азимов Маруф Комилович* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992-988193000**.

Камолов Шехмаҳмад Ҳамзахонович – Таджикский национальный университет, доцент кафедры конституционного и административного права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992-918672547**.

Information about the authors: *Azizmov Maruf Komilovich* – Tajik National University, second- year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992-988193000**.

Kamolov Shekhmakhmad Khamzahonovich - Tajik National University, Associate Professor of the Department of Constitutional Law of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992-918672547**.

СУБЪЕКТ ВА ТАРАФИ СУБЪЕКТИВИИ ЧИНОЯТИ ДАР ХАТАР МОНОНДАН

Нафасзода Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба андешаи донишмандони ватанӣ, субъекти чиноят шахси воқеист, ки кирдори ба ҷамъият хавфнокро содир карда, мувофиқи қонун метавонад ҷавобгарии чиноятиро таҳмил намояд. Мувофиқи м. 11 КҶ ҚТ «Асоси ҷавобгари чиноятӣ содир намудани кирдоре мебошад, ки дорои тамоми аломатҳои таркиби чиноятӣ дар ҳамин Кодекс пешбинӣ гардида аст. Мутобиқи қонунгузорию чиноятӣ ва андешаҳои донишмандони соҳа, субъекти чинояти дар хатар монондан шаҳрванди ҚТ, шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрванд ба ҳисоб меравад.

Аз таҳлилилу баррасии КҶ ҚТ бармеояд, ки дар он мафҳуми субъекти чиноят истифода нагардидааст. Ба ин маъно ибораҳои «шахсе, ки чиноят содир намудааст», «шахсе, ки дар содир кардани чиноят гунаҳкор эътироф шудааст», «маҳкумшуда», «гунаҳкор» ва монанди инҳо васеъ истифода шудааст.

Дар назарияи ҳуқуқи чиноятӣ ба ҳайси субъекти чиноят шахси ҷисмонии дорои қобилияти иҷро кардани ҷавобгарии чиноятӣ дар ҳолати содир кардани кирдори қасдона ё аз беэҳтиётӣ барои ҷамъият хавфнок муқаррар гардидааст.

Дар диспозитсияи м. 127 КҶ ҚТ нишондоди бевосита вобаста ба нишонаҳое, ки субъекти ин чиноятро тавсиф диҳанд, дида намешавад. Ногуфта намонад, ки дар доктринаи ҳуқуқи чиноятӣ масъалаи субъекти чинояти дар хатар монондан ҳамчун масъалаи баҳсноқ боқӣ мондааст. Аз ин лиҳоз, меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар Қисми умумии КҶ ҚТ вобаста ба масъалаи субъекти чиноят инъикос шудаанд, барои чинояти дар хатар монондан низ ҳатмӣ мебошанд.

Дар як моддаи КҶ ҚТ ҷамъ овардани шартҳои ҷавобгарии чиноятие, ки ба субъекти чиноят тааллуқ доранд, аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ба воситаи он, мақомоти татбиқи ҳуқуқ имконияти кӯшиши муқаррар намудани ҳамаи ин шартҳоро пайдо мекунанд. Пешбинӣ шудани шартҳои умумии ҷавобгарӣ аз принсипи қонуният дар қ. 1 м. 4 КҶ ҚТ чунин тавсиф шудааст: «Чиноят будани кирдор, сазовори ҷазо ва оқибатҳои дигари ҳуқуқии чиноят будани онро танҳо ҳамин Кодекс муайян менамояд».

Қонунгузорию чиноятӣ ҚТ шартҳои умумии ҷавобгарии чиноятиро муқаррар кардааст. Ба шартҳое, ки қонунгузорию амалкунандаи ҚТ муқаррар намудааст, ягон шартҳои дигарро илова кардан ва ё тағйир додан мумкин нест. Дар мадди аввал, бояд субъекти ин чиноятро вобаста ба нишонаҳои тавсифдиҳандаи умумии субъекти чиноят баррасӣ намоем.

Тавре ки қаблан зикр кардем, ба ҷавобгарии чиноятӣ танҳо шахси воқеӣ ҷалб карда мешавад. Таҳти мафҳуми шахси воқеӣ инсонӣ дар қайди ҳаёт буда дохил мешавад. Аз рӯйи муқаррароти умумии қонунгузорию қобилияти ҳуқуқдорӣ (аломати асосии субъекти ҳуқуқ) дар тамоми соҳаҳои ҳуқуқ (аз ҷумла, дар ҳуқуқи чиноятӣ) ҳангоми ба дунё омадани тифл пайдо гардида ва дар вақти аз олам ҷашм пӯшидани ӯ қатъ мегардад. Аз ҳамин лиҳоз, мафҳуми шахси воқеӣ умумӣ буда, се категорияи одамонро дар назар дорад: шаҳрвандони давлат, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд. Ин масъала дар қ. 1 м. 17 КМ ҚТ ба таври возеҳу равшан инъикос гардидааст. Шахси воқеӣ дар доираи чинояти мазкур нишонаи аввал ба ҳисоб меравад. Субъекти чинояти дар хатар монондан ба монанди дигар субъектҳои чиноятҳо дилхоҳ шахс шуда метавонад. Дар диспозитсияи м. 127 КҶ ҚТ шахси ҳуқуқӣ, шахси мансабдор ва ё қормандони ҳифзи ҳуқуқ, ҳамчун субъекти иловагӣ пешбинӣ нагардидааст. Ин ҳолат бевосита аз муқаррароти м. 22 КҶ ҚТ бармеояд, ки тибқи он, танҳо шахси воқеӣ ба ҷавобгарии чиноятӣ қашида мешавад.

Тибқи қонунгузорию чиноятӣ на ҳамаи шахсони воқеӣ субъекти чиноят шуда метавонанд. Шахсе, ки қобилияти дарки тарафи воқеӣ ва моҳияти иҷтимоии кирдори содиршуда ва идора кардани ҳаракатҳои худро дорад, ба ҷавобгарии чиноятӣ қашида

мешавад. Шахси воқеӣ танҳо дар ҳамон ҳолат дар содир намудани ҷиноят гунаҳкор эътироф мешавад, ки агар ӯ ба ҷамъият ва талаботҳои биологӣ мутобиқат намояд ва ҳамзамон мукаллаф бошад.

Дар қонунгузори ҷиноятӣ мукаллафӣ нишонаи дуҷум ва унсури ҳатмии субъекти ҷиноят доништа мешавад. Мукаллаф гуфта, шахсеро дар назар доранд, ки ҳангоми содир намудани ҷиноят дорои ақли солим буда, оқибати хавфнокии кирдорашро дарк менамояд ва онро идора карда метавонад. Солимии руҳӣ ва ақлӣ онро мефаҳмонад, ки шахси ҷиноятсодиркарда дорои ягон бемории доимии руҳӣ набуда, парешонии муваққатии руҳӣ низ надорад, инчунин ақли расоро соҳиб аст. Агар дар кирдори содиршуда нишонаҳои зикршуда набошанд, яъне шахс аз ҷиҳати руҳӣ ва ақлонӣ носолим бошад, пас ҷавобгарии ҷиноятӣ имконнопазир мегардад.

Масъалаи мазкурро С.С. Шарипов дар доираи м. 174 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон (Иҷро накардани уҳдадорӣ оид ба таълиму тарбияи нооболиғ) мавриди муҳокима қарор дода, қайд намудааст, ки мукаллафӣ маънои қобилияти шахс ҷиҳати дарки хусусияти воқеии амалҳои худ ва идора кардани онҳоро дорад. Қобилияти дарк кардани амалҳои худ ва идора кардани онҳо дар шахси аз ҷиҳати руҳӣ солим, на аз лаҳзаи таваллуд, балки баъди расидан ба синну соли муайян, ки ҳадди бехтарини (муносиби) он – 16 солагӣ мебошад, пайдо мешавад. Шахсе, ки дорои чунин қобилият мебошад, мукаллаф ба ҳисоб меравад. Чун қоида, мушкилии тарафи объективи ҷиноят дар он ифода мегардад, ки аз гунаҳкор дониш, маҳорат ва малакаи зехнии муайян ва матиниро дагиро тақозо мекунад. Ин маънои онро дорад, ки шахси номукаллаф уҳдадорӣ ба зиммааш гузошташударо бинобар сабаби вучуд надоштан ё кам будани сифатҳои дар боло зикршуда амалан иҷро карда наметавонад. Шахси номукаллаф бар асари бемории руҳии доимӣ, парешонии муваққатии руҳӣ, заъфи ақл ва ё ҳолати дигари бемории руҳӣ наметавонад, ки хусусияти кирдорҳои содирнамудаи худро дуруст дарк кунад ё онҳоро идора намояд. Қонунгузори ҷиноятӣ муосир шахсони номукаллафро ба сифати субъекти ҷиноят эътироф наменамояд, чунки чунин шахсон ҳангоми содирнамоеи кирдори барои ҷамъият хавфнок қобилияти бошуурона ва иродавӣ амал карданро надоранд. Ҳамин тавр, чунин шахсон наметавонанд ҳамчун иштирокчи муносибатҳои муайян дида баромада шаванд, пас субъекти ҷиноят эътироф нагардида, ба ҷавобгарӣ кашида намешаванд.

Дар м. 24 КҶ ҚТ мафҳуми «номукаллафӣ» пешбинӣ шудааст. Моддаи мазкур чунин муқаррар кардааст: «Шахсе, ки ҳангоми содир намудани кирдори ба ҷамъият хавфнок дар ҳолати номукаллафӣ буд, яъне бар асари бемории руҳии доимӣ, парешонҳои муваққатии руҳӣ, заъфи ақл ва ё ҳолати дигари бемории руҳӣ хусусияти воқеӣ ва хавфнокии ҷамъиятии ҳаракат ё беҳаракатии худро дарк ё идора карда наметавонад, номукаллаф эътироф гардида, ҳамзамон, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида намешавад». Агар шахси номукаллаф ҷиноят содир намояд, дар доираи қонунҳои амалкунанда нисбати он чораҳои дорои хусусияти маҷбурии тиббӣ таъйин менамоянд.

Аз низоми қонунгузори ҷиноятӣ ва таҳқиқоти муҳаққиқон маълум мегардад, ки шахси номукаллаф ба ҳайси субъекти ҷиноят баромад карда наметавонад. Мукаллафӣ шартӣ муҳимми эътирофи субъекти ҷиноят мебошад. Донишмандони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ мукаллафиро тавассути ду меъёр ҳуқуқӣ ва тиббӣ тавсиф кардаанд, ки дар навбати худ онҳо низ дорои унсури мебошанд. Унсури меъёрии ҳуқуқи мукаллафӣ зехнӣ ва иродавӣ мебошанд. Унсури зехнӣ қобилияти кирдори худро дарк кардани субъекти ҷиноятро тавсиф медиҳад. Унсури иродавӣ қобилияти идора кардани кирдори худро мефаҳмонад.

Меъёри тиббии мукаллафӣ дараҷаи солимии руҳӣ доништа шуда, ба субъект имкон медиҳад, ки ҳангоми содир намудани ҷиноят бошуурона ва боирода амал намояд.

Мукаллафиро вобаста ба дараҷаи дарк намудану идора кардан, пурра ё маҳдуд шуморидаанд. Вобаста ба мафҳуми мукаллафии маҳдуд дар м. 25 КҶ ҚТ оварда шудааст, ки «шахси мукаллафе, ки дар вақти содир намудани ҷиноят бар асари парешонҳои руҳӣ наметавонист комилан хусусияти воқеӣ ва хавфи ҷамъиятии ҳаракати (беҳаракатии) худро

дарк намояд ё онро идора намояд, ба ҷавобгарии ҷинойтӣ кашида мешавад, ки мукаллафиро истисно намекунад».

Вобаста ба масъалаи мазкур донишмандони тоҷик, аз ҷумла Т.Ш. Шарипов, З.А. Камолов, М. Раҳмонзода, Ш. Холиқзода ақида доранд, ки мафҳуми қонунгузории мукаллафии маҳдуд дорои ду меъёр мебошад: ҳуқуқӣ ва тиббӣ.

Ба назари онҳо, меъёри ҳуқуқӣ дараҷаи парешонҳолии шуур ва иродаи субъектро дар вақти содирнамоии ҷинойт тавсиф менамояд. Аломати зехнӣ дар қонун ҳамчун надоштани қобилияти комили хусусияти воқеӣ ва хавфи ҷамъиятии ҳаракати (беҳаракатии) худро дарк карда тавонистан; аломати иродавӣ ҳамчун надоштани қобилияти пурра идора намудани он, яъне кирдори худ ифода гардидааст.

Меъёри тиббии мукаллафии маҳдуд бо ибораи «парешонҳолии дардмандонаи руҳӣ» дарҷ гаштааст. Ба парешонҳолие, ки мукаллафиро истисно намекунад, мутахассисон парешонҳолии руҳиву асаб, пеш аз ҳама шаклҳои гуногуни ҷунунӣ (ихтилоли равонӣ), ҳолатҳои ба девонагӣ монанд ва дараҷаҳои нисбатан пасти камақлӣ, инчунин дигар ҳолатҳои нодурустии инкишофи руҳиро дохил менамоянд.

Ҳамин тавр, барои содир намудани ҷинойти дар хатар монандан ва дигар ҷинойтҳо шахси воқеӣ ва мукаллаф ҳамон вақт ба ҷавобгарӣ ҷалб карда мешавад, ки агар ба синну соли муайян расида бошад. Ҷинойт ҳодисаи воқеии ҳуқуқие мебошад, ки дар натиҷаи содиршавии он давлат шахси мукаллаф ва гунаҳкорро таҳти таъсиррасонии маҷбури қарор медиҳад.

Дигар нишонаи субъекти ҷинойт расидан ба синну соли ба ҷавобгарии ҷинойтӣ мебошад. Муайян намудани синну соли шахсе, ки ҷинойт содир кардааст, яке аз аломатҳои асосии субъекти ҷинойт аст. Ин талабот, аз қоидаҳои умумии субъекти ҳуқуқ бармеояд, чунки шахс ҳамон вақт субъекти ҳуқуқ эътироф мешавад, ки агар дар баробари қобилияти ҳуқуқдорӣ қобилияти амалкунӣ дошта бошад. Қобилияти амалкунӣ аз синну соли шахс низ вобастагӣ дорад. Синну соли ба ҷавобгарии ҷинойтӣ кашидани шахс дар м. 23 КҶ ҚТ пешбинӣ гардидааст.

Дар диспозитсияи м. 127 КҶ ҚТ синну соли субъекти ҷинойт муқаррар нашудааст. Аз рӯи муқаррароти қ. 1 м. 23 КҶ ҚТ субъекти ҷинойти дар хатар монандан ба синни 16-сола расида мебошад. Қонунгузор ҳадди ақали синну соли субъекти ҷинойтро ба таври қатъӣ ба расмият даровардааст, вале барои дақиқ кардани лаҳзаи ба ҷавобгарии ҷинойтӣ кашидан вобаста ба синну сол, муайян намудани саҳеҳии рӯз, моҳ ва соли таваллуд нақши муҳим мебозад.

Дар амалияи судӣ сол, моҳ ва рӯзи таваллуди шахси ҷинойткор дақиқ муайян карда мешавад. Агар синну соли ҷинойткор ба меъёри муқарраркардаи қонун рост наояд, дар ин сурат, тибқи м. 209 КМҶ ҚТ дақиқ кардани синну соли ноболиғ ба гурӯҳи ҳолатҳои дохил мешаванд, ки доир ба парвандаҳои ноболиғон муайян карда шуданашон ҳатмӣ аст. Тавассути экспертизаи судӣ-тиббӣ аниқ намудани синну соли судшаванда рӯзи таваллуд, рӯзи охирини ҳамон соли, ки аз тарафи экспертҳо номбар шудааст, ҳисобида мешавад ва дар вақти муайян намудани синну сол бо адади камтарин ва баландтарин ба суд лозим аст, ки синни камтарини пешниҳодкардаи экспертҳо ба назар гирад.

Дар ин замина, бояд муайян кард, ки агар ноболиғ дар рӯзи таваллудаш (чордах ё шонздаҳсолагӣ) кирдори ба ҷамъият хавфноки аз рӯи қонун пешбинишударо содир кунад, ба ҷавобгарӣ кашида намешавад. Зеро дар ин ҳолат субъекти ҷинойт ба ҳисоб намеравад. Умуман, синну сол дар асоси ҳуҷҷатҳои маълум (шиноснома, шаҳодатнома дар бораи таваллуд ва ғ.) муайян карда мешавад. Вале дар баъзе мавридҳо зарурияти боз ҳам аниқ кардани синни шахс ба миён меояд.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлили мафҳуми субъекти махсуси ҷинойт дар таркиби ҷинойти дар хатар монандан ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ба сифати он на танҳо шахси воқеӣ, балки шахсони мукаллафи синну солашон ба муқаррароти қонунгузории ҷинойтии ҚТ расида бошанд (аз 16– сола боло), баромад мекунанд.

Тарафи субъективии м. 127 КҶ ҚТ дар шакли гуноҳи қасдона зохир мегардад. Дар баробари ин, намуди қасд вобаста ба тарафи объективии ҷинойт фарқ карда мешавад, зеро

ба сифати аломати алтернативӣ ҳамчун оқибат дар м. 127 КҶ ҚТ расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатӣ пешбинӣ нашудааст.

Вобаста ба муқаррароти м. 28 КҶ ҚТ ва м. 127 КҶ ҚТ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки тарафи субъективии ҷинояти таҳлилшаванда ҳам дар шакли қасди бевосита ва ҳам дар қасди бавосита зоҳир мегардад. Ҷинояткор дарк мекунад, ки ҳаёт ва саломатии ҷабрдида дар хатар монондааст дар ҳоле, ки вай уҳдадор буд ба ӯ ёрӣ расонад, оқибат ё ногузирии онро пешбинӣ намуда, хоҳони фаро расидани он мебошад (қасди бевосита) ё фаро расидани оқибатро нахоста, вале дидаву дониста ба ин оқибатҳо роҳ медиҳад ё ба онҳо хунукназарона муносибат мекунад (қасди бавосита).

Дар ҳамин замина, оид ба шакли қасди ҷинояти дар хатар монондан қайд намудани баъзе зиддиятхоро зарур мешуморем. Дар адабиёти илмӣ назарияи илмие роиҷ аст, ки мутобиқи он дар таркибҳои моддӣ тарафи субъективии ҷиноят бо қасди бевосита ифода мегардад.

Барои мӯяян намудани асосҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ аз рӯи м. 127 КҶ ҚТ мақсади ҷинояткор ҳамчун беҳаракатӣ ҳангоми дар хатар монондани ҷабрдида моҳияташонро гум мекунад.

Тарафи субъективии ҷинояти мазкур муносибати қасдона нисбати далели дар хатар монондан фаҳмида мешавад. Аниқтараш, шахсе, ки дидаю дониста ҷабрдида ро бе ёрӣ мегузорад. Илова бар ин, дарк менамояд, ки: 1) ҷабрдида дар ҳолати барои ба ҳаёт ва саломатиаш хатарнок қарор дорад; 2) вай бинобар сабаби хурдсолӣ, пиронсолӣ ва ё ҳолати очизӣ имконияти чора андешидан барои худнигоҳдориро надорад; 3) шахси гунаҳкор уҳдадор буд, ки ба ҷабрдида ёрӣ расонад, аммо онро иҷро накард ва ё махсус ӯро ба ҳолати барои ҳаёт ва саломатиаш хатарнок оварда расонид; 4) айбдоршаванда имконияти ёрӣ расониданро дошт, аммо ин амалро иҷро накард.

Муносибати равонӣ ба эҳтимоли расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатии ҷабрдида дар ин намуди ҷиноят метавонад дар ҳамаи шаклҳои барқасдона ва ё аз рӯи расонидани зарар ворид шавад. Мӯяян намудани муносибати равонӣ барои оқибатҳои ҷиноят ва махсусан, барои маҳдуд намудани доираи амали моддаҳои 105, 106 КҶ ҚТ ба марг оварда расонидан ва ё барқасдона зарари вазнин ба ҳаёт ва саломатӣ расонидан м. 110 КҶ ҚТ хело зарур аст.

Бояд гуфт, ки тарафи субъективии ҷиноят имкон медиҳад, ки ҷиноятхоро аз рӯи аломатҳои объективии ашон аз якдигар ҷудо намоем. Аз ҷумла, ҷиноятхоро, ки дар м. 104 ва м. 108 КҶ ҚТ пешбинӣ шудаанд, танҳо аз рӯи шакли гуноҳ тафовут доранд, аммо, худсарона тарк кардани қисми ҳарбӣ ё маҳалли хизмат (м. 374 КҶ) аз фирор (м. 375 КҶ ҚТ) танҳо аз рӯи мазмуни мақсад тафовут доранд.

Мантиқан, ҷавобгарии ҷинояти дар хатар монондан барои даст кашидан аз уҳдадорӣ пешбинӣ гардидааст, на барои расонидани зарар. Тасаввур намудан душвор аст, ки шахс ҳангоми анҷом додани ҷинояти дар хатар монондан кирдори ба ҷамъият хавнокии худро дарк намуда, имконият ё ногузирии фаро расидани оқибати онро дар намуди зарар ба ҳаёт ва саломатии ҷабрдида пешбинӣ намуда, дидаву дониста ба ин оқибатҳо роҳ медиҳад ё ба онҳо безъғинона муносибат намояд.

АДАБИЁТ

- 1 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйири иловаҳо аз 26.09.1999, 22.05.2013 ва 22.05.2016) // Адлия: Махзани мутамакази иттилоотӣ – ҳуқуқии ҚТ. Шакли 7.0 // Вазорати адлияи ҚТ. Душанбе, 2020.
- 2 Конвенсияи СММ зидди коррупсия аз 31 октябри соли 2003 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (санаи муроҷиат: 19.12.2021).
- 3 Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] // Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 19.12.2021).
- 4 Кодекси иҷроӣ қазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/content/кодекси-ичроичазои-ҷиноятии-ҷумҳурии-тоҷикистон> (санаи муроҷиат: 03.08.2021).
- 5 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj/system/files/Legislation/32_tj_3.pdf (санаи муроҷиат: 06.02.2023).

- 6 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҶТ [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://mmk.tj/system/files/Legislation/tj_1.pdf (санаи мурочиат: 19.12.2021).
- 7 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 19.12.2021).
- 8 Кодекси нақлиёти автомобилии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ <https://mmk.tj/system/files/Legislation/1689> (санаи мурочиат: 06.08.2021).
- 9 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/content/> (санаи мурочиат: 24.10.2021).
- 10 Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/content> (санаи мурочиат: 05.04.2021).

СУБЪЕКТ ВА ТАРАФИ СУБЪЕКТИВИИ ҶИНОЯТИ ДАР ХАТАР МОНОНДАН

Мутобиқи қонунгузори ҷиноятӣ ва андешаҳои донишмандони соҳа, субъекти ҷинояти дар хатар монондан шаҳрванди ҶТ, шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрванд ба ҳисоб меравад. Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ба ҳайси субъекти ҷиноят шахси ҷисмонии дорои қобилияти иҷро кардани ҷавобгарии ҷиноятӣ дар ҳолати содир кардани кирдори қасдона ё аз беэҳтиётӣ барои ҷамъият хавфнок муқаррар гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: субъект, ҳаёт, саломатӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, таҳдидҳои ҷиноятӣ, дар хатар монондан, нарасонидани ёрӣ, шахси гунаҳкор.

СУБЪЕКТ И СУБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ОСТАВЛЕНИЯ В ОПАСНОСТИ

Согласно уголовному законодательству и заключениям специалистов в данной области субъектом преступления, представляющего угрозу, является гражданин Республики Таджикистан, иностранец или лицо без гражданства. В теории уголовного права субъект преступления определяется как физическое лицо, способное нести уголовную ответственность в случае совершения опасного для общества деяния умышленно или по неосторожности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: субъект, жизнь, здоровье, уголовное право, криминальные угрозы, угроза, неоказание помощи, виновное лицо.

SUBJECT AND SUBJECTIVE SIDE OF THE CRIME OF ABANDONMENT IN DANGER

According to the criminal legislation and the opinions of experts in the field, the subject of the crime of endangerment is a citizen of the Republic of Tajikistan, a foreigner or a stateless person. In the theory of criminal law, the subject of a crime is defined as a natural person with the ability to carry out criminal responsibility in the event of committing an act dangerous to society intentionally or due to negligence.

KEYWORDS: subject, life, health, criminal law, criminal threats, endangerment, failure to provide assistance, guilty person.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нафасзода Дилшод* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **904-03-34-46**.

Сведения об авторе: *Нафасзода Дилшод* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **904-03-34-46**.

Information about the author: *Nafaszoda Dilshod* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **904-03-34-46**.

ПЕШБУРДИ ТАФТИШОТИ ПЕШАКИИ ПАРВАНДАИ ЧИНОЯТӢ НИСБАТИ НОБОЛИҒОН

Салимов С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Пешбурди тафтишоти пешакии парвандаи чинояти нисбати ноболиғон дар асоси қоидаҳои умумӣ оғоз карда мешавад. Дар боби 20 – КМҶ ҚТ шартҳои умумии тафтиши пешакӣ оварда шудааст. Тибқи қисми 2 – и, моддаи 160 КМҶ ҚТ пешбурди ҳатмии тафтиши пешакӣ нисбати ноболиғон оварда шудааст, ки мутобиқи он тафтиши пешакии ҳамаи парвандаҳо оид ба чиноятҳои содиркарда тавассути ноболиғон ё шахсоне, ки бинобар камбудии ҳисмонӣ ё руҳӣ наметавонанд ҳуқуқашонро ба ҳимояи худ татбиқ намоянд, ҳатмӣ мебошад. Тибқи тобеияти тафтиши пешакии парвандаҳои чиноятӣ, пешбурди тафтишоти пешакии парвандаи чиноятӣ, ки аз ҷониби ноболиғон ё шахсоне содир кардаанд, ки бинобар иллати ҳисмонӣ ё руҳӣ ҳуқуқи худро ҳимоя карданишон номумкин аст, аз тарафи муфаттишони мақомоти қорҳои дохилӣ гузаронида мешавад. Аммо бо мақсади пурра, ҳаматарафа ва ҳолисона анҷом додани тафтиши пешакӣ, сарфи назар аз тобеияти тафтиш, тибқи моддаи 168 Кодекси КМҶ ҚТ прокурор ҳуқуқ дорад ҳар як парвандаи чиноятиро, ки аз ҷониби ноболиғ содир карда шудааст аз як мақомоти тафтиш ба дигар мақомоти тафтишот диҳад ё таҳти тафтиши мақомоти прокуратура гирад.

Парвандаи чиноятӣ, ки нисбати онҳо тибқи қоидаҳои муқарраркардаи моддаи 156 КМҶ ҚТ тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест, ба истиснои парвандаҳои чиноятӣ, ки аз тарафи ноболиғ, инчунин шахси номукаллаф ва шахсоне, ки баъди содиркунии чиноят ба бемории руҳӣ гирифта шудаанд, содир карда шуда бошад, ҳатман тафтиши пешакӣ гузаронида мешавад. Яъне, нисбати ноболиғоне, ки чинояти моддаҳои 119, 120, 125 қисми 1, 126, 131 қисми 1, 171, 195 қисми 4, 213 қисми 1, 230, 232, 234, 235, 237 қисми 1, 238, 242 қисми 1, 243, 244 қисми 1, 252 қисми 1, 254 қисми 1, 255 қисми 1, 256, 259 қисми 1, 286 қисми 1, 294, 341, 342 Кодекси чиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро содир намудаанд, ки мутобиқи моддаи 151 КМҶ ҚТ таҳқиқ анҷом дода мешавад, нисбатан тафтишот бурда мешавад. Амалҳои минбаъдаи тафтиши аз ҷониби муфаттишон гузаронида мешавад. Тафтиши пешакии парвандаи чиноятӣ ноболиғон ба зиммаи муфаттишони соҳибтаҷриба ва дорои маҳорати баланди касбӣ бояд воғузур карда шавад.

Аз тарафи мақомоти пешбурди таъқиби чиноятӣ дар доираи салоҳияти худ ноболиғро дар содир намудани чиноят, гумонбаршуда ҳисобидан мумкин, ҳангоми мавҷуд будани яке аз асосҳои зерин:

- ариза дар бораи чиноят;
- ҳозир шудан бо иқрори гуноҳ;
- иттилооти шахси мансабдори қорхона, муассиса ва ташкилот;
- иттилоот дар воситаҳои ахбори омма;
- аз ҷониби таҳқиқбаранда, муфаттиш ё прокурор бевосита ба даст овардани маълумоте, ки ба аломатҳои чиноят ишора мекунад.

Дар ҳамаи тафтиши пешакӣ аз рӯи парванда оид ба чинояти начандон вазнин ё дараҷаи миёна муқаррар гардад, ки ноболиғ ин чиноятро бори аввал содир намудааст ва ислоҳи ӯ метавонад ба ҷавобгарии чиноятӣ кашидан имкон дошта бошад, прокурор, ҳамчунин муфаттиш бо ризои прокурор ҳуқуқ доранд, ки парвандаро дар ҳаққи ноболиғ бо татбиқи чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тарбиявии дар қисми 2 моддаи 89 Кодекси чиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда қатъ намоянд. Ин гуна қарор танҳо дар ҳолате қабул шуда метавонад, ки ба он айбдоршавандаи ноболиғ ва намояндаи қонунии ӯ розӣ бошанд. Нусхаи қарор дар бораи қатъи парванда нисбат ба ноболиғ бо татбиқи чораҳои зикршуда ба комиссия оид ба ҳуқуқи кӯдак фиристода мешавад [1]. Дар ҳолати аз тарафи ноболиғ мунтазам иҷро нагардидани талаботе, ки бо чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тарбиявии нисбат ба ӯ таъингардида пешбинӣ шудаанд, прокурор бо пешниҳоди

комиссия оид ба ҳуқуқи кӯдак қарорро дар бораи қатъи парванда бекор мекунад ва он баъди ба охир расидани тафтиш мувофиқи қоидаҳои умумӣ бо фикри айбдоркунӣ ба суд фиристода мешавад. Чунин қарор метавонад то гузашти як сол аз рӯзи қабули қарор дар бораи қатъи парванда бароварда шавад.

Дастгир кардани ноболиғ дар асоси гумони бевосита дар содир намудани ҷиноят тибқи моддаи 92 КМҚ ҚТ амалӣ карда мешавад. Ноболиғро дар содир намудани ҷиноят ба шарте гумонбаршуда ҳисобидан мумкин аст, ки аз тарафи мақомоти пешбурди таъқиби ҷиноятӣ дар доираи салоҳияташон ҳангоми мавҷуд будани яке аз асосҳои зерин дастгир карда шавад, агар:

- дар вақти содир кардани ҷиноят ё бевосита баъди содир кардани он боздошт шуда бошад;

- шохидони ҳодиса, аз он ҷумла, шахси аз ҷиноят ҷабрдида бевосита шахси содирнамудаи ҷиноятро нишон диҳанд ё бо тартиби пешбиниамудаи моддаи 94 КМҚ ҚТ боздошт намоянд;

- дар бадан, либос, ашёи ҳамроҳи шахсбуда, дар чизҳои истифодакарда, манзил, ҷойи қор ё воситаи нақлиёти ӯ осори бараълои ҷиноят ошкор карда шуда бошанд, ки аз шарик будани ӯ дар содир намудани ҷиноят дарак медиҳанд;

- агар асосҳои дигари кофии гумонбар шудани шахс дар содир намудани ҷиноят мавҷуд бошанд, ба шарте, ки вай кӯшиши аз ҷойи ҳодиса ё аз мақомоти таъқиби ҷиноятӣ пинҳон шуданро карда бошад ё ҷои зисти доимӣ надошта бошад ё дар маҳалли дигар зиндагӣ кунад ё шахсияташ муайян карда нашуда бошад.

Мақомоти пешбурди муруфияи судии ҷиноятӣ, ки ноболиғро дастгир кардааст, вазифадор аст бетаъхир аз лаҳзаи дастгиркунии воқеа дар бораи дастгиркунӣ ва ҷойи нигоҳ доштани дастгиршуда ё ивазкунии ҷойи нигоҳдории дастгиршуда ягон аъзои болиғи оила ё ҳешовандони наздикро хабардор кунад ё ба худи дастгиршуда имконияти чунин хабардор карданро диҳад.

Шахс мумкин аст бо асосҳои болозикр то оғоз кардани парвандаи ҷиноятӣ дастгир карда шавад. Масъалаи оғоз кардани парвандаи ҷиноятӣ аз тарафи мақомоти таъқиби ҷиноятӣ бояд дар давоми 12 соат аз лаҳзаи дастгир кардан ҳал карда шавад [2]. Дар сурати рад кардан аз оғози парвандаи ҷиноятӣ ё дар муҳлати муқарраршуда қабул накардани қарор дар бораи оғози парвандаи ҷиноятӣ дастгиршуда бояд озод карда шавад.

Ноболиғро тибқи асосҳои болозикр аз лаҳзаи боздошт кардан зиёда аз 48 соат боздоштан мумкин нест. Баъди гузаштани ин муҳлат дастгиршуда бояд аз ҳабс озод карда ё дар ҳаққи ӯ чораи дигари пешгирии дар КМҚ ҚТ пешбинишуда татбиқ карда шавад, ба истиснои муқаррароти қисми 5 моддаи 111 КМҚ ҚТ. Оғози муҳлати дастгиршавии ноболиғ лаҳзаи воқеан дастгир кардани ӯ ҳисоб карда мешавад.

Гумонбаршуда ва айбдоршавандаи ноболиғе, ки дар озодӣ мебошанд, барои пурсиш тавассути даъватнома даъват карда шуда, дар он ба ҳайси кӣ, ба назди кӣ, ба кадом суроға, вақти ҳозир шудан, оқибатҳои бе сабабҳои узрнок ҳозир нашудан қайд карда мешавад. Даъватнома ба падару модари ӯ ё намояндагони дигари қонунии вай супорида имзои ӯ гирифта мешавад [3]. Дар сурати набудани падару модари гумонбаршуда ва айбдоршавандаи ноболиғ ё намояндагони дигари қонунии вай даъватномаро барои ба ӯ расонидан ба яке аз аъзои болиғи оила супорида шуда, имзои ӯ гирифта мешавад. Шахсони дар боло зикршуда вазифадоранд, ки ноболиғи даъватшударо барои пурсиш ҳозир намоянд. Дар ҳолати бе сабабҳои узрнок ҳозир нашудан дар ҳаққи онҳо метавонанд чораҳои маҷбуркунии муруфиявие, ки дар моддаи 113 КМҚ ҚТ пешбинӣ шудаанд, татбиқ карда шаванд. Гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшавандаи ноболиғ агар дар муассисаи махсуси кӯдакон бошад ба воситаи маъмурияти ин муассиса ба назди муфаттиш даъват карда мешавад. Даъватшавандаро ба воситаҳои дигари алоқа низ даъват кардан мумкин аст.

Гумонбаршудаи ноболиғ аз лаҳзаи воқеан дастгир карда шуданаш фавран, вале, на дертар аз 12 соат бояд пурсида шавад.

Гумонбаршудаи ноболиғ аз лаҳзаи воқеан дастгир шудан мутобиқи моддаи 49 КМЧ ҚТ ҳуқуқи ҳимоя дорад.

Гумонбаршудаи ноболиғ ҳуқуқ дорад:

- аз лаҳзаи воқеан дастгир шудан бетаъхир аз хизмати ҳимоятгар истифода барад, бидуни мамониат бо ҳимоятгар як ба як, аз ҷумла то оғози пурсиш, мулоқот кунад;
- бо қарор дар бораи оғози парвандаи ҷиноятӣ шинос шавад;
- нишондод диҳад ё надихад ва дар ин бора пеш аз пурсиш хабардор карда шавад;
- донад, ки барои чӣ гумонбар шудааст;
- нусхаи протоколи дастгиршавӣ ё қарорро оид ба татбиқи чораи пешгирӣ гирад;
- бо забони модарӣ ё забони дигаре, ки медонад, нишондод диҳад;
- аз хизмати тарҷумон ройгон истифода барад;
- далелҳо пешниҳод кунад;
- дархост изҳор кунад;
- бо протоколҳои амали тафтишӣ, ки бо иштироки ӯ гузаронида шудаанд, ҳамчунин бо маводе, ки ба суд барои татбиқи ҳабс нисбат ба ӯ чун чораи пешгирӣ равон карда шудааст, шинос шавад;
- раддия изҳор намояд;
- аз амалу қарори суд, прокурор, муфаттиш ва шахси таҳқиқбаранда шикоят намояд.

Ҳар якеи ҳуқуқҳои болозикрро, ки нисбати ноболиғи гумонбаршуда пешбинӣ карда шудааст, ноболиғи гумонбаршуда бо иштироки падару модар ё шахсони онҳоро ивазкунанда ва ҳимоятгар анҷом медиҳад.

Мутобиқи моддаи 51 КМЧ ҚТ иштироки ҳимоятгар дар пешбурди парвандаи ноболиғон ҳатмист ҳатмист ба шарте ки:

- гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшаванда ноболиғ бошанд;
- гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшаванда бинобар камбудихои ҷисмонӣ руҳӣ ҳуқуқи худашонро оид ба ҳимоя мустақилона амалӣ карда натавонанд;
- гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшаванда забони пешбурди мурофиаро надонанд;

Дар ҳолатҳои аз ҷониби падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда, инчунин бо ризои онҳо аз ҷониби дигар шахсон даъват нашуда бошад, муфаттиш, прокурор, суд, судя вазифадоранд иштироки ҳимоятгарро дар парванда таъмин намоянд. Дар ин сурат қарори муфаттиш, прокурор, судя ё таъиноти суд дар бораи ҷудо кардани ҳимоятгар барои Иттифоқи адвокатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳатмӣ мебошад [4, с. 45].

Мақомоти пешбурди мурофиаи судии ҷиноятӣ ҳуқуқ надорад, ки ба ягон кас даъвати ҳимоятгари муайяно тавсия намояд. Танҳо бо дархости падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда аз ҷониби муфаттиш, прокурор ё суд, судя таъмин карда мешавад. Агар иштироки ҳимоятгари интиҳоб ё таъиншуда дар давоми на камтар аз панҷ шабонарӯз имконнопазир бошад, муфаттиш ва прокурор ва суд ҳуқуқ доранд ба падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунандаи ноболиғи дастгиршуда, гумонбаршуда ё айбдоршаванда даъват кардани ҳимоятгари дигарро пешниҳод кунанд ва дар сурати даст кашидани онҳо баҳри таъмин намудан бо ҳимоятгар чораҳо андешанд. Агар ҳимоятгари дар парвандаи ҷиноятӣ иштироккунанда дар давоми панҷ шабонарӯз дар амалиёти мурофиавӣ иштирок карда натавонад, падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда ноболиғи гумонбаршуда, айбдоршаванда ҳимоятгари дигарро даъват кунад. Падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда дар давоми 24 соат аз лаҳзаи дастгиркунии гумонбаршуда ё айбдоршаванда таъин намудани ҳимоятгари интиҳобнамудаи онҳо имконнопазир бошад, муфаттиш ё прокурор барои таъин намудани ҳимоятгари дигар бояд чораҳо андешанд [5, с. 56]. Падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда аз ҳимоятгари таъиншуда дар ягон давраҳои мурофиавӣ ҳуқуқи даст кашидан, бе иштироки ҳимоятгар пешбурди давраҳои мурофиавӣ ҷиноятиро надоранд ва ин амал низ аз ҷониби муфаттиш, прокурор, суд, судя низ роҳ дода намешавад. Дар мавриди аз ҷониби падару модари

ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда аз ҳуқуқи гирифтани ҳимоятгар истифода накунад, прокурор ё муфаттиш ба онҳо ҳимоятгар таъин менамояд, интихоби он аз ҷониби падару модари ноболиғ ё намояндагони дигари онҳоро ивазкунанда ба роҳ монда мешавад.

Ҳангоми таъмин намудани ҳимоятгар аз ҳисоби давлат ба гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда ё маҳкумшудаи ноболиғи бепарастор ё ноболиге, ки падару модар (шахсони онҳоро ивазкунанда)-и ӯ имконияти пардохти чунин хизматрасонино надоранд ва мутобиқи қонунгузори Қумхурии Тоҷикистон гирандаи кумакҳои унвонии иҷтимоӣ мебошанд, муфаттиш, прокурор ва судья қарор, суд бошад, дар бораи таъини адвокат ҳамчун ҳимоятгар ва баъд аз ба анҷом расидани пешбурди парванда дар бораи пардохти ҳаққӣ хизмати адвокат таъинот мебароранд.

Намояндаи қонунии ноболиғ: дар парвандаҳо оид ба ҷиноятҳои, ки аз ҷониби ноболиғон содир шудаанд, ҷиҳати иштирок дар парванда ҳатман падару модар ё намояндаи қонунии дигаре, ки онҳоро иваз мекунад онҳо бо тартиби муқарраркардаи КМҚ ҚТ дар ҳама марҳилаҳои муҳофизати ҷиноятӣ ҷалб карда мешаванд.

Тибқи моддаи 431 КМ ҚҚТ Намояндаи қонунӣ барои иштирок дар парванда бо қарори муфаттиш аз лаҳзаи пурсиши аввалини гумонбаршуда, айбдоршавандаи ноболиғ роҳ дода мешавад. Дар баробари иштирок намудан дар марҳилаҳои гуногуни муҳофизати ҷиноятӣ ба намояндагони қонунии ноболиғ тибқи КМҚ ҚТ як қатор ҳуқуқҳои низ дорое мебошанд, ки онҳо чунинанд:

- донад, ки ноболиғ бо кадом гуноҳ гумонбар ё айбдор карда мешавад;
- ҳангоми эълон кардани айб ҳозир бошад, дар вақти пурсиши ноболиғ, ҳамчунин бо иҷозати муфаттиш дар амалҳои дигари тафтишӣ, ки бо иштироки гумонбаршуда, айбдоршавандаи ноболиғ ва ҳимоятгари ӯ сурат мегиранд, иштирок намояд;
- бо протоколи амалҳои тафтишӣ, ки ӯ иштирок дошт, шинос шавад ва доир ба дуруст ва пуррагии сабтҳои он мулоҳизаҳои ро навишта диҳад;
- дархост ва раддия диҳад;
- оид ба амалҳо ва қарорҳои муфаттиш ва прокурор шикоят пешниҳод намояд;
- далелҳои пешниҳод кунад;
- баъди анҷоми тафтиш бо тамоми маводи парванда шинос шавад, аз он ҳама гуна маълумотро ба андозаи дилхоҳ нависад.

Баъди анҷоми тафтиш муфаттиш ҳуқуқ дорад дар бораи ба ноболиғ ҷиҳати шиносое пешниҳод накардани маводе, ки метавонанд ба ӯ таъсири манфӣ расонанд, қарор барорад ва бо ин мавод намояндаи қонунии ноболиғро шинос намояд.

Агар асосҳои мавҷуд бошанд, ки иштироки намояндаи қонунӣ ба манфиатҳои ноболиғ зарар мерасонад ё ба тафтиши ҳолисонаи парванда монеъ мешавад, намояндаи қонунӣ аз иштирок дар пешбурди парванда дур карда мешавад. Муфаттиш дар ин бобат қарори асоснок қабул мекунад. Барои иштирок дар парванда, мумкин аст ба намояндаи дигари қонунии ноболиғ иҷозат дода шавад.

Қонун рӯйхати қатъии шахсонеро, ки метавонанд ба ҳайси намояндаи қонунӣ баромад кунад, пешбинӣ менамояд: волидайн, фарзандхондагон, васиён ё парасторони гумонбари ноболиғ, айбдоршаванда, намояндагони муассисаҳо ё ташкилотҳои, ки ноболиғ дар дасти онҳост, мақомоти васоят ва парасторӣ. Намояндаи қонунӣ барои иштирок дар парвандаи ҷиноятӣ дар асоси қарори муфаттиш, пурсиш аз лаҳзаи пурсиши аввали ноболиғ ба сифати гумонбаршуда ё айбдоршаванда иҷозат дода мешавад.

Дар ҳолатҳои, ки ноболиғ дар оилаи обод ба воя расидааст, бо назардошти фикри ҳуди наврас, намояндаи қонунии ӯ, таъмин карда мешавад. Дар ҳолате, ки ноболиғ дар оилаи номуваффақ ба воя расидааст ва дар он ҷо ҳеч кас ба тарбияи ӯ машғул нашудааст, интихоби намояндаи қонуниро бояд муфаттиш интихоб кунад.

Баъди ба итмом расидани фикри айбдоркунии парвандаи ҷиноятӣ аз ҷониби муфаттиш имзо карда шуда, феврал ба прокурор ирсол карда мешавад. Баъди аз ҷониби прокурор тасдиқи ҳудро ёфтани фикри айбдоркунии аз ҷониби прокурор нусхаи онро ба ҳимоятгар ва падару модар ё шахсони онҳоро ивазкунанда равон мекунад ва аз рӯйи тобеият парвандаи

чиноятӣ ба суд равон карда мешавад ва тафтишоти пешакӣ низ бо равон кардани парванда ба суд ба итмом мерасад. Баъди анҷоми тафтиш муфаттиш ҳуқуқ дорад дар бораи ба ноболиғ чиҳати шиносӣ пешниҳод накардани маводе, ки метавонанд ба ӯ таъсири манфӣ расонанд, қарор барорад ва бо ин мавод танҳо ҳимоятгар ва намояндаи қонунии ноболиғро шинос намояд.

АДАБИЁТ

1. Кодекси муурофиавӣ – чиноятҳои Ҷумҳурии тоҷикистон (бо Тағироту иловаҳое, ки то 1 январи соли 2003 дохил карда шудаанд) (Кодекси процессуалии чиноятҳои РСС Тоҷикистон аз 1 ноябри соли 1961.) Душанбе. 2003. 222 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси муурофиавии чиноятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 майи соли 2016, № 1306//[https://sadoimardum.tj > uploads > 2013/07 > oni...](https://sadoimardum.tj/uploads/2013/07/oni...)
3. Кодекси муурофиавии чиноятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 – юми декабри соли 2009 дар таҳрири қонунҳо аз 03.01.2024 № 2017 //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №12, мод. 815, мод. 816.
4. Абдуллоев П.С. Далелҳо ва исбот дар муурофиаи чиноятӣ: воситаи таълимӣ / П.С. Абдуллоев. -Душанбе: Эр-граф, 2019. -252 С.
5. Барабаш, А.С. Публичное начало российского уголовного процесса / А. С. Барабаш. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. – 417 с.

ПЕШБУРДИ ТАФТИШОТИ ПЕШАКӢИ ПАРВАНДАӢИ ЧИНОЯТӢИ НИСБАТИ НОБОЛИҒОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи пешбурди тафтишоти пешакӣи парвандаҳои чиноятиро нисбати ноболиғон мавриди таҳлил қарор додааст. Воқеан имрӯз яке аз мавзӯҳои мубрами ҳуқуқи муурофиаи чиноятӣ ин муайян намудани мазмунӣ моҳияти пешбурди чунин парвандаҳо маҳсуб меёбад. Муаллиф бо истифода аз адабиётҳо ва қонунгузорӣ тавонистааст масъалаи мазкурро таҳлил намояд.

КАЛИДВОЖАҲО: парвандаи чиноятӣ, ноболиғ, тафтишоти пешакӣ, пешбурди парванда, ҳуқуқи муурофиаи чиноятӣ, қонунгузорӣ.

ПРОДВИЖЕНИЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПО ДЕЛУ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

В данной статье автор проанализировал вопрос предварительного расследования уголовных дел в отношении несовершеннолетних. Фактически, сегодня одной из важных тем уголовного судопроизводства является определение содержания сущности ведения таких дел. Автору удалось проанализировать данный вопрос, используя литературу и законодательство.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовное дело, незначительный, предварительное расследование, продолжение дела, право на уголовное судопроизводство, законодательство.

ADVANCEMENT OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION OF THE CASE OF CRIME AGAINST MINORS

In this article, the author analyzed the issue of preliminary investigation of criminal cases against minors. In fact, today one of the important topics of the law of criminal proceedings is to determine the content of the essence of conducting such cases. The author was able to analyze this issue using literature and legislation.

KEYWORDS: criminal case, minor, preliminary investigation, proceeding with the case, the right to criminal proceedings, legislation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салимов Салимҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 780-49-25-25. E-mail: Salimjonsalimov1998@gmail.com.

Сведения об авторе: *Салимов Салимджон* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: [+992] 780-49-25-25. E-mail: Salimjonsalimov1998@gmail.com.

Information about the author: *Salimov Salimjon* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: [+992] 780-49-25-25. E-mail: Salimjonsalimov1998@gmail.com.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА С УЗБЕКИСТАНОМ

Шарифова Т.

Таджикский национальный университет

В далёкие времена народы были связаны тесными узами дружбы и сотрудничества. Их объединяла общая борьба против угнетателей и завоевателей. Сказанное в полной мере относится и к народам республик Центральной Азии. Как свидетельствуют исследования истории таджикского народа, таджики и узбеки - народы, возникшие на общей этнической основе. Древняя, древнейшая и во многом средневековая история этих народов очень похожа, а часто и идентична, несмотря на то, что они развивались на одной территории.

Как отмечал великий таджикский историк Б.Г. Гафуров: «в Средней Азии самое близкое и родственное отношение складывались между таджиками и узбеками».

История отношений Таджикистана и Узбекистана началась с Февральской революции 1917 года. Тогда большевики установили свою власть в Центральной Азии, одержав победу над Кокандской автономией и окончательно упразднив Туркестанское генерал-губернаторство, куда входили нынешние территории всех центральноазиатских республик. Так и появились четыре новые социалистические республики: Киргизская АССР, Туркестанская АССР, Бухарская и Хорезмская Народные Советские Республики. Такое разделение не являлось реальной этногеографической картиной региона, ведь казахи, киргизы, таджики и узбеки оказались искусственно разделены на карте.

В этот период на данной территории проживали представители разных национальностей в рамках одной республики. К примеру, сложности заключались в совместном проживании самаркандских таджиков и узбеков, и представителей этих национальностей в Восточной Бухаре. В связи с этой ситуацией необходимо было создать однородные в национальном плане республики. Это означало, что в составе СССР были выделены национальные административно-территориальные единицы, получившие статус автономных ССР, областей и округов. С 1924 до 1929 годов автономная Таджикская ССР входила в состав Узбекской ССР. Решение об отделении Таджикистана было принято Н. Махсумом и Ш. Шотемуром, которые настойчиво пытались преобразовать его в седьмую союзную республику. «Разделение границ по этническому признаку всегда несёт в себе множество причин для недовольства то одной, то другой стороны. Дело в том, что термины «узбек» и «таджик» до момента разделения не воспринимались в плоскости противопоставления «или-или», но дополняли друг друга по формуле «и то, и другое».

В этом контексте важным фактором является также этническая принадлежность таджиков и узбеков и история формирования их этногенеза.

Согласно исследованиям известных учёных, таджикская нация была единственной арийской фарсиязычной нацией в тюркоязычном регионе. В частности, историк Б. Г. Гафуров в своих исследованиях отмечает существование автохонности таджикского этноса и связывает его возникновение с доарийской и арийской проблематикой. В подобном ключе рассуждает и Н. Н. Негматов, который причисляет протоарийцев и ариев к предкам таджиков, в частности, ираноязычные народы, такие как согдийцы, бактрийцы, хорезмийцы, парфяне, массагеты, маргианцы и другие. По его мнению, таджикская нация сформировалась между Иранским Хорасаном и Северным Афганистаном на юге и Хорезмом на севере, где ранее жили ираноязычные предки, а затем пришедшие на эту территорию тюркские народы.

В свою очередь, возникновение узбекского этноса в большей своей степени сводится к тюркским предкам. Так, по мнению учёного Аскарлова, этногенез узбеков представляет собой смешение тюркских и ираноязычных народов, причём последние позже стали перенимать тюркскую речь. В то же время существуют доказательства появления узбекского этноса ещё в VII-VIII веках, а также в эпоху Караханидов и Сельджукидов. Согласно данной версии, основу

протоузбекского этноса составляет смешение нетюркских народов — согдийцев или хорезмийцев — с тюркскими.

В связи с тем, что такое разделение не устраивало население региона, а также не соответствовало его интересам, по инициативе В.И. Ленина в 1924 году в Центральной Азии начался процесс, который назывался национально-территориальным размежеванием, или же "топорным разделением". Считается, что этот период был самым уязвимым в истории таджиков: "Это был очень сложный и противоречивый период истории таджикского народа, когда остро стоял вопрос: быть или не быть самостоятельному таджикскому государству. Противник, противостоявший этому процессу, был очень сильным. Это был консолидированный фронт пантюркистских сил".

Основным вызовом для таджикской нации в этом контексте было то, что пантюркистские народы требовали отрицания существования таджиков как этноса и хотели, в свою очередь, создать великую Тюркскую империю, которая охватывала бы территории Черного моря, Кавказа, Средней Азии, Казахстана и большей части юго-восточной Сибири. В то же время, эта идея не устраивала Советское государство и была опасной для советского строя. Партийное руководство СССР не могло позволить тюркским народам создать Тюркскую республику, в связи с чем решение о "топорном разделении" было направлено, в первую очередь, на ликвидацию этой инициативы.

С этим связано также то, что таджики занимали особое положение в политике Советского Союза в отличие от других жителей республик, поскольку они представляли собой тот пласт центральноазиатского общества, который выступал против идей и идеологии пантюркизма. Так, неоднократно были случаи назначения таджиков на высокие должности в правительстве, так как они могли влиять на процесс переговоров с другими нациями, будучи нейтральными посредниками в возникающих вопросах. Одним из ярких представителей в этом контексте является Б. Г. Гафуров, который долгое время был главным экспертом Кремля по вопросам Средней Азии.

Ещё задолго до начала процесса национально-территориального размежевания, В. И. Ленин ещё в 1920 году запросил подготовить для него карту Туркестана с подразделением на Узбекию, Киргизию и Туркмению, чтобы определить границы и условия их объединения или разделения. Для подготовки "топорного разделения" в Средней Азии была сформирована специальная комиссия, которая распространяла идеи пантюркизма и уже заблаговременно игнорировала факт существования таджиков, делая всё возможное для препятствования созданию автономной Таджикской ССР.

Вопрос о размежевании на Пленуме ЦК БКП обсуждался в более подробной форме. С докладом выступил Файзулло Ходжаев, председатель Совета Народных Комиссаров, который предложил создать Узбекскую республику с автономной областью таджиков и Туркменскую республику из территорий двух республик – Туркестана и Бухары. Позднее на заседании Исполнительного бюро ЦК БКП снова выступил Ходжаев. На основе его выступления было принято постановление, где отмечалось, что народности таджиков образуют из Матчи, Каратегина и Гарма автономную Таджикскую область в составе Узбекистана.

Узбекистан включал узбеков Бухары, за исключением левого берега Аму-Дарьи, Фергану, Сыр-Дарьинскую область, исключая киргизские части, Самаркандскую область, Хорезм, за исключением территорий, на которых проживают туркмены и киргизы. Также было отмечено, что в основу построения Узбекской республики принимается Бухара, в столице которой будет проведён объединённый съезд Советского Узбекистана для решения вопроса о возможности перенесения столицы в Самарканд.

Стоит отметить, что у таджикской стороны было очень мало времени для подготовки своих аргументов по вопросу определения границ Таджикской автономной области в отличие от хорошо подготовленной узбекской комиссии. Представители таджиков Абдурахим Ходжибаев, Чинор Имомов и Мухтар Саиджанов вошли в состав подкомиссии только накануне финального решения о размежевании — 20 августа 1924 года, — но даже тогда они имели только право

совещательного голоса. Тем не менее, А. Ходжибаев выступил с «Тезисами по вопросу о положении таджиков», составленными в июне 1924 года, но это не принесло желаемых результатов.

В 1924 году делегаты XII Всетуркестанского съезда Советов выступили с заявлениями о необходимости выделения Ферганы в автономную область. Они не исключали такой возможности и для Самаркандской области. Они исходили не только из того, что экономика в этих областях находится в соответствующем состоянии, но и из того, что население в этих областях было преимущественно узбекским. Но, как свидетельствуют архивные документы и история многих учёных, в том числе Б. Г. Гафурова, таджики, являвшиеся коренными жителями Средней Азии, не стали выдвигать заявлений и требований о выделении территорий.

Причины такого отношения ясны. Как было упомянуто выше, все таджики, которые работали в центральных советских и партийных органах среднеазиатских республик, по данным анкет проходили как «узбеки». Например, при обсуждении вопроса о национальном размежевании республик Средней Азии, в списке присутствующих были таджики, но в графе национальности было указано – узбек. Таким образом, в списке присутствующих формально, а не фактически, не было ни одного человека, который бы представлял таджикский народ.

Многие исследователи полагают, что процесс национально-территориального размежевания в Центральной Азии предопределил непростые отношения между республиками в будущем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедов А. Возвращаясь к истории «арийцев». Центральная Азия, 2006.
2. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Душанбе, 1989. Кн.1. С.3-4.
3. Негматов Н.Н. Таджикский феномен: история и теория. Душанбе, 1997.
4. Ниятбеков В., Додихудоев Х. Республика Таджикистан в региональном измерении. // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. - № 3(45).
5. Рахимов Н. История республики через призму человеческой судьбы. // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. – 2010.
6. Султонов Ш.М. Абдурахим Ходжибаев и его время (историко-политический портрет) / Ш.М. Султонов. – Худжанд: Нури Маърифат, 2010.
7. В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими? // <http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz-66/4089-v-poiskakh-istorii-tadzhikistana-o-chem.html>
8. В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими? // Интелпрос [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz-66/4089-v-poiskakh-istorii-tadzhikistana-o-chem.html> (дата обращения: 30.05.2024).

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МУНОСИБАТҶОИ ТОҶИКИСТОН БО ЁЗБЕКИСТОН

Дар мақолаи мазкур мавзӯи таърихи ташаккул ва рушди муносибатҳои Тоҷикистон бо Ёзбекистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф муносибатҳои Тоҷикистону Ёзбекистонро аз нуқтаи назари таърихӣ таҳлил карда, доир ба заминаҳои ташаккул ва рушди муносибатҳои Тоҷикистону Ёзбекистон маълумоти муфассал овардааст.

КАЛИДВОЖАҶО: ташаккул, муносибат, таърихӣ, нуқтаи назар.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА С УЗБЕКИСТАНОМ

В данной статье рассматривается история становления и развития отношений между Таджикистаном и Узбекистаном. Автор анализирует отношения между Таджикистаном и Узбекистаном с исторической точки зрения и дает подробную информацию об основах становления и развития отношений между Таджикистаном и Узбекистаном.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: становление, отношение, исторический, точка зрения.

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN TAJIKISTAN AND UZBEKISTAN

This article examines the history of the formation and development of relations between Tajikistan and Uzbekistan. The author analyzes the relations between Tajikistan and Uzbekistan from a historical point of view and provides detailed information on the foundations of the formation and development of relations between Tajikistan and Uzbekistan.

KEYWORDS: formation, attitude, historical, point of view.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарифова Танноз* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: stannoz@mail.ru

Сведения об авторе: *Шарифова Танноз* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: stannoz@mail.ru

Information about the author: *Sharifova Tannoz* – Tajik National University, master`s student of the Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: stannoz@mail.ru

НАЗОРАТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ҲАМЧУН ШАКЛИ НАЗОРАТИ ДАВЛАТӢ ВА НАМУДҲОИ ОН

Рустамов Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Конститутсия бидуни истисно ба тамоми соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ паҳн мешавад, вай дар маҷмуъ заминаи ҳуқуқии қонунгузорӣ ва ба ибораи дигар, ядрои механизми ҳуқуқии давлатӣ мебошад. Ин нақши қонуни асосиро дар ҳаёти ҷамъият муайян мекунад. Фаъолияти ҳамаи шахсони мансабдор, шахрвандони алохида ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, аз ҳама муҳимаш мақомоти давлатӣ, ки рафти сиёсиро ба тартиб андохта, симои мамлакатро муайян мекунанд, бояд ба нормаҳои конститутсионӣ мувофиқ бошанд. Бидуни ин давлати ҳуқуқӣ имконнопазир аст. Ҳамаи инро танҳо дар сурати мавҷуд будани системаи пурсамари назорат ба даст овардан мумкин аст.

Аҳаммияти назорати конститутсионӣ дар шароити таҳкими сохти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар шароити ба яке аз пешсафон дар арсаи ҷаҳонӣ табдил ёфтани Тоҷикистон меафзояд. Ба шарофати назорати конститутсионӣ мушкilotи сиёсиро метавон дар доираи қонун ҳал кард.

Ҳамин тариқ, назорати конститутсиониро метавон ҳама гуна шакли тафтиши мутобиқати санадҳо ва амали мақомоти ҳокимияти давлатӣ, инчунин, иттиҳодияҳои ҷамъиятиро, ки вазифаҳои ҷамъиятиро иҷро мекунанд ё барои иштирок дар амалисозии ҳокимияти давлатӣ таъсис дода шудаанд, фаҳмидан мумкин аст.

Бо дарназардошти хусусиятҳои омилҳои гуногун якҷанд таърифи мафҳуми «назорати конститутсионӣ»-ро метавон муайян кард.

Назорати конститутсионӣ вазифаи мушаххаси танҳо мақомоти салоҳиятдори давлатӣ оид ба таъмини волоияти конститутсия дар системаи санадҳои меъёрӣ, амали бевоситаи он дар фаъолияти субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ дар тамоми қаламрави давлат мебошад.

Олимон назорати конститутсиониро «фаъолияти мақомоти салоҳиятдори давлатӣ оид ба санҷиш, муайян кардан ва рафъи номутобиқатҳои байни санадҳои меъёрии конститутсионӣ ва қонунҳо, ки дар рафти он мақомоти мазкур салоҳият доранд, ки номутобиқатҳои ошкоргардидаро бартараф намоянд» таъриф мекунанд.

Инчунин, ақидае мавҷуд аст, ки аз рӯйи он назорат «қори назорат ва тафтиши мувофиқати раванди фаъолияти объект ба қарорҳои қабулшудаи идоракунӣ – қонунҳо, барномаҳо, стандартҳо, қоидаҳо, фармонҳо ва ғайраҳо мебошад, ки аз рӯйи натиҷаҳои ҳамкориҳои субъект ва объект, дуршавӣ аз талаботи қарорҳои қабулшудаи идоракунӣ, аз принципҳои қабулшудаи ташкил ва танзим».

Назорати конститутсионӣ як навъи назорати давлатӣ мебошад, ки мақомоти доимии давлатӣ (дар баробари назорати умумии сиёсӣ, молиявӣ ва ғайра) ба амал мебарорад.

Назорати конститутсионӣ пеш аз ҳама ба ноил шудан ба дахлнопазирии сохти ҷамъиятию давлатие, ки дар қонуни асосии кишвар пешбинӣ шудааст, нигоҳ доштани устувории вазъи ҳуқуқии шахс, аз ҷониби тамоми субъектҳои ҳокимияти конститутсионӣ риояи қатъии меъёрҳои Конститутсия нигаронида шудааст.

Бе назорати конститутсионӣ ягон ҷамъият ба тараққиёти бомуваффақият умед баста наметавонад. Агар назорати конститутсионӣ дуруст ва ба дараҷаи баланд ба роҳ монда нашавад, он гоҳ мавҷудияти чунин форматсияи ҷамъиятӣ бо мурури замон маҳдуд мешавад. Дар Федератсияи Руссия ин масъалаҳо ва проблемаҳо доимо дар маркази диққат мебошанд. Назорати конститутсионӣ усули муҳимтарини ҳифзи ҳуқуқ мебошад. Мақомоти назорати конститутсионии Федератсияи Русия ва хизбҳои гуногуни сиёсӣ асоси фаъолияти худро маҳз маҷмуи мушкilot ва масъалаҳои марбут ба таъмини озодиҳо ва ҳуқуқҳои шахрвандон, инчунин татбиқи қатъии тамоми меъёрҳои асосии қонунгузорӣ медонанд.

Мазмуни назорати конституционӣ низ як ҳел нест. Қисми марказии ин мундариҷа санчиши конституционии қонунгузорӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд дар саросари Федератсияи Руссия мебошад.

Мазмуни ин концепсия инчунин иборат аст аз: шарҳи конституция ва ба мақомоти олии давлат пешниҳод намудани фикру мулоҳизаҳо оид ба масъалаҳои конституционӣ; ҳалли баҳсҳо оид ба салоҳияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ; эътирофи дурустии гузарондани референдум, дуруст ӯ безътибор будани интихоботи умумӣ ва ғайра мазмуни назорати конституционӣ дар мамлакатҳои гуногун низ мебошад. Метавон гуфт, ки муҳимтарин қисмати ин муҳтаво маъмулан санчиши конституционии қонунгузорӣ ва пеш аз ҳама ҳифзи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд аст.

Қисми хеле зиёди онро инҳо низ ишғол мекунанд: шарҳ додани конституция ва ба мақомоти олии давлат пешниҳод кардани фикру мулоҳизаҳо оид ба масъалаҳои конституционӣ; ҳалли баҳсҳо оид ба салоҳияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ; эътирофи дурустии раъйпурсӣ, эътибор ӯ безътибор донишани интихоботи умумӣ; муайян намудани конституционии амалияи татбиқи ҳуқуқ ва амали мушаххаси ҳокимияти иҷроия ва ғайра.

Назорати конституционӣ на ҳамеша гузаронидани санчиши муайяни риояи танҳо меъёрҳои қонуни асосии давлатро дар бар мегирад. Қисмҳои нисбатан мустақили давлатҳои алоҳида метавонанд қонунҳои асосии худро дошта бошанд, ки бояд ба дигар санадҳои меъриҳои ҳуқуқии дар қаламрави дахлдор қабулшуда ва мавриди амал қарордошта мувофиқ бошанд. Ҳамин тариқ, таърифи мафҳуми назорати конституционӣ агар он нишондод оид ба гузаронидани санчиши мутобиқати санадҳои ҳуқуқӣ ба меъёрҳои конституционӣ, инчунин амали субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ дошта бошад, дурусттар мебуд.

Дар тамоми системаи назорати риояи волоияти қонун ниҳодҳои давлатии ҳокимият мавқеи асосиро ишғол мекунанд, зеро танҳо дар дасти онҳо тамоми механизму воситаҳои муассиртарин барои назорати татбиқи меъёрҳои конституционӣ заруранд, мавҷуд мебошанд. Қонуни асосӣ ҳуҷҷати асосии ҳуқуқӣ ва сиёсии кишвар буда, тамоми паҳлуҳои низоми сиёсӣ ва соҳаи иҷтимоию иқтисодиро муттаҳид ва танзим намуда, шакли давлатдориро низ муайян мекунанд.

Назорати конституционӣ - намуди махсуси фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ, ки аз тарафи мақомоти давлатӣ ба амал бароварда мешавад ва ба таъмини мувофиқати қонунҳо ва дигар санадҳои меъриҳои ҳуқуқӣ ба конституцияи давлат равона карда шудааст. Моҳияти назорати конституционӣ дар он аст, ки мақомоти назораткунанда мувофиқати санадҳои ҳуқуқиро ба конституция дар асоси хабар ӯ ташаббуси худ муайян мекунанд ва санадҳои хилофи конституцияро ошкор намуда, ба мақомоти дахлдор пешниҳод менамояд, ки онҳоро бекор намояд.

Назорати конституциониро мақомоти гуногуни давлатӣ, ки амалӣ намудани он яке аз вазифаҳои онҳо мебошад, амалӣ мегардонанд (масалан, Президент, прокуратура). Вале чун қоида, назорати конституционӣ ба мақомоти махсуси ваколатдоркардашуда - Кумитаи назорати конституционии ИҶШС супорида мешавад. Мувофиқи тағйироту иловаҳо ба Конституцияи ҶШС Тоҷикистон аз соли 1990 Кумитаи назорати конституционии ҶШС Тоҷикистон ташкил ёфта, то соли 1995 амал кард. Дар асоси Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1995 ба фаъолият шуруъ карда, ҳоло вазифаи назоратию контролиро ба уҳда дорад.

Назорати конституционӣ аз рӯи сифатҳои худ ба чандин намудҳо ҷудо мешавад:

1. Назорати берунии конституционӣ – тафтиши мувофиқати меъёрҳои ҳуқуқӣ ба сарқонуни мамлакат, ки берун аз мақоми онро қабул кардан гузаронида мешавад. Дар илми ҳуқуқи конституционӣ айнан дар зери мафҳуми назорати конституционӣ назорати берунаи конституционӣ дар назар дошта мешавад.

2. Назорати дохилии конституционӣ – тафтиши мувофиқати меъёрҳои ҳуқуқӣ ба сарқонуни мамлакат, ки дар ҷараёни тайёр кардани санад амалӣ гардонда мешавад. Ин гуна назорат бисёр вақт хислати маслиҳатиро дорад ва назорати беруниро сарфи назар намекунад. Дар амалӣ гардонидани назорати дохилии конституционӣ назорати парламонӣ ва назорат аз тарафи сардори давлат ҷой дошта метавонад. Назорати парламонӣ дар ҳаллу

фасл гардидани лоиҳаи қонун дар давраҳои гуногуни расму қоидаи қабули он ба кор бурда мешавад. Вакилон дар муҳокимаи лоиҳа дар комиссияҳо ё маҷлисиҳои палатаҳо метавонанд ғайриконститусионӣ будани санадро нишон диҳанд. Фикри аъзои парламонро метавонанд мақомоти назорати конститусионӣ, агар чунин санад барои дида баромадан ба ӯ супорида шавад (яъне, дар вақти гузаронидани назорати беруна), ба эътибор гирад. Сардори давлат, қонунҳои барои имзо ба ӯ пешниҳодшударо бо сабаби ба сарқонун мувофиқ наомадани онҳо метавонад ба парламон бозгардонад.

3. Назорати конвенсионӣ – назорат аз болои мувофиқати ин ё он қонун ё санади маъмури ба шартномаи байналмилалӣ дар ҳайате, ки ба охири нисбат ба қонун ё санад қувваи зиёди ҳуқуқӣ дода мешавад. Чунин равия дар қонунгузорию конститусионии бисёр давлатҳо ҳоло мушоҳида мешавад. Масалан, қисми 4 моддаи 15 конституцияи Русия соли 1993 низ муқаррар кардааст, ки “агар шартномаи байналмилалии Федератсияи Русия нисбат ба қонун дигар қоида муқаррар карда бошад, қоидаи шартномаи байналмилалӣ амал мекунад”. Зоҳиран назорати конвенсионӣ бо назорати конститусионӣ монандӣ дорад, чунки ҳарду ҳолат ҳам сухан дар хусуси мувофиқати санад ба санади болоӣ меравад.

Вале фарқият низ вучуд дорад. Обьекти назорати конститусионӣ на фақат қонунҳо ва дигар санадҳо, балки шартномаҳои байналмилалӣ низ мебошад. Назорати конвенсионӣ бо ҳаҷми санадҳои тафтишшаванда маҳдуд аст ва оид ба оқибатҳои мувофиқ наомадан низ фарқ доранд. Агар эътироф гардад, ки санад ба сарқонун мувофиқ нест, пас он безътибор аст ва татбиқ намегардад. Агар эътироф шавад, ки санад ба шартномаи байналмилалӣ мувофиқ нест, ин ҳанӯз дар ҳар ҳолат безътибории онро ифода намекунад. Масалан, давлат ин ё он шартномаи бисёртарафаи байналмилалиро тасдиқ кард, ки он баъди аз тарафи шумораи муайяни иштирокчиён тасдиқ намудан ба амал медарояд. Ҳамаи санадҳои, ки ба ин шартномаи байналмилалӣ хилоф мебошанд, то ба амал даромадани ин шартнома амал мекунанд.

Ҳамин тариқ, конститусионӣ будани санад хислати том доранд (ба сарқонун мувофиқ меояд ё намеояд), санади конвенсионӣ бошад, хислати шартӣ ва нисбӣ дорад.

4. Назорати конститусионии баъдина – тафтиши мувофиқати меъёрҳои ҳуқуқӣ ба сарқонун дар ҳолате, ки ин меъёрҳо эътибор пайдо кардаанд.

Назорати конститусионии баъдина нисбат ба назорати пешакӣ зиёдтар паҳншуда мебошад. Он ҳамеша дар мамлакатҳои назорати конститусионии омехта ба кор бурда мешавад. Дар низоми назорати марказонидашуда низ он ҷойи муҳимро ишғол мекунад, дар Австрия, Италия, Испания, Белгия ба кор бурда мешавад. Назорати конститусионии баъдина ба тафтиши конститусионӣ будани санадҳои имкон медиҳад, ки дар вақти қабули онҳо вучуд надошт, ё ки дар он вақт воситаи чунин тафтишот вучуд дошт, вале бо сабаби он истифода нашуда буд. Назорати конститусионии баъдина имкон медиҳад мувофиқати санадҳои тафтиш гардад, ки то қабули сарқонунни мамлакат бароварда шуда буданд.

5. Назорати конститусионии динӣ – тафтиши мувофиқати меъёрҳои ҳуқуқӣ (аз он ҷумла қонунҳо) ба усулҳои ислом, ки дар айни ҳол дар якҷанд мамлакатҳои мусулмонӣ вучуд дорад. Масалан, банди 1 моддаи 198 конституцияи Ҷумҳурии Исломии Покистон соли 1956 пешбинӣ мекунад, ки “ҳеҷ як қонун бароварда намешавад, ки хилофи аҳкоми ислом бошад, ки дар Қуръон ва суннати муқаддас зикр ёфтаанд...; қонунҳои мавҷуда бояд ба ин нишондод мувофиқ гардонидани шаванд”. Бо ҳамин мақсад конституция ба Президент мефармояд, ки барои амалӣ гардонидани ин меъёр комиссияи махсус таъин намояд (банди 3 моддаи 198).

Конституцияи Ҷумҳурии Исломии Эрон соли 1979 муқаррар намудааст, ки “ба манзури посдорӣ ва аҳкоми ислом ва қонуни асосӣ...” аз тарафи маҷлиси Шурои исломӣ мақомоти махсус – Шурои ниғаҳбон иборат аз 6 нафар аз “фуқоҳои одил ва огоҳ ба муқтазаёти замон ва масъалаҳои рӯз”, 6 нафар “ҳуқуқдон дар риштаҳои мухталифи ҳуқуқӣ аз миёни ҳуқуқдонони мусалмон” ба муҳлати 6 сол таъин ва интихоб мешаванд (моддаи 91 ва 92). Пешбинӣ шудааст, ки “кулли мусавваботи маҷлиси Шурои исломӣ бояд ба Шурои ниғаҳбон фиристода шавад. Шурои ниғаҳбон вазифадор аст, ки онро ҳадди аксар зарфи 10 рӯз аз таърихи вусул аз назари интибоқ бар мизонҳои ислом ва қонуни асосӣ мавриди

баррасӣ қарор диҳад ва чунончи онро муғойир бубинад, барои таҷдиди назар ба маҷлис бозгардонад. Дар ғайри сурат мусавваба қобили иҷроӣ” (моддаи 94). Агар барои иҷрои ин қор 10 рӯз қифоя набошад, шурои ниғаҳбон метавонад аз маҷлиси шурои исломӣ бо зикри далел 10 рӯзи дигар хостгорӣ намояд (моддаи 95). “ташҳиси адами муғойирати мусавваботи маҷлиси шурои исломӣ бо аксарияти фуқаҳои шурои ниғаҳбон ва таҳҳиси адами таорузи онҳо бо қонуни асосӣ барои уҳдаи аксарияти аъзои Шурои ниғаҳбон аст” (моддаи 96). Аъзои Шурои ниғаҳбон ҳуқуқи дар маҷлис иштирок кардан ва дар ҳолати қонуни асосӣ пешбиникарда назари худро иброз намудан доранд (моддаи 97).

6. Назорати конститусионии муайян – тафтиши мувофиқати меъёри ҳуқуқӣ ба конститутсия дар ҳолати бавучудоии баҳс дар хусуси татбиқи ин гуна меъёр. Назорати конститусионии муайян ҳамеша назорати баъдина буда, дар низоми назорати конститусионии марказонидашуда ва омехта татбиқ карда мешавад.

7. Назорати конститусионии пешакӣ – яке аз намудҳои назорати конститусионӣ, ки вақти гузаронидани онро нишон медиҳад. Дар адабиёт баъзан назорати эҳтиётӣ ё пешгирикунанда меноманд. Тафтиши мувофиқат ба сарқонун то эътибор пайдо кардани чунин санад гузаронида мешавад: агар сухан дар хусуси қонуни парламент қабулкарда равад, пас то тасдиқи он гузаронида мешавад. Назорати конститусионии пешакӣ нисбат ба назорати конститусионии баъдина камтар паҳн гаштааст. Он бештар дар низоми назорати марказонидашуда ба қор меояд; дар низоми назорати конститусионии омехта камтар татбиқ мегардад. Назорати конститусионии пешакӣ бештар ба назорати конститусионии беруна тааллуқ дорад; он берун аз мақомоти санадро қабулкарда ба амал бароварда мешавад. Мисоли хоси назорати конститусионии пешакӣ таҷрибаи Шурои конститусионии Фаронса дар мавриди санадҳоест, ки парламент қабул мекунад (қонунҳои органикӣ ва одӣ, дастури палатаҳои парламент, шартномаҳои байналмилалӣ, ки ҳокимияти иҷроия бастааст ва ба тасдиқ пешниҳод шудаанд).

Меъёрҳои конститусионӣ ва қонунгузорӣ одатан муҳлати пешниҳоди мулоҳизаи мақомоти назорати конститусиониро оид ба санади ба ӯ додашуда муайян мекунад, масалан, мувофиқи моддаи 61 Конститутсияи Фаронса соли 1958 барои қабули қарори Шурои конститусионӣ - як моҳ, дар ҳолати таъҷили эълон кардани Ҳукумат – муҳлати 8 рӯз муқаррар карда шудааст. Моддаи 278 Конститутсияи Португалия барои қабули қарори суди конститусионӣ 25 рӯз муқаррар кардааст, вале ба Президенти ҷумҳурӣ бо сабаби таъҷили ҳуқуқ дода шудааст, ки онро қутоҳ намояд. Назорати конститусионии пешакӣ якҷанд бартарӣ дошта, имкон медиҳанд қонунҳое эҷод шаванд, ки конститусионӣ будани онҳо санҷида шудааст.

8. Назорати конститусионии факултативӣ - (аз калимаи латинии *facultas* – имконият, қобилият, имконияти истифода) – тафтиши мувофиқати санадҳои ҳуқуқӣ, ки бо дарҳости нафароне, ки Конститутсия ё қонун пешбинӣ намудааст, гузаронида мешавад. Назорати конститусионии факултативӣ метавонад пешакӣ ва баъдина бошад ва аз тарафи мақомоти назорати конститусионии марказонидашуда ва омехта амалӣ карда шавад. Дар низоми назорати конститусионии марказонидашуда дар қонунҳо одатан каси дарҳосткунанда равшан нишон дода мешавад.

9. Назорати моддии конститусионӣ – тафтиши мувофиқ омадани санад бо сарқонун аз нуқтаи назари мувофиқати моддии онҳо. Аксар вақт назорати конститусионӣ бо ҳамин мазмун фаҳмида мешавад. Ҳамаи намудҳои назорати конститусионӣ – пешакӣ ва баъдина, номуайян ва муайян, марказонидашуда ва омехта чунин тафтишро дар бар мегиранд.

10. Назорати ғоявии конститусионӣ – тафтиши мувофиқати меъёрҳои конститусионӣ ба сарқонун аз рӯи мулоҳизаи ғоявӣ. Чунин назорат дар Испанияи франкоӣ аз тарафи палатаи махсуси ғоявии Шурои миллӣ амалӣ гардонидани мешуд. Шуро вазифадор буд, ки тозагии ҳаракати франкоӣ, ҳимояи бутунии усулҳои ҳаракати миллӣ, назорат аз болои инқишофи муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ барои таъмини адолати иҷтимоиро таъмин намоянд. Чунин назорати ғоявии конститусионӣ то замони аз сари ҳокимият рафтани Ф. Франко (соли 1975) ва қабули Конститутсияи Испания соли 1978 амал мекард.

АДАБИЁТ

- 1 Шульженко Ю.Л. Институт конституционного надзора в Российской Федерации / Ю.Л. Шульженко. - М., 1998.
- 2 Шульженко Ю.Л. Конституционный контроль в России / Ю.Л. Шульженко. - М., 1995.
- 3 Диноршоев А.М., Мирзоев С.Б., Мурофияи суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.М. Диноршоев, С.Б. Мирзоев. – Душанбе, 2013.
- 4 Вреводин Л.Д., Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных социалистических стран / Л.Д. Вреводин, Д.Л. Златопольский. - М., 1984.

НАЗОРАТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ҲАМЧУН ШАКЛИ НАЗОРАТИ ДАВЛАТӢ ВА НАМУДҲОИ ОН

Дар мақолаи мазкур мавзӯи назорати конституционӣ ҳамчун шакли назорати давлатӣ ва намудҳои он мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Конститутсия бидуни истисно ба тамоми соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ паҳн мешавад, вай дар маҷмӯъ заминаи ҳуқуқии қонунгузорӣ ва ба ибораи дигар, ядрои механизми ҳуқуқии давлатӣ мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: назорат, мақомоти давлатӣ, парлумон, президент, ҳукумат, суд.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ НАДЗОР КАК ФОРМА ГОСУДАРСТВЕННОГО НАДЗОРА И ЕГО ВИДЫ

В данной статье рассматривается тема конституционного надзора как формы государственного надзора и его виды. Конституция распространяется на все без исключения сферы общественных отношений, она является правовой основой законодательства в целом, иными словами, стержнем государственно-правового механизма.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: надзор, государственный орган, парламент, президент, правительство, суд.

CONSTITUTIONAL SUPERVISION AS A FORM OF STATE SUPERVISION AND ITS TYPES

This article examines the topic of constitutional supervision as a form of state supervision and its types. The Constitution applies to all spheres of public relations without exception; it is the legal basis of legislation as a whole, in other words, the core of the state legal mechanism.

KEYWORDS: control, state organ, parliament, president, government, court.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рустамов Хуршед* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **937541100**.

Сведения об авторе: *Рустамов Хуршед* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **937541100**.

Information about the author: *Rustamov Khurshed* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **937541100**.

РАССМОТРЕНИЕ И РАЗРЕШЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ДЕЛ В СУДЕ

Каландаров Р.Н.

Таджикский национальный университет

Административные дела занимают важное место в системе правосудия, обеспечивая защиту прав и законных интересов граждан и организаций в отношениях с государственными органами. В условиях современных вызовов, таких как цифровизация, глобализация и изменения в законодательстве, актуальность изучения процедур рассмотрения и разрешения административных дел возрастает. Правовые основы административного судопроизводства:

1. Понятие административного дела

Административное дело — это категория дел, возникающих из публичных правоотношений, которые касаются взаимодействия между гражданами (или юридическими лицами) и государственными органами. Основной характеристикой административного дела является то, что в нем одна сторона выступает как властный субъект (государственный орган или должностное лицо), а другая сторона — как подчиненный субъект (гражданин или организация), чьи права и законные интересы могут быть нарушены.

Основные характеристики административного дела:

1. **Публичный характер:** Административные дела связаны с осуществлением государственной власти и защитой общественных интересов. Они касаются вопросов, связанных с выполнением норм права, регулирующих деятельность органов власти.

2. **Защита прав и законных интересов:** Основной целью административного судопроизводства является защита прав граждан и юридических лиц от неправомерных действий или бездействия государственных органов. Это может включать оспаривание решений, действий или бездействий, которые нарушают права истца.

3. **Процедурные особенности:** Рассмотрение административных дел осуществляется в соответствии с установленными процессуальными нормами, которые определяются Кодексом административного судопроизводства и другими нормативно-правовыми актами. Процедуры включают подготовку и подачу иска, судебные слушания, представление доказательств и вынесение решения.

4. **Разнообразие дел:** Административные дела могут касаться различных сфер, таких как налоговые споры, споры о лицензировании, защита прав потребителей, миграционные вопросы и другие аспекты, где государственные органы взаимодействуют с гражданами и организациями.

5. **Обжалование решений:** Решения, вынесенные по административным делам, могут быть обжалованы в вышестоящих судебных инстанциях, что обеспечивает дополнительную защиту прав граждан и организаций.

Таким образом, административное дело представляет собой важный инструмент правовой защиты, позволяющий гражданам и юридическим лицам оспаривать действия государственных органов и добиваться восстановления нарушенных прав.

2. Нормативно-правовая база

Нормативно-правовая база административного судопроизводства в Таджикистане включает в себя ряд законодательных актов, которые регулируют порядок рассмотрения административных дел, права и обязанности сторон, а также процедуры, связанные с административным судопроизводством. Основные элементы этой базы включают:

1. Конституция Республики Таджикистан

Конституция является основным законом страны и устанавливает общие принципы правосудия, защиту прав и свобод граждан, а также определяет роль судебной власти в обеспечении законности и правопорядка.

2. Кодекс административного судопроизводства Республики Таджикистан

Кодекс административного судопроизводства (КСП) является основным актом, регулирующим порядок рассмотрения административных дел в суде. Он устанавливает:

- Процедуры подачи административных исков.
- Права и обязанности сторон в процессе.
- Порядок проведения судебных заседаний.
- Правила обжалования решений судов.

3. Законодательство о государственной службе

Законы, регулирующие деятельность государственных органов и служащих, также имеют значение для административного судопроизводства, так как они определяют компетенцию различных органов и порядок их взаимодействия с гражданами.

4. Законы, регулирующие отдельные виды административных дел

Существуют специальные законы, касающиеся различных сфер, которые могут быть предметом административного судопроизводства, такие как:

- Закон о защите прав потребителей.
- Закон о миграции.
- Закон о налогах и сборах.

5. Подзаконные акты

Подзаконные акты, издаваемые государственными органами, могут уточнять и дополнять нормы, установленные в законодательстве, и содержать конкретные процедуры и правила, касающиеся административного судопроизводства.

6. Международные правовые акты

Таджикистан также является стороной ряда международных соглашений и конвенций, которые могут влиять на национальное законодательство в области защиты прав человека и административного судопроизводства. Нормативно-правовая база административного судопроизводства в Таджикистане представляет собой комплексный набор законов и актов, которые обеспечивают правовую защиту граждан и организаций в их взаимодействии с государственными органами. Эффективность этой системы зависит от четкости норм, доступности правосудия и соблюдения прав граждан в процессе рассмотрения административных дел.

2. Процедуры рассмотрения административных дел

2.1. Этапы административного судопроизводства

Рассмотрение административных дел в суде включает несколько ключевых этапов:

1. **Подготовка к судебному разбирательству:** включает подачу и регистрацию иска, проверку его соответствия требованиям законодательства, определение подсудности дела.
2. **Судебное разбирательство:** включает слушания, представление доказательств, допрос свидетелей и экспертов.
3. **Вынесение решения:** суд принимает решение по делу, которое может быть обжаловано в вышестоящую инстанцию.

2.2. Участники процесса

В административном судопроизводстве участвуют следующие стороны:

- **Истец:** лицо, обращающееся в суд с иском.
- **Ответчик:** государственный орган, действия которого оспариваются.
- **Судья:** осуществляет правосудие, обеспечивает соблюдение процессуальных норм.
- **Адвокаты:** представляют интересы сторон, помогают в подготовке документов и ведении дела.

3. Роль судей и адвокатов в административном судопроизводстве

3.1. Судья

В административном судопроизводстве судьи и адвокаты играют ключевые роли, обеспечивая справедливость, законность и защиту прав сторон. Их функции и ответственность

различаются, но обе стороны являются важными участниками судебного процесса. Рассмотрим подробнее их роли.

Роль судей

1. **Обеспечение справедливости:** Судьи являются независимыми арбитрами, которые принимают решения на основе закона и фактов дела. Они обязаны действовать беспристрастно и обеспечивать равные права всем участникам процесса.

2. **Рассмотрение дел:** Судьи отвечают за рассмотрение административных дел, включая оценку представленных доказательств, заслушивание сторон и вынесение решений по существу.

3. **Применение норм права:** Судьи интерпретируют и применяют нормы законодательства, включая Кодекс административного судопроизводства и другие нормативные акты, чтобы обеспечить законность своих решений.

4. **Процессуальное руководство:** Судьи управляют судебным процессом, определяя порядок слушаний, устанавливая сроки для подачи документов и обеспечивая соблюдение процессуальных норм.

5. **Вынесение решений:** Судьи принимают решения по делам, включая вынесение постановлений, которые могут быть обжалованы в вышестоящих инстанциях. Их решения должны быть обоснованными и четко сформулированными.

Роль адвокатов

1. **Защита прав клиентов:** Адвокаты представляют интересы своих клиентов (истцов или ответчиков) в административных делах, обеспечивая защиту их прав и законных интересов.

2. **Консультирование:** Адвокаты предоставляют юридическую консультацию своим клиентам, помогая им понять процесс, их права и возможные последствия.

3. **Подготовка документов:** Адвокаты отвечают за подготовку и подачу исковых заявлений, жалоб и других процессуальных документов, необходимых для ведения дела.

4. **Представление в суде:** Адвокаты выступают в судебных заседаниях, представляя интересы своих клиентов, задавая вопросы свидетелям, представляя доказательства и аргументируя свою позицию.

5. **Обжалование решений:** Если решение суда не устраивает их клиента, адвокаты могут подготовить и подать апелляционные жалобы, а также представлять интересы клиента в вышестоящих судебных инстанциях.

Таким образом, судьи и адвокаты выполняют взаимодополняющие функции в административном судопроизводстве. Судьи обеспечивают законность и справедливость процесса, в то время как адвокаты защищают права своих клиентов и представляют их интересы. Эффективное взаимодействие между этими участниками судебного процесса способствует обеспечению правосудия и защите прав граждан в административных делах.

3.2. Адвокат

Адвокат — это профессиональный юрист, который предоставляет юридические услуги, защищает права и интересы клиентов и представляет их в судебных и других инстанциях. Основные функции адвоката включают:

Основные функции адвоката:

1. Защита прав клиентов:

Адвокат представляет интересы своих клиентов (истцов или ответчиков) в судебных разбирательствах, обеспечивая защиту их прав и законных интересов.

2. Консультирование:

Предоставляет юридическую консультацию, помогая клиентам понять их права, обязанности и возможные последствия различных действий или решений.

3. Подготовка документов:

Отвечает за подготовку и подачу исковых заявлений, жалоб, ходатайств и других процессуальных документов, необходимых для ведения дела.

4. **Представление в суде:**

Выступает в судебных заседаниях, представляя интересы клиента, задавая вопросы свидетелям, представляя доказательства и аргументируя свою позицию.

5. **Обжалование решений:**

Если клиент не удовлетворен решением суда, адвокат может подготовить и подать апелляционную жалобу, а также представлять интересы клиента в вышестоящих инстанциях.

6. **Переговоры и медиация:**

Адвокаты могут участвовать в переговорах между сторонами для достижения соглашения, а также выступать в роли медиаторов для разрешения конфликтов вне судебного разбирательства.

Этические обязанности адвоката:

• **Конфиденциальность:** Адвокат обязан сохранять в тайне информацию, полученную от клиента.

• **Беспристрастность:** Адвокат должен действовать в интересах клиента, сохраняя при этом этические нормы и закон.

• **Компетентность:** Адвокат должен обеспечивать высокий уровень профессионализма и знаний в своей области.

Адвокаты играют важную роль в правовой системе, обеспечивая доступ к правосудию и защищая права граждан.

4. Влияние современных технологий на административное судопроизводство

4.1. Цифровизация судебной системы

Современные технологии, такие как электронное делопроизводство и системы видеосвязи, значительно изменяют процесс рассмотрения административных дел. Преимущества включают:

- Увеличение скорости рассмотрения дел.
- Упрощение доступа к информации для участников процесса.
- Повышение прозрачности судебных процедур.

4.2. Риски и вызовы

Несмотря на преимущества, внедрение современных технологий также связано с определенными рисками:

- Угрозы информационной безопасности и утечки данных.
- Цифровое неравенство, когда не все участники процесса имеют равный доступ к технологиям.
- Необходимость правового регулирования новых технологий и их применения в судебной практике.

Рассмотрение и разрешение административных дел в суде — это сложный и многоступенчатый процесс, который требует внимательного подхода со стороны всех участников. Современные технологии открывают новые возможности для повышения эффективности и доступности правосудия, однако важно учитывать и связанные с ними риски. Будущее административного судопроизводства будет зависеть от способности системы адаптироваться к изменениям и обеспечивать защиту прав граждан в условиях быстро меняющегося мира.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мирзозода, Р. (2020). «Административное право Республики Таджикистан: проблемы и перспективы». Душанбе: Издательство «Ирфон».
- 2 Султонов, А. (2019). «Порядок рассмотрения административных дел в судах: теория и практика». Душанбе: Издательство «Дониш».
- 3 Абдуллоев, М. (2018). «Актуальные вопросы административного судопроизводства в Таджикистане». Журнал «Юридическая наука», № 3, с. 45-52.

- 4 Рахмонова, Н. (2021). «Правовые основы административного судопроизводства в Таджикистане». Душанбе: Издательство «Таджикский университет права, бизнеса и политики».
- 5 Исмаатуллоев, С. (2022). «Роль судов в разрешении административных споров в Таджикистане». Вестник Таджикского национального университета, № 5, с. 78-85.
- 6 Каландаров, Ф. (2020). «Административные дела: практика и проблемы». Юридический журнал Таджикистана, № 2, с. 34-40.
- 7 Холов, Д. (2019). «Эффективность административного судопроизводства в условиях современных вызовов». Таджикская правовая газета, № 7, с. 12-15.
- 8 Официальный сайт Суда Республики Таджикистан (www.court.tj) — содержит информацию о судебной системе, актуальные постановления и решения.
- 9 Официальный сайт Министерства юстиции Республики Таджикистан (www.minjust.tj) — информация о законодательных инициативах и изменениях.

БАРРАСӢ ВА ҲАЛЛИ ПАРВАНДАӢОИ МАЪМУРӢ ДАР СУД

Дар ин мақола ҷанбаҳои асосии баррасӣ ва ҳаллу фасли парвандаҳои маъмурӣ дар суд, аз ҷумла заминаи ҳуқуқӣ, тартиб, нақши судяҳо ва ҳуқуқшиносон ва таъсири технологияи муосир ба ин равандҳо баррасӣ шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: марҳилаҳои муҳофизати ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, нақши судяҳо, ҳуқуқшиносон, масъалаҳои муҳофизатӣ.

РАССМОТРЕНИЕ И РАЗРЕШЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ДЕЛ В СУДЕ

В данной статье исследованы основные аспекты, касающиеся рассмотрения и разрешения административных дел в суде, включая правовые основы, процедуры, роль судей и адвокатов, а также влияние современных технологий на эти процессы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: этапы административного судопроизводства, роль судей, адвокаты, процессуальные вопросы.

CONSIDERATION AND RESOLUTION OF ADMINISTRATIVE CASES IN COURT

This article examines the main aspects related to the consideration and resolution of administrative cases in court, including the legal foundations, procedures, the role of judges and lawyers, as well as the impact of modern technologies on these processes.

KEYWORDS: stages of administrative proceedings, role of judges, lawyers, procedural issues.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қаландаров Р.Н.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **555527676**.

Сведения об авторе: *Каландаров Р.Н.* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **555527676**.

Information about the author: *Qalandarov R.N.* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **555527676**.

БАНКОВСКАЯ ГАРАНТИЯ

Рахмон Ф.Ю.

Таджикский национальный университет

Банковская гарантия занимает особое место среди банковских финансовых инструментов. По неписанным правилам отказ платить по банковской гарантии считается в банковской среде несовместимым с имиджем надежного банка. Почему так? Потому что банковская гарантия - детище банков. Потому что, ее природа обусловлена природой банковского дела. Потому что, появившись на свет благодаря возможностям банковской системы, банковская гарантия стала подтверждением этих возможностей, а значит, и «воплощением» ценности, значимости самой банковской деятельности.

Знакомство с банковской гарантией берет начало с описания схемы тех отношений, в которых участвуют заинтересованные лица в предоставлении банковской гарантии, и тех практических целей, которые они при этом преследуют. С этой точки зрения все банковские гарантии, независимо от их «национальной принадлежности», одинаковы.

Примером может быть обычная ситуация. Договор купли-продажи, по которому покупатель обязуется оплатить переданный продавцом товар. Поскольку продавец рискует не получить платеж, получить его не в срок или не полностью, он просит покупателя предоставить обеспечение исполнения обязательства. Если в качестве обеспечения выбрана банковская гарантия, продавец и покупатель договариваются об условиях, её выдачи и по общему правилу о том, кого выберут в качестве гаранта.

Договорившись, покупатель с продавцом, (называемый теперь принципалом), обращается к банку (потенциальному гаранту) с просьбой о предоставлении банковской гарантии. Принципал и гарант договариваются о том, что банк выдаст банковскую гарантию, а принципал уплатит за это вознаграждение и впоследствии компенсирует банку расходы, связанные с оплатой банковской гарантии. После гарант выдает в пользу бенефициара (продавца) банковскую гарантию. Выданная гарантия предоставляет бенефициару право требовать у гаранта платежа на условиях, предусмотренных в гарантии.

Требование по гарантии должна быть заявлено в указанном в ней сроке, в ином случае она утратит силу. При обращении продавца-бенефициара к банку-гаранту с просьбой об уплате, соответствующей сумм, гарант обязуется платить. После платежа в пользу бенефициара, гарант компенсирует свои расходы за счет принципала. Если покупатель-принципал считает, что продавец-бенефициар не имел права на получение оплаты по основному обязательству (например, передал покупателю некачественный товар, вообще не передал его и т.д.), то покупатель имеет право предъявить продавцу требование о возврате суммы, неосновательно полученной за счет покупателя.

Так, в общих чертах выглядят отношения, связанные с предоставлением банковской гарантии. Но в чем смысл описанной конструкции, если она позволяет бенефициару получить то, что впоследствии ему, может быть, придется вернуть? В чем нужда, создавать некое «независимое» обеспечение, если в конечном счете покупатель уплатит лишь то, что должен уплатить по договору с продавцом, а тот получит лишь то, на что имеет право в соответствии с этим договором?

Считают философы, «желание стабильности»-есть проявление инстинкта жизни. Каждый, стремится максимально уменьшить неопределенность будущего, т.е. борется с рисками, банковская гарантия - один из многочисленных средств в этой борьбе. Она существует наряду с другими «анти-рисковыми» инструментами, значит, в ней есть необходимость. Актуальность темы банковской гарантии объясняется тем, что ее использование освобождает бенефициара, не только от риска неплатежеспособности покупателя, но и от риска отсрочки платежа. При обеспечении платежа поручительством кредитор получит деньги с поручителя лишь по

истечении времени, необходимого на выяснение всех обстоятельств дела. При использовании залога кредитор получит удовлетворение требования не только после выяснения всех обстоятельств дела, но и после обращения взыскания на предмет залога и реализации его на торгах. В случае с банковской гарантией кредитор получает деньги непосредственно после предоставления гаранту требования об их уплате. Таким образом, бенефициар имеет возможность сначала получить платеж, а уже потом начать с должником спор по поводу обоснованности своего требования. Гарантия того, что условленная сумма поступит в заранее условленный момент, чрезвычайно важна для планирования денежных потоков и обеспечения финансовой устойчивости бенефициара. Прибыль от своевременно полученной суммы при определенных обстоятельствах может даже окупить убытки, связанные с проигранным впоследствии судебным процессом.

Банковская гарантия, предусмотренная действующим гражданским кодексом Республики Таджикистан, является новым самостоятельным способом обеспечения исполнения обязательств и отличается от ранее использованной гарантии как разновидности поручительства. Данной точки зрения в настоящее время придерживается большинство исследователей.

Международный оборот активно использует институт гарантий, причем западные гражданские кодексы не содержат специальных норм о гарантии, и регулирование осуществляется обычаями делового оборота.

Первая классификация применения гарантий в международной практике была представлена Международной торговой палатой в "Унифицированных правилах по договорным гарантиям" (редакция 1978 года). Правила 1978 года применялись к каждой гарантии, поручительству или аналогичному обязательству, когда стороны договорились о применении указанных правил в самой гарантии. При противоречии правилам и законодательству какой-либо из участников, приоритет отдавался обязательным нормам государственного права.

Основной смысл правил 1978 года заключался в регулировании порядка исполнения обязательств гаранта перед бенефициаром с учетом защиты интересов гаранта от возможного недобросовестного поведения бенефициара. В апреле 1992 года Международная торговая палата издала "Унифицированные правила для гарантий по первому требованию" с целью уравнивания интересов различных сторон и предотвращения злоупотреблений при требовании платежей по гарантиям.

Согласно этим правилам, регулирования гарантий по первому требованию заключался в том, что гарант обязан был выплатить бенефициару денежную сумму по его письменному требованию без необходимости обращения в юрисдикционные органы. (п. b ст. 2 Правил 1992 г.).

Такое изменение в подходе к реализации прав бенефициара по гарантии было обусловлено необходимостью ускорения исполнения контрактов и обеспечения их надлежащего исполнения в условиях расширяющегося международного оборота товаров и услуг. Модель гарантии по первому требованию полностью удовлетворяла этим требованиям и стала популярной в международном обороте. Банковская гарантия по законодательству, по существу, является аналогом гарантии по первому требованию в соответствии с международными Правилами 1992 г.

Тем не менее, при разработке Гражданского кодекса был учтен не только международный опыт, но и принята во внимание действительность, особенности отечественного экономического оборота. В результате банковскую гарантию по ГК некоторые исследователи называют "самобытным институтом гражданского права".

В соответствии с п. а ст. 2 Правил 1992 г. гарантом по первому требованию может выступать банк, страховая компания или любое другое юридическое или физическое лицо.

С точкой зрения "гарантия должна стать общедоступной правовой конструкцией, а не оставаться только специальной банковской договором", гарант как субъект гарантийных

обязательств в новом ГК было расширено теперь гарантию может выдавать не только банки или иные кредитные организации, но все «коммерческие организации».

Следует заметить, что подобные ограничения по кругу субъектов существовал во внутреннем законодательстве не только в Таджикистане, но и других стран. Например, во Франции операции по предоставлению различного рода банковских гарантий до недавнего времени являлись монополией банков. Позднее к банкам добавились Общества взаимного поручительства (SCM) и страховые компании.

Более проработанным по сравнению с действующим ГК РТ является раздел Правил 1992 г. о существенных условиях банковской гарантии. Статья 3 Правил к таким условиям относит: наименования гаранта, принципала, бенефициара, указание на основное обязательство, срок, сумма гарантии и другие.

Таким образом, можно сделать вывод, что при принятии первой части Гражданского кодекса РТ законодателем был введен новый для способа обеспечения исполнения обязательств - банковская гарантия.

Необходимо отметить, что международное регулирование гарантий также не стоит на месте и постоянно развивается.

Одним из последних существенных международных актов в этой сфере является Конвенция ООН "О независимых гарантиях и резервных аккредитивах", принятая Генеральной Ассамблеей ООН 11 декабря 1995 года.

Основной смысл Конвенции состоит в унификации международно-правовых норм, касающихся не только гарантий, но и резервных аккредитивов (stand-by letter of credit).

Как отмечают разработчики Конвенции, она призвана содействовать использованию независимых гарантий и резервных аккредитивов там, где традиционно используется только какой-либо один из этих двух инструментов. Конвенция должна способствовать также укреплению общих основных принципов и признаков независимых гарантий и резервных аккредитивов,

Положения Конвенции в основном соответствуют положениям Правил 1992 г., но также дополняют их путем регулирования вопросов, выходящих за сферу действия Правил 1992 г. В частности, в Конвенции регулируются вопросы о мошенничестве или злоупотреблениях при предъявлении бенефициаром требования платежа, а также средства правовой защита в таких случаях.

Поскольку независимая гарантия (резервный аккредитив) является обязательством в пользу бенефициара, то основное внимание Конвенция уделяет отношениям между гарантом и бенефициаром, а отношения между гарантом и принципалом, в основном, не входят в сферу правового регулирования Конвенции.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Гражданский кодекс Республики Таджикистан.
- 2.Унифицированные правила для гарантий по требованию, включая типовые формы (URDG 758). / Публикация Международной торговой палаты № 758 / [Электронный ресурс] / КонсультантПлюс: справочная правовая система // URL: <http://www.consultant.ru> (дата обращения: 05.09.2020).
- 3.Унифицированные правила для гарантий по требованию, включая типовые формы (UCP 600). / Публикация Международной торговой палаты № 600 / [Электронный ресурс] / КонсультантПлюс: справочная правовая система // URL: <http://www.consultant.ru> (дата обращения: 05.09.2020).
- 4.Унифицированные правила ICC для платежных гарантий (URDG 458). / Публикация МТП № 458 / [Электронный ресурс] / КонсультантПлюс: справочная правовая система // URL: <http://www.consultant.ru> (дата обращения: 05.09.2020).
- 5.Агарков М.М. Основы банковского права: курс лекций; Учение о ценных бумагах: науч. исслед. 3-е изд., стер. / М.М. Агарков. – М.: Волтерс Клувер, 2015. – 336 с.
- 6.Алексеев С.С. Право собственности. Проблемы теории: монография // Институт частного права. – 2-е изд., перераб. и доп. / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА: НИЦ Инфра- М, 2012. - 240 с.
7. Алексеева Д. Г. Банковское право. Учебник и практикум. / Алексеева. - М.: Юрайт, 2016. - 410 с.
- 8.Аванесова Г. Банковские гарантии в международной торговле [Текст] // Хозяйство и право. - 1998. - № 9. - С. 46

9. Аванесова Г. О банковской гарантии [Текст] // Хозяйство и право. - 1997. - № 7. - С. 162
10. Аванесова Г. Соглашение о предоставлении банковской гарантии [Текст] // Хозяйство и право. - 2009. - № 3. - С. 64.
11. Аванесова Г.А. Порядок выработки содержания банковской гарантии [Текст] // Юрист. - 1999. - № 1. - С.
12. Белов В.А. Независимая гарантия в измененном Гражданском кодексе Российской Федерации и актах - источниках международного торгового права / В.А. Белов // Вестник экономического правосудия Российской Федерации. - 2015. - № 4. - С. 71 – 89.
13. Бирюкова Л.А. Гражданско-правовое регулирование отношений, связанных с использованием банковской гарантии. Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук [Текст]. Екатеринбург, 2003. - С. 15
14. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: общие положения [Текст] М., Статус, 2001. - С. 475.
15. Буркова А.Ю. Договор о выдаче банковской гарантии и его обеспечение [Текст]//Банковское право. - 2007.- № 1. - С.32.

КАФОЛАТИ БОНКӢ

Дар мақолаи мазкур мавзуи кафолати бонкӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки аҳамиятнокии ва хусусияти кафолати бонкӣ мустақилияти кафолат аз уҳдадории асосӣ мебошад, ки иҷрои он таъмин карда мешавад. Ин хусусият ба дигар уҳдадориҳои муқаррарии таъминот ба сифати лавозимот, илова ба уҳдадории асосӣ, ки тақдирӣ онро пурра тақсим мекунад, мувофиқат намекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: кафолати бонкӣ, тарзи иҷрои уҳдадорӣ, шартнома, кафолат-бонк.

БАНКОВСКАЯ ГАРАНТИЯ

В данной статье обсуждается тема банковской гарантии. Автор отмечает, что актуальностью и особенностью банковской гарантии является независимость гарантии от основного обязательства, исполнения которой обеспечивается. Данное свойство не соответствует как другие привычные обеспечительные обязательства как акцессорные, дополнительные к основному обязательству, полностью разделяющие его судьбу.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: банковская гарантия, способ обеспечения исполнения обязательства, договор, гарант-банк.

BANK GUARANTEE

This article discusses the topic of a bank guarantee. The author notes that the relevance and peculiarity of a bank guarantee is the independence of the guarantee from the main obligation, the performance of which is ensured. This property does not correspond to other usual security obligations as accessory, additional to the main obligation, completely separating its fate.

KEYWORDS: bank guarantee, method of ensuring the fulfillment of an obligation, contract, guarantor-bank.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҳмон Фарангиз Юсуф* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **111120272**.

Сведения об авторе: *Раҳмон Фарангиз Юсуф* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **111120272**.

Information about the author: *Rahmon Farangiz Yusuf* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **111120272**.

ШАКЛҲОИ АМАЛИШАВИИ НАЗОРАТИ КОНСТИТУТСИОНӢ

Рустамов Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Назорати давлатӣ вобаста ба таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба шоҳаҳои мустақил, инчунин тафриқа намудани мабдаи фаъолият ва салоҳияти онҳо ба намудҳои зерин чудо карда мешавад:

- назорати президентӣ;
- назорати мақомоти қонунгузорӣ (намояндагӣ);
- назорати мақомоти ҳокимияти иҷроия;
- назорати судӣ.

Назорати президентӣ яке аз намудҳои назорати давлатӣ маҳсуб ёфта, фишангии асосии тарзи таъмини қонуният ва интизом дар низоми идоракунии давлатӣ барои таъмини иҷроиши вазифа ва салоҳиятҳои аз ҷониби низоми мақомоти иҷроияи марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бо мақсади амалисозии ҳокимияти ягонаи давлатӣ аз рӯйи принципҳои таҷзияи ҳокимияти давлатӣ равона карда шудааст.

Мутобиқи Конститутсияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) буда, ҳомии Конститутсия ва қонунҳо, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, кафили истиқлолияти миллии, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пойдориву бардавомии давлат, мурағабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкориҳои онҳо, риояи қарордодҳои байналмилалӣ Тоҷикистон мебошад (м.64). Салоҳиятҳои худро Президент чӣ бевосита ва чӣ бавосита тавассути Дастгоҳ, сохторҳои таъсисдода ва намояндагони таъинкардаи худ амалӣ менамояд.

Президент ҳамчун мансабдори олии ҳокимияти давлатӣ тибқи м.69 Конститутсия ва дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон салоҳиятҳоеро анҷом медиҳад, ки яке аз умдатарини онҳо аз муайян намудани сиёсати дохилӣ ва хориҷии кашвар иборат буда, барои амалисозии онҳо, низоми марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатиро ташкил менамояд, аз ҷумла, вазоратҳо ва кумитаҳои давлатиро таъсис ва барҳам медиҳад, Сарвазир ва дигар аъзои ҳукуматро таъин ва озод мекунад; Раисони ВМКБ, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳияро таъин ва озод мекунад, санадҳои онҳоро ҳангоми муҳолифат ба Конститутсия ва қонунҳо онҳоро бекор мекунад ва ё бозмедорад, Дастгоҳи иҷроияи Президент, Шурои амният, Шурои адлияро таъсис медиҳад; раёйпурсӣ, интихоботи Маҷлиси миллии ва Маҷлиси намояндагон ва мақомоти намояндагии маҳаллиро таъин мекунад; ба қонунҳо имзо мегузорад; низоми пулиро муайян менамояд ва маълумотро ба Маҷлиси миллии ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд; ихтиёрдор ва масъули сармояи захиравӣ мебошад; ба татбиқи сиёсати хориҷӣ роҳбарӣ мекунад, қарордодҳои байналмилалиро имзо ва ба тасдиқи Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд; сарони намояндагҳои дипломатиро дар давлатҳои хориҷӣ, намояндаҳои ҷумҳуриро дар ташкилотҳои байналмилалӣ таъин ва озод мекунад; сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон мебошад, фармондеҳони қушунҳои Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистонро таъин ва озод мекунад; ҳангоми таҳдиди хатари воқеӣ ба амнияти давлат ҳолати ҷангро эълон менамояд ва фармонро ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллии ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод мекунад ва ваколатҳои дигареро, ки Конститутсия ва қонунҳо муайян кардаанд, амалӣ менамояд ва ғайра.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кафили Конститутсия ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳақ дорад механизми мурағабсозӣ, ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ – усули тавозуни ҳокимияти давлатиро ба таври реалӣ бевосита истифода барад. Ин усул имкон медиҳад, ки мувофиқа ё ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ аз ҷониби Президенти ҶТ замонати (гарантия) ягонагии ҳокимият ва сиёсати давлат мебошад ва ин дар асл барои роҳ надодан ба дуализм ё анархияи ҳокимияти

давлатӣ равона карда шуда, имкон медиҳад, ки пайдориву бардавомии ҳокимияти давлатӣ таъмин карда шавад.

Барои амалӣ сохтани ин ҳуқуқҳо Президенти ҶТ механизму тарзҳои гуногуни баамалбарориро истифода бурда метавонад.

Якум, бевосита хангоми истифодаи ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории худ (м. 58 Конституция);

Дуум, бевосита дар вақти ба қонун ё қисми он розӣ набудан, ки агар чунин шуморад, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандонро поймол мекунад, Президент метавонад аз имзои он даст кашада, дар муддати понздаҳ рӯз бо далелу эродҳо қонунро ба Маҷлиси намояндагон баргардонад.

Сеюм, ба воситаи намояндаи худ дар Парлумон хангоми баррасии қонунҳо ва ҳаллу фасли масъалаҳои ҳаётан муҳими сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва ғайра мавқеи худро оид ба ҳамоҳангсозии фаъолияти Маҷлиси Олӣ бо сиёсати дохилию хориҷии кишвар, ки онро Президенти ҶТ муайян менамояд, равшану возеҳ мегардонад.

Албатта ин тарзҳо тарзҳои истисноӣ набуда, вобаста ба ҳалли масъалаҳои муҳим ва вазъияти объективии бамияномада Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳақ дорад дигар тарзу воситаҳои ҳуқуқиро истифода намояд. Масалан, ташаббуси қонунгузорӣ, паёмҳои ҳарсолаи ӯ ба Маҷлиси Олӣ, таъсис додани комиссияи ҳамоҳангсоз, гурӯҳҳои таҳлилӣ ва ғайра.

Ҳамин тариқ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавозуни устувори «секунда» - и рукнҳои давлатӣ – ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ мебошад, ки вай ба ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пайдориву бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкориҳои онҳо, риояи қарордодҳои байналмилалӣ Тоҷикистон таҳким мебахшад.

Барои дар амал татбиқ намудани ин вазифаҳо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти иҷроияро муайян намуда, вазъи ҳуқуқии онҳоро муқаррар менамояд. Инак, Президенти кишвар бо Фармон «Дар бораи тақмили сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19 ноябри соли 20013, №12 сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҶТ-ро муайян намудааст, ки ба он чунин мақомот дохил мешаванд:

- 1) Мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 2) Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 3) Вазоратҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 4) Кумитаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 5) Идораҳои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Тибқи фармон ба ҷумлаи мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти зерин дохил мешаванд, ки Президент салоҳиятҳои назоратиро бавосита амалӣ менамояд: Раёсати хизмати давлатӣ, Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бар зидди коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии назорати маводи нашъаовар, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо Фармон аз 9 март соли 2010, №832). Ҳар кадоме аз мақомоти зикршуда контроли давлатиро дар соҳаи марбут ба мабдаи салоҳияташон аз рӯйи сиёсати муқаррарнамудаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ намуда, қонуният ва интизомро дар идоракунии давлатӣ таъмин намуда, ҳамзамон ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро аз ҳодисаҳои номатлуб хифз менамоянд. Масалан, вазифаҳои назорати махсусгардонидашударо оид ба таъмини қонуният ва хифзи ҳуқуқҳои инсон аз ҳодисаҳои коррупсионӣ тибқи қонун «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 март соли 2008 анҷом медиҳад.

Ин мақомот мақомоти ваколатдори назорати давлатии молиявӣ ва хифзи ҳуқуқ буда, назорати давлатии молиявиро оид ба истифодаи самарабахши маблағҳои давлатӣ ва молу мулкҳои давлатӣ барои таъмини амнияти иқтисодии давлат, бо роҳи огоҳсозӣ, пешгирӣ, ошкорсозӣ, рафъи ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ, фošнамоӣ, таҳқиқ ва тафтишоти пешакии ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусияти коррупсионидошта ва ҷиноятҳои

ба андоз алоқаманд, инчунин дигар вазифаҳоеро, ки қонун ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ кардаанд, иҷро менамояд (м.1).

Президент салоҳияти худро тавассути сохторҳои таъсисдодаи худ – Дастгоҳи иҷроия ва сохторҳои марбути он амалӣ менамояд. Тибқи моддаи 8 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16 апрели соли 2012, №828 Дастгоҳи иҷроия назорат ва санҷиши иҷроӣ қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, супоришҳои Президентро ба роҳ монда, оид ба рафти иҷроӣ онҳо ба Президент маълумотҳо пешниҳод менамояд.

Салоҳияти назоратӣ аз ҷониби Раёсати кафолатҳои конститусионии ҳуқуқи шаҳрвандони Дастгоҳи иҷроия, дигар раёсату шуъбаҳои марбути Дастгоҳ анҷом дода мешавад. Раёсати назорати Дастгоҳи иҷроия тибқи аввалин Низомномаи он, ки бо Фармони Президент аз 29 май 1997, №732 тасдиқ шудааст, фаъолияти назоратиро баҳри иҷроии қонунҳо, фармону амрҳои Президент, қарору фармоиши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва супоришҳои роҳбари Дастгоҳ амалӣ менамояд, сабабу шароитҳои, ки ба вайрон кардани қонунӣ ва интизом сабаб шудаанд, таҳлил менамояд, баҳри рафъ намудани онҳо оид ба такмил додани сохтор, шакли усулҳои кори онҳо таклифҳо пешниҳод менамояд, таҷрибаи пешқадамро меомӯзад ва барои паҳн намудани онҳо тадбирҳои меандешад ва ғайра.

Барои амалӣ намудани салоҳиятҳои зикршуда фаъолияти мақомоти идоракуниро доимо месанҷад, дар ҳолатҳои зарурӣ ҳисоботи роҳбарони онҳоро мешунавад, аз роҳбарони мақомоти ҳокимияти иҷроия баёноти шифоҳӣ ва хаттӣ мегирад, ба роҳбари Дастгоҳ дар бораи тадбирирандешӣ оид ба бартараф намудани ҳуқуқвайронкуниҳо ва ба ҷавобгарии интизомӣ кашидан ва қисман ё пурра маҳрум намудани мукофотпулиҳо таклифҳо пешниҳод менамояд, аз натиҷаи санҷишҳо мунтазам ба Президент, Сарвазир ва роҳбари Дастгоҳ гузоришҳо медиҳад ва ғайра. Вазифаҳои асосии Раёсати кафолатҳои конститусионии ҳуқуқи шаҳрвандони Дастгоҳ тибқи Низомнома аз 17 феввали соли 1998 дар бобати фаъолияти назоратӣ аз таъмин намудани фаъолияти Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз натиҷаҳои иҷроии ин салоҳиятҳо оид ба ҳолати кафолати ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд иборат мебошад.

Бо мақсади иҷро намудани вазифаҳои асосии зикршуда, Раёсат функцияҳои назорати давлатиро аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва шахсони мансабдор оид ба таъмини кафолатҳои конститусионии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебарад, ҳамкориҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо мақомоти қонунгузорӣ, намояндагӣ ва судӣ доир ба вазифаи худ таъмин менамояд, сари вақт баррасӣ намудани таклифҳо, аризаҳо ва шикоятҳои шаҳрвандонро таъмин мекунад. Қабули шаҳрвандонро аз ҷониби Президент, роҳбарияти Ҳукумат, Дастгоҳи иҷроия, Мушовирони давлатии Президент, роҳбарони дигар сохторҳои Дастгоҳи иҷроияро ташкил менамояд, қабули шаҳрвандонро ба роҳ меонад, назорат ва ташкили иҷроӣ қонунгузорӣ ва қарорҳои Маҷлиси Олӣ, Президент ва Ҳукуматро амалӣ менамояд.

Назорати мақомоти қонунгузорӣ (намояндагӣ) ва иҷроия яке аз намудҳои контроли давлатӣ дар самти идоракунии давлатӣ мебошад, ки онро палатаҳои МО ҚТ чӣ дар якҷоягӣ ва чӣ дар алоҳидагӣ амалӣ менамоянд ва он аз талаботи моддаҳои 55-57, 69, 70-72, 75 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунҳо бармеояд. Салоҳияти назоратиро палатаҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми гузаронидани ҷаласаҳои якҷоя дар бобати тасдиқи фармонҳои Президент дар бораи таъин намудани ва озод кардани Сарвазир ва дигар аъзои Ҳукумат, дар бораи ҷорӣ намудани ҳолати ҷангӣ ва вазъияти фавқулода, додани ризоият ба истифодаи Қувваҳои мусаллаҳи ҚТ берун аз ҳудуди он барои иҷроӣ уҳдадорҳои байналмилалӣ Тоҷикистон, баррасии масъалаи дахлнопазирии Президент ва ғайра амалӣ менамоянд. Дар ин бора қарори дахлдор қабул мекунанд. Маҷлиси вакилони халқи ВМКБ, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия тибқи Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17 майи соли 2004 салоҳиятҳои назоратиро ҳангоми амалӣ намудани ваколатҳои худ анҷом медиҳанд.

Аз ҷумла, онҳо ин салоҳиятро ҳангоми қабули бучети маҳаллӣ, ворид намудани тағйиру иловаҳо ба он, инчунин, иҷрои назорати он ва тасдиқи ҳисоботи он амалӣ менамоянд. Барномаҳои мусоидат ба шугли аҳоли ва паст кардани сатҳи камбизоати тасдиқ ва иҷрои онҳоро назорат мекунад, ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи озод намудани Раис масъала мегузорад, ҳисоботи роҳбарони сохтори маҳаллии мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия ва ташкилотҳои дахлдорро оид ба масъалаҳои, ки ба ваколати Маҷлиси вакилони халқ мансубанд, баррасӣ менамояд ва ҳангоми зарурат ба мақомоти дахлдор дар хусуси ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони мансабдори онҳо пешниҳод ирсол меорад; санадҳои мақомоти намоёндагии маҳаллии ҳокимияти давлатии дахлдори поёниро дар сурати ба Конститутсия Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат накарданишон бекор мекунад; қарорҳои раиси мақомоти маҳаллиро тасдиқ ё бекор мекунад; қарорҳои раиси мақомоти маҳаллиро дар бораи ба вазифа таъин ва аз вазифа озод намудани муовини яқум, муовинон, роҳбари дастгоҳи раис, роҳбарони сохторҳои мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии тобеи ҳуди раис ва роҳбарони дахлдори сохторҳои маҳаллии мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия тасдиқ менамояд ва ғайра (моддаи 8).

Назорати мақомоти ҳокимияти иҷроия яке аз намудҳои назорати давлатӣ мебошад, ки ин функция аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазоратҳо, кумитаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия, мақомоти иҷроияи маҳалли ҳокимияти давлатӣ амалӣ карда мешавад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақомоти салоҳиятдори умумии марказии ҳокимияти иҷроия аз рӯйи Конститутсия (мм.73-75) ва Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 12 майи соли 2001 дорой салоҳияти васеъ дар бобати амалисозии функцияҳои назоратӣ мебошад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кори вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ ва дигар мақомоти идоракунии давлатӣ роҳбарӣ менамояд ва фаъолияти онҳоро назорат мекунад, низомнома ва сохтори дастгоҳи марказии онҳоро мувофиқи тартиби муқарраргардида тасдиқ мекунад, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, аъзои ҳайати мушовараи вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ ва дигар мақомоти идоракунии давлатиро тасдиқ мекунад, мақомоти назди худро метавонад ба тариқи муқаррагардида таъсис диҳад ва низомномаи онҳоро низ тасдиқ намояд (моддаи 12).

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисобот ва гузоришҳои роҳбарони мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатиро дар бораи татбиқи Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои палатаҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фармонҳо ва амрҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳо ва фармоишҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мешунавад, низомнома ва сохтори намунавии дастгоҳи раисони мақомоти маҳаллии иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва лимити шумораи ниҳои хизматчиёни давлатии онҳоро тасдиқ менамояд, санадҳои ҳуқуқии мақомоти зикршударо, ки ба Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мухолифатдоранд, бекор мекунад. Мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазоратҳо, кумитаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия метавонанд назорати байнисоҳавӣ (аз болои соҳа) ва назорати соҳавӣ (дохилисоҳавӣ)-ро анҷом диҳанд.

Масалан, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори худ аз 3 майи соли 2010, №227 Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъсис додааст, ки он мақомоти ваколатдори ҳокимияти иҷроия буда, сиёсати ягонаи давлатиро дар соҳаи ҳимоя ва рушди рақобат, пешгирӣ, маҳдудкунӣ, қатъ намудани фаъолияти инҳисорӣ, танзими давлатӣ ва назорат дар соҳаи фаъолияти субъектҳои монополияҳои табиӣ, ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ва назорати фаъолияти рекламавиरो амалӣ менамояд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи моддаи 28 Қонун метавонад оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои баъзе категорияҳои шаҳрвандон ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ комиссияҳои махсусгардонидашудаи назоратии доимӣ, муваққатӣ ва гурӯҳҳои корӣ таъсис диҳад. Инак, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъмини ҳифзи ҳуқуқи кӯдак» аз 1 августи соли 2008 №377 Комиссияи оид ба ҳуқуқи кӯдак таъсис дода шудааст, ки мақсади он аз тақмили минбаъдаи сиёсати давлатӣ бобати дастгирии оилаву кӯдак ва ислоҳоти

низомии идоракунии ҳифзи ҳуқуқи кӯдак, фароҳам овардани шароити муносиб барои инкишофи маънавиву ҷисмонии кӯдакону наврасоне, ки дар вазъи хавфнок ва ё ногувори иҷтимоӣ қарор доранд, инчунин уҳдадорихоии байналмилалӣи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз Конвенсияи Созмони Милалӣ Муттаҳид (СММ) дар бораи ҳуқуқи кӯдак бармеояд, иборат мебошад.

Назорати соҳавӣ дар дохили ҳамин соҳа доир ба масъалаҳои амридиҳию иҷроқунӣ нисбат ба мақомот ва шахсони мансабдори зернизом (итоаткунанда) анҷом дода мешавад.

Ин функсияро мақомоти минтақавӣ соҳа нисбат ба субъектҳои зернизомии худ бурда метавонанд. Шаклҳои фаъолияти назоратии мақомоти ҳокимияти иҷроия гуногун шуда метавонанд. Ба монанди усулҳои гузаронидани ревизия, санҷиши ҳолати қор, шунидани ҳисоботҳо, гузаронидани сачишҳо, ташхисҳо аз рӯйи аризаю шикоятҳо, талаботи стандартҳо ва қоидаҳои соҳа, санҷиши санадҳои ҳуқуқии мақомоти зернизом, маводҳои ҷопии рӯзномаҳо, маҷаллаҳо, ахборҳои омма ва ғайра. Назорати судӣ яке аз намуди назорати давлатӣ мебошад, ки онро бо роҳи ба амал баровардани адолати судӣ ҳангоми баррасӣ намудани парвандаҳои конституционӣ, граждонӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва иқтисодӣ аз ҷониби низомии мақомоти судӣ – Суди конституционӣ, Суди Олӣ, Олии иқтисодӣ, Суди ҳарбӣ, Суди ВМКБ, судҳои вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия, Суди иқтисодии ВМКБ, судҳои иқтисодии вилоят ва шаҳри Душанбе амалӣ карда мешавад.

Суди конституционӣ муайян намудани мувофиқати қонунҳо, санадҳои ҳуқуқии яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, Президент, Ҳукумат, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, қарордодҳои ба қувваи қонун надаромадаи Тоҷикистон ба Конститутсия; ҳалли баҳсҳои байни мақомоти давлатӣ доир ба салоҳияти онҳо; санадҳои ҳуқуқии мақомоти маҳаллии намояндагӣ ва иҷроияи ҳокимият, шартномаҳои аз тарафи вилоятҳо, ноҳияҳо ва шаҳрҳои Ҷумҳурии басташуда; шартномаҳои байни мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии ҳокимият; ваколатҳои дигареро, ки Конститутсия қонунҳо муайян кардаанд, инчунин баҳсҳои вобаста ба салоҳиятро байни мақомоти ҷумҳуриявии ҳокимияти давлатӣ, байни мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, байни мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти ҳудудии худидоракунии маҳалро ҳаллу фасл мекунад.

Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳоро оид ба вайронкунии ҳуқуқи озодиҳои конституционии шаҳрвандон вобаста ба қонун ва дигар санади ҳуқуқии татбиқшуда ё татбиқшаванда дар муносибати мушаххаси ҳуқуқӣ баррасӣ мекунад, инчунин ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ будани қонун, дигар санади ҳуқуқӣ ва тавзеҳоти дастурии Пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар парвандаи мушаххас, ки аз тарафи суд нисбаташон татбиқ шудааст, бо тартибе, ки Қонуни конституционии мазкур муқаррар кардааст, муайян менамояд. Дар сурати ба Конститутсия хилоф будани санадҳои ҳуқуқии мақомоти зикршуда, Суди конституционӣ онҳоро бо қарори худ бекор мекунад ва қарори Суди конституционӣ қатъӣ мебошад ва аз болои он шикоят қардан мумкин нест.

Мутобиқи моддаи 40 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли соли 2014, №1083 субъектҳои муроҷиаткунанда ба Суди конституционии ҚТ инҳо мебошанд:

– Президенти ҚТ, Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани тағйири иловаҳои ба Конститутсия воридшаванда, лоиҳаи қонунҳо ва дигар масъалаҳое, ки ба раёйпурсии умумихалқӣ пешниҳод карда мешаванд;

– Президенти ҚТ, чаласаи яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, узви Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҷлисҳои вакилони ВМКБ, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани қонунҳо, санадҳои

меъёрии ҳуқуқи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои меъёрии ҳуқуқи Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, шартномаҳои байналмилалӣ эътибори қонуни пайдонакардаи Тоҷикистон, тавзеҳоти дастурии пленумҳои Суди Олии ҚТ ва Суди Олии иқтисодии ҚТ;

– Прокурори генералии ҚТ, маҷлисҳои вакилони халқи ВМКБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва раисони ВМКБ, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани санадҳои меъёрии ҳуқуқи вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, дигар мақомоти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ;

– Ҳукумати ҚТ, вазоратҳо ва дигар мақомоти давлатӣ, аз ҷумла маҷлисҳои вакилони халқи ВМКБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва шаҳру ноҳияҳо, раисони ВМКБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва шаҳру ноҳияҳо оид ба баҳсҳои байни онҳо доир ба салоҳияташон;

– Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани қонун, дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ, тавзеҳоти дастурии пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз тарафи мақомоти дахлдори давлатӣ ё ҷамъиятӣ, инчунин мақомоти судӣ ҳангоми баррасии парвандаи мушаххас татбиқ карда шудаанд ва ба андешаи ӯ боиси вайрон шудани ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии шаҳрвандон гардидаанд;

– шахсони воқеӣ дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани қонун, дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ, тавзеҳоти дастурии пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз тарафи мақомоти дахлдори давлатӣ ё ҷамъиятӣ, инчунин, мақомоти судӣ нисбат ба онҳо дар парвандаи мушаххас татбиқ карда шудаанд ва ба андешаи онҳо боиси вайрон шудани ҳуқуқу озодиҳои конститутсиониашон гардидаанд;

– шахсони ҳуқуқӣ дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани қонун, дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ, тавзеҳоти дастурии пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз тарафи мақомоти дахлдори давлатӣ ё ҷамъиятӣ, инчунин мақомоти судӣ нисбат ба онҳо дар парвандаи мушаххас татбиқ карда шудаанд ва ба андешаи онҳо боиси вайрон шудани ҳуқуқу манфиатҳои конститутсиониашон гардидаанд;

– судяҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба ғайр аз судяҳои Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон) дар хусуси ба Конститутсия мувофиқат доштани қонун, дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ ё тавзеҳоти дастурии пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки онҳо дар парвандаи мушаххас нисбат ба шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ татбиқ намудаанд ё бояд татбиқ намоянд.

Судҳои юрисдиксияи умумӣ ва иқтисодӣ низ дар доираи ваколаташон баҳсҳои маъмуриро оид ба қонунҳо мутобиқат кардани санадҳои ҳуқуқи маъмурии мақомоти идоракунии давлатӣ ва шахсони мансабдорро ҳаллу фасл менамоянд, дар сурати ба қонун мутобиқат накардани онҳо ин санадҳоро бекор мекунанд, инчунин баҳсҳои оммавие, ки вобаста ба мавриди баҳс қарор додани амали (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ, ҳифзи ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон, ба мақомоти маъмури воғузур кардани уҳдадорихо оид ба ҷуброни зарар ва қабули санади маъмури, ё анҷомдиҳии ягон амали дигар тибқи расмиёти маъмуриро барасӣ намуда, содир намудани уҳдадории мувофиқро ба онҳо бо қабул намудани ҳалномаи судӣ воғузур менамоянд, ки пас аз эътибор пайдо намуданаш ҳукми қонунро мегирад ва ба ҳамин васила назорати судиро амалӣ менамоянд.

Судҳо ҳангоми баррасӣ намудани парвандаҳои ҷиноятӣ, ба хусус парвандаҳои ҷиноятҳои мансабӣ на танҳо ба судшаванда дар бораи ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани онҳо ҳукм мебароранд, инчунин суд таиноти хусусӣ дар бораи рафъи ҳолатҳое, ки ба содир намудани ҷиноят мусоидат намудаанд, мебароранд ва тавассути он мақомоти марбутатаи ҳокимияти иҷроияро водор мезозад, ки барои минбаъд руҳ надодани ҷунин ҷиноятҳо

тадбирҳои зарурӣ андешанд. Тибқи қисми 2 моддаи 35 Кодекси муурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон суд салоҳият дорад, агар ҳангоми баррасии судии парвандаи ҷиноятӣ риоя накардани ҳуқуқ ва озодиҳои шахрванд, инчунин риоя накардани муқаррароти қонун, ки зимни пешбурди таҳқиқ, тафтиши пешакӣ, баррасии судӣ ошкор карда мешаванд, суд, судья ҳуқуқ доранд нисбат ба онҳое, ки ба камбудӣ роҳ додаанд, таъиноти (қарори) хусусӣ бароранд. Дар ин ҳолат, нисбат ба кадом субъект таиноти хусусӣ бароварда шудааст, санади судиро дар муддати на дертар аз як моҳ ба иҷро расонида, дар ин бора бояд ба таври хаттӣ ба суд хабар диҳад.

Судҳои иқтисодӣ баҳсҳои иқтисодиеро, ки аз муносибатҳои ҳуқуқи маъмури ва дигари оммавӣ бармеоянд, инчунин дигар парвандаҳои ташкилотҳо ва шахрвандонро, ки бо ғаъолияти соҳибкорӣ ва дигар парвандаҳои ғаъолияти иқтисодӣ алоқаманданд, бо тартиби истехсолоти судии маъмури баррасӣ менамоянд, ки онҳо инҳоянд: дар бораи баҳсталаб будани санадҳои ҳуқуқии ғайримеъёрии мақомоти давлатӣ, қарорҳо ва амали (беамалии) мақомоти давлатӣ, дигар мақомот ва шахсони мансабдор, ки ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии аризадиханда дар соҳаи ғаъолияти соҳибкорӣ ва дигар ғаъолияти иқтисодӣ дахлдор аст; дар бораи аз шахрвандон ва ташкилотҳое, ки бо ғаъолияти соҳибкорӣ ва дигар ғаъолияти иқтисодӣ машғуланд, рӯёндани пардохтҳои хатмӣ, муҷозот, ба шарте, ки бо қонун тартиби дигари рӯёндани онҳо пешбинӣ нашуда бошад; дар бораи аз бучет баргардонидани маблағе, ки мақомоти назоратӣ бо вайрон кардани тартиби қонун ё дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ бебаҳс (беаксепт) аз ҳисоб баровардааст; дигар парвандаҳое, ки аз муносибатҳои ҳуқуқи маъмури ва дигари оммавӣ бармеоянд, агар бо қонун баррасии онҳо ба салоҳияти суди иқтисодӣ дахл дошта бошад.

Мутобиқи моддаи 27 Конститутсияи шахрванд ҳақ дорад дар ҳаёти сиёсӣ ва идораи давлатӣ бевосита ва ё ба воситаи вакилонаш иштирок намояд. Ин муқаррарот ишораи ба назорати ҷамъиятиро аз ғаъолияти мақомоти идоракунӣ, дастгоҳҳои давлатӣ ва шахсони мансабдори он дорад.

Тибқи қонунгузори амлакунадаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати субъектони назорати ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятии шахрвандон (ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои касаба, ташкилоти ҷамъиятӣ, ҳаракати ҷамъиятӣ, мақомоти худғаъолияти ҷамъиятӣ ва ғ.) ва шахсони алоҳида баромад мекунанд. Ҳамаи онҳо аз номи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ё аз номи худ баромад мекунанд.

АДАБИЁТ

- 1 Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 ноябри соли 2006, №9 “Дар бораи такмили сохтори мақмоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”
- 2 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» 26 июли соли 2014, №1083.
- 3 Ойев Х. Ҳуқуқи маъмури Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ / Х. Ойев. ғ Душанбе, 2011.
- 4 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2010, №227 “Дар бораи Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон”.
- 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16 апрели соли 2012, №828
- 6 Ойев Х., Марифхонов Р.Н., Ҷамшедзода Ҷ.Н., Диноршоев А.М. Ҳуқуқи маъмури Ҷумҳурии Тоҷикистон (курси лексия). Душанбе соли 2015.

ШАКЛҲОИ АМАЛИШАВИИ НАЗОРАТИ КОНСТИТУТСИОНӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи шаклҳои амалишавии назорати конституционӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки назорати мақомоти қонунгузорӣ (намояндагӣ) ва иҷроия яке аз намудҳои контроли давлатӣ дар самти идоракунии давлатӣ мебошад, ки онро палатаҳои Маҷлиси Олии ҚТ чи дар якҷоягӣ ва чи дар алоҳидагӣ амалӣ менамоянд.

КАЛИДВОЖАҲО: қонунгузор, ҳуқуқ, қонуният, салоҳият, кафолат, функция, вазифаҳо, мушоҳида, ревизия, юрисдиксия, давлат, шахрванд.

ФОРМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ

В данной статье рассмотрена тема форм осуществления конституционного контроля. Автор отметил, что контроль за законодательными (представительными) и исполнительными органами власти является одним из видов

государственного контроля по направлению государственного управления, который осуществляется палатами Маджлиси Оли Республики Таджикистан как совместно, так и по отдельности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: законодатель, право, законность, полномочия, гарантии, функция, задача, наблюдение, ревизия, юрисдикция, государство, гражданин.

FORMS OF IMPLEMENTATION OF CONSTITUTIONAL CONTROL

This article discusses the topic of forms of constitutional control. The author noted that control over legislative (representative) and executive authorities is one of the types of state control in the direction of public administration, which is carried out by the chambers of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, both jointly and separately.

KEYWORDS: legislation, right, legality, authorities, warranties, function, problem, observation, auditing, jurisdiction, state, person.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рустамов Хуршед* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **937541100**.

Сведения об авторе: *Рустамов Хуршед* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **937541100**.

Information about the author: *Rustamov Khurshed* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **937541100**.

МАХСУСИЯТИ БАРРАСИИ СУДИИ ПАРВАНДАИ АЙБДОРКУНИИ ХУСУСӢ

Тоҳирзода У.Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Диққати судяҳо бояд ба он равона карда шавад, ки риояи дақиқи меъёрҳои қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ ҳангоми баррасии масъалаҳои таъини муҳокимаи судӣ ва омодагӣ ба он, яке аз кафолатҳои ҳалли ҳамаҷониба, пурра ва дурусти парвандаи ҷиноятӣ мебошад.

Тибқи талаботи қисми 1-и моддаи 261 КМҚ Ҷумҳурии Тоҷикистон судя оид ба парвандаи ҷиноятӣ ба суд воридшуда яке аз қарорҳои зеринро қабул мекунад:

- дар бораи таъин намудани маҷлиси суд;
- дар бораи баргардонидани парванда ба тафтиши иловагӣ;
- дар бораи боздоштани пешбурди парванда;
- дар бораи тибқи тобеияти судӣ фиристодани парванда;
- дар бораи қатъ кардани парванда.

Бояд қайд кард, ки судяҳо ҳуқуқ надоранд дар як вақт ва бо як қарор парвандаро ба маҷлиси судӣ таъин намуда, пешбурди онро боздоранд ё ин ки парвандаро тибқи тобеияти судӣ фиристонанд.

Қабл аз баррасии парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ дар назди судя омодагӣ ба баррасии судӣ оид ба ин категорияи парвандаҳо пешбинӣ шудааст. Пешбурди парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ манфиатҳои шахсии ҷабрдида дар бар мегирад, ки иборат аз зарурати барқарор кардани тамоми ҳуқуқҳои бо вайроншуда мебошад. Дар ин ҳолат ҷабрдида шахсе нест, ки нисбати ӯ қарори дахлдор қабул карда шудааст, балки шахсест, ки ба ӯ бо ҷинояти содиршуда зарари ҷисмонӣ, моддӣ ё маънавӣ расонида шудааст. Олимон оид ба он, ки ҷабрдида, айбдоркунандаи хусусӣ, айбдоршаванда, судшаванда дар парвандаи айбдоркунии хусусӣ кай мақоми худро соҳиб мешаванд, андешаҳои гуногун доранд. П.А. Лупинская ва В.В. Струкова қайд мекунанд, ки аз лаҳзаи аз ҷониби суд қабул гардидани аризаи шахсе, ки нисбати ӯ ариза пешниҳод мешавад, айбдоршаванда ва ҷабрдида айбдоркунандаи хусусӣ мебошанд. В. Балакшин ва Е.Г. Мартинчик чунин қайд мекунанд, ки ҷабрдидаи ҷиноят аз лаҳзаи баровардани қарор дар бораи қабули ариза барои баррасии парванда мақоми айбдоркунандаи хусусиро ба даст меорад. Д.Т. Арабули чунин мешуморад, ки фаҳмонидани ҳуқуқ ба ҷабрдида ва судшаванда ба додани шахсе, ки мутаносибан мақоми ҷабрдида ва айбдоршаванда тибқи аризаи ӯ ва нисбати ӯ ариза пешниҳод шудааст, баробар нест. Ин ашхос пас аз қабули ариза аз ҷониби суд, ҷабрдида (айбдоркунандаи хусусӣ) ва айбдоршаванда мебошанд, зеро парванда аз ҷониби суд бо дархости ҷабрдида ва нисбати шахси муайяншуда қабул карда шудааст. Далели айбдоркунии айбдоркунандаи хусусӣ басанда аст (ариза барои оғози парванда пешниҳод карда шудааст, ки онро суд қабул кардааст). Инчунин, вобаста ба ин аз ҷониби олимон андешаҳои гуногун пешниҳод карда шудааст.

Ҳамин тариқ, ҳар як шахсе, ки аз ҷиноят зарари ҷисмонӣ, моддӣ ва маънавӣ дидааст, метавонад воқеан қурбонии айбдоркунии хусусӣ гардад. Ба даст овардани ин мақом аз ҷониби ҷабрдидаҳо дар парвандаи айбдоркунии хусусӣ бояд бо лаҳзаи оғози чунин парванда алоқаманд бошад. Парвандаи айбдоркунии хусусӣ аз лаҳзае, ки суд дар бораи қабули аризаи ҷабрдида барои баррасии парванда қарор қабул кардааст, оғоз карда мешавад. Зарурати тартиботи махсус бо он асоснок карда мешавад, ки парвандаҳои ҷиноятӣ айбдоркунии хусусӣ хатари ҷиддии ҷамъиятӣ надоранд, бинобар ин ҷабрдида ҳуқуқ дорад ҳудуд қарор кунад, ки ҳуқуқҳо ва манфиатҳои қонунии ӯ аз ин кирдорҳо то чӣ андоза зарар дидаанд. Ҳамин тариқ, парвандаи айбдоркунии хусусӣ аз ҷониби ҷабрдида тавассути пешниҳоди ариза ба суд оғоз карда мешавад. Дар айни замон, суд парванда оғоз намекунад, балки дар бораи қабули ариза барои баррасии он қарор мебарорад. Инчунин, нуқтаи назари олиморо таҳлил намуда, чунин хулоса карда мешавад, ки аз лаҳзае, ки суд

аризаи ҷабрдида ро қабул мекунад, парвандаи ҷинояти айбдоркунии хусусӣ оғозшуда ва хусусӣ ҳисобида мешавад.

Аз лаҳзаи қабули аризаи ҷабрдида оид ба парвандаи айбдоркунии хусусӣ аз ҷониби суд то муурофии судӣ марҳилаи мобайнии омодагӣ мавҷуд аст. Дар ҷараёни омодагӣ ба иштирокчиён ҳуқуқҳои муурофиавиашон шарҳ дода мешаванд ва барои оштишавӣ ва таъин намудани маҷлиси судӣ ҷораҳо андешида мешаванд. Чунин шуморида мешавад, ки ҳангоми омодагӣ бояд ҳуқуқи оштишавӣ ба ҳарду ҷониб фаҳмонида шавад. Судя вазифадор аст ба тарафҳо имконияти оштии шуданро фаҳмонад. Агар тарафҳо бо ҳамдигар оштии нашаванд, пас аз иҷрои талаботи қисмҳои 3 ва 4 моддаи 355 КМҶ тибқи қоидаҳои моддаи 262-и ҳамин кодекс баррасии парвандаро таъин менамояд. Қарор дар бораи таъини маҷлиси судӣ бояд ба талаботи моддаҳои 262 ва 263 КМҶ ҷавобгӯӣ бошад, яъне дар он ба тамоми ҳолатҳое, ки муайян карда мешаванд, посухи асоснок мавҷуд бошад. Профессор Р.Х. Якупов қайд мекунад, ки ба тарафҳо дар бораи имконияти оштишавӣ бояд дар шакли суҳбати муштарақ байни айбдоркунандаи хусусӣ ва айбдоршаванда сурат гирад. Қайд карда мешавад, ки ҳолати оштишавӣ аз ду марҳила иборат аст. Аввалин барои ба даст овардани ҳамдигарфаҳмӣ байни ҷабрдида ва ҷинояткор дар бораи ҷиноят зарур аст. Ҷабрдида имкон дорад мавқеи худро дар бораи он, ки ҷиноят ба ӯ чӣ гуна таъсир расонидааст, баён кунад ва ҷинояткор оқибатҳои кирдорро бубинад. Дар марҳилаи дуум тактикаи ҳалли низоъ таҳия карда мешавад. Дар ҳолати зарурӣ ва иродаи ҷабрдида дар шакли қатънома дар бораи қатъ кардани парвандаи ҷиноятӣ тартиб дода мешавад. Дар ҳама марҳилаҳо судя мавқеи бетарафиро нигоҳ медорад. Вай бояд ба гуфтушуниди тарафҳо мусоидат кунад ва боварӣ ҳосил намояд, ки ҳар як иштирокчиӣ имконият дорад нуктаи назари худро баён кунад. Ҳуқуқшиносон изҳор медоранд, ки судяро вазифадоранд на танҳо ба тарафҳо ҳуқуқи оштии шуданро фаҳмонанд, балки барои ба даст овардани натиҷаи мусбат тадбирҳои фаъол андешанд, аз тамоми имкониятҳо истифода баранд.

КМҶ ҚТ оштишавии ҷабрдида ва маҳкумшавандаро то ба ҳонаи машваратӣ барои баровардани ҳукм рафтани судя (суд) иҷозат додааст. Чунин мавқеъ ба пуррагӣ дуруст мебошад, чунки баъд аз баровардан ва эълон кардани ҳукм чунин ҳуқуқро байни тарафҳо истисно мекунад.

Дар ин ҳолат аз таъиноти қонунгузор бармеояд, ки дар бисёр мавридҳо оштишавӣ ба низоъ бар меояд. Вале оштишавӣ бояд ба ихтиёрӣ будан асос ёфта, ба тарафҳо фаҳмонида шавад, оштишавӣ, ки имконияти ба ҷавобгариӣ ҷиноятӣ кашида шудани шахсро, ки дар ҳаққи вай ариза пешниҳод шудааст, барои ҳамон як кирдор истисно мекунад. Дар давраи муҳокимаи судӣ оид ба парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ ҷабрдида ҳуқуқи ба маҳкумшаванда оштии шуданро дорад (парванда дар чунин ҳолатҳо қатъ карда мешавад).

Қонунгузор имконияти мусоидат ба тарафҳоро дар ҷамъовариӣ далелҳо дар ҷараёни омодагӣ ва таъини маҷлиси судӣ барои амалӣ намудани ҳуқуқи дастрасӣ ба адолатро ба тарафҳо пешбинӣ кардааст. Далелҳое, ки бо вайрон кардани ҳуқуқҳои муурофиавӣ ба даст оварда шудаанд, қобили қабул намебошанд. Дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ ҷабрдида мустақилона ба суд мууроҷиат мекунад ва далелҳо пешниҳод мекунад. М.Ю. Маенкова чунин мешуморад, ки айбдоркунандаи хусусӣ уҳдадори худро оид ба исбот ва иҷрои самараноки он иҷро карда наметавонад, агар вай аз ҳуқуқҳояш маҳрум бошад. Е.В. Просвирин қайд мекунад, ки дар доираи шахсоне, ки қобилияти дар шакли дахлдори муурофиавӣ ҷамъоварӣ кардани далелҳоро доранд, қонунгузор айбдоркунадаи хусусӣ ва айбдоршавандаро нишон надодааст. Вогузори уҳдадори ҷамъовариӣ тамоми маълумоти барои суд зарурӣ бевосита ба ҷабрдида, чун қоида, ки дониши зарурии ҳуқуқӣ надорад, беасос менамояд. Суд, аз ҷумла бо ташаббуси худ, вазифадор аст, ки барои гирифтани тамоми маводи зарурии тавсифӣ шароит фароҳам оварад.

Муҳокимаи парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ тибқи қоидаҳои умумие, ки барои ин марҳилаи раванди ҷиноятӣ муқаррар карда шудаанд, ба истиснои баъзе хусусиятҳое, ки танҳо барои ин категорияи парвандаҳо мебошанд, сурат мегирад. Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ хусусиятҳои зерини муурофии судӣ дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ қайд карда шудаанд:

1) субъекти муҳимми муурофияи ҷиноятӣ суд мебошад;
2) фаъолияти мусолиҳаи суд то ба ҳонаи машваратӣ рафтани он амалӣ карда мешавад;
3) иштироки прокурор дар ин парвандаҳо ба он вобаста аст, ки парвандаи ҷиноятиро кӣ оғоз кардааст;

4) ҳуди ҷабрдида ё тавассути намояндаи худ ҳуқуқ ва манфиатҳои худро ҳимоя мекунад;

5) ҳангоми якҷоя кардани шикоятҳои мутақобила дар як муурофия, ҳар яке аз тарафҳо дар суд аз ҳуқуқҳои ҷабрдида ва судшаванда истифода мебаранд;

б) парвандаҳои ин категорияро танҳо судя баррасӣ мекунад;

7) қатъ гардидани пешбурд аз рӯйи ин категорияи парванда, бе сабабҳои узрнок ҳозир нашудани ҷабрдида ба муурофия ва ҳамчунин рад кардани айб ҳисоб карда мешавад;

8) ҳуди ҷабрдида ё намояндаи қонунии ӯ айбдоркуниро асоснок мекунанд.

Утобиқи талаботи моддаи 356 КМЧ ҚТ баррасии парвандаи айбдоркунии хусусӣ дар маҷлиси суд аз тарафи судя тибқи қоидаҳои умумии муҳокимаи судӣ бо истисноии тартиби муқаррарнамудаи ҳамин модда баррасӣ карда мешавад. Муҳокимаи судӣ бояд дар муҳлати на дертар аз чордаҳ шабонарӯз аз лаҳзаи ба суд расидани ариза сар карда шавад. Маҳз дар ин марҳила масъалаи гунаҳгор будан ё бегуноҳии судшаванда ва татбиқ кардан ё татбиқ накардани ҷазои ҷиноятӣ ба шахси гунаҳгор ҳал карда мешавад. Азбаски дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ тафтишоти пешакӣ одатан гузаронида намешавад, муурофияи судӣ маҳсусан муҳим мегардад. Нақши суд дар муайян кардани ҳақиқат ва дар истифодаи дурусти волияти қонун меафзояд.

Баррасии судӣ оид ба парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ асосан аз рӯйи қоидаҳои умумии аз тарафи қонун барои ҳамин давраи муурофияи ҷиноятӣ муқарраргардида сурат мегирад. Хусусияти муурофия оиди онҳо аз он иборат аст, ки яқум, қонун имконияти анҷом ёфтани ҷанҷолро бо оштишавии тарафҳо пешбинӣ кардааст; дуҷум, барои судшаванда муқаррар намудани ҳуқуқ ба додани шикоят ба муқобили ҷабрдида; сеҷум, дар мавҷуд будани хусусияти маҳсус ҳангоми ҳал кардани масъала оиди оқибати ҳозир нашудани ҷабрдида ба муҳокимаи судӣ; чорҷум, ба айбдоршаванда ба пуррагӣ додани ҳуқуқ оиди амалӣ кардани таъиноти айбдоркунӣ.

Судя доир ба парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ омодаасозии дахлдорро, ки дар моддаи 355 КМЧ пешбинӣ шудааст, ба анҷом мерасонад. Судя ҳангоми мавҷуд будани асосҳо барои таъини маҷлиси суд дар муҳлати то ҳафт шабонарӯз аз лаҳзаи ворид гардидани ариза ба суд вазифадор аст шахсеро, ки нисбати ӯ шикоят карда шудааст, даъват намуда, ӯро бо маводи парванда шинос кунад ва ҳуқуқҳои судшавандаро дар маҷлиси суд, ки моддаи 47 КМЧ пешбинӣ намудааст, фаҳмонад ва муайян кунад, ки кихоро ба сифати шохид ва ҳимоятгар ба суд даъват кардан мумкин аст.

Баррасии аризаро оид ба парвандаи айбдоркунии хусусӣ бо баррасии аризаи мутақобила якҷоя пеш бурдан мумкин аст. Якҷоя кардан, тибқи қарори судя, то оғози тафтиши судӣ иҷозат дода мешавад. Ҳангоми якҷоя кардани аризаҳо дар як пешбурд, шахсоне, ки онро арз кардаанд, дар муурофия, ҳамзамон, ба сифати айбдоркунандаи хусусӣ ва судшаванда иштирок мекунанд. Барои омодагӣ ба ҳимоя ва вобаста ба ворид шудани аризаи мутақобила ва якҷоя кардани пешбурд тибқи дархости шахсе, ки нисбати ӯ аризаи мутақобила дода шудааст, парвандаро ба муҳлати на бештар аз се шабонарӯз мавқуф гузоштан мумкин аст. Пурсиши ин шахсон оид ба ҳолатҳои дар аризаҳои инъикоснамудаашон тибқи қоидаҳои пурсиши ҷабрдида, оид ба ҳолатҳои дар аризаҳои мутақобила инъикосёфта бошад, тибқи қоидаҳои пурсиши судшаванда анҷом дода мешавад. Пурсиши ҷабрдида мувофиқи моддаи 313 КМЧ ҚТ ҷабрдида мутобиқи қоидаҳои пурсиши шохидон, ки дар қисмҳои 2-5 моддаи 314 Кодекси мазкур пешбинӣ гардидаанд, пурсиш карда мешавад. Ҷабрдида дар ҳар лаҳзаи тафтиши судӣ бо иҷозати раисикунанда нишондод дода метавонад. Пурсиши судшаванда бошад мувофиқи талаботи моддаи 311 КМЧ сурат мегирад, ки раисикунанда ба судшаванда ҳуқуқи ӯро дар бораи додан ё надодани нишондод нисбат ба айби ба ӯ эълоншуда ва ҳолатҳои дигари парванда фаҳмонда, инчунин, дар бораи он ки тамоми гуфтаҳои ӯ, мумкин аст, ба муқобили ӯ

истифода шаванд, огоҳ месозад. Ҳангоми ба додани нишондод розӣ будани судшаванда сараввал ўро ҳимоятгар ва иштирокчиёни муурофия аз тарафи айбдоркунӣ пурсиш мекунад. Суд, судя пас аз пурсиши судшаванда аз ҷониби тарафҳо ба ў савол медиҳад, вале саволҳои дақиқкунанда дар ҳар лаҳзаи пурсиши ў дода шуданаш мумкин аст. Агар судшаванда пурра ба гуноҳаш иқрор шавад ва доир ба айби эълоншуда нишондод додан хоҳад, суд, судя ғайр аз ҳолатҳои, ки нишондоди ў ба парванда алоқаманд нест, суханони ўро набурида мешунаванд. Пурсиши судшаванда дар ғайби судшавандаи дигар танҳо бо ташаббуси суд, судя ё дархости тарафҳо иҷозат дода мешавад. Дар ин бора суд, судя таъинот (қарор) мебарорад. Дар ин сурат пас аз баргаштани судшаванда ба толори маҷлиси суд раисикунанда ўро аз мазмуни нишондоди дар ғайби ў додашуда воқиф намуда, ба ў имкон медиҳад ба судшавандае, ки дар ғайби ў пурсиш шудааст, савол диҳад.

Қонун муқаррар кардааст, ки шикоятҳои муқобили ҳамдигар оид ба парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ мумкин аст аз тарафи суд дар як парванда бо шикояти ҷабрдида якҷоя карда шаванд. Вале иҷро кардани ин ҳатмӣ нест, ҳамааш аз ҳолати муайян вобастагӣ дорад. Масалан, агар шикояти ҷабрдида ва аризаи муқобил ба ҳар кадоме аз ҳамон шахсон ва ё як кирдори зидди ҳуқуқӣ ва ё гуногун, вале бо ҳам алоқаманд дахл дошта бошад, чунин якҷоякунӣ дуруст аст. Олимон чунин мешуморанд, ки якҷоя кардани шикоятҳо дар як муурофия ба амиқтар дарк кардани моҳияти муноқишаи байни ҷонибҳо имкон медиҳад, ҳамзамон масъалаҳои мусолиҳаи онҳоро ҳал намуда, ба амалҳои ҳар як ҷониб баҳои дурусти ҳуқуқӣ диҳанд.

Дар як вақт баррасӣ кардани аризаи муқобил дар ҷаласаи судӣ танҳо дар ҳамон ҳолат имконпазир аст, ки агар бо риоя намудани талаботи КМҚ ҚТ ба судшаванда дар муҳлати на дертар аз се шабонарӯз нусхаи шикояти ҷабрдида супорида шуда бошад. Дар мавриди ворид шудани аризаи муқобил ҳангоми баррасии парванда ва мусбӣ ҳал карда шудани он дар бораи якҷоя дида баромадан, суд, судя вазифадор аст аз рӯи аризаи муқобил парвандаи ҷиноятӣ оғоз карда, дар хусуси айбдорӣ (дар якҷоягӣ бо парвандаи мавҷуда) ҷаласаи судӣ таъин намояд, баробари ин дар ҷаласаи судӣ ҳуқуқҳои муурофиявии ҳар кадоме аз ин тарафҳоро таъмин кунад.

Тартиби баррасии парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ дар маҷлиси судӣ бо шартҳои умумии КМҚ ҚТ сурат мегирад. Ҳамзамон, қонун, инчунин, як қатор хусусиятҳоро пешбинӣ мекунад. Дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ барои қатъ кардани парванда асосҳои васеътар мавҷуданд. Парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ дар сурати бо айбдоршаванда ошӣ шудани шахси ҷабрдида, дар сурати набудани шикояти шахси ҷабрдида, дар сурати ҳозир нашудани ҷабрдида бе сабабҳои узрнок қатъ карда шуданашон мумкин аст. Дар ин ҳолат вобаста ба муқаррароти КМҚ ҚТ пешбинишуда, агар онҳо ҳангоми баррасии парванда муқаррар карда шуда бошанд, судя дар бораи қатъ кардани парвандаи ҷиноятӣ қарор набароварда, муҳокимаи судиро ба охир мерасонад ва дар мавридҳои дигар ҳукми сафедкунанда ё ҳукми айбдоркунанда бо озод намудани маҳкумшуда аз ҷазо мебарорад.

Оиди чунин гурӯҳи парвандаҳо муайян кардани сабаби ҳозир нашудани ҷабрдида аҳаммияти махсус дорад. Агар сабабҳои узрнок муқаррар карда нашаванд, парвандаҳои ҷиноятӣ, ки ба тартиби айбдоркунии хусусӣ (вақте, ки дар он тафтиши пешакӣ ва ё таҳқиқ гузаронида намешаванд) баррасӣ мегарданд, мутобиқи м. 268 КМҚ ҚТ бояд қатъ карда шаванд. Вале бо илтимоси судшаванда дар ин мавридҳо парвандаро дар ғойбии ҷабрдида моҳиятан дида баромадан мумкин аст. Ҳамин тавр, ба суд бе сабабҳои узрнок ҳозир нашудани ҷабрдидаро қонун ҳамчун дасткашӣ аз айбдоркунӣ арзёбӣ менамояд. Дар ин ҳолат ҳозир нашудани ҷабрдида ҳамчун рад кардани айб ҳисоб карда мешавад. Аммо бо дархости судшаванда парванда метавонад моҳиятан дар сурати набудани ҷабрдида баррасӣ карда шавад. Агар дар мавриди айбдоркунии хусусӣ тафтишоти пешакӣ гузаронида шуда бошад, пас дар сурати ҳозир нашудани ҷабрдида парванда қатъ карда намешавад. Масъалаи баррасии он дар ин ҳолат вобаста ба он имконпазир аст, ки дар сурати набудани ҷабрдида тамоми ҳолатҳо пурра ва ҳамачониба равшан карда шуда, ҳуқуқ ва манфиатҳои судии ў, ки қонун муайян кардааст, ҳифз карда мешаванд.

Дар давраи муҳокимаи судӣ оид ба парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ ҷабрдида ҳуқуқи ба маҳкумшаванда ошті шуданро дорад. КМЧ ҚТ оштишавии ҷабрдида ва маҳкумшавандаро то ба хонаи машваратӣ барои баровардани ҳукм рафтани судя (суд) иҷозат додааст. Чунин мавқеъ ба пуррагӣ дуруст мебошад, чунки баъд аз баровардан ва эълон кардани ҳукм чунин ҳуқуқро байни тарафҳо истисно мекунад. Қатъи парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ вобаста ба ошті шудани тарафҳо чун анъана ҳамчун хусусияти мурофиавии парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ баррасӣ карда мешавад. Аҳаммияти ҳуқуқи тарафҳо ба оштишавӣ дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ аз он иборат аст, ки он воситаи самарабахши ҳалли пурраи низоъ бидуни ҳукм дар байни аъзоёни алоҳидаи ҷомеа мебошад. Ба ақидаи бисёр олимон, ошті додани тарафҳо роҳи беҳтарини ҳалли он ба назар мерасад. Қонунгузор мафҳуми “ошті”-ро дар танзими падидаҳои гуногуни ҳуқуқӣ падидаи қатъ кардани парвандаҳои ҷиноятӣ айбдоркунии хусусӣ дар робита бо ошти тарафҳо истифода мебарад. Умуман, шакли оштишавии ҳалли парвандаҳои ҷиноятӣ ба ҳимояи манфиатҳои ҷабрдида равона карда шудааст. Ба ӯ ҳамчун намояндаи асосии айбдоркунӣ, имконият дода мешавад, ки чунин ифодаи мушаххаси ҳуқуқи худро ҳамчун ҳолати оштишавӣ бо айбдоршаванда истифода барад. Тавре ки В.В. Дорошков қайд мекунад, дар адабиётҳои ҳуқуқӣ мафҳуми “ошті” пештар диққати муҳаққиқони ҳуқуқи мурофиавӣ ҷиноятиро танҳо дар доираи парвандаи ҷиноятӣ айбдоркунии хусусӣ ҷалб мекард. Хусусияти қатъи парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ, ки дар робита бо риояи шакли мурофиавӣ анҷом диҳанд, ки дар натиҷаи он ҷузъи моддии мафҳуми “ошті” фаҳмиши дурусти илмӣ ва рушди минбаъдаи назариявиро нагирифтааст. Л.Н. Лянго қайд мекунад, ки ҷуброни зарари ба ҷабрдида расонидашуда, барои амалҳои содирнамудааш шароит фароҳам меорад, зеро дар бисёр мавридҳо кӯшишҳои айбдоршаванда дар ин самт ҷабрдидаро ба ошті шудан бо ӯ водор мекунад. Ҳамин тариқ, бисёр аз муҳаққиқон мафҳуми “ошті”-ро дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ тафсир карда, аз фаҳмиши он ҳамчун ифодаи яққонибаи иродаи ҷабрдида муайян кардаанд.

Дар қарори судя оиди қатъ кардани парвандаи ҷиноятӣ сабаб ва асосҳои қатъ кардан, муҳлат ва тартиби шикояткунӣ, инчунин қарор оид ба масъалаи ситонидани хароҷоти судӣ нишон дода мешавад.

Агар муҳофизати манфиатҳои давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё ҳуқуқҳои шахрвандон талаб кунад, прокурор ҳақ дорад ҳар вақте, ки бошад, барои иштирок кардан дар муҳокимаи судии парванда оид ба ҷиноятҳои айбдоркунии хусусие, ки судя бо шикояти ҷабрдида оғоз кардааст, шуруъ намояд ва дар суд айбдоркуниро тарафдорӣ намояд. Гарчанде прокурор иштирок кунад ҳам, ба ҷабрдида ҳуқуқи тарафдорӣ кардани айбдорӣ ва иштирок кардан дар музокираи судӣ дода шудааст, вале на дар ҳамаи мавридҳо. Аз ҷумла, ба вай ҳуқуқи тарафдорӣ кардани кардани айбдорӣ дода намешавад, агар парвандаи ҷиноятиро прокурор оғоз карда бошад, баръакс, агар прокурор барои иштирок кардан дар он парвандаи ҷиноятӣ аз тарафи суд оғоз карда шуруъ намояд, чунин ҳуқуқ дода мешавад.

Аз тарафи қонун пайдарҳамии махсуси баромад дар музокираи судӣ аз рӯйи парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ муқаррар нагардидааст. Равшан аст, ки пеш аз дигарон шунидани ҷабрдида (ҳамчун айбдоркунанда) ва ё намояндаи вай, баъдан судшаванда ва ё ҳимоячии ӯ мувофиқи матлаб мебошад. Бояд дар назар дошт, ки мутобиқи моддаи 356 КМЧ ҚТ агар айбдоркуниҳои муқобили ҳамдигар дар як мурофиа яққоя карда шуда бошанд, навбати ба музокира баромадкуниро аз рӯйи ин гуна парвандаҳо суд (судя) муқаррар менамояд.

Дар мурофиаи ҷиноятӣ мавҷуд будани қоидаҳои махсус барои оғоз ва қатъ кардани парвандаҳо оид ба айбдоркунии хусусӣ дар бораи маҳдудкунии принсипи умумӣ-ҷамъиятӣ аз рӯйи ин гуна парвандаҳо шаҳодат медиҳад, вале ин мазмуни онро надорад, ки ин принсип дар ин ҳолатҳо умуман татбиқ намегардад. Амали принсипи умумӣ –ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар он зоҳир мегардад, ки прокурор дар шароитҳои муайян, дар мавриди набудани шикояти ҷабрдида, ҳуқуқ дорад оид ба ҷиноятҳои, ки одатан дар хусуси онҳо таъқиби ҷиноӣ ба тартиби айбдоркунии хусусӣ сурат мегирад, парвандаи ҷиноятӣ оғоз карда, аз рӯйи он гузаронидани тафтишотро таъин намояд. Дар чунин ҳолатҳо ба қатъ кардани парвандаи

чиноятӣ бо сабаби оштӣ шудани ҷабрдида бо айбдоршаванда роҳ дода намешавад. Зоҳиршавии принципи умумӣ-ҷамъиятӣ боз дар он аст, ки дасткашии ҷабрдида аз айбдоркунӣ ба қатъ кардани парванда танҳо то вақти муайян оварда мерасонад (то ба хонаи машваратӣ барои баровардани ҳукм рафтани суд).

Дар давраи баррасии судӣ бошад, принципи умумӣ-ҷамъиятӣ зоҳиршавии худро дар ҷабрдида, аз ҳеч қисм ва ҳеч қас новобаста будани ҷабрдидаи суд оиди талаб кардан ва тафтишу санҷида баромадани далелҳо пайдо мекунад.

Тартиби баровардан ва эълон кардани ҳукм оид ба парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ мутобиқи қоидаҳои умумӣ сурат мегирад.

АДАБИЁТ

1. Искандаров З.Х., Маҳмудов И.Т., Абдуллоев П.С. Рушди қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ дар давраи истиқлолият давлатӣ // 30 соли Истиқлоли давлатӣ ва рушди низоми ҳуқуқии Тоҷикистон – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 472 саҳ. (монографияи дастҷамъона).
2. Фозилов Н.Н. Рушди қонунгузори мурофиавии граждани дар солҳои истиқлолият давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дурномаи он // 30 соли Истиқлоли давлатӣ ва рушди низоми ҳуқуқии Тоҷикистон – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 472 саҳ. (монографияи дастҷамъона).
3. Мирзамонзода Х. Конституционно-правовые основы судебной власти в Республике Таджикистан (монография) под. Редакции профессор А.М. Диноршоева. Душанбе, Типография ТНУ., 2021.
4. Мирзамонзода Х.М. Теоретико-правовые основы организации и деятельности судебной власти в Республике Таджикистан (монография). Душанбе, 2020.
5. Джалолов Х.Г. Криминологическая характеристика женской преступности в республике Таджикистан. Монография. «Нашри Мубориз», 2021.
6. Смирнов А.В. Состязательный процесс / А.В. Смирнов. – СПб, 2001.
7. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права: Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах.
8. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. - М., 1958.
9. Гуценко К.Ф. Частное обвинение в советском уголовном процессе Сов. Гос-во и право. 1957. № 10.
10. Гуценко К.Ф. Частное обвинение в советском уголовном процессе: дис. канд. юрид. наук. М. 1958.
11. Искандаров З.Х. «Категории, определяющие процессуальные положение защитника» // «Государство и право». – Душанбе, 1997, - №1. –
12. Искандаров З.Х. Участие защитника в стадии расследования преступления: проблемы теории, законодательного регулирования и практики. Душанбе, 1997.
13. Искандаров З.Х. «Мақоми прокуратура дар таъмини ҳуқуқи гумонбар ва айбдоршаванда: ҷиҳати назариявӣ ва амалии он» // «Давлат ва ҳуқуқ». Душанбе, –1998. №1.
14. Катъкало С.И. Лукашевич В.З. Судопроизводство по делам частного обвинения. Л., 1972.
15. Якимович Ю.К. Структура советского уголовного процесса: система стадий и система производств. Основные и дополнительные производства/ под ред. И.Е.Карасева. Томск, 1991. С. 56; Его же. Дела частного обвинения и принцип публичности в уголовном судопроизводстве//Избранные статьи (1985-1996). Томск, 1997.
16. Аникина Е.И. Производство по делам частного обвинения: дис. ...канд. юрид. наук. Саранск, 2000.
17. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. (Нашри сеюм) Душанбе “ЭР-граф”. С-2012.
18. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью: утв. Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/34 от 29 ноября 1985 г.

МАХСУСИЯТИ БАРРАСИИ СУДИИ ПАРВАНДАИ АЙБДОРКУНИИ ХУСУСӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи махсусияти баррасии судии парвандаи айбдоркунии хусусӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки диққати судяҳо бояд ба он рағбати карда шавад, ки риояи дақиқи меъёрҳои қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ ҳангоми баррасии масъалаҳои таъини муҳокимаи судӣ ва омодагӣ ба он, яке аз қаблаҳои ҳалли ҳамаҷониба, пурра ва дурусти парвандаи ҷиноятӣ мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: мурофиаи ҷиноятӣ, айбдоркунии хусусӣ, айбдоршаванда, ҷиноят, истеҳсолоти судӣ, таъкиботи хусусӣ, таъкиботи хусусӣ-умумӣ, таъкиботи умумӣ.

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОГО РАССМОТРЕНИЯ ДЕЛА ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ

В данной статье рассматривается специальная тема судебного рассмотрения дела частного обвинения. Автор отметил, что внимание судей следует обратить на то, что строгое соблюдение норм уголовно-процессуального законодательства при рассмотрении вопросов назначения судебного разбирательства и подготовки к нему является одной из гарантий всестороннего, полного и правильного разрешения уголовного дела.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовный процесс, частное обвинение, подсудимый, преступление, судебное производство, частное обвинение, частно-генеральное обвинение, общее обвинение.

FEATURES OF THE COURT REVIEW OF PRIVATE PROSECUTION CASE

This article examines the special topic of the court review of a private prosecution case. The author noted that judges should pay attention to the fact that strict compliance with the norms of criminal procedure legislation when considering issues of appointing a trial and preparing for it is one of the guarantees of a comprehensive, complete and correct resolution of the criminal case.

KEYWORDS: criminal trial, private prosecution, defendant, crime, judicial production, private prosecution, private-general prosecution, general prosecution.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тоҳирзода Усмонали Тоҳир* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **904-57-50-75**.

Сведения об авторе: *Тоҳирзода Усмонали Тоҳир* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **904-57-50-75**.

Information about the author: *Tohirzoda Usmonali Tohir* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe, Rudaki Ave, 17. Phone: **904-57-50-75**.

АЛОМАТҲОИ ХУДҲИМОЯКУНИИ ҲУҚУҚҲОИ МАДАНИ

Сафарзода Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мувофиқи моддаи 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии эълон карда шуданд ва ба давлат вазифаи эътироф, риоя ва ҳимояи онҳо вогузор карда шудааст. Аммо ба ғайр аз давлат, тибқи моддаи 42 Конститутсияи Тоҷикистон, чунин имконият ба шахс низ дода шудааст, зеро ҳар кас ҳуқуқ дорад ҳуқуқ ва озодиҳои худро бо ҳама роҳҳои, ки қонун манъ накардааст, ҳимоя кунад. Ин муқаррарот ба муқаррароти ҳуҷҷати ҷамъбастии мулоқоти Вена намоёндагони давлатҳои иштирокчиҳои Машварати амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо мувофиқат мекунад. Дар ин санади меъёрӣ азми эҳтиром ба ҳуқуқи шахрвандони худ, мустақилона ё дар якҷоягӣ бо дигарон дар рушд ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳо баён карда мешавад. Ҳамин тариқ, муқаррароти конститусионӣ ва байналмилалӣ, аз як тараф, ба ҳифзи давлатии ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон нигаронида шудаанд, аммо дар айни замон ташаббуси худро барои истифодаи фаъолонаи амалҳои қонуние, ки ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои онҳо нигаронида шудаанд, ташвиқ мекунад.

Низоми ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, ки аз ҷониби давлат ҳифз карда мешаванд, хеле васеъ буда, на танҳо ҳуқуқи озодиҳои конститусионӣ, балки ҳуқуқи озодиҳои муқаррарнамудаи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро низ фаро мегирад. Ҳамин тавр, меъёрҳои қонунгузориҳои маданӣ озодии рафторро барои субъектҳои ваколатдор муқаррар мекунад, ки аз ҷумла имконияти ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншудаи худро пешбинӣ мекунад. Дар доираи ҳуқуқи маданӣ (моддаи 14 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) худҳимоякунии имконияти субъектҳоро барои мустақилона нишон додани воқуниш ба амалҳои ғайриқонунии тарафи дигар ифода мекунад. Истифодаи ин усули ҳимоя шахсеро, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои муҳофизаткунандаро поймол мекунад, аз ҷавобгарӣ барои зарари расонидашуда озод мекунад.

Номи моддаи 14 Кодекси маданияи ҚТ (худҳимоякунии ҳуқуқҳои маданӣ) аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ дар қонунгузорӣ иҷозат дода шудааст, аммо бояд қайд кард, ки дар ин ҳолат суҳан дар бораи ҳифзи онҳо низ меравад. Мафҳумҳои “ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ” ва “ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ” аксар вақт баробар карда мешаванд, гарчанде ки онҳо маънои гуногун доранд. Ҳимояи ҳуқуқҳо дар таълим, чун қоида, ҳамчун “маҷмуи амалҳои, ки ба пешгирӣ ва бартарафкунии вайронкунии ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ, инчунин, таъмини барқарорсозии вазъи пеш аз вайрон кардани ҳуқуқ равона шудаанд” шарҳ дода мешавад. Ҳамин тавр, ба ҳимоя баҳс кардани ҳуқуқҳо дар сурати вайрон кардани онҳо ё таҳдиди вайронкунӣ дохил мешавад. Ҳифзи ҳуқуқ ҳамеша вучуд дорад. Мақсади ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ таъмини доимии татбиқи ҳуқуқҳои маданӣ ва роҳ надодан ба вайрон кардани онҳо мебошад.

Аз рӯи маънои моддаҳои 1 ва 14 Кодекси маданияи ҚТ, худҳимоякунии ҳуқуқҳои маданӣ метавонад, аз ҷумла, дар таъсири шахс ба молу мулкҳои худ ё моликияти қонунии ӯ ифода карда шавад. Худҳимоякунӣ, инчунин, метавонад аз таъсир расонидан ба амволи ҳуқуқвайронкунанда иборат бошад, агар он аломатҳои мудофиаи заруриро дошта бошад ё дар ҳолати ниҳоят зарурӣ содир карда шуда бошад.

Ҳангоми муайян кардани ҳудуди қонунияти худҳимоякунӣ бояд се меъёри асосӣ риоя карда шаванд. Якум, баҳодиҳии муносиби амалҳои ҳуқуқвайронкунанда зарур аст; дуум, таносуби байни неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ вайроншаванда ва муҳофизатшаванда муайян карда мешавад; сеюм, амалҳои худӣ шахси ваколатдор баҳо дода мешаванд. Меъёрҳои якум ва дууми номбаршуда бевосита аз маънои моддаи 14 ҚТ, ки нишон медиҳад, ки вайрон кардани марзҳои чунин амалҳо, ки пеш аз ҳама барои пешгирии вайронкунӣ заруранд, ғайриқобили қабул аст, бармеояд. Маҳз бо ин мақсад арзёбии ҳамҷонибаи амалҳои ҳам ҳуқуқвайронкунанда ва ҳам ваколатдор амалӣ карда мешавад.

Дар мавриди меъёри дуҷум, дар ин ҷо таносуби неъматҳои муҳофизатшаванда ва вайроншаванда баҳо дода мешавад. Аз рӯи маъноӣ қисми 2 моддаи 14 КМ ҚТ роҳҳои худҳимоякунӣ бояд ба вайронкунӣ мутаносиб бошанд ва аз доираи амалҳои зарурӣ барои пешгирии он берун нараванд. Нишондиҳандаи аз ҳадди мудофияи зарурӣ зиёд шудани номувофиқатии воситаҳои ҳимоя аз як тараф, ҳам дараҷа ва ҳам хусусияти хатар, қувва ва имкониятҳои муҳофизаткунанда аз тарафи дигар мебошад. Дар ин ҳолат, зиёдаравӣ метавонад дар фаъолияти аз ҳад зиёди истифодаи воситаҳои мудофиявӣ ва шитобкориҳои зиёдати ифода ёбад. Мисоли дигар: татбиқи мудофияи зарурӣ, агар ҳамла аллакай ба охир расида бошад ва касе, ки мудофия мекунад, дигар ҳеч чизро таҳдид намекунад.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқи маданӣ, оқибати амал дар ҳолати мудофияи зарурӣ озод шудан аз ҷавобгарӣ мебошад. Дар сурати аз ҳадди мудофияи зарурӣ зиёд шудан, зарар бояд ҷуброн карда шавад, агар бо назардошти он, ки ба ҳуқуқҳои шахс аз ҳад зиёд таҷовуз карда шудааст, зеро сухан дар бораи амалҳои ғайриқонунӣ меравад.

Принсипи мутаносиб дар мавриди мавзӯи худмуҳофизат маъноӣ расонидани зарари камтар аз он, ки пешгирӣ карда шудааст, дорад. Ҳамин тавр, таносуби неъматҳои моддӣ бо роҳи ҷен кардани арзиши онҳо муайян карда мешавад. Дар навбати худ, неъматҳои ғайримоддӣ (ҳаёт, саломатӣ ва ғайра) нисбат ба молҳои моддӣ арзиши бештар доранд. Аз ин рӯ, ҳангоми зарар расонидан ба ҳаёт, саломатии инсон бо мақсади ҳифзи моликият, ҷунҷоида, аз ҳадди худмуҳофизат зиёд будани он қайд карда мешавад.

Меъёри сеюм самти умумии худмуҳофизатро дар ҳуқуқи маданӣ нишон медиҳад: татбиқи ҳуқуқҳои шахрвандӣ дар марзҳои муайянкардаи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, роҳ надодан ба суиистифода аз ҳуқуқ, риояи тартиби ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ.

Ҳамин тариқ, ҳангоми муайян кардани худмуҳофизати қонунӣ ба шартҳои дар моддаи 14 КМ ҚТ муқарраршуда боз ду шарт илова кардан лозим аст: дар бораи роҳ надодан ба суиистифода аз ҳуқуқ ва зарурати риояи тартиб.

Интиҳоби амалҳои мушаххаси худҳимоякунӣ аз ҳолатҳои вобаста аст, ки онҳо метавонанд анҷом дода шаванд. Ин метавонад ҳолати фавқулода ё истисноӣ бошад, ки истифодаи ягон воситаи дигари ҳуқуқӣ ғайриимкон аст (масалан, ин амалҳо дар шароити ниҳоят зарурӣ анҷом дода мешаванд) ё ин метавонад вазъияти муқаррариҳои зиндагӣ бошад, ки истифодаи воситаҳои ҳуқуқиро дар назар надорад ва татбиқи қадамҳои пешгирикунандаро, ки ба истисно кардани эҳтимолияти вайронкунӣ нигаронида шудаанд, пешбинӣ мекунад (насиб кардани панҷараҳо дар тирезаҳо, пайвасти кардани сигнализатсияи муҳофизатӣ, таъсиси сағҳои посбонӣ, тамғагузориҳои чорво, фардикунонии (тамғагузориҳои) варзишӣ ва ғайра).

Дар таълимоти тамаддунӣ усулҳои худҳимоякунӣ инҳоянд: барқарор кардани вазъи пеш аз вайрон кардани ҳуқуқ мавҷудбуда; пешгирии амалҳои, ки ҳуқуқро вайрон мекунад ё таҳдиди вайрон кардани онро ба вуҷуд меорад; қатъ ё тағйир додани муносибатҳои ҳуқуқӣ; даст кашидан аз иҷрои созишномаи ночиз, чораҳои таъсири фаврӣ, инчунин, амалҳо дар ҳолати мудофияи зарурӣ ва зарурати ниҳой". Қайд кардан муҳим аст, ки худҳимоякунии ҳуқуқҳои маданӣ аз рӯи принсипи диспозитивӣ амалӣ карда мешавад ва азбаски дар қонунгузориҳои маданӣ номгӯи усулҳои худҳимоякунӣ пурра нест, шахс имконият дорад, ки ҳама гуна усули худмуҳофизати ҳуқуқҳоро, ки ба КМ ҚТ муҳолифат намекунад, истифода барад.

Илова бар ин, моҳияти чораҳои мудофияи зарурӣ ва зарурати ниҳой дар тартиби худҳимоякунии ҳуқуқҳои маданӣ аз тадбирҳои шабеҳи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва маъмурӣ хеле васеътар аст.

Дар айни замон, институтҳои мудофияи зарурӣ ва зарурати ниҳойи ҳуқуқи маданӣ низ ҷой доранд. Ҳамин тавр, институти мудофияи зарурӣ дар моддаи 1066 КМ ҚТ мустақам карда шудааст, ки мувофиқи он зарари дар ҳолати мудофияи зарурӣ расонидашуда, агар аз ҳадди он зиёд набошад, ҷуброн карда намешавад. Мудофияи зарурӣ тавассути расонидани зарар ба ҳамлагар, яъне тавассути амалҳои, ки дар шароити муқаррарӣ, дар сурати набудани таҷовузи ба ҷомеа хатарнок, ғайриқонунӣ мебошанд, амалӣ карда мешавад.

Амали шахсеро, ки дар посух ба ҳамла ба дигарон зарар мерасонад, на ба ҳамлагар, химояи зарурӣ эътироф кардан мумкин нест.

Ҳангоми баррасии муносибатҳои марбут ба истифодаи худмуҳофизат дар шакли зарурати шадид, ба мундариҷаи моддаи 1067 КМ ҚТ мурочиат кардан лозим аст, ки моҳияти он ба мушаххас кардани шартҳои истифодаи он оварда мерасонад, ки дар он қонунӣ ҳисобида мешавад. Зарурати ниҳой зарар расониданро барои бартараф кардани хатаре, ки ба зараррасон ё шахсони дигар таҳдид мекунад, дар бар мегирад ва ин хатар бо дигар воситаҳо бартараф карда намешавад. Дар ин ҳолат зарари дар шароити ниҳоят зарурӣ расонидашуда бояд аз ҷониби шахсе, ки онро расонидааст, бартараф карда шавад.

Хусусияти худмуҳофизатӣ дар ҳолати мудофиаи зарурӣ дар он аст, ки дар шароити муқаррарӣ амалҳои муҳофизаткунанда ғайриқонунӣ мебошанд. Ва танҳо он далел, ки чунин амалҳо хусусияти маҷбурии мудофиавӣ доранд, ба онҳо хусусияти амалҳои қонунӣ медиҳад.

Тафовути асосии худмуҳофизат дар ҳолати зарурӣ аз мудофиаи зарурӣ дар он аст, ки он ҳам ба химояи манфиатҳои шахси муҳофизаткунанда ва ҳам ба химояи манфиатҳои ҷомеа, давлат ё шахсони сеюм нигаронида шудааст. Зарурати ниҳой ҳангоми бархӯрди ду манфиати бо қонун ҳифзшаванда ба вучуд меояд ва нигоҳ доштани манфиати муҳимтар бо қурбонии “камтар муҳим” ба даст оварда мешавад.

Зарари дар муҳофизати худ расонидашуда бояд аз зарари пешгиришуда камтар бошад.

Як нуқтаи назар ҷолиб ба назар мерасад, ки дониш ё иттилоотро яке аз роҳҳои муҳимтарини худмуҳофизати ҳуқуқҳои шахрвандӣ эътироф мекунад. Албатта, ҳуди дониш (иттилоот) имкони воқеии химояи ҳуқуқи вайроншударо надорад, зеро барои ин амалҳои мушаххаси худмуҳофизатӣ бояд анҷом дода шаванд. Дониш дар ин ҳолат танҳо воситаи интихоби роҳи дурусти химоя, зуд ва дуруст амалӣ кардани он мебошад. Ба ибораи дигар, дониш (иттилоот) яке аз шартҳои зарурӣ барои амалӣ намудани ҳифзи ҳуқуқҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, худхимоякунии ҳуқуқҳои маданӣ:

- метавонад аз ҷониби шахсе, ки ҳуқуқи ӯ мустақилона, бидуни мурочиат ба ягон мақомот ё бо тартиби маъмури ё судӣ вайрон карда шудааст, амалӣ карда шавад;

- мумкин аст, вақте ки вайронкунии ҳуқуқи маданӣ аллақай руҳ додааст, идома дорад ё таҳдиди чунин вайронкунии вучуд дорад;

- бо қувваи ҳуди ҷабрдида амалӣ карда мешавад (аммо, кумаки дӯстона истисно карда намешавад, ба шарте, ки химояи ҳуқуқҳо дар якҷоягӣ бо ҳуди ҷабрдида амалӣ карда шавад);

- бояд ба ҳуқуқвайронкунии мутаносиб бошад;

- набояд аз ҳад зиёд бошад;

- набояд аз доираи мудофиаи зарурӣ ва зарурати ниҳой берун бошад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раёипурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо роҳи раёипурсии умумихалқӣ ба он тағйири иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе, 2016. – 64 с.
2. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2022 – №1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 05.02.2024).
3. Болгова В. В. Формы защиты субъективного права: теоретические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Болгова. Уфа, 2000. – 31 с.
4. Гражданский кодекс Российской Федерации. Постатейный комментарий к главам 1 - 5 / А. В. Барков, А. В. Габов, В. Г. Голубцов и др.; под ред. Л. В. Санниковой. М.: Статут, 2015. – 662 с.
5. Гражданское право: Учебник: В 3 т. / Под ред. В.П. Камышанского, Н.М. Коршунова, В.И. Иванова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Эксмо, 2010. Часть первая. – 543 с.
6. Максимов В. А. Основания самозащиты гражданских прав собственниками. / В. А. Максимов // Ленинградский юридический журнал. 2016. № 1. – С. 119-127.
7. Мишина А. Записываю без предупреждения. / А. Мишина. // Расчет. 2017. № 2. – С. 46.
8. Полатов Ю.Д., Мкртчян А.Р. Теоретические аспекты самозащиты субъективного гражданского права. / Ю. Д. Полатов, А. Р. Мкртчян. // Современное право. 2015. № 8. – С. 63-67.

9. Рыбаков В. А., Тархов В. А. Собственность и право собственности: монография / В. А. Рыбаков, В. А. Тархов. Уфа: Уфимский юридический институт МВД России, 2001. – 248 с.
10. Тарасенкова А. Н., Зайцев А. А. Жизнь без конфликтов: добрососедство и закон / А. Н. Тарасенкова, А. А. Зайцев. М.: Редакция «Российской газеты», 2016. Вып. 9. – 144 с.
11. Уздимаева Н. И. Право на самозащиту и механизм его реализации: монография / Н. И. Уздимаева; науч. ред. д-р юрид. наук проф. Н. И. Матузов. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2015. – 236 с.
12. Южанин Н. В. Меры оперативного воздействия и секундарные права / Н. В. Южанин // Lexrussica. 2016. № 8. – С. 21-32.

АЛОМАТҲОИ ХУДҲИМОЯКУНИИ ҲУҚУҚҲОИ МАДАНИ

Дар қонунгузории маданӣ барои ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ба субъектон имкониятҳои васеъ фароҳам оварда шудааст. Яке аз воситаҳои муҳими ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ин худҳимоякунӣ ба ҳисоб меравад. Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ оид ба мафҳум, моҳият ва аломатҳои ин тарзи ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ андешаи ягона ҷой надорад. Муаллиф дар мақолаи мазкур мафҳум ва аломатҳои худҳимоякуниро таҳлил намудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқҳои маданӣ, тарзҳои ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ, худҳимоякунӣ, аломатҳои худҳимоякунӣ, мафҳуми худҳимоякунӣ, шартҳои худҳимоякунӣ.

ПРИЗНАКИ САМОЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ

В гражданском законодательстве созданы широкие возможности для защиты гражданских прав субъектов. Одним из важнейших средств защиты гражданских прав является самозащита. В теории гражданских прав нет единого мнения о понятии, сущности и признаках этого способа защиты гражданских прав. В данной статье автор проанализировал понятие и признаки самозащиты.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гражданские права, способы защиты гражданских прав, самозащита, признаки самозащиты, понятие самозащиты, условия самозащиты.

SIGNS OF SELF-DEFENSE OF CIVIL RIGHTS

Civil legislation provides ample opportunities to protect the civil rights of subjects. One of the most important means of protecting civil rights is self-defense. In the theory of civil rights, there is no consensus on the concept, essence and features of this method of protecting civil rights. In this article, the author analyzed the concept and signs of self-defense.

KEYWORDS: civil rights, ways to protect civil rights, self-defense, signs of self-defense, the concept of self-defense, conditions of self-defense.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафарзода Фирдавс* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **987299920**.

Сведения об авторе: *Сафарзода Фирдавс* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **987299920**.

Information about the author: *Safarzoda Firdavs* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **987299920**.

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАЪСИС ВА ФАЪОЛИЯТИ МАҚОМОТИ ПРОКУРАТУРА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Саймуддинзода С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ташкил ва фаъолият намудани мақомоти прокуратура дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама аз меъёрҳо ва муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад. Ба вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии мақомоти прокуратура, гарчанде ки боби алоҳида, яъне боби нухум баҳшида шудааст, аммо меъёрҳои конститутсионии бобҳои яқум ва дуоми Конститутсия низ бештар меъёрҳои бунёди роҳ барои мақомоти прокуратура дар бар мегиранд. Аз ҷумла, принципҳои конститутсионии волоияти конститутсия, қонуният, эҳтимолияти бегуноҳӣ, дахлнопазирии шахсӣ, дахлнопазирии манзил, афзалияти инсон, ҳуқуқу озодии фардӣ, кафолати ҳифзи судӣ ва ғайраҳо барои фаъолияти муътадили мақомоти прокуратура нақши арзишманд доранд.

Конститутсия эътибори олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои ҳуқуқии он мустақиман амал менамоянд. Дар танзими ҳолати ҳуқуқии мақомоти прокуратура нақши Конститутсия бисёр ҳам арзишманд мебошад. Мувофиқ ба боби нухум, моддаи 93 «Назорати риояи дақиқ ва иҷроии яхелаи қонунҳоро дар ҳудуди Тоҷикистон Прокурори генералӣ ва прокурорҳои тобеи он дар доираи ваколати худ татбиқ менамоянд».

Дар Конститутсияи ҚТ баробари эълон доштани таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ, боби нухум ба Прокуратура баҳшида шудааст. Ҳоло ки ин усул ташкили шохаҳои чорум ё панҷуми ҳокимияти давлатиро дар назар надорад. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ба таври рамзӣ воситаи ахбори оммаро ҳокимияти чорум меноманд. Аммо прокуратура мақомоти рамзӣ набуда, дар дастгоҳи давлатӣ мавқеи махсус дорад ва аз номи давлат барои дастгирӣ кардани айбдоркунии судӣ таъин шудааст.

Назорати прокурорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи хоси давлатӣ буда, ба воситаи низоми махсуси мақомоти давлатӣ – прокуратура амалӣ гардонида мешавад. Низоми ягонаи марказонидашудаи мақомоти прокурорӣ Тоҷикистонро Прокурори генералӣ сардорӣ мекунад. Ӯ дар назди Маҷлиси миллий ва Президент масъул аст. Прокурори генералӣ ва муовини онро Президент бо ризоияти Маҷлиси миллий таъин ва озод мекунад. Прокурори генералӣ прокурорҳои вилоят, шаҳр, ноҳия ва прокурорҳои ҳарбиро таъин ва озод мекунад. Муҳлати салоҳияти прокурорҳо 5 сол аст.

Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи мақомоти Прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 25 июли соли 2005 муқаррар мекунад, ки мутобиқи Конститутсия Прокурори генералӣ ва прокурорҳои тобеи он ба риоя ва татбиқи яхелаи қонунҳо аз тарафи мақомоти иҷроия, қарорхонаҳо, муассисаҳо, мақомоти таҳқиқ ва ташкилотҳои динӣ, шахсони мансабдор ва шахрвандон назорат мекунанд. Баробари дигар намудҳои фаъолияти давлатӣ, назорати прокурорӣ барои ба амал баровардани вазифаҳои давлат равона карда шудааст.

Дар як вақт назорати прокурорӣ вазифаҳои ба худ хос дорад, ки ба хусусияти назорат, усулҳои махсуси он, ташкилбӣ ва фаъолияти низоми мақомоти прокурорӣ, шаклу услубҳои кори онҳо алоқаманд аст.

Усулҳои ташкил ва фаъолияти прокуратура мувофиқи Конститутсия ва Қонуни конститутсионӣ дар бораи мақомоти прокуратура аз инҳо иборат аст:

- низоми ягонаи марказонидашудае мебошад, ки ба он Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон сарварӣ мекунад ва прокурорҳои поёни ба прокурорҳои болоӣ ва ба Прокурори генералӣ тобеъ мебошанд;

- дар ҳудуди салоҳияти худ ҳуқуқу озодии инсон ва шахрвандонро ҳимоя мекунанд, баробари онҳоро дар назди қонун, қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил, молу мулк ва муътақидоти дигар таъмин менамоянд;

- то ҳадде, ки ба қонун, ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон ва манфиатҳои нигоҳдории сирри давлатӣ ё дигар сирре, ки қонун ҳифз мекунад, хилоф набошад, ошкоро амал менамоянд, ба мақомоти давлатӣ ва идора, аҳли ҷамъият дар бораи вазъи қонуният, тадбирҳои мустақкам намудани он хабар медиҳанд;

- барои сари вақт ошкор ва бартараф кардани ҳар гуна ҳуқуқвайронкунӣ, сарфи назар аз он ки ин кирдор аз тарафи кӣ содир мешавад, барқарор намудани ҳуқуқҳои вайронкардашуда ва бо тартиби муқарраркардаи қонун ба ҷавобгарӣ кашидани гунаҳкорон чора меандешанд;

- ваколатҳои худро дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конститутсионии мазкур, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, санадҳои меъёрии Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар доираи салоҳияташ қабул намудааст, иҷро менамоянд.

Қонуни конститутсионии ҚТ «Дар бораи мақомоти прокуратура» аз 10 боб ва 70 модда иборат аст. Дар моддаи 5-и қонуни конститутсионии зикршуда самтҳои муҳимми фаъолияти мақомот муқаррар карда шудааст. Самтҳои асосии фаъолияти мақомоти прокуратура аз инҳо иборатанд:

- назорати риояи дақиқ ва иҷрои яхелаи қонунҳо аз ҷониби вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ ва дигар идораҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, мақомоти идораи ҳарбӣ, мақомоти назорат, бонкҳо, корхонаҳо, муассисаҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва динӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои дигар, сарфи назар аз тобеият, мансубият ва шакли моликияти онҳо, аз тарафи шахсони мансабдори онҳо, инчунин ба қонунҳо мутобиқ будани санадҳои ҳуқуқие, ки онҳо мебароранд;

- назорат ба риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки ҳамчун арзиши олии эътироф гардидаанд, аз тарафи ҳамаи сохторҳо ва шахсони мансабдоре, ки дар сарҳати яқуми моддаи мазкур зикр шудаанд;

- назорат ба риоя ва иҷрои қонунҳо аз тарафи мақомоте, ки бар зидди ҷинояткорӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳои дигар мубориза мебаранд, инчунин мақомоте, ки бо фаъолияти оперативию ҷустуҷӯӣ, таҳқиқ ва тафтишоти пешакӣ машғул мебошанд;

- ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандон, манфиатҳои давлат, шаклҳои гуногуни моликияти давлатӣ ва ғайридавлатӣ дар муҳофизати судӣ;

- назорат ба риоя ва иҷрои қонунҳо дар ҷойҳои нигоҳдории боздоштшудагон, ҳабси пешакӣ, ҳангоми иҷрои ҷазо ва дигар чораҳои дорои хусусияти маҷбуркунӣ, ки суд муқаррар мекунад;

- назорат ба риояи қонунҳо ҳангоми иҷрои ҳалномаҳои судӣ аз ҷониби иҷроҷиёни мақомоти иҷро ва дигар мақомоти ваколатдор;

- тафтишоти ҷиноятҳо;

- таҳияи чораҳои пешгирии ҷиноятҳо, мубориза бар зидди коррупсия, терроризм, экстремизм (ифротгарой) ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо яқоя бо дигар мақомоти давлатӣ, иштирок дар кори такмили тавзеҳи қонунҳо;

- ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ оид ба мубориза бар зидди ҷинояткорӣ ва пешгирии он ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо;

- иштирок дар баррасии парвандаҳо аз ҷониби судҳо;

- эътироз, шикоят ва ариза овардан нисбати фармон, ҳалнома, ҳукм, таъинот ва қарорҳои судҳо, ки хилофи қонун мебошанд.

Прокуратура мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ваколатҳои худ метавонад дар дигар самтҳои, ки даҳолати назорати прокурорӣ зарур аст, фаъолият намояд.

Вазифаҳои мақомоти прокуратура аз таъмини волоияти қонун, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ бо мақсади ҳифзи:

- соҳибхитӣро, истиқлолияти давлатӣ, тамомияти арзӣ ва дахлнопазирии ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- ҳуқуқи иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва дигар ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд;

- асосҳои сохтори демократии ҳокимияти давлатӣ, вазъи ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, дигар мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва динӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар сохторҳои ғайридавлатӣ иборат мебошад.

Ба зиммаи прокуратура иҷрои вазифаҳои, ки дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ карда нашудаанд, гузошта намешавад.

Мақомоти прокуратура тартиб ва тарзу усулҳои гузаронидани таҳлили ҳавфҳои коррупсияро дар мақомоти мазкур муайян намуда, онҳоро дар амал татбиқ менамояд.

Мувофиқи қонунгузорию кишвар муқаррар шудааст, ки қорамандони прокуратура ба ҳеҷ як ҳизби сиёсӣ, ҷунбишҳои оммавӣ мансуб буда наметавонанд. Онҳо наметавонанд вазифаи дигареро иҷро намоянд, вакили мақомоти намояндагӣ бошанд, ба соҳибқорӣ машғул шаванд, ба истиснои фаъолияти илмиву эҷодӣ ва омӯзгорӣ.

Мақомоти прокуратура дар доираи салоҳияти худ мустақилона амал мекунанд ва ҳар гуна мудохила ба фаъолияти онҳо манъ аст. Талаботи онҳо, ки аз салоҳияташон бармеоянд, барои ҳамаи шахсони ҳуқуқӣ ва ҷисмонӣ ҳатмӣ мебошад. Дар ҳолати бе сабабҳои узрнок ҳозир нашудан бо даъвати прокурор ё муфаттиш, аз баёнот додан оид ба моҳияти масъалаҳои ба санҷиш тааллуқдошта саркашӣ қардан, иҷро накардани талаботи қонунии онҳо шахсони мансабдор ва шаҳрвандон нисбати онҳо ҷораҳои зарурӣ андешида мешаванд.

Мувофиқи муқаррароти Қонуни конституционӣ Прокурори генералӣ ва муовинони ӯ, прокурорҳои вилоятҳо, ноҳияҳо ва шаҳрҳо, прокурорҳои нақлиёт, прокурорҳои ҳарбӣ дар ҳадди салоҳият ва марзи фаъолияти худ дар иҷлосияҳои Маҷлиси Олӣ ва ҷаласаҳои сохторҳои таркибии он, Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ, Суди конституционӣ, Ҳукумати ҚТ, мақомоти дахлдори ҳокимияти иҷроияи маҳаллӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ иштирок менамоянд.

Агар ба таърихи Конституцияҳои Тоҷикистон дар даврони шуравӣ ва қонунгузорию конституционии ондавра назар афканем, вазъи ҳуқуқӣ-конституционии мақомоти прокуратура дар сатҳи танзимномаи қонунгузорӣ мустаҳкам қарда шуда буд.

Бояд қайд кард, ки дар асоси моддаи 104 Конституцияи соли 1978 ҚШС Тоҷикистон Прокурори генералӣ дорои ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ буд. Дар Конституцияи нав бошад, ин ҳуқуқи Прокурори генералӣ пешбинӣ карда нашудааст, вале тақлифҳои худро оид ба нав қардани қонунҳо тайёр қардани лоиҳаи қонун ва қарорҳои Маҷлиси Олӣ ӯ метавонад ба воситаи субъектони ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ (Президенти ҚТ, Ҳукумати ҚТ, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқӣ ВМКБ) пешниҳод намояд.

АДАБИЁТ

1. Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо / А. Имомов. - Душанбе. «Офсет Империл» 2017. - С.711;
2. Ахбороти Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - №4. - 1991; Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ба забони тоҷикӣ ва русӣ, бо тағйироту иловаҳои охири аз 22 майи соли 2016) - Душанбе, 2016. С.29-30;
3. Диноршоев А.М. Конституционное основы разделения властей в Республике Таджикистан / А.М. Диноршоев. - Душанбе, 2007;
4. Искандаров З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он / З.Х. Искандаров. - Душанбе: «Эҷод», 2007;
5. Исоев М.Ш., Каримов Ф.К., Юсупов А. Назорати прокурорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Ш. Исоев ва диг. - Душанбе: «Эҷод», 2005;
6. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 25 июли соли 2005 // АМО ҚТ, соли 2005. №7, мод.398;
7. Маҳмудов И.Т. Мафҳум ва моҳияти назорати прокурорӣ // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ»-и Маркази миллии қонунгузорию назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон № 2 (34), 2019 (апрел-июн);
8. Маҳмудов И.Т. Роҳҳои тақмили самаранокии назорати прокурорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Қонуният (Маҷаллаи илмӣ амалӣ ва назариявии Прокуратураи генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон). - Душанбе, 2015;
9. Раҳимов М.З. Инкишофи қонунгузорӣ оид ба прокуратура дар даврони Истиқлолият // Қонуният (Маҷаллаи илмӣ амалӣ ва назариявии Прокуратураи генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон). - Душанбе, 2012. № 3;

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАЪСИС ВА ФАЪОЛИЯТИ МАҚОМОТИ ПРОКУРАТУРА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола асосҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти мақомоти прокуратура дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шудааст. Дар ташкили мақомоти прокуратура дар Тоҷикистон, пеш аз ҳама муқаррароти боби 9 Конституцияи ҶТ аҳамияти калидӣ дорад. Фаъолияти прокуратураи Тоҷикистон дар асоси принципҳои вазифаҳои ҳуқуқии ҳосе амалӣ гардонида мешаванд, ки аз муқаррароти Конституцияи ҶТ, Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи мақомоти прокуратура» дигар қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бармеоянд.

КАЛИДВОЖАҲО: асосҳои ҳуқуқӣ, прокуратура, Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, волоияти Конституция.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье анализируются правовые основы формирования и деятельности органов прокуратуры Республики Таджикистан. Положения главы 9 Конституции Республики Таджикистан имеют ключевое значение в организации прокуратуры в Таджикистане. Деятельность органов прокуратуры Таджикистана осуществляется на основе конкретных правовых принципов и задач, вытекающих из положений Конституции Республики Таджикистан, Конституционного закона Республики Таджикистан «Об органах прокуратуры», нормативные правовые акты и других законов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовые основы, прокуратура, Республика Таджикистан, закономерность и правовой порядок, верховенство Конституции.

THE LEGAL BASIS FOR THE FORMATION AND ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article analyzes the legal basis for the formation and activities of the Prosecutor's Office of the Republic of Tajikistan. The provisions of chapter 9 of the Constitution of the Republic of Tajikistan are of key importance in the organization of the Prosecutor's Office in Tajikistan. The activities of the Prosecutor's Office of Tajikistan are carried out on the basis of specific legal principles and tasks arising from the provisions of the Constitution of the Republic of Tajikistan, the Constitutional Law of the Republic of Tajikistan "On Prosecutor's Offices", regulatory legal acts and other laws.

KEYWORDS: legal framework, prosecutor's office, Republic of Tajikistan, regularity and legal order, supremacy of the Constitution.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Саймуддинзода Сайфиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Саймуддинзода Сайфиддин* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Saymuddinzoada Sayfiddin* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАНЗИМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ - ҲУҚУҚИИ ВАЗЪИ ШАҲСИ БЕШАҲРВАНД

Халилзода Б.Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба ғайр аз шаҳрвандон, ба мафҳуми “аҳоли” категорияҳои дигари шахсоне дохил мешаванд, ки онҳоро ба гурӯҳи умумии “ғайришаҳрвандон” дохил кардан мумкин аст. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ ин истилоҳ ҳамаи одамонро, ки бо кишвари будубош робитаи муассир надоранд, дар заминаи риояи принсипи таъбиз накардани онҳо нисбат ба шаҳрвандони ҳамон давлат муттаҳид мекунад. Тавре ки дар изҳороти умумии №15 Кумитаи ҳуқуқи башари СММ қайд карда мешавад, “ҳуқуқҳое, ки дар Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ-сиёсӣ сабт шудаанд, ба ҳамаи шахсон новобаста аз принсипи мутақобила, аз шаҳрвандии онҳо ва ё надоштани шаҳрвандӣ дахл доранд... Қоидаи умумӣ ба он асос меёбад, ки ҳар як ҳуқуқе, ки Дар Паймон муқаррар шудааст, бояд бидуни таъбиз байни шаҳрвандон ва ғайришаҳрвандон кафолат дода шавад”.

Чунин равиш дар самти роҳ надодан ба таъбиз нисбати ҳар як шахс новобаста аз шаҳрвандии ӯ дар санадҳои асосии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон ҳам дар сатҳи умумичаҳонӣ ва ҳам дар сатҳи минтақавӣ мустаҳкам шудааст: дар Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Конвенсия дар бораи ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо, Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак, Конвенсия дар бораи ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ва ғайра дарҷ гардидаанд.

Махсусан, дар моддаи 1 Конвенсияи СММ Дар бораи барҳам додани ҳама гуна шаклҳои таъбизҳои наҷодӣ аз соли 1965 дар бораи ғайришаҳрвандон зикр шудааст. Маҳз дар Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон, ки онро Ассамблеяи Генералии СММ 13 декабри соли 1985 қабул кардааст, дар робита ба шахсони ғайришаҳрванди кишваре, ки дар ҳудуди он зиндагӣ мекунанд, бахшида шудааст. Гарчанде ки дар матни Эълумия истилоҳи “хориҷиён” истифода мешавад, аммо он ҳар шахсоро дар назар дорад, ки шаҳрванди давлате, ки дар он қарор дорад (яъне, ҳам шаҳрвандони хориҷӣ ва ҳам шахсони бешаҳрванд).

Масъалаи таъбиз нисбати ғайришаҳрвандон, ки объекти махсуси Зеркомиссияи ҳавасмандгардонӣ ва ҳимояи ҳуқуқи инсонии Комиссияи ҳуқуқи инсон СММ дар солҳои 1998-2003 буд, дар заминаи таъбиз нисбати наҷодии ғайришаҳрвандон, Кумита оид ба барҳам додани таъбизи наҷодӣ Тавсияҳои умумии XI ва XXX-ро қабул кард.

Ба Монанди Эълумияи СММ аз соли 1985, лоиҳаи моддаҳо дар бораи берун намудани хориҷиён, ки аз ҷониби Комиссияи ҳуқуқи байналмилалӣ СММ дар соли 2014 таҳия шудааст. Дар моддаи 1 эълумияи мазкур мафҳуми “хориҷиён” - ро тасвир намудааст, ки ҳам шаҳрвандони хориҷӣ ва ҳам шахсони бешаҳрвандро дар бар мегирад. Қоидаи асосии лоиҳа эътирофи ҳуқуқи давлат ба ихроҷи шаҳрванди хориҷӣ бо маҳдудиятҳои мебошад, ки аз дигар меъёрҳои татбиқшавандаи ҳуқуқи байналмилалӣ, ки ба ҳуқуқи инсон дахл доранд, бармеоянд.

Бо вучуди ин, дар ҳуқуқи муосири байналмилалӣ ҳанӯз танзими ягонаи мақоми ҳуқуқии ғайришаҳрвандон вучуд надорад. Дар замонҳои гуногун механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои гурӯҳҳои алоҳидаи ғайришаҳрвандон: шахсони бешаҳрванд, гурезаҳо, паноҳҷӯён, муҳочирони меҳнатӣ, қурбониёни савдои одамон таъсис дода шудаанд. Ҳамчунин, дар сатҳи байналмилалӣ низомҳои ҳуқуқӣ нисбати шаҳрвандони хориҷӣ, аз ҷумла хориҷиёне, ки шаҳрвандии давлатҳои иштирокчи ташкилотҳои интегратсиониро доранд, мустаҳкам карда шудаанд.

А.Х. Абашидзе ва А.М. Солнцев як қатор кафолатҳои ҳуқуқии байналмилалиро ҷудо мекунанд, ки бояд ба ҳамаи ғайришаҳрвандон дода шаванд: ҳимоя аз бозгашти маҷбурӣ (non-refoulement), ҳимоя аз ихроҷи ихтиёрӣ, ҳуқуқи ба даст овардан ва нигоҳ доштани шаҳрвандӣ мебошад.

Тавсияи Умумии XXX-и Кумита оид ба барҳам задани таъбизҳои наҷодӣ ин рӯйхатро бо ҳимоя аз изҳори нафрат ва зӯрвариҳои наҷодӣ, ҳуқуқи дастрасӣ ба адолат, инчунин

бартараф кардани монеаҳо дар истифодаи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ пурра мекунад.

Шахси бешаҳрванд гуфта, шахси воқеӣ, ки ягон шаҳрвандӣ ё тобеияти давлатро надорад ва далеле надорад, ки мансубияти ӯро ба ягон шаҳрвандӣ ё тобеияти давлате муайян кунад, апатрид (аз лот. *apatris* ва юнони қадим. *πτολις*), ё шахси бешаҳрванд ном гирифтааст.

Дар қонуни байналмилалӣ ду равиши ҳолати бешаҳрвандӣ вучуд дорад. Аввалин равиш пештар дар масъалаҳои аз даст додани шаҳрвандӣ ва ворисии ҳуқуқии давлатҳо баррасӣ шуда буд – ин татбиқи принципи канорагирӣ аз бешаҳрвандӣ мебошад. Дар Конвенсияи соли 1961 (моддаи 11) дар бораи кам кардани ҳолати бешаҳрвандӣ имконияти муроҷиати бевоситаи шахсони воқеӣ муассиса дар сохтори СММ бо талаботи баъзе бартарӣ пешбинӣ шудааст; бо қатъномаи Ассамблеяи Генералии СММ 31/36 аз 30 ноябри соли 1976 Идораи комиссари Олии СММ оид ба гурезаҳо ташкил карда шудааст.

Равиши дуюм бо муқаррар кардани мақоми ҳуқуқии апатридҳо алоқаманд аст. Дар сатҳи умумичаҳонии СММ соли 1954 Конвенсия дар бораи мақоми апатридҳо ба имзо расид, ки ҳадафи он муайян кардани ҳаҷми ҳуқуқҳои ин категорияи шахсон мебошад.

Тибқи қоидаи умумӣ дар банди 1 моддаи 7 Конвенсияи дар боло зикршуда мақоми ҳуқуқии шахсони бешаҳрванд ба мақоми хориҷӣ ва шаҳрвандони давлат баробар карда шудааст (масалан, дар соҳаи ҳуқуқи муаллифӣ ва саноатӣ, ҳуқуқҳои меҳнатӣ, андозбандӣ, дастрасӣ ба адолат, таҳсилоти ибтидоӣ, кумакҳои ҳуқуматӣ ва ғайраҳо)

Бояд қайд кард, ки лоиҳаи моддаҳо дар бораи ҳимояи дипломатӣ, ки аз ҷониби Комиссияи ҳуқуқи байналмилалӣ СММ дар соли 2006 таҳия шудааст, тавсия медиҳад, ки ҳимояи дипломатӣ нисбати шахсони бешаҳрванд, ки одатан дар ин давлат қонунӣ зиндагӣ мекунанд, амалӣ карда шавад (банди 1 моддаи 8 лоиҳа).

Бешаҳрвандӣ ҳолати ҳуқуқие мебошад, ки маҳрумияти шахсиятро аз шаҳрвандӣ нишон медиҳад. Амалияи байналмилалӣ ду намуди бешаҳрвандиро медонад: мутлақ ва нисбӣ. Бешаҳрвандии мутлақ ин аз лаҳзаи таваллуд мебошад. Бешаҳрвандии нисбӣ бошад, дар натиҷаи маҳрум шудан аз шаҳрвандӣ пайдо мешавад. Вазъи ҳуқуқии шахси бешаҳрванд бо қонунгузории дохилӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ муайян карда мешавад. Дар баробари ин, ҳар як давлат уҳдадор мебошад, ки барои пешгирии поймолшавии ҳуқуқи озодиҳои шахсони бешаҳрванд дар қаламрави худ чораҳои зарурӣ андешад.

Имрӯз тибқи иттилои Раёсати Комиссариати Олии СММ оид ба гурезаҳо дар саросари ҷаҳон беш аз 1.5 млн нафар шахсоне мебошанд, ки шаҳрвандии ягон кишварро надоранд ё аз шаҳрвандии ҳеш маҳрум шудаанд.

Бешаҳрвандӣ асосан дар чунин ҳолатҳо ба вуқӯъ меояд:

- Дар ҳолати маҳрум шудан аз шаҳрвандӣ ё дар ҳолати ихтиёрон аз шаҳрвандии давлати ҳеш баромадан ва шаҳрвандии давлати дигарро қабул накардан;
- Дар мавриде, ки давлат шахсро аз шаҳрвандӣ маҳрум месозад, вале ба ӯ имконияти шаҳрвандии давлати дигарро соҳиб шудан намедиҳад;
- Тағйир ёфтани шаҳрвандии зан бо сабаби ба никоҳ даромадан, яъне тибқи қонунгузории давлате, ки шаҳрвандаш ба никоҳи хориҷӣ медарояд, ба тариқи автоматӣ аз шаҳрвандии ҳеш маҳрум мегардад;
- Дар ҳолати тағйирёбии қаламрави давлат;

Ба шахси бешаҳрванд пурра қонунгузории кишваре татбиқ мешавад, ки дар қаламрави он истиқомат мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи ҳуқуқии шахси бешаҳрванд ва шаҳрванди хориҷӣ тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 2 январи соли 2018 муайян ва танзим карда мешавад, вале қайд кардан зарур аст, ки вазъи ҳуқуқии шахси бешаҳрванд дорои чунин хусусиятҳо мебошад, ки аз вазъи ҳуқуқии шаҳрванди хориҷӣ тафовут дорад:

- Шахсони бешаҳрванд аз ҳимояи дипломатӣ бархурдор намебошанд;

➤ Вазъи ҳуқуқии шахси бешаҳрванд танҳо аз нигоҳи қонунгузории давлати истиқоматдоштаи ӯ муайяни карда мешавад;

➤ Нисбати шахси бешаҳрванд реторсия татбиқ намешавад.

Реторсия гуфта, ин маҳдуд кардани ҳуқуқҳои шахсони ҳуқуқӣ ё ин ки шаҳрвандони хориҷӣ, ки ҷавобан ба чунин маҳдудкунӣ, монанди ҳуқуқҳои шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ дар давлати хориҷӣ ҷорӣ карда мешаванд. Мақсади реторсия ин барқарор кардани принципи тарафайн дар байни давлате, ки чунин амалро содир намудааст. Чораҳое, ки ба сифати реторсия истифода мешаванд, бояд муносиби он амалҳое, ки боиси чунин чора гардидаанд, бошанд ва аз мавриди барқарор шудани вазъи пешина қатъ гарданд.

Вазъи ҳуқуқии шахси бешаҳрванд аз нигоҳи ду санади байналмилалӣ унверсалӣ муайяну танзим мегардад:

Конвенсия оид ба вазъи апатрид аз 28 сентябри соли 1954, ки 6 июни соли 1960 ба қувваи ҳуқуқӣ даромадааст ва Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчии он намебошад.

Конвенсия оид ба кам кардани ҳолатҳои бешаҳрвандӣ, ки 30 августи соли 1961 қабул шуда, 13 декабри соли 1975 қувваи қонунӣ пайдо намудааст ва Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчии он намебошад.

Соҳтори Конвенсия оид ба вазъи апатрид аз сарсухан, 6 боб, 42 модда иборат аст, ки мақсадаш на нест кардани масоили бешаҳрвандӣ, балки муқаррар намудани речаи муайян дар қаламрави давлате, ки шахси бешаҳрванд дар он истиқомат мекунад. Конвенсияи мазкур ба ҳифзи вазъи шахсӣ, ҳуқуқҳои молумулкӣ, озодии соҳибкорӣ, баъзе имтиёзҳо дар баҳши таҳсилу шароити меҳнати шахсони бешаҳрванд баҳшида шудааст. Инчунин, Конвенсия мафҳуми “апатрид”, уҳдадорихои давлатҳои иштирокчии он, баргараф намудани маҳдудсозиҳо ва дигар масоили марбут ба вазъи ҳуқуқии апатридро ба таври васеъ баррасӣ кардааст.

Соҳтори конвенсия оид ба кам кардани ҳолатҳои бешаҳрвандӣ аз 21 модда иборат мебошад ва мазмунаш дар он аст, ки ин санад баҳри кам намудани ҳолати бешаҳрвандӣ дар сайёра нигаронида шудааст.

Имрӯз қонунгузории аксар кишварҳои сайёра дар пайравӣ ба ҳадафи Конвенсия оид ба кам кардани ҳолати бешаҳрвандӣ муқарраротеро бо номи “кам кардани бешаҳрвандӣ” ҷой додаанд, ки тибқи он ҳар як давлат уҳдадор аст, ки шахсони бешаҳрвандро дар қаламраваш ҳалал нарасонад, то онҳо шаҳрвандии ин ё он давлатро қабул кунанд. Чунин ҳолат дар моддаҳои 4 ва 6 Қонуни конституционии ҶТ “Дар бораи шаҳрвандии ҶТ” аз 8 августи соли 2015 дарҷ ёфтааст.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйиру иловаҳо аз 26.09.1999, 22.05.2013 ва 22.05.2016) // Адлия: Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии ҶТ. Шакли 7.0 // Вазорати адлияи ҶТ. Душанбе, 2020.
2. Қонуни конституционии ҶТ “Дар бораи шаҳрвандии ҶТ” 8.08.2015.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи вазъи ҳуқуқии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 02.01.2018.
4. Конвенсия оид ба вазъи апатрид аз 28.09.1954.
5. Конвенсия оид ба кам кардани ҳолатҳои бешаҳрвандӣ аз 30.08.1961.
6. Абашидзе А., Солнцев А. Юридическое содержание прав неграждан по международному праву 2013. № 10. С. 59–63.
7. Қодиров Н.А., Қодиркулов Х.Р. Ҳуқуқи байналмилалӣ (қисми умумӣ). Воситаи таълимӣ. / Н.А. Қодиров, Х.Р. Қодиркулов. - Душанбе – 2024.

ТАНЗИМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ - ҲУҚУҚИИ ВАЗЪИ ШАХСИ БЕШАҲРВАНД

Дар мақолаи мазкур доир ба яке аз мавзӯҳои ақтуалӣ ва баҳснок вобаста ба масъалаҳои вазъи ҳуқуқии шахси бешаҳрванд дар ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва мавқеи он дар ҷомеаи ҷаҳонӣ сухан меравад. Дар он андешаҳои олимону муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ оид ба ин масъала дида баромада шудааст. Инчунин, сухан атрофи шахси бешаҳрванд (апатрид) дар ҳуқуқи байналмилалӣ меравад. Хусусиятҳои хоси танзими ҳуқуқии вазъи шахси бешаҳрванд дар ҳуқуқи байналмилалӣ ва дар қонунгузории миллӣ баён гардида, албатта ба таври муфассал таҳқиқ карда шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, қонунгузориҳои миллӣ, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТАТУСА ЛИЦА БЕЗ ГРАЖДАНСТВА

В данной статье речь идет об одной из актуальных и спорных тем, связанных с вопросами правового статуса лица без гражданства в международном публичном праве и его позиции в мировом сообществе. В ней обсуждались мнения зарубежных и отечественных ученых и исследователей по этому вопросу. Также речь идет о человеке без гражданства (апатриде) в международном праве. Характерные особенности правового регулирования статуса лица без гражданства изложены в международном праве и национальном законодательстве, конечно же, подробно исследованы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: нормативные правовые акты, акты международного права, национального законодательства, нормы международного права, принципы международного права.

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF A STATELESS PERSON

This article deals with one of the topical and controversial topics related to the legal status of a stateless person in international public law and his position in the world community. It discussed the opinions of foreign and domestic scientists and researchers on this issue. The characteristic features of legal regulation of the status of a stateless person are set out in international law and national legislation, of course, and have been studied in detail.

KEYWORDS: normative legal acts, acts of international law, national legislation, norms of international law, principles of international law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Халилзода Баҳоваддин Шухрат* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – ҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **908002082**.

Сведения об авторе: *Халилзода Баҳоваддин Шухрат* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **908002082**.

Information about the author: *Khalilzoda Bahovaddin Shuhrat* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **908002082**.

СИЁСАТ – ПОЛИТИКА

НАҚШИ ДИПЛОМАТИЯИ БИСЁРЧОНИБА ДАР АМАЛИШАВИИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ НИЗОМИ НАВИ ҶАҲОНӢ

Гулмаҳмадзода Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳангоми баррасии ҷанбаҳои методологии татбиқи манфиатҳои миллӣ, бояд қайд кард, ки дар муносибатҳои муосири байналмилалӣ иштироқи давлат дар соҳаҳои ғайриқонуни, амалиятҳои гуногуни байналмилалӣ, пеш аз ҳама, бо татбиқи афзалиятҳои худ вобаста аст. Дар ин маврид, омилҳои дипломатияи бисёрҷониба имкон медиҳад, ки вазифаҳои муҳими стратегӣ дар ду сатҳ амалӣ карда шаванд: яқум, давлат уҳдадорӣ худро ба ҳамкории байналмилалӣ нишон медиҳад ва зарурати ҳалли муштараки мушкилоти мавҷударо исбот мекунад; дуюм, тавассути дипломатияи бисёрҷониба манфиатҳои худро, ки ба баланд бардоштани симои давлат равона шудаанд, ҳимоя мекунад ва таҷрибаи миёнаравӣ дар қорҳои байналмилалӣ таҳия мекунад, ки ин барои таъмини манфиатҳои миллӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Барои дарки амиқи ҷанбаҳои методологии татбиқи манфиатҳои миллӣ дар шароити дипломатияи бисёрҷониба ин мафҳумро баррасӣ кардан, инчунин, дар шароити низои ва вазъияти пас аз низои муайян кардан лозим аст, ки чӣ гуна манфиатҳои миллӣ тавассути сулҳҷӯӣ ташаккул, амалӣ ва ҳимоя карда мешаванд.

Барои фаҳмиши амиқи истилоҳи "дипломатияи бисёрҷониба" ин гуфторро дар назарияи муосири муносибатҳои байналмилалӣ баррасӣ кардан лозим аст. Ҳамин тавр, дар мақолаҳои классикӣ ва наватарини назарияи муносибатҳои байналмилалӣ концепсияи "дипломатияи бисёрҷониба" аз қураҳои гуногун баррасӣ карда мешавад.

Таърифи маъмултарини "дипломатияи бисёрҷониба" намуди фаъолияти дипломатӣ мебошад, ки дар он ҳамзамон якҷанд (се ва зиёда аз он, то 200) давлат иштирок мекунад". [10., -С.69.] Ба ақидаи профессор В.Л. Олехов, дипломатияи бисёрҷониба дар қадим пайдо шуда, дар ҳама давраҳои минбаъда амалӣ карда мешуд. Аммо дар нимаи дуюми асри XX ва аввали асри XXI рушди васеъ пайдо кард. [10., -С.69.]

Имрӯз дипломатияи бисёрҷониба ҳамчун воситаи асосии ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти глобалӣ, инчунин, мувофиқати онҳо бо аҳволи асосии манфиатдор амал мекунад. Ба ақидаи муҳаққиқон [10., -С.69-76.], [8., -С.86-91.], шаклҳои асосии дипломатияи бисёрҷониба воҳидҳои дар сатҳи олий, машваратҳо, конфронсҳо, конгрессҳо, сессияҳои ташкилотҳои байналмилалӣ, машваратҳо, "хизматрасониҳои неқ", миёнаравӣ, асосан амалиёти сулҳҷӯён мебошанд.

Профессор В.Л. Олехова чунин мешуморад, ки маҳз СММ механизми асосӣ ва универсалии дипломатияи муосири бисёрҷониба мебошад [10., -С.69.], [10., -С.70-71.] Ҳамин тавр, дар мақолаи худ "Дипломатияи бисёрҷониба" муаллиф ҳамаи шаклҳои асосии дипломатияи бисёрҷонибаро муайян мекунад, ки пеш аз ҳама ба ҳалли низоиҳои байни кишварҳо равона карда шудаанд.

Ҳамин тавр, "хизматрасониҳои неқ" пешниҳоди ягон давлат ё ташкилоти байналмилалӣ мебошад, ки ба тарафҳои муҳолиф муроҷиат мекунад ва мақсад дорад, ки ба онҳо дар ташкил ва гузаронидани музокироти мустақим дар бораи ҳалли баҳс ё низои онҳо кумак кунад. Дар ин ҳолат, "хизматрасониҳои неқ" маънои онро дорад, ки асосан мусоидати ташкилӣ мебошад, ки дар он "ҷониби сеюм" метавонад ба муноқишагарон қаламрави худ ва биноҳои қулайи худро пешниҳод кунад, ки дар он ҷо дар шароити озод аз фишори сиёсӣ онҳо метавонанд музокироти худро бомуваффақият анҷом диҳанд.

Бояд таъкид кард, ки дар заминаи Осиеи Марказӣ минтақаи мо ҳам объект ва ҳам субъекти дипломатияи бисёрҷониба буд. Ба амалҳои фаъоли кишварҳои минтақа хизматҳое

дохил мешаванд, ки кишварҳои минтақа ҳангоми музокироти байниҷонибӣ дар Алма-ато, Ашқобод ва Бишкек пешниҳод мекарданд. Ҳамин тавр, марҳилаи аввали даври чоруми музокирот дар Алма - ато аз 22 май то 1 июни соли 1995 баргузор шуд. Даври тулонитарини гуфтушунидҳо дар Ашқобод буд ва дар се марҳила гузашт. Марҳилаи аввал аз 30 ноябр то 22 декабри соли 1995; марҳилаи дуюм аз 26 январ то 19 феввали соли 1996; ва марҳилаи сеюм аз 8 то 21 июни соли 1996 [11., -С.64.], [10., - С.71.]

Ба наздикӣ дар минтақа формати дипломатияи бисёрҷониба ташаккул ёфт, масалан, дар Қазоқистон раванди Остона барои ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли ҷанги шаҳрвандӣ дар Сурия гузаронида шуданд.

Мафҳуми миёнаравӣ, пеш аз ҳама, иштироки давлати сеюм дар гуфтушунидҳо байни тарафҳои баҳсбарангез ё муноқишавӣ мебошад. Худи давлати сеюм тарафи баҳсбарангез нест, балки манфиатдор аст, ки баҳсро ҳал ва қатъ кунад. Вақте ки баҳскунандагон муддати дароз тавофуқ карда наметавонанд, миёнарав кумаки худро пешниҳод мекунад ва бо розигии ҳарду ҷониб, пешниҳодҳои худро оид ба моҳияти ҳалли баҳс пешниҳод мекунад. Агар тарафҳо ин пешниҳодҳоро қабул накунад, миёнаравӣ ноком ҳисобида мешавад. Аммо аксар вақт тарафҳо, ки ба миёнаравӣ розӣ мешаванд. Миёнаравҳо метавонанд як ё якчанд давлат, инчунин СММ ва дигар созмонҳои байналмилалӣ бошанд.

Воситаи маъмули дипломатияи бисёрҷониба баргузориҳои конфронсҳо, саммитҳо, машваратҳо ва ғайра бо иштироки давлатҳои манфиатдор мебошад. Дар музокироти бисёрҷониба, бар хилофи музокироти дучониба, бояд ҷониби раисиро муайян кард, ки регламент ва самаранокии мулоқотро таъмин мекунад. Дар амалияи байналмилалӣ оид ба муайян кардани тарафи раисикунанда равишҳои гуногун мавҷуданд. Ҳамаи кишварҳои иштирокчиё метавонанд дар ҷаласаҳои музокирот бо тартиби алифбо раисӣ кунанд ва чунин воҳӯриҳо дар аксари ҳолатҳо дар кишварҳои мизбон ташкил карда мешаванд, аммо метавонанд дар дигар давлатҳо низ баргузор шаванд.

Дар музокироти байналмилалӣ амалияе ба назар мерасад, ки "раиси он метавонад ҳамчун шахси сиёсии маъруф интихоб карда шавад, ки аз ҷониби иштирокчиёни музокирот эҳтиром карда мешавад ва таҷрибаи назарраси дипломатӣ дорад". [8., -С.87.]

Қарорҳое, ки дар конфронсҳои байналмилалӣ қабул карда мешаванд, се намуданд: 1. Эъломияҳои ният, тавсияҳо ва қарорҳои ҳатмӣ 2. Қарорҳои қабулшуда, пеш аз ҳама, аз мундариҷа ва ниятҳои мувофиқашудаи давлатҳои иштирокчиё вобастаанд. "Ин метавонад шартнома, созишнома, ҳартия, паймон, қатънома, эълумия, тавсия, изҳорот, протокол, 3 ҳуҷҷати ниҳой бошад."

"Эълумияҳои ният", тавре ки аз моҳияти ном бармеояд, хусусияти эълумиявӣ доранд ва иродаи умумии кишварҳои иштирокчиёро барои ҳалли мушкилоти мавҷуда ва афзоиши имкониятҳо таҷассум мекунад.

"Тавсияҳо" низ то андозае хусусияти эълонӣ доранд, аммо кишварҳои иштирокчиё бояд қарорҳои дастаҷамъонаро ба назар гиранд. Ҳар як кишвар дар доираи салоҳияти худ ҳуқуқи қабул ё қабул накардани қарорҳоро нигоҳ медорад.

"Қарорҳои ҳатмӣ" ин аст, ки ҳамаи кишварҳо новобаста аз иштирок дар музокироти байналмилалӣ бояд ин қарорҳоро риоя кунанд. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ қатъномаҳои Шурои амнияти СММ, ки нисбати ин ё он давлат аз ҷониби ҳамаи аъзои доимии Шурои амнияти СММ қабул шудаанд, қарорҳои ҳатмӣ мебошанд. Агар яке аз панҷ кишвари узви доимии Шурои амнияти СММ, ба монанди Бритониё, Чин, Русия, ИМА ва Фаронса аз ҳуқуқи "вето" - и худ истифода накарда бошад, пас қарори қабулшуда хусусияти ҳатмӣ мегирад ва иҷро накардани ин қарор метавонад ба маҳдудиятҳои муайян ва ҳатто таҳримҳои байналмилалӣ оварда расонад.

Механизми муҳими таъмини манфиатҳои миллии ҷонибҳои манфиатдор тавассути дипломатияи бисёрҷониба раванди фаъолияти сулҳҷӯёна мебошад. Ба ибораи дигар, дипломатияи бисёрҷониба ҳамчун воситаи муҳимтарини фаъолияти сулҳҷӯён (раванди сулҳҷӯён) баромад мекунад. Маълум аст, ки дар муносибатҳои муосири байналмилалӣ зухуроти дипломатияи бисёрҷониба бештар дар фаъолияти сулҳҷӯён мушоҳида мешавад.

Тавре Азявин Р.Н. қайд мекунад, "Дар Оинномаи СММ истилоҳи "сулҳсозӣ" вучуд надорад, ин созмони умумичаҳонии байналмилалӣ системаи муайяни усулҳо ва воситаҳоро барои ҳалли баҳсҳо, қатъи ҷангҳо ва ҳалли низоъҳои мусаллаҳона таҳия кардааст [1., -С. 51.]. Ба ақидаи ӯ, ин система се ҷузъи асосиро дар бар мегирад:

1) воситаҳои осоишта (аз рӯйи боби VI Оиннома), ки ба он гуфтушунидҳо, миёнаравӣ, муқаррар кардани далелҳо, хидматҳои нек, арбитраж ва ғайра дохил мешаванд;

2) воситаҳои нимнизомӣ ё квазичангӣ, ки асосан аз амалиёти анъанавии ҳифзи сулҳ иборат мебошанд;

3) воситаҳои маҷбурӣ-қувва (боби VII Оиннома) ҳам ғайринизомӣ (таҳримҳои иқтисодӣ, сиёсӣ-дипломатӣ, ҳуқуқӣ ва молиявӣ), ҳам низомӣ бо истифода аз қувваҳои мусаллаҳи СММ, [2., -С.61.]

Бояд қайд кард, ки "созмонҳои байналмилалӣ дар фаъолияти худ кӯшиш мекунанд, ки шаклҳои истифода баранд, ки дар онҳо давлатҳои пешрафта дипломатияро амалӣ мекунанд, аммо дар робита ба як қатор вазифаҳо мошини дипломатии онҳо ҳатто дар СММ рудиментарӣ аст.

Ба ақидаи мутахассисони байналмилалӣ, унсурҳои дигари муҳими татбиқи манфиатҳои миллӣ метавонад татбиқи "дипломатияи пешгирикунанда" дар доираи ҳамкориҳои бисёрҷониба барои фаъолияти сулҳҷӯён бошад. Гарчанде ки, ба ақидаи мутахассиси рус Малышев Д.В., "таҷрибаи пешгирикунанда бештар аз таҷрибаи самаранок номуваффақ аст", чунин сиёсат қариб дар ҳама қитъаҳо амалӣ карда мешуд, он дар фаъолияти бисёр ташкилотҳои ҳукуматӣ ва ғайриҳукуматӣ асосӣ аст. [9.,-С.28.]

Бояд қайд кард, ки мафҳуми "дипломатияи пешгирикунанда" аз ҷониби Комиссияи мустақил оид ба масъалаҳои безаргардонӣ ва амният таҳти роҳбарии Улоф Палме дар соли 1982 таҳия шудааст. Дар соли 1985 низоъшиносии маъруф Йохан Галтунг концепсияро пешниҳод кард, ки стратегияҳои (равишҳои) ҳифзи сулҳ ва амнияти байналмилалиро, ба монанди сулҳҷӯӣ, нигоҳ доштани сулҳ ва сулҳсозӣ пешбинӣ мекард [9]. Дипломатияи пешгирикунанда ҳамчун истилоҳи муқарраршуда, пас аз нашри гузориши дабири Кулли СММ Бутрос-Гали, ки ӯ дар сессияи 47-уми Ассамблеяи Генералии СММ 17 июли соли 1992 баромад кард, маъруфияти васеъ пайдо мекунад. Ин ҳуҷҷат "Рӯзномаи сулҳ" ном дошт ва асосҳои концептуалии дипломатияи пешгирикунанда ва сулҳро дар бар мегирифт".

Ба ақидаи мутахассиси маъруф оид ба мушкилоти дипломатияи пешгирикунанда Эркин Раҳматуллаев, "дипломатияи пешгирикунанда, ба андешаи Бутрос-Гали, воситаи дилхоҳ ва самарабахштарин барои коҳиш додани танишҳо пеш аз он ки ин танишҳо ба низоъ табдил банд" мебошад. [12., -С.50]

Тавре ки Карякин В. дуруст қайд мекунад, "хусусияти асосии бухронҳо ва низоъҳои муосири миқёси дохилидавлатӣ ва минтақавӣ ҷалби васеи мустақим ё ғайримустақими субъектҳои манфиатдори хориҷии сиёсати байналмилалӣ мебошад, ки меҳода ба яке аз тарафҳо ба манфиати худ дастгирии ҳарбӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ расонанд, инчунин ташкилотҳои бонуфузи байналмилалӣ" [7., -С.11.]. Намунаҳои чунин фаъолият метавонанд низои тулонӣ ва сулҳи пас аз низоъ дар Афғонистон, Ироқ, Сурия ва дигар кишварҳо бошанд. Низоъҳо пеш аз ҳама барои дастрасӣ ба захираҳои табиӣ ё назорати қаламрави муҳим, ки аҳамияти геополитикӣ ва геостратегӣ дорад, оғоз карда мешаванд.

Аз ин рӯ, амалиётҳои ҳифзи сулҳ сегменти муҳими фаъолияти сулҳҷӯён мебошанд. Мувофиқи таснифи мутахассиси рус Ю.Г. Зиновский, ду ҷанбаи функционалӣ вучуд доранд [3., -С. 55-56.], ки дар мандатҳои миссияҳои муосири сулҳсозӣ, ки ба соҳаи сулҳсозӣ навоариҳои муҳимтаринро ворид мекунанд:

1. Амалҳо оид ба ҳифзи аҳолии осоишта. Таҷрибаи будубоши "кӯлоҳҳои кабуд" дар Босния дар соли 1995 фаҳмиши нави амниятро ба бор овард, ба амнияти гуманитарӣ таъкид карда шуд.

2. Тамоюли тавсеаи самти вазифаҳо ва ҳадафҳои онҳо дар иҷрои вазифаҳои сохтмони сулҳ.

Таҷрибаи ҳалли низоъҳои зиёди дохилии сиёсӣ [7], [4., -С. 57-58.], ба даст овардани сулҳи устувор ва тулонӣ дар шароити ҷамъиятҳои пас аз низоъ танҳо дар асоси истифодаи кувваи низомӣ ғайриимкон аст.

Марги маҷбурии сокинони осоишта дар минтақаҳои дорои низоъҳои зиёд аҳамияти татбиқи дипломатияи пешгирикунандаро исбот мекунад, яъне зарурати махсуси фароҳам овардани шароит барои расидан ба манфиатҳои қудратҳои ҷаҳонӣ тавассути гуфтушунидҳо ва сабукиҳои тарафайн вучуд дорад.

Бо назардошти иқтисодии фаъолияти сулҳҷӯён, ки бо манфиати ҳаётан муҳимми давлатҳои ба низоъ маҳкумшуда (аз ҷумла, ба дохилӣ) алоқаманд аст, таҳлили муносибати мутахассиси рус Зиновский Ю.Г., ки ҷанбаҳои методологии дипломатияи бисёрҷонибаро дар расидан ба манфиатҳои миллӣ ошкор мекунад, ҷолиб аст. Ба ақидаи ӯ, "дар шароити ташаккули муносибатҳои нав ба сулҳҷӯӣ дипломатияи бисёрҷониба дар якҷанд андозаҳои функционалӣ ва сохторӣ рушд кард... Дар ислоҳоти сулҳи байналмилалӣ нақши назаррас бозида, навоариҳои асосӣ дар доираи институтҳои байналмилалӣ, пеш аз ҳама СММ амалӣ карда шуданд. Зиновский Ю. Г. як қатор қоркардҳои таҳлилно пешниҳод мекунад, ки дар асл иқтисдорро ошкор мекунад (дар ин ҳолат истифоданашуда), ки метавонад ба фаҳмиши нақши сулҳҷӯӣ дар дипломатияи бисёрҷониба [4], [2., -С.61.] дар татбиқи манфиатҳои миллии давлатҳои, ки дар шароити низоъ, аз ҷумла сулҳсозии пас аз низоъ ба вучуд меоянд, таъсири назаррас расонад.

Дар амалияи воқеӣ ҳолатҳои мавҷуданд, ки унсурҳои шароитҳои вучуд надоранд ё рушди нокифояи онҳо бо рушди босуръати дигарон ҷуброн карда мешавад. Мундариҷа ва санъати татбиқи бомуваффақияти манфиатҳои миллии кишвар аз он иборат аст, ки бо вучуди дастгирии консепсияи дипломатияи пешгирикунанда, ҷомеаи ҷаҳонӣ дар нимаи аввали солҳои 1990-ум натавонист ба нишонаҳои афзоишдаи нафрати этникӣ дар Африқои тропикӣ, ки ба генотсид табдил ёфтааст, муқобилат кунад, дар сатҳи минтақавӣ, онҳо мекӯшанд, ки дипломатияи пешгирикунандаро дар фаъолияти САҲА ва ИА барои ҳифзи сулҳ истифода баранд, аммо таъсири умумии дипломатияи пешгирикунандаи онҳо дар шакли бисёрҷонибаи он маҳдуд аст;

- гузориши Бутрос Гали метавонад ба амалияи ислоҳоти сулҳ дар бисёр ҷиҳатҳо ҳамчун "намуди анъанавӣ" дохил карда шавад;

- гузориши гурӯҳи Браҳими навсозии амалиёти сулҳофарии СММ мебошад, ки бо баҳонаи ислоҳи ҳатогӣ ва таҳияи ҷавобҳо ба мушкилоте, ки аз ҷониби ҷомеаи илмӣ омӯхта шудааст, аммо дар сатҳи дипломатӣ муҳокима нашудааст, пешниҳод шудааст;

- роҳ ба тақсмоти ҷанбаҳои сиёсӣ, аз ҷумла ҷанбаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва техникаи сулҳи СММ ва ҳамзамон баланд бардоштани нақши идоракунии маъмурӣ дар раванди муайянкунии Косово аён буд [2., -С.61-62.].

Ба гуфтаи Корниленко А.В., ҷаҳон ба принципҳои асосии зерин тақия мекунад:

- объективӣ ва беғаразӣ;

- риояи қатъии меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ;

- манфиатҳои раднашавандаи манфиатҳои амнияти умумӣ, субот ва оштии тарафҳои низоъ ба манфиати иштирокчиёни раванди сулҳ;

- кумаки ҳамаҷониба дар нигоҳ доштани сулҳ ва амнияти байналмилалӣ [6., -С.130.].

Ҷаҳон бо мақсадҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- қатъи зудтари оқибатҳои мавҷуда ва пешгирии саривақтии бухронҳо ва низоъҳои мусаллаҳона;

- барқарор ва нигоҳ доштани меъёрҳо ва қонунҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ ва гуманитарӣ;

- нигоҳ доштани сулҳ дар минтақаҳои низоъҳои мусаллаҳона;

- таъмини эътиромии ҳуқуқҳои ҷудонашавандаи инсон;

- қарори ҳамаҷонибаи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, гуманитарӣ ва дигар мушкилоти рушд дар минтақа ва ҷаҳон;

- таъсири механизмҳои самараноки таъмини амният ва субот, ки пайдоиши низоъҳои мусаллаҳонаи байнидавлатӣ ва дохилро истисно мекунад.[6]

Дар маҷмуъ, ба гуфтаи Ю.Г. Зиновский, дипломатияи бисёрҷониба ду шакли асосии рушди муосири сулхро ба вучуд меорад:

- фаъолияти институтсионалӣ, ки фаъолият ва мутамарказгардонии функцияҳои танзимкунандаро барои таҳияи стратегияҳо, нигоҳ доштани сулҳ ва идоракунии ҳаррӯзаи амалиёти сулҳҷӯён дар назар дорад;

- конфронс хусусияти вазъиятӣ дорад ва ба ноил шудан ба пешрафти стратегӣ, бартараф кардани ҳолатҳои мураккаби сиёсӣ равона шудааст.

Хатари асосӣ дар ҳар ду шакл "сиёсати стандартҳои дугона" ва қӯшиши ҳимояи манфиатҳои яктарафа дар институтҳои бисёрҷониба мебошад. Дар робита ба ин, Корниленко А.В. қайд мекунад, ки "ҳифзи ҷаҳони муосир дар заминаи умумии сиёсии он дар мубориза барои тақсмоти нуфуз дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон нақши пинҳонӣ мебозад ва амалиёти сулҳҷӯён роҳи расидан ба ин ҳадафҳо гардидаанд" [5., -С.132.].

О.О. Хохлишев дуруст таъкид мекунад, ки "имрӯз сулҳҷӯӣ як мегапроекти муштараки қудратҳои бузург, созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ, гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ ва шахсонӣ алоҳида мебошад, ки дар муддати тӯлонӣ дар континууми васеи геополитикӣ амалӣ карда мешавад. Ин ташаббуси дастаҷамъонаи омма, элитаҳои сиёсӣ, халқҳо ва давлатҳо мебошад, ки ба пешгирии ҷанг ва ба даст овардани сулҳ равона шудааст, он дар асл як навъ идоракунии бӯҳронӣ мебошад, ки дар сатҳҳои гуногун: маҳаллӣ, минтақавӣ, ҷаҳонӣ ва ба назорати хаоси трансполитикии халқҳо равона шудааст [13].

Таҷрибаи қудратҳои ҷаҳонӣ дар мисоли ИМА ва Русия нишон медиҳад, ки аз ҷониби онҳо амалиёти сулҳҷӯёна бо мақсади таъмини манфиатҳои миллии онҳо гузаронида мешавад. Ин далел дар санадҳои ҳуқуқии ИМА ва ба андозаи камтар дар Русия ошкоро изҳор карда мешавад.

Дар санади ҳуқуқӣ (Директиваи РОО-25), Иёлоти Муттаҳида эътироф мекунад, ки нигоҳ доштани сулҳ манфиатҳои миллии Амрико дар соҳаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ пешбарӣ мекунад ва талаботро барои муайян кардани мувофиқати контингентҳои низомии ИМА барои нигоҳ доштани сулҳ таҳти сарпарастии Созмони Милалӣ Муттаҳид ва дигар созмонҳои байналмилалӣ муайян мекунад [14., -С.41-42.].

Ба ақидаи коршиноси рус П. Шамаров, ки ҷанбаҳои гуногуни сулхро дар заминаи дипломатияи бисёрҷониба меомӯзад, Иёлоти Муттаҳида ба иштирок дар амалиёти сулҳофарии сарпарастии СММ манфиатдор нест ва маъмурияти амрико як қатор вазифаҳоро ҳал мекунад, ки яке аз онҳо "таъмини манфиатҳои дарозмуддати миллий (аз ҷумла, сиёсӣ, гуманитарӣ, низомӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва ғайра) дар минтақаи бӯҳрон (пас аз бӯҳрон) дар асоси дарозмуддат мебошад. Шамаров П.В. вай қайд мекунад, ки ҳифзи сулҳи Амрико танҳо барои манфиатҳои миллии Иёлоти Муттаҳида пешбинӣ шудааст ва тибқи фарҳанги стратегияи миллий хизмат мекунад [14., -С.40-48.], [15., -С.340-341.]

Бо таҳлили таҷрибаи фаъолияти байналмилалӣ сулҳофарии Федератсияи Русия, Шамаров П.В. таъкид мекунад, ки ин фаъолият ба назар гирифтани афзалиятҳои миллии он, ташаккули равишҳои нав дар сатҳи ҷаҳонӣ оид ба ташкили низомии сиёсии ҷаҳонӣ ва модели ояндадори амнияти байналмилалӣ он бо назардошти манфиатҳои русия, инчунин сулҳсозии пас аз низоъ ба таҳкими мавқеъҳои сиёсати хориҷӣ дар минтақаи бӯҳронӣ ва татбиқи манфиатҳои миллии Федератсияи Россия мусоидат мекунад.

Бо ташкили Исроил дар Шарқи Наздик низоъи арабу исроилӣ, ки онро бешубҳа тулонитарин низои асри XX номидан мумкин аст, хомӯш намешавад. Хусусияти ин раванд дар он буд, ки абарқудратҳои ҷаҳонӣ дар симои ИҶШС ва ИМА мустақиман бо ҳам ҷанг накарданд, аммо афзоиши низоъҳои маҳаллӣ дар арсаи байналмилалӣ мунтазам афзоиш ёфт.

Пас аз пошхӯрии ИҶШС ва анҷоми ҷанги сард дар фазои лагери сотсиалистӣ ҷангҳои шаҳрвандӣ, пеш аз ҳама, низоъ дар Аврупо, пас аз пошхӯрии Югославия ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон сар заданд. Пас аз ҳодисаҳои сентябри соли 2001 дар Нью-Йорк эътилофи байналмилалӣ таҳти роҳбарии ИМА ва мубориза бо терроризми байналмилалӣ дар Афғонистон ташкил карда шуд. Бояд қайд кард, ки ҳузури низомии 18-солаи ИМА ва дигар кишварҳои эътилоф дар Афғонистон (хуруҷи нерӯҳо дар Соли 2014 аз Ҷониби

Президенти ИМА Б. Обама дар соли 2011 оғоз шуда буд) натиҷа надод ва имрӯз мо шоҳиди истифодаи воситаҳои сулҳҷӯёнаи дипломатияи муосир барои ҳалли низоъ дар Афғонистон ва гуфтушунидҳои ҷаҳонӣ ба Толибон ҳастем. Ҳамин тариқ, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки воситаҳои дипломатияи бисёрҷониба имкон медиҳанд, ки муноқишаҳо ба назардошти манфиатҳои ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор самаранок ҳал карда шаванд ва барои татбиқи тадбирҳои сулҳӣ пас аз низоъ, ки тавассути он манфиатҳои бозингарони асосӣ таъмин ва ҳимоя карда мешаванд, шароит фароҳам оранд.

Дар ин замина, аз таҷрибаи сулҳофарии Тоҷикистон ҳулоса баровардан мумкин аст, ки шартҳои зарурии расидан ба сулҳ инҳоянд:

якум - манфиати тарафҳои муҳолиф барои ҳалли низоъ (Ҳукумати Тоҷикистон ва муҳолифини муттаҳиди тоҷик барои расидан ба сулҳу ваҳдат дар кишвар талош мекарданд ва бидуни хоҳиши онҳо раванди сулҳ дар Тоҷикистон ғайриимкон буд);

дуюм - мувофиқати манфиатҳои бозингарони асосии минтақавӣ барои ҳалли низоъ (дар ин ҷо бояд мувофиқати манфиатҳои Русия ва Эрон, инчунин вазъи Афғонистон дар пасманзари ҷаҳонӣ ва муваффақиятҳои низомии Толибон нишон дода шаванд);

сеюм - заминаи мавҷудаи иҷтимоӣ барои раванди сулҳсозӣ, яъне хотима додани низои мусаллаҳона ва манфиати ҳуди шахрвандон ба ҳаёти осоишта. Ба хотири адолат бояд қайд кард, ки миёнаравии СММ ва дигар созмонҳои минтақавӣ, инчунин қудратҳои минтақавӣ дар раванди сулҳӣ Тоҷикистон яке аз муваффақтарин пешгузаштагонии фаъолияти сулҳҷӯён дар асри ХХ мебошад, ки дар он сулҳу ваҳдат дар дохили кишвар бебозгашт ба роҳ монда шуда, омилҳои асосии низоъ, ки унсурҳои таҳриқдиҳандаи ҷанги шахрвандӣ гардидаанд, решакан гардидаанд.

Имрӯз дипломатияи бисёрҷониба аз нуқтаи назари методологӣ дар паҳлӯҳои зерин имкон медиҳад, ки манфиатҳои миллии ҳам қудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ ва ҳам кишварҳои рӯ ба тараққӣ таъмин ва ҳимоя карда шаванд ва аз ҳама бештар дар самтҳои зерин истифода мешаванд:

1. Дипломатияи бисёрҷониба ҳамчун омилҳои иштироки давлатҳои навбаста аз иқтисодӣ ҳарбӣ ва иқтисодии онҳо дар равандҳои ҷаҳонӣ. Формати дипломатияи бисёрҷонибаи априорӣ иштироки шумораи зиёди давлатҳоро дар ҳалли масъалаҳои мубрам ва муҳокимаи онҳо дар назар дорад. Дар доираи созмонҳои байналмилалӣ эътирофи ҳуқуқҳои баробар низ мушоҳида мешавад, аз ин рӯ, дар мисоли САҲА қайд кардан мумкин аст, ки ҳамаи кишварҳои иштирокчи ҳуқуқи вето доранд ва бе розигии онҳо як қарор қабул карда намешавад. Омилҳои мусоидат ба паҳншавии васеи дипломатияи бисёрҷониба ҷаҳонишавӣ ва ташаккули ҷаҳони бисёрқутбӣ мебошад.

Ба ақидаи О.В. Лебедева, “моҳияти дипломатияи шабакавӣ маҳз дар он аст, ки ба рӯйдодҳои воқеияти нав ҷавоб диҳад ва усулҳои нави ҳамкорӣ пайдо кунад. Зарурати дарёфти роҳҳои ҳалли мушкилот ва таҳдидҳои нав ҳамкориҳои байналмилалиро дар мадди аввал мегузорад. Мушкилоте, ки хусусияти ҷаҳонӣ доранд, посухи муносиби ҷомеаи ҷаҳонӣ ва талошҳои ҳамбастаро барои бартараф кардани онҳо талаб мекунанд”. [8., -С.89.

Аз ин рӯ, дар ояндаи наздик метавон боварии комил дошт, ки дар равандҳои ҷаҳонӣ нақши форматҳои бисёрҷониба дар ҳалли мушкилоти мубрам торафт меафзояд ва субъекти бисёр минтақаҳои ҷаҳон дар сиёсати ҷаҳонӣ меафзояд.

2. Дипломатияи бисёрҷониба ва воситаи таъсири ғайрианъанавӣ фаъолони муносибатҳои байналмилалӣ. Объективии бозингарони ғайрианъанавии сиёсати байналмилалӣ имрӯз шубҳае ба бор намеорад ва бо густариши равандҳои ҷаҳонишавӣ нақши онҳо дар сиёсати ҷаҳонӣ торафт меафзояд. Давлат имрӯз субъекти асосии сиёсати байналмилалӣ нест ва ин тамоюл тадриҷан рушд хоҳад кард. Таҳлили равандҳои ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳарчи бештар фаъолони ғайрианъанавии муносибатҳои байналмилалӣ ҳамчун ташаббускори ин ё он форматҳои ҳамкориҳои бисёрҷониба баромад мекунанд ва инчунин низоъҳо ва амалиёти низомиро ба вуҷуд меоранд. Аз ин рӯ, имрӯз таҳияи сиёсати амалӣ нисбати бозигарони ғайрианъанавӣ хеле муҳим аст ва бо назардошти афзоиши эҳтимолии нуфузи онҳо аз рӯйдодҳои пеш меравад, то субъекти давлат дар муносибатҳои байналмилалӣ нигоҳ дошта шаванд.

3. Дипломатияи бисёрҷониба ҳамчун омили татбиқи манфиатҳои миллӣ (ҳамчун воситаи татбиқи сиёсати энергетикӣ, фарҳангӣ ва ғайра). Барои давлатҳо дипломатияи бисёрҷониба доираи васеи ҳимоя ва татбиқи манфиатҳои миллии онҳоро фароҳам меорад. Дар мисоли ташаккул ва татбиқи сиёсати энергетикӣ кишварҳои ҷаҳон ва аз ҷумла Осиёи Марказӣ метавон қайд кард, ки истифода ва бунёди онҳо бидуни формати дипломатияи бисёрҷониба ғайриимкон аст. Ҳамин тавр, татбиқи шоҳаи ҷоруми лӯлаи газӣ аз Туркманистон ба Чин шояд бо шарофати дипломатияи бисёрҷониба ба амал омад. Ё дар татбиқи КАСА-1000 имрӯз имкониятҳои ҳам давлатҳо, ҳам сохторҳои молиявии байналмилалӣ ва ҳам агентҳои истифода мешаванд.

4. Дипломатияи бисёрҷониба ҳамчун воситаи ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти ҷаҳонӣ, инчунин, мушкилот ва таҳдидҳои анъанавӣ ва нав. Имрӯз мушкилоти терроризми байналмилалӣ ва навҳои он дар шакли динӣ, кибернетикӣ, биологӣ, экологӣ ва ғайра тамоми кишварҳои ҷаҳонро новобаста аз иқтисодии ҷарбӣ-сиёсии онҳо фаро мегирад. Мушкилоти дигари ҷаҳонӣ гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир ва моддаҳои психотропӣ, фурӯши ғайриқонунии узвҳои инсон, тиҷорати ғайриқонунии силоҳ, ғулумӣ ва трафики одамон ва ғайра мебошад. Барои ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти дар боло зикршуда дар даҳсолаи охир бисёр вохӯриҳо, машваратҳо ва конфронсҳои байналмилалӣ баргузор шуданд.

Ҳамин тариқ, мушкилоти методологии таъмини манфиатҳои миллӣ дар доираи дипломатияи бисёрҷониба сохтори мураккаби дохилӣ доранд, зеро татбиқи афзалиятҳои кишварҳои манфиатдори алоҳида метавонад ба оқибатҳои ногувор барои объектҳои сиёсат оварда расонад. Аз ин рӯ, таҳлили пайвастаи ин самти ҳамкориҳои байналмилалӣ, бо ислоҳи нуқтаҳои манфии дурахшон, албатта ба манфиати шумораи зиёди давлатҳо ҷавобгӯ аст.

АДАБИЁТ

- 1) Азявин Р.Н. Миротворчество: новые подходы, новое содержание // Теория и практика общественного развития. - 2009. - №3-4. - С. 51
- 2) Зиновский Ю.Г. Миротворческая практика в современных условиях: механизмы и проблемы реализации // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. - 2011. - №2. - С.61.
- 3) Зиновский Ю.Г. Миротворческая практика в современных условиях: механизмы и проблемы реализации // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. - 2011. - №2. - С. 55-56.
- 4) Зиновский Ю.Г. Миротворческая практика в современных условиях: механизмы и проблемы реализации // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. - 2011. - №2. - С. 57-58.
- 5) Корниленко А.В. Феномен миротворчества в современной системе международной безопасности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. - 2014. - №3. - С.132.
- 6) Корниленко А.В. Феномен миротворчества в современной системе международной безопасности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. - 2014. - №3. - С.130.
- 7) Карякин В. Современные кризисы и конфликты: особенности, сценарии развития и предотвращение // Россия и мусульманский мир. - 2014. - № 12 (270). - С.11.
- 8) Лебедева О.В. Многосторонняя дипломатия в современных международных отношениях // Право и управление. XXI век. - 2015. - № 1 (34). - С.89.
- 9) Малышев Д.В. Превентивная дипломатия ООН в Центральной Азии // Вестник Московского университета. Серия 25: Международные отношения и мировая политика. - 2010. - №2. - С.28.
- 10) Олехандров В. Л. Многосторонняя дипломатия // Право и управление. XXI век. - 2013. - № 2 (27). - С.69
- 11) Усмонов И. Клятва миротворчества / И. Усмонов. - Душанбе: Бебок, 2017. - С.64.
- 12) Рахматуллаев Э. Превентивная дипломатия: панацея или мираж? / Э. Рахматуллаев. - М., 2007. - С.50
- 13) Хохлышева О.О. Динамика миротворческих процессов XX века и ее значение для военной безопасности России: автореф. дисс. ... д-ра. ист. наук. - Н. Новгород, 2003
- 14) Шамаров П.В. Миротворческая деятельность США: историко-правовые аспекты // Публичное и частное право. - 2016. - № 3 (31). - С.41-42.
- 15) Шамаров П.В. Совершенствование государственной политики Российской Федерации в сфере миротворческой деятельности // Военное право. - 2018. - № 6 (52). - С.340-341.

НАҚШИ ДИПЛОМАТИЯИ БИСЁРҶОНИБА ДАР АМАЛИШАВИИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ НИЗОМИ НАВИ ҶАҲОНӢ

Таҳлили нақши дипломатияи бисёрҷониба дар амалишавии манфиатҳои миллӣ дар шароити муосири низоми нави ҷаҳонӣ хеле зарур аст. Дар мақолаи мазкур нақши дипломатияи бисёрҷониба дар амалишавии

манфиатҳои миллии нишон дода шудааст. Барои татбиқи манфиатҳои миллии иқтисодии дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд, аз ҷумла ҳамкориҳои Тоҷикистон бо дигар давлатҳо инчунин узвият дар созмонҳои байналхалқӣ муносабатҳои байналхалқӣ. **Калидвожаҳо:** дипломатия, дипломатияи бисёрҷониба; созмон; манфиат; Осиёи Марказӣ.

РОЛЬ МНОГОСТОРОННЕЙ ДИПЛОМАТИИ В РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

Анализ роли многосторонней дипломатии в реализации национальных интересов весьма необходим в условиях нового мирового порядка. В данной статье показана роль многосторонней дипломатии в национальных интересах. Дипломатический потенциал Республики Таджикистан был представлен для реализации национальных интересов, в том числе сотрудничества Таджикистана с другими странами, а также членства в международных и региональных организациях, особенно ООН, ШОС, ОБСЕ, ОДКБ.

Ключевые слова: дипломатия многосторонняя дипломатия, организация, интерес, Центральная Азия.

THE ROLE OF MULTILATERAL DIPLOMACY IN THE REALIZATION OF NATIONAL INTERESTS IN THE MODERN CONDITIONS OF THE NEW WORLD ORDER

Analysis of the role of multilateral diplomacy in the implementation of national interests is very necessary in the conditions of the new world order. This article shows the role of multilateral diplomacy in national interests. The diplomatic potential of the Republic of Tajikistan was presented for the implementation of national interests, including cooperation of Tajikistan with other countries, as well as membership in international and regional organizations, especially the UN, SCO, OSCE, CSTO.

KEYWORDS: diplomacy multilateral diplomacy, organization, interest, Central Asia.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулмаҳмадзода Раҷабали* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносибати байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992907523662.

Сведения об авторе: *Гулмаҳмадзода Раҷабали* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: +992907523662.

Information about the authors: *Gulmahmadzoda Rajabali* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 992907523662.

МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМОИ ҲАМГИРОӢ ДАР ИТТИҲОДИ АВРУПО

Асрорзода З. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аврупо яке аз қитъаҳои пешрафтаи олам ба ҳисоб рафта, кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ташаккулёфттаро дарбар мегирад. Чуноне ки дар боло зикр намудем, ҳамгироӣ дар ин ҷо ба пешрафти тамоми соҳаҳои иқтисодиёт мусоидат намудааст. Аммо дар баробари афзалиятҳо дар минтақа як қатор мушкилот низ ба назар мерасад.

Минтақа муҳоҷирони меҳнатӣ ва гурезаҳои сиёсиро ба худ ҷалб менамояд. Баландии сатҳи маош ва шароитҳои бехтари зиндагӣ дар минтақа ба ин боис гардидааст. Дар баробари масоили муҳоҷиратӣ равандҳо ва падидаҳои умуми аврупоӣ аз қабилӣ пиршавии аҳоли, коҳиши сатҳи таваллуд ва ғайра мушкилоти нави ба вучуд овардааст.

Ба андешаи донишмандон то соли 2025 шумораи аҳолии 27 кишвари ИА ба қуллайи баландтарини худ расида, босуръат коҳиш хоҳад ёфт. Коршиносон роҳи ягонаи ҳалосиро дар ҷалби муҳоҷирони меҳнатӣ мебинанд, ки аз ҳисоби онҳо шумораи аврупоӣҳо солҳои охир рӯ ба афзоиш дорад. Муаллифони маърузаи «Таҳаввули оила дар Аврупо 2007» ба ақидаеанд, ки то соли 2025 аҳолии ИА ба 495 млн. нафар баробар шуда, аҳолии ИМА ба 349 млн. мерасад. Вале то соли 2060 теъдоди аҳолии ин ду минтақа дар теъдоди 451 млн қарор мегиранд. Зидат аз он Аврупо ба раванди пиршавӣ дучор гашта, то миёнаи аср аз се як нафар аврупоӣ ба сини нафақавӣ мерасад. Айни замон кишвари аз ҳама «фартут»-и Аврупо Италия мебошад. Дар ин ҷо ба ҳафт мӯсафед як навраси то 14 – сола рост меояд, «чавонтарин» кишвари минтақа бошад Ирландия буда, нишондоди мазкур дар ин ҷо мутаносибан 5 ба 1 мебошад.

Имрӯз Иттиҳоди Аврупо ҳамаҷун намунаи муваффақи ҳамгироии минтақавӣ мешиносанд, ки ҳамкориро миёни аъзоёни худ дар ҳама самтҳои муҳим ташвиқ менамояд. Бояд қайд намуд, ки *Иттиҳоди Аврупо* – иттифоқи ихтиёрии кишварҳои аврупоӣ, ки баҳри пойдеории сулҳ ва инкишофи равнақи ҳамаи давлатҳои аъзо нигаронида шудааст. Вақте ки ба ҷаҳон ҳадафи бунёди он назар меандозем, мебинем, ки созмон тамоми кишварҳои минтақаро дар як фазои иқтисодӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ муттаҳид намуда, Аврупоӣ ягонро ташкил намудан мехоҳад:

- ҷорӣ намудани шахрвандии ягонаи аврупоӣ (*раводити шенгенӣ*);
- таъмини озодӣ, амният ва қонуният;
- мусоидат намудан ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ;
- мустақкам намудани мавқеи Аврупо дар арсаи байналмилалӣ.

Бо татбиқи ин ҳадафҳо созмон дурнамои хуберо дар худ дошта метавонад, яъне баъди татбиқи пурраи онҳо ҳамаи кишварҳои Аврупо як ҷо ба масоили байналхалқӣ баҳогузорӣ менамоянд. Аммо дар роҳи расидан ба ин ҳадафҳо монеаҳои назаррасе пайдо гашта истодаанд.

Воқеан дар солҳои аввали мавҷудияти ин созмон, ки он вақт бо дигар номҳо зикр мегардид, кишварҳои пешрафтаи Аврупоӣ Ғарбӣ бо майли тамоми дар доираи он ҳамкорӣ кардан мехостанд. Аммо имрӯз яке падидаҳои манфии бавучудода дар Иттиҳоди Аврупо ин пайдоиши омилҳои дезинтегратсионӣ (ба ҳам наомадан) дар фазои баъзе аз кишварҳои пешрафтаи он мебошад. Дар тамоми давраи мавҷудияти ин созмон аввалин маротиба аз ҳайати он хориҷшавии кишваре акнун ба мушоҳида мерасад (Британияи Кабир). Чунин ҳизбу ҳаракатҳо, ки хусусияти дезинтегратсионӣ доранд, дар бисёр кишварҳои пешрафтаи ин созмон вучуд доранд ва рушди мустақилнаро тарғиб менамоянд. Боиси таассуф аст, ки равандҳои дезинтегратсионӣ дар миёни ҷомеаи кишварҳои пешрафтаи иттиҳод нақши муҳим дошта, дар иқтисодиёти он ба назар мерасанд. Ба ин метавонад якҷанд хусусиятҳои дохилии Иттиҳод боис гардад. Дар тули 40 соли аввали мавҷудияти худ Иттиҳоди Аврупо 12 давлати пешрафтаи аврупоиро муттаҳид менамуд (Фаронса, Британияи Кабир, Олмон,

Италия, Испания, ва ғайраҳо). Дар тули 25 соли охир бошад, ба ҳайати ИА 15 кишвари нав дохил гардиданд, ки ин аз васеъшавии босуръати ИА дарак медиҳад. Густариши ИА ҳам чанбаҳои мусбӣ ва ҳам манфӣ дорад. Аз як тараф иқтисодии захиравии Иттиҳод аз ҳисоби ҳудудҳои нав, аҳоли, бозорҳои нав афзоиш меёбад ва мавқеи сиёсии ИА дар ҷаҳон тақвият меёбад. Аз ҷониби дигар ба ИА масрафҳои зиёд, аз ҷумла афзоиши хароҷотҳои бучавӣ ба маблағгузори аъзоёни нав лозим мешавад. Аз ин рӯ, хавфи бесуботӣ дар иттиҳод бештар мешавад, зеро ба он кишварҳои шомил мешаванд, ки сохтори нисбатан қафомондаи иқтисодӣ дошта, азнавсозиро талаб менамоянд. (Венгрия, Словакия, Словения, Кипр ва кишварҳои соҳили Балтика - 2004, Булғория, Руминия-2007, Хорватия-2013 ва ғ.).

Яке аз принципҳои ҳамгироӣ дар доираи Иттиҳоди Аврупо ин принципи донорӣ мебошад, яъне, кумаки молиявӣ ба кишварҳои нисбатан қафомонда аз ҳисоби маблағҳои кишварҳои пешрафта дар доираи Иттиҳод. Табиист, ки дар чунин ҳолат кишварҳои дорои иқтисодии баланд на он қадар манфиат ба даст меоранд ва иштирок дар раванди ҳамгироии созмон бештар ба манфиати кишварҳои сусттараккикарда мебошад. Гарчанде ки мусоидат намудан ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии аъзоён яке аз ҷаҳор ҳадафи бунёдии Иттиҳоди Аврупо ба шумор меравад, ин кор ба баъзе аз ҳизбу гурӯҳҳои чапгарои сиёсии аъзоёни пешрафтаи он писанд нест. Ба ҳокимият расидани ин гуна ҳизбҳои миллатгаро ё хусусияти дезинтеграционӣ дошта дар кишварҳои бунёдии иттиҳод хавфи парокандагиро дар дохили он бештар менамояд. Барои дастгирӣ ёфтани омилҳои дезинтеграционӣ бошад, вазъияти баамаломада дар минтақа кумак менамояд. Имрӯз масъалаи муҳочират ва паноҳҷӯён проблемаҳои навро дар ҳудуди иттиҳод ба бор овардааст ва боиси зиёни иқтисодӣ гардидааст. Ҳамчунин, хавфи роҳ ёфтани хатари муосири ғайрианъанавӣ-терроризм ба дохили ҷомеаи Аврупо аз самти ҷануб афзуда истодааст ва дар як-ду соли охир аллакай дар якҷанд шаҳри калони Аврупо амалиёти террористӣ анҷом ёфт (Париж Брюссел, Лондон). Чунин вазъ баъзе аз кишварҳоро барои дур шудан аз ҳамгироӣ ва барқарор намудани монеаҳои сарҳадоти давлатӣ ҷиҳати таъмини амнияти сиёсӣ иҷтимоии дохилӣ водор менамояд. Барои ҳамин Иттиҳоди Аврупоро зарур аст, ки акнун вобаста ба хусусиятҳои вазъи муосир стратегияи наvero коркард намояд, ки боиси таваҷҷуҳи бештари аъзоён ба иттиҳод гардад. Яъне, стратегия бояд тавре бошад, ки ба масоили имрӯзаи нигаронкунандаи кишварҳои аъзои он ҷавобгӯ бошад, ҳамон тавре ки баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳон кишварҳои минтақа бо майли тамоми барои ворид шудан ба Иттиҳоди иқтисодии Аврупо кӯшиш менамуданд ва аъзогиро дар иттиҳод ба манфиати худ меҳисобиданд. Он вақт хусусиятҳои иқтисодии иттиҳод кишварҳоро ба худ ҷалб менамуд. Имрӯз бошад, бештар масоили муҳочират ва амниятӣ бештар кишварҳои минтақаро парешон менамояд.

Ҳамзамон, барои зарари бисёр надидани кишварҳои «донор» Иттиҳод бояд барои инкишофи равнақи аъзоёни нав на маблағҳои зиёд, балки идея ва барномаҳои рушди иқтисодиро вобаста ба мавқеи табиӣ, захира ва имкониятҳои кишвари нав коркард намуда, пешниҳод намояд. Чунин тарзи кумак ба рушди аъзоёни нав айни замон дар қори яке аз созмони пур маҳсули минтақавӣ АСЕАН – Ассотсиатсияи кишварҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ба мушоҳида мерасад.

Хуруҷи Британия аз Иттиҳоди Аврупо ва таъсири он ба раванди ҳамгироии созмон.

Рӯзи 23-юми июни соли 2016 дар Британияи Кабир раъйпурсӣ оид ба масъалаи мондан ё хориҷ шудани Британияи Кабир аз ҳайати Иттиҳоди Аврупо гузаронида шуд. Дар натиҷа 52 дарсади интиҳобкунандагон барои хориҷ шудани кишварашон аз ҳайати Иттиҳоди Аврупо раъй доданд, 48 дарсади дигар бошанд ҷонибдори мондан дар ҳайати ин иттиҳод гаштанд. Ин боиси канор рафтани Девид Кемерон-сарвазири онвақтаи кишвар гардид, ки ҷонибдори мондани кишвараш дар ҳайати ИА буд. То имрӯз ИА-ро ҳамчун ниҳоди мустаҳкам ва муваффақи ҳамгироии минтақавӣ мешинохтанд ва дар тамоми давраи мавҷудияти ин созмон ин аввалин кишварест, ки аз ҳайати он хориҷмегардад. Акнун Иттиҳоди Аврупоро давраи бидуни Британия фаро мегирад, гарчанде ки раванди хориҷшавӣ аз иттиҳод ду солро дар бар мегирад. Тамоми барномаҳои тарғиб ва шуруи қори хориҷшавии Британия аз иттиҳод бо мафҳуми «Brexit» ном бурда мешавад.

Британияи Кабир соли 1973 ба узвияти ИА дохил гардид ва акнун баъд аз 44 соли мавҷудияти худ мехоҳад аз Иттиҳод барояд. Чунин тасмими Британия дорои як қатор сабаб ва омилҳо мебошад, ки метавон онҳоро ба омилҳои иқтисодӣ ва сиёсӣҷудо кард.

Коршиносон нақши омилҳои иқтисодиро дар ин раванд бештар муассир мешуморанд. Бо таъки ба ин якҷанд сабабҳои иқтисодии хуручи Британияро аз ҳайати ИА метавон номбар кард.

1. Заминаҳои хавфи бесуботи дар иттиҳод. ИА Дар тури 40 соли аввали мавҷудияти худ 12 давлати пешрафтаи аврупоиро муттаҳид менамуд. Дар тури 25 соли охири бошад, ба ҳайати ИА 15 кишвари нав дохил гардиданд, ки ин аз васеъшавии босуръати ИА дарак медиҳад. Аз ин рӯ, хавфи бесуботи дар иттиҳод бештар мешавад, зеро ба он кишварҳои шомил мешаванд, ки сохтори қафмондаи иқтисодӣдошта, аз навсозии ҷиддиро талаб менамоянд. (Венгрия, Словакия, Словения, Кипр ва кишварҳои соҳили Балтика-2004, Булғория, Руминия-2007, Хорватия-2013 ва ғ.).

2. Бо баромадани Британия аз Иттиҳоди Аврупо барои ширкатҳои бритониёӣ шароити мусоиди сармоягузори дар кишварҳои ғайриаврупоӣ ва дастрасӣ ба бозорҳои бузурги ҷаҳон ба вучудмеояд. (сармоягузориҳои азим дар Эрон, Ҳиндустон ва ғайраҳо.).

3. Принсипи донории Иттиҳод. Яъне, кумаки молиявӣ ба кишварҳои нисбатан қафмонда аз ҳисоби маблағҳои кишварҳои пешрафта дар доираи Иттиҳод. Яъне дар ин ҳолат кишварҳои дорои иқтисодиёти баланд на он қадар манфиат ба даст меоранд ва иштирок дар раванди ҳамгироии созмон бештар ба манфиати кишварҳои суст таракқикарда мегардад. Британияи Кабир кишварест, ки бо ММД-и зиёда аз 2,3 трлн. дол. дар миёни 20 кишвари аз ҷиҳати иқтисодӣпешрафтаи дунё ҷои 9-умро ишғол менамояд. Ин кишвар ҳама сола маблағҳои зиёдеро барои аъзоҳаққи ва инчунин барои дастгирии иқтисодҳои нисбатан қафмондаи иттиҳод равона месохт ва акнун мехоҳад бо берун шудан аз ҳайати ИА иқтисоди худро аз ин хароҷотҳо озод намояд.(6)

Дар баробари омилҳои иқтисодӣ«Vexit» метавонад дорои омилҳои сиёсӣбошад, ки бевосита дар ин раванд таъсири бузург доранд:

1. Фурури сиёсӣ ё шухрати таърихии Британия – Британияи Кабир кишварест, ки бо амбисияҳои таърихии хеш гоҳо худро кишвари махсуси ҷудо аз континент ном мебарад. Яке аз ҳаракатҳои, ки аз ҳама зиёд барои берун шудани Британия аз ИА кӯшиш мекард, ин «Ҳизби истиқлоли Британия» мебошад Раиси ин ҳизб Нигел Фарадж баъди баромадани натиҷаҳои раёйпурсии рӯзи 23-юми июн иброз кард, ки сабедадами истиқлоли Британия фаро расидааст. Ӯ, инчунин, гуфт: «Рӯзи 23-юми июн бояд иди миллии эълон шавад ва мо бояд онро рӯзи истиқлол бинем»

2. Ҳизбу ҳаракатҳои, ки тарафдори хуручи Британия буданд, доимо тарғиб менамуданд, ки ИА ҳуқуқҳои сиёсӣю иқтисодии кишварро маҳдуд мекунад. Масалан, ҳокимияти иҷроияи кишвар бояд мутобиқ ба талаботи Комиссияи Аврупо ва ҳокимияти қонунбарор мутобиқ ба Парлумони Аврупо бошад.

3. Омилҳои хеле муҳим ва муассири дигари хуручи Британия аз ИА, ки бештар ҳислати иҷтимоӣ дорад, ин масъалаи муҳоҷирон мебошад. Тақрибан 5 сола, ки дар Шарқи Наздик ва Шимоли Африқо амнияти кишварҳо таъмин нест, мардумони зиёди ин минтақаҳо ба ҳайси гуреза ё муҳоҷири панохтаб воридаи кишварҳои Аврупо гардидаанд ва ин раванд ҳоло ҳам идома дорад. Ин боиси ба вучуд омадани бузурғтарин бӯҳрони муҳоҷират дар Аврупо баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳон гардид. Ин масъала Иттиҳоди Аврупо ба проблемаҳои нав рӯ ба рӯ кардааст. Бо берун шудан аз ИА Британияи Кабир мехоҳад худро аз ин бӯҳрон эмин нигоҳ дорад.

Дар ИА шаш кишваре ҳаст, ки ҳамчун ташаббускорони аввалини раванди ҳамгироии ин минтақа ва муассиси ИА ба ҳисоб мераванд (*Белгия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Фаронса ва Олмон*). Британияи Кабир ба ин қатор дохил намешавад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ин кишварҳо шояд раванди ҳамгироии ИА-ро бидуни Британияи Кабир низ бардавом нигоҳ дошта тавонанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки масъалаи хуруч аз иттиҳод барои Британияи Кабир низ ҷиҳати нигаронӣ дорад. Дар раёйпурсии рӯзи 23-юми июн аксарияти ҷонибдорони мандан

дар ҳайати иттиҳодро аҳолии Шотландия ва Ирландияи Шимолӣ ташкил менамуданд. Агар Британия аз Иттиҳоди Аврупо берун барояд, шояд омилҳои сепаратистӣ ё дигар паёмадҳо миёни аҳолии ин қисмати ҷуғрофӣ тобеи Шоҳигарии Муттаҳида ба вучуд биёяд.

Ҳамин тавр, Британияи Кабир бо масоҳати зиёда аз 244 ҳ аз км², аҳолии зиёда аз 64 млн. ва бо ММД-и 2,3 трлн. долл. аз ҳайати иттиҳод берун мешавад. Таъри ду сол ин раванд идома хоҳад ёфт ва то кадом андоза ба ҳақиқат наздик будани ҳамаи гуфтаҳои болоро дар оянда хоҳем дид.

Ташаккули муҳоҷирати аҳоли дар Аврупо аз давраи Кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ то имрӯз се марҳиларо ҷудо намудан мумкин аст:

Марҳилаи якум аз давраи Кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ то миёнаи асри XX, дар ин давра Аврупо минтақаи асосии кӯчиши аҳоли буда, дар давраи байниҷангӣ ва Ҷанги дуҷуми ҷаҳон хусусияти он дар муҳоҷирати байниаврупоӣ зоҳир мегардид.(5)

Марҳилаи дуҷум аз миёнаи солҳои 1950-ум – охири солҳои 1990-умро дар бар гирифта Аврупоро ҳамчун маркази ҷалби қувваи корӣ муаррифӣ менамояд. Дар ин давра ҷалби оммавии қувваи кории хориҷӣ ба соҳаҳои фаъолияти камнуфуз ва сатҳи маошашон паст сурат гирифт.

Давраи сеҷум аз охири солҳои 1990-ум манша гирифта, то ҳол идома дорад. Аврупо маркази ҷалби муҳоҷирон боқӣ мондааст. Ба ғайр аз ин ба раванди муҳоҷирати муосири Аврупо танзим ва маҳдуднамоии иммигрантсия бо талабот ба сифати захираҳои меҳнатӣ (афзалият ба қувваи кори баландсифатӣ дода мешавад) таъсир менамояд.

Маҷрои муҳоҷират дар ИА дорои хусусиятҳои хоси сифатӣ мебошад, ки асоситаринашон инҳоянд:

1. Дар маҷмуъ муҳоҷирон аз аҳолии маҳаллӣ дида ҷавонтар мебошанд.
2. Шумораи мардон дар байни муҳоҷирон назар ба аҳолии маҳаллӣ бештар аст.
3. Муҳоҷирон асосан ба шахрҳои бузург омада, танҳо қисмати ночизи онҳо дар маҳалҳо ва деҳаҳо зиндагӣ мекунанд.
4. Сатҳи касбии миёнаи муҳоҷирони меҳнатӣ назар ба мардуми маҳаллӣ пасттар мебошад.
5. Таъсирҳои манфии бекорӣ бештар аз ҷониби муҳоҷирон, на аҳолии маҳаллӣ эҳсос карда мешавад.(1)

Ҳамин тариқ, дар байни муҳоҷирон мардуми ҷавон, мардон, ашхоси оиладор ва бе маълумоти пурраи миёна хеле зиёд аст. Новобаста аз ин, сохтори ҷавони муҳоҷирони меҳнатӣ бори вазнини низоми нафақавии Аврупоро сабук намуда, ба сохтори шугли аҳоли таъсири мусбӣ доранд. Зиёда аз он муҳоҷирони меҳнатӣ баҳри рақобатпазир гаштани соҳаҳои арзон ва калонҳаҷми фаъолияти меҳнатӣ мусоидат менамоянд. Омилҳои муҳими дигар ин синну соли муҳоҷирони меҳнатӣ мебошад. Ҷавонон ба афзоиши суръати зиёдшавии аҳоли мусоидат намуда, ба раванди пиршавии аҳоли таъсири манфӣ мерасонанд.

Қоршиносон бар он ақидаанд, ки то соли 2025 шумораи аҳолии 27 кишвари ИА ба қуллаи баландтарини худ расида, босуръат коҳиш хоҳад ёфт. Қоршиносон роҳи ягонаи ҳалосиро дар ҷалби муҳоҷирони меҳнатӣ мебинанд, ки аз ҳисоби онҳо шумораи аврупоӣҳо солҳои охир рӯ ба афзоиш дорад. Муаллифони маърузаи «Таҳаввули оила дар Аврупо 2007» ба ақидаеанд, ки то соли 2025 аҳолии ИА ба 495 млн. нафар баробар шуда, аҳолии ИМА ба 349 млн. мерасад. Вале то соли 2060 тедоди аҳолии ин ду минтақа дар теъдоди 451 млн қарор мегиранд. Зиёда аз он Аврупо ба раванди пиршавӣ дучор гашта, то миёна аср аз се як нафар аврупоӣ ба сини нафақавӣ мерасад. Айни замон кишвари аз ҳама «фартут»-и Аврупо Италия мебошад. Дар ин ҷо ба ҳафт мӯйсафед як навраси то 14 сола рост меояд, «ҷавонтарин» кишвари минтақа Ирландия буда нишондоди мазкур мутаносибан 5 ба 1 мебошад.(0)

Яке аз омилҳои коҳиши демографиро муҳаққиқон дар вайроншавии ниҳоди оила мебинанд. Айни замон дар Аврупо нисфи никоҳҳо бо ҷудой анҷоим меёбанд. Ҳамасола дар ИА 1,2 млн. искоти ҳамл ба қайд гирифта мешавад. Аз ин рӯ, қоршиносон боварӣ доранд,

ки раванди мазкурро танҳо бо баланд бардоштани нишондоди таваллуд ислоҳ намудан номумкин аст. Мебояд то ҷалби саранокӣ муҳоҷирон аз кишварҳои ҷаҳони сеюм амалӣ гардад. Таи солҳои 1994—2006 афзоиши аҳолии Аврупо 80% аз ҳисоби муҳоҷирон таъмин шуда, соли 2006-ум ин нишондод ба 75% баробар гардид.

Масъалаи дигари марбут ба муҳоҷират дар Аврупо ин масъалаи мусулмонон мебошад. Соли 1950 дар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ҳамагӣ 300 ҳаз. мусулмон зиндагӣ мекарданд, соли 1970 теъдоди онҳо ба 2,7 млн. нафар баробар гардид. Соли 2002 дар Аврупо 18,4 млн. муҳоҷирони меҳнатӣ ба қайд гирифта шуданд, ки аз онҳо тақрибан 9 млн. нафарашон мусулмон мебошанд.

Айни замон шумораи ҷамъияти мусулмонон дар Британияи Кабир ба 1,6 млн нафар расидааст, ки ин зиёда аз 12 % тамоми аҳолии кишвар мебошад. Таъсири ислом дар ин ҷо ба дараҷаест, ки дар кишвар додгоҳҳои шариатӣ амал менамоянд. Дар ин ҷо теъдоди бонкҳои исломӣ ба 20 расидааст, ки назар ба кишварҳои дигари аврупоӣ 4 маротиба зиёд мебошад. Дар кишвар зиёда аз 1200 масҷид фаъолият дорад.

Дар Олмон бошад 4 млн муҳоҷирон зиндагӣ мекунанд, ки аксари онҳо (аз 2,5 то 3 млн) аз Туркия омада, танҳо 700 ҳаз. онҳо шиносномаҳои олмонӣ доранд. Теъдоди аҳолии кишвар ба 82 млн нафар баробар мебошад.

Шумораи муҳоҷирони мусулмони Фаронса 2 млн дар соли 1978 то 4,5 млн дар соли 2000 – ум боло рафт. Соли 2010 ин нишондод ба 5 млн. нафар расид.

Дурнамои масъалаи муҳоҷирони исломӣ аксари сиёсатмадорон ва муҳаққиқонро ба ташвиш овардааст. Мутобиқи маълумотҳои рӯзномаи «Известия» то соли 2015 мусулмонон 15 % -и аҳоли Аврупоро ташкил карда, дар шаҳрҳои калони Фаронса, Олмон ва Нидерландия таносуби онҳо метавонад аз 30 % зиёд бошад. Баъзе таҳлилгарони ғарбӣ бар онанд, ки баъди 50 сол Аврупо ба маркази асосии ҷаҳонии дини ислом бо назардошти қабули дини ислом аз ҷониби мардуми маҳаллӣ зери таъсири равандҳои муҳоҷират ва сатҳи баланди таваллуд табдил хоҳад ёфт.

«Сиёсати рушд» - и кишварҳои содиркунандаи қувваи корӣ, ки ИА пеш гирифта, тавассути он меҳост, ки маҷрои муҳоҷиронро танзим намояд, низ натиҷа надод. Зеро интиқоли маблағҳои муҳоҷирон воситаи асосии рушди иқтисод ва воридоти сармоя ба ин кишварҳо мебошад. Масалан танҳо дар соли 2007 муҳоҷирон аз Аврупо ба кишварҳои ҷаҳон наздики 14 миллиард евро фиристоданд. Нишондоди мазкур аз норасоии сиёсати муҳоҷирати ИА шаҳодат медиҳад. Кишварҳои аъзои Иттиҳод мебояд сиёсати хешро дар ин самт ҳамоҳанг намоянд.

Коҳиши демографӣ яке аз масъалаҳои асосии ҳаёти иҷтимоии кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ба шумор меравад. Занҳои аврупоие, ки ба фаъолияти меҳнатӣ машғуланд, маоши баланд гирифта, кӯшиш мекунанд, то аввал соҳиби хона ва автомобил гарданд. Таваллуди тифл ба давраи баъди 35-38 солагӣ рӯсат меояд, вале таъхир дар ин самт ба таваллуди фарзандони носолим ва ё безурриётӣ мусоидат менамояд. Дар ҳаёти муосир ин тамоюл маъноӣ онро дорад, ки теъдоди набераҳо дар муқоиса бо насли бобоҳо ду баробар кам мешавад. Аз ин рӯ, нишондоди таваллуди ҳарсола дар Олмон тули 50 сол аз 1,3 млн то 650 ҳаз, нафар ихтисор гардидааст. Дар сурати нигоҳ доштани суръати мазкур баъди 90 сол нишондоди таваллуд дар кишвар ҳамасола то 200–250 ҳаз. навазд коҳиш меёбад.

Мутобиқи пешгӯиҳои Комиссияи аврупоӣ тули солҳои 2010-2030 шумораи ҷавонон (то 25 сола) дар кишварҳои ИА 25 млн. нафар кам мешавад. То соли 2050 аҳолии Италияи 28%, Испания - 24% коҳиш хоҳанд ёфт. Барои нигоҳ доштани шумораи ҳозираи аҳоли ҷор кишвари бузурги аврупоӣ - Олмон, Фаронса, Англия, Италияро зарур аст, ки ҳамасола 700 ҳаз. муҳоҷиронро қабул намоянд (барои муқоиса: айни замон ин нишондод танҳо - 230 ҳаз. нафарро ташкил медиҳад). Агар кишварҳои фавқуззикр сатҳи ҳозираи аҳолии фаъоли иқтисодӣ ва синну соли нафақавии муайяншударо нигоҳ доштан хоҳанд, пас онҳоро лозим меояд, ки ҳамасола то 1 млн. нафар муҳоҷиронро қабул намоянд. Дар натиҷаи таҳқиқоти муосир мутахассисони Созмони байналхалқии меҳнат муайян гардид, ки бе муҳоҷирони меҳнатӣ сатҳи стандартҳои ҳаёти аврупо то соли 2050 то 78% дар муқоиса бо нишондодҳои ҳозира коҳиш хоҳад ёфт.

Падидаи хосе, ки дар Аврупо ба назар мерасад, ин кохиши сатҳи таваллуд мебошад. Тибқи тадқиқоти олимон дар тамоми 27 кишвари Иттиҳод афзоиши аҳоли дигар сатҳи муосири теъдоди аҳолиро дар оянда таъмин карда наметавонад. Ба қавли онҳо танҳо барои дастгирии сатҳи муосири шумораи аҳоли, мебошад то ҳар як зани қобили таваллуд ба ҳисоби миёна 2,1 кӯдак дошта бошад. Дар Фаронса, Британия, Ирландия ва кишварҳои скандинавӣ сатҳи таваллуд занҳо ба 1,8 то 2 кӯдак рост меояд. Ин нишондод барои нигоҳ доштани сатҳи ҳозираи аҳоли нокифоя мебошад. Дар Олмон, Австрия, Швейтсария ва Белгии ба ҳар зан 1.5 кӯдак, ба кишварҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ 1,3 кӯдак рост меояд.

Айни замон теъдоди умумии ашхосе, ки дар хоричи кишвар (берун аз зодгоҳ) зиндагӣ менамоянд ба 175 млн. нафар расидааст. Ин рақам аз нишондоди қарни гузашта ду баробар зиёд мебошад. Равандҳои ҳамгироӣ худ ба худ, ғайримутаҷаққил, бе ҷаҳорҷӯбаи идорӣ аз ҷониби кишварҳо ва мақомоти байнидавлатӣ вучуд дошта наметавонад.

АДАБИЁТ

- 1 Графский В.Г. Всеобщая история права и государства / В.Г. Графский. - М., 2000
- 2 Договор о Европейском Союзе. Консолидированная версия. М., 2001
- 3 Европейский Союз. Путеводитель. М., 2003
- 4 История государства и права зарубежных стран / под ред. О.А. Жидкова. М., 1998. Т.2
- 5 Крылова И.С. Европейский Союз: видение политического объединения / И.С. Крылова. - Москва. 1998
- 6 Мировая экономика и международные отношения, № 9, 2000, с. 17.
- 7 Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права \ О.А. Омельченко. - М., 1998. Т.2
- 8 Основы права Европейского союза. / Под ред. С.Ю. Кашкина. М. 1997.
- 9 Партнёры по развитию: Сборник статей- Душанбе, 2005.
- 10 Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. Практическое пособие / В.М. Пономарев, С.Ю. Смирнова. - М., 2000
- 11 Родригес А.М. Новейшая история зарубежных стран XX век / А.М. Родригес. - М., 2004
- 12 Сиджански Д. Федералистское будущее Европы. От Европейского сообщества до Европейского союза / Д. Сиджански. - М., 1998
- 13 Современные международные отношения. М., 2000

МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМОИ ҲАМГИРОӢ ДАР ИТТИҲОДИ АВРУПО

Ташаккули маҷмуаи минтақавии ҳамгироӣ дар маҷмуаи пойдевори аҳдномавӣ-ҳуқуқӣ фароҳам меояд. Гурӯҳҳои зиёди кишварҳо дар асоси созишномаҳои мутақобила дар ҷаҳорҷӯбаи маҷмуаи байнидавлатии минтақавӣ муттаҳид гашта, сиёсати муштаракро дар соҳаҳои мухталифи ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва хоҷагӣ пеш мебаранд. Вақте ки дар бораи механизми ҳамгироӣ дар минтақаи Аврупо сухан меронем, бевосита созимони Иттиҳоди Аврупо пеш назар меояд. Имрӯз Иттиҳоди Аврупо бо назардошти манфиатҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ 28 кишвари аврупоиро муттаҳид менамояд.

КАЛИДВОЖАӢО: байнидавлатӣ, илтимое-сиёсӣ, хољагӣ, Иттиҳоди Аврупо, сиёсати муштарак.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

Формирование пакета региональной интеграции будет основано на всеобъемлющей правовой базе. Многие группы стран объединяются на основе взаимных договоренностей в рамках регионального межправительственного комплекса и проводят общую политику в различных сферах общественно-политической и экономической жизни. Когда мы говорим о механизме интеграции в европейском регионе, мы говорим непосредственно об организации Европейского Союза. Сегодня Евросоюз объединяет 28 европейских стран в политических и экономических интересах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: межгосударственный, общественно-политический, экономика, Европейский Союз, общая политика.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF INTEGRATION IN THE EUROPEAN UNION

The formation of a regional integration package will be based on a comprehensive legal framework. Many groups of countries unite on the basis of mutual agreements within the framework of a regional intergovernmental complex and pursue a common policy in various spheres of socio-political and economic life. When we talk about the mechanism of integration in the European region, we are talking directly about the organization of the European Union. Today, the European Union unites 28 European countries in political and economic interests.

KEYWORDS: interstate, socio-political, economy, European Union, common policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асрорзода Зумрат* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми ихтисоси минтақашиносии хориҷӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Асрорзода Зумрат* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса специальности зарубежного регионоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Asrorzoda Zumrat* – Tajik National University, second-year master`s student of specialty of Foreign Regional Studies. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

КОНСУЛЬТАТИВНЫЙ СОВЕТ ГЛАВ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ КАК МЕХАНИЗМ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Алихонзода Ш.Ф.

Таджикский национальный университет

Действительно, сегодня в условиях кардинальных трансформаций в системе международных отношений все больше возрастает роль и позиция Центральной Азии. Центральная Азия фактически занимает важное стратегическое положение в современном мире. Регион обладает огромным созидательным потенциалом и может стать локомотивом серьезных перемен в будущем.

В то же время сегодня Центральная Азия в полной мере сталкивается с последствиями всех проблем, происходящих в мире. В условиях сегодняшней геополитической реальности, на наш взгляд, для процветания региона необходимы прочный мир и стабильность, взаимная поддержка, вечная дружба и совместное развитие. Для практической реализации этой цели наши страны обладают всеми ресурсами, чтобы стать важным фактором обеспечения стабильности и устойчивого развития региона [3, С. 66-77].

Тема региональных интеграционных процессов в Центральной Азии вызывает горячие дискуссии в политическом и экспертных сообществах, и выводы бывают достаточно противоречивыми. Одни указывают на полный провал «регионализации» в Центральной Азии, другие обращают внимание на успех новых моделей интеграции в регионе. Однако в этих противоречивых выводах часто используются различные терминологические подходы, например, региональное сотрудничество или региональная интеграция, региональные организации или регионализм, многосторонность или стремление к многополярному миру.

Стремясь сформулировать консолидированные ответы на возникающие вызовы, умело используя свои потенциальные возможности и конкурентные преимущества в рамках региональных и национальных стратегий, страны региона – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан – способствуют уверенному позиционированию Центральной Азии в качестве целостного субрегиона международных отношений.

После проведения первой Консультативной встречи глав государств Центральной Азии в 2018 году, спустя десятилетие заново был запущен процесс внутрирегионального сотрудничества. Надо отметить, что появление формата Консультативных встреч сам по себе бесспорный успех, давший новый импульс развитию сотрудничества стран региона, и содействовавший решению ряда имеющихся проблем.

С новой силой дискурс о возможной центрально-азиатской интеграции развернулся в последние годы, когда наметился сдвиг во взаимоотношениях между государствами региона [5, С. 100-107].

Во-первых, это было обусловлено сменой руководства в Узбекистане;

Во-вторых, развитием евразийской интеграции;

В-третьих, существенным усилением экономической роль Китая в Центральной Азии [4].

Состоялись уже пять Консультативных встреч глав государств Центральной Азии в Казахстане (2018 г.), Узбекистане (2019 г.), Туркменистане (2021 г.), Кыргызстане (2022 г.) и Таджикистане (2023 г.) [9]. Благодаря налаженному диалогу в подобном формате государствам Центральной Азии «...удалось укрепить отношения дружбы и добрососедства, создать в регионе совершенно новую атмосферу конструктивного сотрудничества». Благодаря умелому использованию конкурентных преимуществ и фактора взаимной дополняемой экономик стран региона «... только за последние пять лет объемы внутри-регионального товарооборота увеличились в два раза» [2].

Основные периоды

Первая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. 15 марта 2018 года в Астане состоялась первая консультативная встреча глав государств Центральной Азии после 20-летнего перерыва. Важным в этой встрече был его формат, впервые главы ЦА собрались вместе без участия третьих сторон. В ней приняли участие Президенты Шавкат Мирзиёев, Нурсултан Назарбаев, Сооронбай Жээнбеков, Эмомали Рахмон и председатель Меджлиса Туркменистана Акджа Нурбердыева.

Вторая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. 29 ноября 2019 г. в Ташкенте прошла вторая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. В саммите приняли участие Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев, бывший Президент Казахстана – Елбасы Нурсултан Назарбаев, Президент Кыргызстана Сооронбай Жээнбеков, Президент Таджикистана Эмомали Рахмон и «сенсационным» стало участие Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова, который на первую встречу отправил вместо себя председателя Меджлиса Акджа Нурбердыева.

Третья Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. В Туркменистане состоялась третья Консультативная встреча глав государств Центральной Азии в 2021 года, в которой приняли участие все лидеры стран региона. Очередной Центральноазиатский саммит, прошедший в национальной туристической зоне «Аваза» в атмосфере дружбы и взаимного уважения, подтвердил твердую политическую волю глав государств Центральной Азии всесторонне расширять и углублять многостороннее межгосударственное сотрудничество в интересах обеспечения мира, стабильности и устойчивого развития в регионе.

Четвертая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. 4-ю Консультационную встречу глав государств Центральной Азии, состоявшуюся 20-21 июля 2022 года в кыргызском городе Чолпан-Ате, можно интерпретировать как событие исторической важности [6]. Потому что в связи с изменениями в геополитике региона повышение координации и многостороннего сотрудничества для стран Центральной Азии с каждым днем становится все более важным.

Пятая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. 14 сентября 2023 года в столице Таджикистана — городе Душанбе стартовала Пятая консультативная встреча глав государств Центральной Азии. Встреча высокого уровня состоялась в здании Дворца нации, глав государств-участников и гостей мероприятия искренне встретил Основатель мира и национального единства — Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон.

Таким образом, с появлением нового формата диалога лидеров стран Центральной Азии запущены фундаментальные процессы, меняющие облик региона в целом. Речь идет о начале формирования региональной самоидентификации, т. е. страны региона начинают рассматривать перспективы своего развития в общем контексте перспектив развития Центральной Азии [10, С. 92-102].

В категориях методологии стратегирования, подразумевающей обязательное многоуровневое согласование стратегий, это означает, что социально-экономические стратегии государств региона на национальном уровне должны коррелировать по своим целям и задачам с целостной стратегией развития всей Центральной Азии. С этих позиций, будучи изначально призванными служить для «сверки часов» по ключевым вопросам регионального развития, Консультативные встречи начинают выступать в качестве значимого действенного механизма взаимного согласования реализуемых странами Центральной Азии стратегий.

Результаты пятого Консультативного совета

14 сентября 2023 года в Душанбе, Таджикистан, состоялась пятая юбилейная Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. В работе центрально-азиатского саммита, прошедшего под председательством Президента Таджикистана Эмомали Рахмона, приняли участие:

- Казахстан – Президент Касым-Жомарт Токаев
- Кыргызстан – Президент Садыр Жапаров

- Туркменистан – Президент Сердар Бердымухамедов
- Узбекистан – Президент Шавкат Мирзиёев
- Азербайджан в качестве почетного гостя – Президент Ильхам Алиев (почетный гость)
- специальный представитель Генерального секретаря ООН – глава Регионального центра ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии Каха Имнадзе [7].

Главы государств обсудили широкий круг актуальных вопросов взаимоотношений стран региона и рассмотрели перспективы расширения регионального сотрудничества в области обеспечения устойчивого экономического развития, укрепления основы добрососедских отношений, дальнейшего развития культурного и гуманитарного пространства региона.

Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон вначале приветствовал в Таджикистане всех участников встречи – глав государств Центральной Азии и других гостей.

Было подчеркнуто, что благодаря совместным усилиям Центральная Азия постоянно и стабильно превращается в регион взаимовыгодного сотрудничества. Важнее всего то, что наши народы пользуются плодами этих стремлений.

Основой наших консультационных встреч является убедительный, открытый, конструктивный диалог, а также согласованное решение общих проблем региона.

Президент страны уважаемый Эмомали Рахмон отметил, что за прошедшие пять лет государства региона представили мировому сообществу десятки инициатив, направленных на укрепление мира и обеспечение устойчивого развития. Все это свидетельствует о бесповоротности процесса превращения Центральной Азии в обозримом будущем в устойчивый, экономически развитый и весьма процветающий регион.

Глава государства уважаемый Эмомали Рахмон с уверенностью заявил, что сегодняшняя юбилейная консультативная встреча станет ещё одним подтверждением твёрдой политической воли стран к всестороннему укреплению межгосударственного сотрудничества в интересах братских народов [12].

По итогам саммита был принят пакет из пяти документов, в том числе Совместное заявление в качестве главного документа встречи, и четыре дополнительных документа. Об этом заявил Министр иностранных дел Таджикистана Сироджиддин Мухриддин [1]. В числе документов:

1. Совместное заявление глав государств.
2. Соглашение об укреплении взаимосвязанности наземного транспорта в Центральной Азии.
3. Соглашение между странами Центральной Азии об общих направлениях молодежной политики.
4. Положение о Совете национальных координаторов по делам Консультативных встреч глав государств Центральной Азии (утверждено главами государств).
5. Одобрённая Дорожная карта в поддержку здоровья и благополучия в Центральной Азии на 2022–2025 годы.

Приоритеты сотрудничества

В Совместном заявлении Президенты подтвердили исключительную значимость механизма Консультативных встреч для последовательного укрепления дружественных отношений между странами Центральной Азии [11].

Главы государств выступили за решение всех региональных вопросов исключительно политическими и дипломатическими средствами на основе равноправия и уважения интересов друг друга.

В документе подчеркивается, что Организация Объединённых Наций является единственной универсальной организацией глобального охвата, обладающей общепризнанной легитимностью и играющей центральную роль в деле сохранения мира и безопасности на планете и содействия всеобщему развитию.

В контексте рассмотрения **проблематики безопасности** главы государств заявили, что противодействие терроризму и экстремизму, незаконному обороту наркотиков, а также другим вызовам будет оставаться в центре их внимания.

В этой связи страны региона будут наращивать усилия на национальном и региональном уровнях по противодействию распространению экстремистских идей, прежде всего среди молодежи.

В контексте региональной безопасности лидеры стран ЦА рассмотрели ситуацию в соседнем Афганистане. Они подтвердили исключительную важность урегулирования ситуации в этой стране и выступили за его становление в качестве независимого, единого и мирного государства.

Главы стран ЦА вновь подчеркнули важность создания в Афганистане инклюзивного правительства с участием представителей основных этнических, конфессиональных и политических групп афганского общества. Они также подтвердили приверженность содействовать братскому афганскому народу в преодолении гуманитарного и экономического кризиса.

В качестве первостепенной задачи главы государств обозначили **развитие взаимодействия в торгово-экономической области** и создание благоприятных условий для торговли и инвестиций [8, С. 19-29].

Так, планируется рассмотреть возможность сотрудничества по постепенному увеличению доли национальных валют во взаиморасчетах между государствами региона.

Акцентируется необходимость активизации сотрудничества в сфере промышленности и промышленной кооперации, повышении эффективности использования транзитного потенциала Центральной Азии.

Главы государств выступили за укрепление регионального взаимодействия по вопросам смягчения последствий изменения климата и адаптации к нему.

В плане **культурно-гуманитарного сотрудничества**, главы государств поддержали усилия по демонстрации странами региона примеров уважительного, толерантного отношения к национальным традициям и ценностям друг друга, а также активизацию сотрудничества по обмену опытом в научно-технической и гуманитарной сферах и в туристической индустрии. Они подчеркнули важность последовательного развития сотрудничества в целях совместной подачи и продвижения заявок на их включение в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

В заключение необходимо отметить что, в последнее время государства региона представляют международному сообществу свой успешный опыт решения большинства межгосударственных вопросов. Именно с этой целью Республика Таджикистан под мудрым руководством Основателя мира и национального единства – Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона организовал в г. Душанбе Пятую юбилейную консультативную встречу глав государств Центральной Азии. Следует отметить, что поддержание доверительного диалога и дальнейшее развитие отношений между государствами Центральной Азии по всем направлениям является одним из приоритетов внешней политики Республики Таджикистан.

Встречи на высшем уровне в Душанбе способствовали укреплению процесса развития регионального сотрудничества и дальнейшему поддержанию безопасности и стабильности в регионе. Юбилейная консультативная встреча глав государств Центральной Азии была проведена в целях развития и укрепления добрососедских отношений между государствами, упрочнения безопасности и стабильности в регионе, расширения братских отношений народов Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брифинг по итогам Пятой юбилейной консультативной встречи глав государств Центральной Азии [Электронный ресурс] URL: <https://mfa.tj/ru/main/view/13346/brifing-po-itogam-pyatoi-yubileinoi-konsultativnoi-vstrechi-glav-gosudarstv-tsentralnoi-azii> (дата обращения: 19.01.2024).

2. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на четвертой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. [Электронный ресурс] URL: <https://president.uz/ru/lists/view/5360> (дата обращения: 28.02.2024).
3. Гарбузарова Е. Активизация межгосударственного сотрудничества на постсоветском пространстве. На примере постсоветских стран Центральной Азии // ОБОЗРЕВАТЕЛЬ. – 2019. - №11. – С. 66-77.
4. Журнал Национальные интересы. [Электронный ресурс] URL: http://web.archive.org/web/20160305043444/http://www.ni-journal.ru/archive/2001/n5_6_2001/94defb0f/ecc8ccfc/ (дата обращения: 10.02.2024).
5. Иброхимзода У.Х. Процесс интеграции в Центральной Азии: перспективы и барьеры // Таджикистан и современный мир. – 2023. - С. 100-107.
6. Итоги 4-й Консультативной встречи глав государств Центральной Азии [Электронный ресурс] URL: <https://www.ankasam.org/итоги-4-й-консультативной-встречи-глав/?lang=ru> (дата обращения: 22.01.2024).
7. Мухаммадзода П.А. По итогам Пятой Консультативной встречи будет принято Совместное заявление глав государств Центральной Азии – Агентство Ховар [Электронный ресурс] URL: <https://khovar.tj/rus/2023/09/po-itogam-pyatoj-konsultativnoj-vstrechibudet-prinyato-sovmestnoe-zayavlenie-glav-gosudarstv-tsentralnoj-azii/> (дата обращения: 18.01.2024).
8. Мухаммадзода П.А. Таджикистан – председатель Пятой консультативной встречи глав государств Центральной Азии // Международные отношения и безопасность. – 2023. – С. 19-29.
9. Президент Таджикистана принял участие на четвертой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. [Электронный ресурс] URL: <https://www.president.tj/ru/node/28763> (дата обращения: 23.02.2024).
10. Рустами С. Современная Центральная Азия в Стадии “Region Building” // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. – 2020. - №3(132). – С. 92-102.
11. Совместное Заявление по итогам Консультативной встречи Глав государств Центральной Азии [Электронный ресурс] URL: <https://mfa.tj/ru/main/view/8426/sovmestnoe-zayavlenie-po-itogam-konsultativnoi-vstreachiglav-gosudarstv-tsentralnoi-azii> (дата обращения: 18.01.2024).
12. Эмомалӣ Раҳмон. Речь на пятой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии [Электронный ресурс] URL: <http://www.president.tj/ru/node/31492> (дата обращения: 19.01.2024).

ШУРОИ МАШВАРАТИИ САРОНИ ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ ҲАМКОРИҲОИ МИНТАҚАВӢ

Дар мақолаи мазкур яке аз мавзӯҳои мубрами ҳамкориҳои минтақавӣ дар Осии Марказӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар мақола муаллиф кӯшиш намудааст, ки сатҳи ҳамкориҳои мутақобилаи давлатҳои минтақаро дар доираи Шурои машваратии сарони давлатҳои Осии Марказӣ мавриди таҳлил қарор диҳад. Ҳоло Шурои машваратии сарони давлатҳои Осии Марказӣ ба як механизми нави ҳамкориҳои минтақавӣ табдил ёфта, заминаи хуби равандҳои ҳамгироӣ дар Осии Марказӣ гузошта аст. Дар доираи ин ниҳод давлатҳои минтақа имконияти танзими муштараки мушкилиҳои минтақа ва таъмини рушди устувори Осии Марказиро пайдо намудаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: Осии Марказӣ, вохӯриҳои машваратӣ, ҳамгироии минтақавӣ, минтақагарой, амнияти минтақавӣ, суботи минтақавӣ.

КОНСУЛЬТАТИВНЫЙ СОВЕТ ГЛАВ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ КАК МЕХАНИЗМ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

В данной статье рассматривается одна из важных тем регионального сотрудничества в Центральной Азии. В статье автор попытался проанализировать уровень взаимного сотрудничества государств региона в рамках Консультативного совета глав государств Центральной Азии. На данный момент Консультативный совет глав государств Центральной Азии стал новым механизмом регионального сотрудничества и заложил хорошую основу для интеграционных процессов в Центральной Азии. В рамках этого института государства региона нашли возможность совместно регулировать проблемы региона и обеспечивать стабильное развитие Центральной Азии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Центральная Азия, консультативные встречи, региональная интеграция, регионализм, региональная безопасность, региональная стабильность.

CONSULTATIVE COUNCIL OF THE CENTRAL ASIA HEADS OF STATES AS A MECHANISM FOR REGIONAL COOPERATION

This article examines one of the important topics of regional cooperation in Central Asia. In the article, the author tried to analyze the level of mutual cooperation between the states of the region within the framework of the Consultative Council of the Central Asia Heads of State. At the moment, the Consultative Council of Heads of State of Central Asia has become a new mechanism for regional cooperation and has laid a good foundation for integration processes in Central Asia. Within the framework of this institution, the states of the region found an opportunity to jointly regulate the problems of the region and ensure the stable development of Central Asia.

KEYWORDS: Central Asia, consultative meetings, regional integration, regionalism, regional security, regional stability.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Алихонзода Шаҳноза Фарҳод* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17.

Сведения об авторе: *Алихонзода Шаҳноза Фарҳод* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Alikhonzoda Shahnoza Farhod* – Tajik National University, second-year master` student of Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ДАВЛАТҲО ДАР ШАРОИТИ ЧАҲОНИШАВӢ

Гулмаҳмадзода Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар айни замон дар тамоми системаи муносибатҳои байналмилалӣ тағйироти назаррас ба амал меояд, ки хусусияти фарқкунандаи он ҷаҳонишавӣ мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ давлат дигар ягона бозингари низоми байналмилалӣ нест. Дар сиёсати ҷаҳонӣ ташкилотҳои байналмилалӣ байниҳукуматӣ ва ғайриҳукуматӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ ва ғайра нақши бештар ва намоёнро мебозанд, аммо маҳз давлатҳо бо назардошти ҳадафҳо ва манфиатҳои худ модели нави сохти ҷаҳонро ташаккул медиҳанд.

"Манфиатҳои миллӣ" эҳтиёҷоти огоҳонаи давлат мебошанд, ки аз муносибатҳои иқтисодӣ ва геополитикии ин давлат дар ин давра, анъанаҳои фарҳангӣ ва таърихӣ, зарурати таъмини амният, ҳифзи аҳоли аз таҳдиди беруна ва нооромии дохилӣ, офатҳои экологӣ ва ғайра муайян карда мешаванд [7].

Никколо Макиавелли яке аз аввалинҳо дар таърихи афкори сиёсӣ дар бораи манфиатҳои давлатӣ ("ragion di Stato"[15]) буд. Ақидаҳои ӯро Жан Боден "Шаш китоб дар бораи давлат", асаре, ки ба омӯзиши концепсияи соҳибхитӣи давлатӣ оғоз бахшид ва Джованни Ботеро "дар бораи манфиати давлатӣ" таҳия карданд, ки дар он ӯ таваҷҷуҳи давлатиро ҳамчун "маҷмуи воситаҳое, ки барои таъсис, ҳифз ва васеъ кардани давлат мувофиқанд" муайян кард [9].

Аммо истилоҳи "манфиати миллӣ" танҳо соли 1935 ба энциклопедияи илмҳои иҷтимоии Оксфорд дохил карда шуд ва бо ин мақоми расмӣ сиёсиро гирифт. Афзалият дар рушд мафҳуми "манфиати миллӣ" ба олими диншиноси амрикоӣ Р. Нибур ва таърихшинос Ч. Бирд тааллуқ дорад. [1] Дар бораи мафҳуми "манфиати миллӣ" сухан ронда, ба осори асосгузори назарияи реализми сиёсӣ Г. Моргентау муроҷиат кардан мумкин аст. Дар асари машҳури худ "муносибатҳои сиёсии байни миллатҳо: мубориза барои ҳокимият ва сулҳ" категорияи "манфиати миллӣ" инъикоси муфассал пайдо кард. Маҳз фаҳмиши категорияи "манфиати миллӣ" имкон медиҳад, ки сиёсати байналмилалӣ аз иқтисодиёт, ахлоқ, эстетика ё дин ҷудо карда шавад. "Бе чунин концепсия назарияи сиёсат, байналмилалӣ ё дохилӣ, умуман ғайриимкон мебуд", - қайд мекунад Моргентау, "Зеро бе он мо наметавонистем байни далелҳои сиёсӣ ва ғайрисиёсӣ фарқ кунем ва ҳатто наметавонем миқдори зарурии тартиботи мунтазамро ба соҳаи сиёсат ворид кунем" [10].

Олими дигаре, ки бо таҳияи категорияи "манфиати миллӣ" машғул буд, сиёсатшиноси маъруфи фаронсавӣ Р. Арон буд. Вай қайд кард, ки категорияи "қувват/қудрат", ки фаҳмиши истилоҳи "манфиати миллӣ" - ро муайян мекунад, гуногун аст. Ва агар "қудрат/қудрат" танҳо воситаи расидан ба ягон ҳадаф бошад, пас он табиати сиёсати хориҷиро тавре муайян намекунад, ки Моргентау онро муайян кардааст.

Истилоҳи "қудрат/қудрат" ба мо имкон намедиҳад, ки амалҳои давлатро аз ангеҷаҳо ва афзалиятҳои идеологии пешвои сиёсӣ ҷудо таҳлил кунем. Аз ин рӯ, таҳлили амалҳои давлат, ки танҳо ба мафҳумҳои "қувват/ҳокимият", "амният" ё "манфиати миллӣ" ишора мекунад, мақсаднок нест. Дар робита ба ин, Арон чунин мешуморид, ки омӯзиши сиёсати хориҷӣ аз заминаи таърихӣ ва фарҳангӣ ҷудо кардан ғайриимкон аст. [11]

Мушкилоти муайян кардани категорияи "манфиати миллӣ" дар илми муосири ватанӣ аз ҷониби муаллифон ба миён омадааст, Аз ин рӯ Э.А. Поздняков чунин мешуморад, ки "манфиати миллӣ" симбиози манфиатҳои давлат ва ҷомеа мебошад. Вай қайд мекунад, ки "манфиати олий ва шояд ниҳонии миллӣ-давлатӣ" дар эҷоди ягонагии ҳамоҳангии манфиати хусусии шахрвандон бо мақсади умумии давлат дар асоси табиат ва руҳияи хоси халқи он мебошад. Аз дараҷаи ин пайвастшавӣ устуворӣ ва амнияти ҷомеа ва давлат, ки дар андозаи дохилии онҳо гирифта шудааст, вобаста аст [2].

А.А. Кара-Мурза ва дигар олимони ватанӣ, ба монанди В.И. Пантин, В.П. Перевалов, Л.В. Поляков, М.В. Илин, чунин мешумориданд, ки субъекти "манфиатҳои миллӣ" ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад, ки тавассути он манфиатҳои миллат муайян карда мешаванд ва агар танҳо манфиатҳои давлатро ба назар гирем, ин метавонад ба идеологизатсияи пурраи ҷомеа оварда расонад [3]. Таснифоти гуногуни манфиатҳои миллӣ мавҷуданд.

Аввалан, онҳо ба дохилӣ ва берунӣ тақсим мешаванд, ки бешубҳа бо ҳам алоқаманданд ва ба ҳам вобастаанд. Агар сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлатҳои гуногунро таҳлил кунем, пас метавон хулоса кард, ки сиёсати дохилии нисбат ба сиёсати хориҷӣ бештар мобилӣ ва бештар ба ислоҳот ва тағирот дучор мешавад. Мисоли Ин далел Иелоти Муттаҳидаи Амрико мебошад.

Бо назардошти стратегияҳои амнияти миллии ИМА дар асри XXI [12], аз соли 2002 то 2010, дидан мумкин аст, ки манфиатҳои сиёсати дохилӣ дар ҳар се ҳуҷҷат фарқ мекунад. Агар дар солҳои 2002 ва 2006 дар рӯзнома масъалаҳои ҳифзи марзҳои худ, мубориза бо терроризм, масъалаҳои амнияти экологӣ ва рушди минбаъдаи илму технология ҷой дошта бошанд, пас дар соли 2010 дар баробари онҳо масъалаҳои нав, аз қабилӣ барқарорсозии бахшҳои вайроншудаи иқтисод, таъсиси ҷойҳои корӣ, бештар намудани сифати таълим ва рушди сармояи инсонӣ пайдо шуданд.

Афзалиятҳои сиёсати хориҷии ИМА камтар тағйир меёбанд. Дар Стратегияи амнияти миллии дар солҳои 2002 ва 2006 самтҳои асосии сиёсати хориҷӣ паҳншавии демократия, сиёсати ҷанги пешгирикунанда ва мубориза бо терроризм буданд.

Дар Стратегияи амнияти миллии дар соли 2010 кӯшиш карда шуд, ки ба зарурати ҳамкориҳои байналмилалӣ ва эҳтироми ҳуқуқи байналмилалӣ диққат дода шавад, аммо сиёсати ҷанги пешгирикунанда пурра истисно карда нашуд. Ин аз афзоиши хароҷоти низомӣ ва шумораи амалиёти пинҳонӣ алайҳи созмонҳои террористӣ шаҳодат медиҳад.

Категорияи "манфиатҳои миллӣ" - ро ба категорияҳои бунёдӣ ва тактикӣ тақсим кардан мумкин аст. [4] Бунёдӣ манфиатҳои доимӣ ва бетағйир мебошанд, ба монанди ҳифзи тамомияти арзӣ ва соҳибхитиёрии давлат, рушди иқтисодӣ ва шукуфӣ, ҳифзи режими мавҷудаи сиёсӣ ва иқтисодӣ. Манфиатҳои тактикӣ вобаста ба шароити сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ доимо тағйир меёбанд ва ислоҳ карда мешаванд, инчунин бо ёрии онҳо манфиатҳои бунёдӣ ба даст оварда мешаванд.

Мафҳуми "амнияти миллӣ" бо истилоҳи "манфиати миллӣ" зич алоқаманд аст. Категорияи "амнияти миллӣ" бори аввал аз ҷониби президенти 26-уми ИМА Т. Рузвелт дар паёми Худ ба Конгресс аз 6 декабри соли 1904 ба гардиши илмӣ ворид карда шуд [5].

Аммо категорияи "амнияти миллӣ" дар Билл дар бораи ҳуқуқҳои Виржиния соли 1776 зикр шудааст, ки яке аз банди он чунин аст: "ин ҳуқумат барои манфиати умум, ҳимоя ва амнияти мардум, миллат ё ҷомеа таъсис ёфтааст; он [ҳуқумат] қодир аст дараҷаи олии хушбахтӣ ва амниятро таъмин кунад" [14].

"Амнияти миллӣ" - ҳолати ҳимояи шахс, ҷомеа ва давлат аз таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ, ки имкон медиҳад ҳуқуқҳои конституционӣ, озодиҳо, сифат ва сатҳи зиндагии арзандаи шаҳрвандон, соҳибхитиёрӣ, тамомияти арзӣ, рушди устувор, мудофия ва амнияти давлат таъмин карда шаванд, [8] ин таъриф ҳуқуқ медиҳад, ки "амнияти миллӣ" роҳи таъмини манфиатҳои миллӣ бошад.

Аз охири асри XX дар афкори илмии сиёсӣ ғояҳо дар бораи эрозияи соҳибхитиёрии давлатӣ паҳн мешаванд. Дар робита ба ин, назари либералҳо ҷолиб аст, ки модели давлатмарказӣ, ки дар низоми муносибатҳои байналмилалӣи Вестфалия асос ёфтааст, тадриҷан ба модели нав табдил меёбад, ки дар он давлатҳои миллӣ бо ташкилотҳои хусусияти байналмилалӣ иваз карда мешаванд. Аммо, рӯйдодҳои солҳои охир нишон медиҳанд, ки дар шароити бӯҳрон давлатҳои манфиатҳои миллии давлатии худро ба зарари арзишҳои умумиинсонӣ роҳнамоӣ мекунад.

Мисоли намоён метавонад як қатор қадамҳои ҳуқумати Юнон барои аз бӯҳрони иқтисодӣ баровардани кишвар, ба монанди коҳиши ҷиддии хароҷот, коҳиши бучети давлатӣ аз ҳисоби маош ва нафақа, баланд бардоштани андозҳо ва ғайра бошад.

Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки то имрӯз давлат ҳамчун омили асосии муносибатҳои байналмилалӣ боқӣ мемонад, ки ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахсро кафолат медиҳад ва инчунин ба низоми байналмилалӣ тартибот ворид мекунад. Аз ин рӯ, мо мебинем, ки давлатҳо дар сиёсати хориҷии худ манфиатҳои миллиро идома медиҳанд ва дар оянда асоси низоми байналмилалӣ боқӣ хоҳанд монд.

АДАБИЁТ

1. Панин В.Н. Политический Процесс на Ближнем Востоке: влияние России и США. - Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2003. - С. 36
2. Поздняков Э.А. Нация. Национализм. Национальные интересы. -М.: Изд-во Прогресс-культура, 1994. - С. 94
3. Межуев Б.В. Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической мысли [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/authors/mezhuev?library=1181>
4. Кобышев В.Н., Сергунин А.А. Стратегия национальной безопасности Б. Обамы. / «Обозреватель-Observer», 2010. - №12.- С. 94
5. Ногаев И.В. Категории «национальный интерес» и «национальная безопасность». / «США и Канада: Экономика, политика, культура», 2008. - №2.- С. 77
6. Бэтлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность. / «Полис», 2002. - №4.- С. 152
7. Словарь по политологии. / Отв. ред. Коновалов В.Н. - Ростов-на-Дону: РГУ, 2001. - С. 142
8. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года от 12.05.2009 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>
9. Чекалов К. К вопросу об «искусстве казаться» в период «осени Возрождения» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/articles/chekalov-k-voprosu-ob-iskusstvekazatsya.htm>
10. Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. - Fifth Edition, Revised, 1993 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/morg6.htm>
11. Korab-Karpowicz, Julian W. Political Realism in International Relations. - The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2010 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/realism-intl-relations/>
12. The National Security Strategy of the United States of America. / The White House, September 2002. - 39 p., The National Security Strategy of the United States of America. / The White House, March 2006. - 49 p., The National Security Strategy of the United States of America. / The White House, May 2010. - 52 p., The National Strategy for Homeland Security. / The White House, July 2002. - 55 p., The National Strategy for Homeland Security. / The White House, October 2007. - 53 p.
13. DeYoung K., Jaffe G. U.S. «secret war» expands globally as Special Operations forces take larger role. / The Washington Post, June 4, 2010 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2010/06/03/AR2010060304965.html>
14. Virginia Bill of Rights, 1776 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.constitution.org/bor/vir_bor.htm
15. Donaldson P. Machiavelli and Mystery of State. - Cambridge University Press, 1988 - P. 112
16. Francois de Callieres, Edited By Kens-Soper and Schweizer. The art of diplomacy. -University Press of America, 1994. P. 97

МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ДАВЛАТҲО ДАР ШАРОИТИ ЧАҲОНИШАВӢ

Дар шароити чаҳонишавӣ манфиатҳои милли дар сиёсати хориҷии давлатҳо самти калидии сиёсати пешгирифтаи онҳо мебошад. Дар мақолаи мазкур пайдоиши вожаи манфиати милли нишон дода шудааст. Инчунин, манфиатҳои милли эҳтиёҷоти огоҳонаи давлат мебошанд, ки аз муносибатҳои иқтисодӣ ва геополитикии ин давлат дар ин давра, анъанаҳои фарҳангӣ ва таърихӣ иборат аст.

КАЛИДВОЖАҲО: манфиатҳои милли, манфиатҳои давлат, амнияти милли, истиклолият, сиёсати хориҷӣ.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВ В ГЛОБАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Национальные интересы во внешней политике государств в контексте глобализации. В статье анализируются понятие «национальные интересы» и их роль во внешней политике современных государств. В условиях глобализации национальные интересы во внешней политике государств являются ключевым направлением их политики. В данной статье показано происхождение слова «национальные интересы». Также национальные интересы – это осознанное потребности государства, которые складываются из экономических и геополитических отношений этого государства в данный период, культурных и исторических традиций.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: национальные интересы, государственные интересы, национальная безопасность, суверенитет, внешняя политика.

NATIONAL INTERESTS IN FOREIGN POLICY OF STATES IN GLOBAL CONDITIONS

National interests in foreign policy of states in the context of globalization. The article analyzes the concept of "national interests" and their role in the foreign policy of modern states. In the context of globalization, national interests in foreign policy of states are the key direction of their policy. This article shows the origin of the word "national interest". Also, national interests are the conscious needs of the state, which are formed from the economic and geopolitical relations of this state in a given period, cultural and historical traditions.

KEYWORDS: national interests, state interests, national security, sovereignty, foreign policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулмаҳмадзода Раҷабали* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносиботи байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992907523662**.

Сведения об авторе: *Гулмахмадзода Раҷабали* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **+992907523662**.

Information about the author: *Gulmahmadzoda Rajabali* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **992907523662**.

СТРАТЕГИИ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ СТАБИЛЬНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Гулоева Д., Салимов Ф.Н.

Таджикский национальный университет

Понятие «региональная стабильность» не всегда равнозначно понятию «региональная безопасность» в Центральной Азии. Невмешательство во внутренние дела и ограниченность локализации конфликта не способствуют достижению региональной безопасности, несмотря на то, что система пока что справляется с локальными политическими кризисами.

В научном дискурсе понятия «безопасность» и «стабильность» различаются, несмотря на их взаимодополняющий характер. Исследователи часто используют их вместе для характеристики какой-либо системы. Безопасность можно понимать, как такое условие системы, когда внешние и внутренние факторы не могут разрушить её или нанести ей непоправимый ущерб. Стабильность же – это способность системы справляться с деструктивным воздействием изнутри [2. С. 32].

То есть, если говорить о Центральной Азии, можно констатировать:

– во-первых, стабильность международной системы региона в данный период времени характеризуется большим или меньшим состоянием безопасности;

– во-вторых, безопасность стремится к устранению угроз выживания системы, тогда как стабильность пытается справиться с этими угрозами по мере их появления. Иначе говоря, безопасность всегда устремлена к статическому состоянию отсутствия угроз, а стабильность находится в динамическом состоянии постоянного нахождения путей преодоления появляющихся угроз;

– в-третьих, стабильность — это равномерно отклоняющийся тип движения системы, где средняя линия является отсутствием угроз выживанию или, иначе, безопасностью.

Исходя из вышеизложенного, можно сказать, что для центральноазиатских стран вопросы по обеспечению стабильности и безопасности рассматриваются в одном контексте, и для обеспечения стабильности и безопасности в регионе страны Центральной Азии тесно сотрудничают с мировыми державами, такими как Россия, Китай, США и Европейский Союз. Эти сверхдержавы также имеют свои интересы в регионе и используют собственные стратегии для обеспечения стабильности и безопасности в Центральной Азии.

Так исторически сложилось, что основным игроком в Центральной Азии и одним из главных конкурентов за влияние на внутренние процессы и перераспределение ресурсов является Российская Федерация [5. С. 73-74]. И если сразу после распада Советского Союза РФ фактически покинула регион, то на сегодняшний день Россия возвращается в Центральную Азию в качестве ключевого геополитического актёра и, в связи с этим, заинтересована в укреплении своего положения. Значимость Центральной Азии для России подчеркивается и тем, что стратегия России в отношении государств региона закреплена в Концепции внешней политики РФ, где обозначены следующие цели Центральноазиатской стратегии:

- недопущение формирования в регионе альтернативных РФ систем безопасности, противодействие закреплению в ЦА военного присутствия третьих государств;
- увеличение доли российского капитала в экономиках государств региона;
- защита прав и охраняемых законом интересов соотечественников и граждан РФ, укрепление роли русского языка и культуры;
- упрочение статуса международных структур в сфере обеспечения стабильности и безопасности региона, консолидация их усилий.

В целом, интересы России в регионе можно представить следующим образом. Во-первых, Россия стремится укрепить своё влияние в государствах Центральной Азии, сохранить положение лидера на постсоветском пространстве и удержать его под своей эгидой, тем самым

провозгласить своё положение в качестве если не мировой, то хотя бы евразийской державы. Во-вторых, России необходимо поддерживать и сохранять у власти режимы, которые к ней достаточно лояльны и готовы с ней сотрудничать. В-третьих, России необходимо противодействовать закреплению в регионе третьих сил, таких как Китай и США. При этом, осознавая тот факт, что полностью предотвратить активность КНР и США в регионе РФ не в состоянии, ей необходимо достичь такого положения, при котором будет соблюден баланс между партнёрством и конкуренцией. В-четвёртых, Россия всеми способами пытается втянуть государства ЦА в Евразийский экономический союз [6. С. 8].

В целом, цель внешней политики России в регионе – недопущение выпадения центральноазиатских стран из-под своего геополитического влияния, а также предотвращение размывания «пояса безопасности» вокруг своих границ. Использование Центральной Азии как буферной зоны между своими границами и нестабильными Афганистаном и Пакистаном является стратегически важным фактором для Москвы, особенно в условиях нарастающей афгано-исламской угрозы.

Китай – ещё одна мировая держава, которая также заинтересована в тесном сотрудничестве с центральноазиатскими государствами. Китайский подход к региону можно определить, как стратегию поддержания статуса-кво в Центральной Азии. Это подтверждается заявлениями китайского руководства о «гармоничном мире» и «мирном развитии» как основных приоритетах китайской идеологии и дипломатии [11. С. 16].

Китай заинтересован в успешном развитии экономик центральноазиатских государств, так как устойчивые экономические системы – залог успешного сотрудничества. Особенно учитывая тот факт, что масштабы товарооборота между республиками ЦА и Китаем стабильно возрастают. При этом, активизация роли Китая в Центральной Азии – одно из направлений его региональной стратегии. К примеру, к 2012 году доля Китая в товарообороте Казахстана сравнялась с долей РФ – традиционного торгового партнёра.

В целом государства Центральной Азии экспортируют в КНР энергоресурсы и сырьё, в то время как Китай поставляет в ЦА машины и оборудование (что составляет примерно 65% китайского экспорта в ЦА), а также продовольственные и потребительские товары (более 30% от общего экспорта) [9, С. 129].

Основные приоритеты Китая в регионе заключаются в следующем:

- а) противодействие терроризму, сепаратизму и экстремизму;
- б) поддержание безопасности по периметру границ;
- в) содействие установлению стабильности в ЦА;
- г) способствование экономическому развитию региона;
- д) формирование дружественных отношений между Китаем и государствами ЦА;
- е) недопущение вхождения региона в сферу монопольного контроля какой-либо из держав, конкурирующих с Китаем;
- ж) обеспечение открытого доступа к энергоресурсам региона.

Возрастающая зависимость Китая от энергоресурсов Центральной Азии способствует тому, что китайские компании всё больше проникают в энергетический сектор государств ЦА. Кроме того, Центральная Азия в перспективе может выступить транзитным регионом для транспортировки углеводородов из государств Ближнего Востока и Ирана. Транзит углеводородов через ЦА в Китай, по мнению экспертов, делает КНР независимым от морских поставок углеводородов из Ирана и стран Ближнего Востока, которые на сегодняшний день контролируются военно-морскими силами США.

Новым шагом в китайской стратегии в регионе стала выдвинутая Пекином в 2015 году инициатива создания «Пояса и пути» – проекта стоимостью около 46 млрд долларов, согласно которому планировалось выделение ресурсов на развитие транспортной инфраструктуры в регионе ЦА [7]. К 2022 году в данную инициативу вложено более 1 триллиона долларов.

Реализация проекта предполагает следующую программу действий:

- интенсификацию сотрудничества центральноазиатских государств, Китая и России в политической сфере;
- форсирование формирования единой транспортной сети;
- увеличение масштабов торговли посредством преодоления торговых барьеров, увеличения уровня и качества торговых отношений с государствами региона, снижения издержек инвестиций;
- переход на расчёты в национальной валюте, что позволит увеличить валютные потоки;
- развитие отношений между народами государств ЦА и Китая, усиление «народной дипломатии».

Политика США в ЦА – это одна из частей более общей стратегии США, названной Евразийской, куда, помимо центральноазиатского региона, входят также Каспийский и Кавказский регионы РФ, Афганистан, Китай, Южная Азия и государства Ближнего и Среднего Востока.

В ещё более общих чертах данная Евразийская стратегия – составная часть глобальной стратегии США, направленной на сохранение доминирования Америки в мировых финансовой и экономической системах, расширение геополитического влияния США, закрепление военного превосходства, контроль над исламским миром (посредством борьбы с «международным терроризмом»), а также сдерживание потенциальных конкурентов в лице РФ и КНР [3].

Соединённым Штатам Америки выгодно поддержание баланса сил в Центральной Азии, следовательно, внешнеполитическая стратегия США в регионе реализуется через призму геополитики с учётом собственных интересов и приоритетов. В 2005 году в США был презентован геополитический проект под названием «Большая Центральная Азия», согласно которому Вашингтон предполагал сформировать единое военно-стратегическое пространство, состоящее из государств ЦА и Афганистана, а впоследствии объединить БЦА с подобным проектом «Большой Ближний Восток» [8].

Целью проекта БЦА было выведение региона из-под влияния РФ и КНР, а также присоединение Афганистана к региону, что позволило бы приблизить страну к более демократическим и стабильным государствам ЦА, а также оградить её от негативного влияния Пакистана и Ирана.

В активности США в ЦА в рамках проекта «Большая Центральная Азия» приоритетными являются следующие направления деятельности:

- содействие развитию региональной торговли, транспортной инфраструктуры региона, энергетике;
- вхождение региона в мировые финансовые структуры, находящиеся под эгидой Запада во главе с США;
- превращение БЦА в важнейший транспортный узел для транзита сырья и товаров;
- содействие развитию аграрного сектора экономик в ущерб промышленному развитию.

После 2014 года Соединёнными Штатами Америки была представлена новая стратегия для развития региона «Новый Великий шёлковый путь», предполагающая объединение Афганистана и государств ЦА с более экономически развитыми государствами Южной Азии. При этом участие в процессе России, Китая и Ирана максимально ограничено [4].

Проект предполагает формирование транспортного коридора из Юго-Восточной Азии в Европу в обход России, полностью исключая участие в нём как Северного морского пути, так и Транссибирской магистрали. Тем самым, по замыслу авторов проекта, Россия и Китай на несколько десятилетий выпадут из процесса сближения с центральноазиатскими государствами. Однако эксперты полагают, что такая задумка нереализуема, так как даже с точки зрения географии регион вынужден контактировать и развивать экономические связи с ближайшими соседями – Россией и КНР.

Европейский Союз также реализует собственную стратегию в Центральной Азии для поддержания стабильности в регионе.

Введённая недавно в действие Стратегия Европейского Союза по сотрудничеству с государствами Центральной Азии представляет собой прочные рамки взаимовыгодного сотрудничества двух сторон и отражает ясное видение такого сотрудничества. Основная цель Стратегии – помочь партнёрам в Центральной Азии, поддержать их реформы и повестки дня для развития, а также применить европейский опыт и соответствующие инструменты Европы для достижения этих целей.

Успешная реализация Стратегии зависит от отклика и приверженности со стороны выгодоприобретателей в Центральной Азии. Об этом уже говорилось в предыдущих двух разделах. Как показывает анализ, важную роль играют интересы и обязательства государств региона, а также отношение к «третьим стратегиям».

Исходя из анализа, приведённого в предыдущих разделах, можно сделать ряд важных наблюдений, актуальных для успешной реализации Стратегии. Для связей между ЕС и странами Центральной Азии имеются некоторые важные и конкретные предпосылки. Если они будут учитываться должным образом, это может упрочить партнёрство.

Одна из предпосылок – подчеркнута открытый и инклюзивный взгляд ЕС на сотрудничество. Для Брюсселя сотрудничество с Центральной Азией – не игра с нулевой суммой и не поле соревнования за некий приз. В Стратегии подчеркивается готовность ЕС объединить усилия как со странами Центральной Азии, так и с внешними игроками ради достижения общих целей, таких как безопасность, взаимосвязь, экологическая устойчивость и многих других. Верховный представитель ЕС Федерика Могерини вновь отметила это, представляя новую Стратегию. Могерини подчеркнула, что ЕС не является «геополитическим» игроком. Такое его позиционирование позволяет государствам Центральной Азии более комфортно сотрудничать с ЕС без ущерба для их отношений с другими внешними партнёрами [10].

Вторая предпосылка – способность ЕС выполнить уникальные функции, которых не могут предложить другие партнёры: содействовать разработке эффективных механизмов регионального сотрудничества с последующей интеграцией. Являясь всемирно признанной успешной моделью региональной интеграции, ЕС может поделиться своим опытом. Зарождающиеся в Центральной Азии структуры регионального сотрудничества могут принять к сведению множество юридических, институциональных, экономических и других инструментов, апробированных Союзом в течение десятилетий. Как уже отмечалось, в последние годы сложилась особенно благоприятная обстановка. Хотя у каждой страны есть определённые разногласия с одним или несколькими соседями – такие, как пограничные споры между Кыргызстаном и Таджикистаном, – все они в целом положительно отнеслись к идее регионального сотрудничества и приветствовали значительное потепление во внешней политике Узбекистана после смены руководства страны. ЕС пользуется значительным доверием как потенциальный посредник и советник, который поможет правительствам региона преодолеть и урегулировать их разногласия.

Третий аспект вклада ЕС – именно то, что часто вызывает дискомфорт у других внешних партнёров: способность ЕС ставить нормативные вопросы. Они касаются социальной справедливости, гендерного равенства, прав человека и гражданина, демократизации и верховенства закона, а также смежных тем. Постановку Европейским Союзом этих вопросов будут горячо приветствовать многие неправительственные заинтересованные лица, организации гражданского общества, молодёжные группы и некоторые политические партии и движения. Правительства региона могут не испытывать энтузиазма по этому поводу; однако и они могут проявить некоторую заинтересованность, особенно когда такое сотрудничество будет сопровождаться ощутимой финансовой поддержкой или программами технической помощи.

Четвёртое, что нужно учитывать, – это своеобразная сущность ЕС. Это союз национальных государств, не являющийся ни государством, ни международной организацией. Хотя это нередко делает ЕС менее заметным и узнаваемым для общественности в странах Центральной Азии,

данный момент может быть значительным преимуществом. ЕС – наднациональное образование, которое является открытым, неэсклюзивным международным игроком и не руководствуется национальными интересами. Часто полагают, что другие внешние игроки преследуют свои национальные интересы, однако ЕС в состоянии отстаивать принципы, общие интересы и ценности ради общего блага [1].

И, наконец, как верно отмечено во вступлении к Стратегии, в нескольких государствах Центральной Азии проводятся широкие и многообещающие внутренние реформы, которые уже отразились в положительной динамике на региональном уровне. Происходящие перемены будут особенно благоприятны для продуктивного сотрудничества с Европейским Союзом, если станут его лейтмотивом. Однако будет крайне необходимо, чтобы при их формулировании не устанавливались политически чувствительные границы и водоразделы.

Таким образом, можно констатировать, что Россия, Китай, США и Европейский Союз наблюдают за региональными процессами в Центральной Азии и уделяют особое внимание обеспечению стабильности в регионе. Каждая из сторон осуществляет собственную стратегию обеспечения стабильности в регионе, что нередко приводит к столкновению интересов этих стран.

Стратегия России в отношении государств региона закреплена в Концепции внешней политики РФ, где обозначены цели: недопущение формирования в регионе альтернативных РФ систем безопасности, противодействие закреплению в ЦА военного присутствия третьих государств; увеличение доли российского капитала в экономиках государств региона; защита прав и охраняемых законом интересов соотечественников и граждан РФ, укрепление роли русского языка и культуры; упрочение статуса международных структур в сфере обеспечения стабильности и безопасности региона, консолидация их усилий.

Китай, реализуя проект «Экономического пояса шёлкового пути», предполагает следующую программу действий: интенсификацию сотрудничества центральноазиатских государств, Китая и России в политической сфере; форсирование формирования единой транспортной сети; увеличение масштабов торговли посредством преодоления торговых барьеров, увеличения уровня и качества торговых отношений с государствами региона, снижения издержек инвестиций; переход на расчёты в национальной валюте, что позволит увеличить валютные потоки; развитие отношений между народами государств ЦА и Китая, усиление «народной дипломатии».

В активности США в ЦА в рамках проекта «Большая Центральная Азия» приоритетными являются следующие направления деятельности: содействие развитию региональной торговли, транспортной инфраструктуры региона, энергетике; вхождение региона в мировые финансовые структуры, находящиеся под эгидой Запада во главе с США; превращение БЦА в важнейший транспортный узел для транзита сырья и товаров; содействие развитию аграрного сектора экономик в ущерб промышленному развитию.

Введённая недавно в действие Стратегия Европейского Союза по сотрудничеству с государствами Центральной Азии представляет собой прочные рамки взаимовыгодного сотрудничества двух сторон и отражает ясное видение такого сотрудничества. Основная цель Стратегии – помочь партнёрам в Центральной Азии, поддержать их реформы и повестки дня для развития, а также применить европейский опыт и соответствующие инструменты Европы для достижения этих целей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гарбузарова Е.Г. Центральная Азия в меняющемся мире [Электронный ресурс]. URL: https://odkb-csto.org/analytics/?ELEMENT_ID=22100#loaded (дата обращения: 15.03.2024).
2. Камилова Х.Г. Республика Таджикистан в системе международных отношений и геополитических координат в условиях нового мирового порядка (региональный формат) // автореф.дисс. на соис. доктора ист.наук. – 2021. – 51 с.
3. Мозговая Н. США не удастся забыть о Центральной Азии после вывода войск из Афганистана [Электронный ресурс]. URL: <http://www.golosameriki.ru/a/csis-mankoff/1598062.htm> (дата обращения: 14.03.2024).

4. Политика США в Центральной Азии при администрации Джозефа Байдена [Электронный ресурс]. URL: <https://cabar.asia/ru/politika-ssha-v-tsentralnoj-azii-pri-administratsii-dzhozefa-bajdena> (дата обращения: 15.03.2024).
5. Салимов Ф.Н. Региональная стабильность в контексте Центральноазиатской стратегии России и Китая (2001-2014 гг.) // дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Душанбе: 2017. – 190 с. – С. 73-74.
6. Стратегические интересы США, России и Китая в Центральной Азии на современном этапе // Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс». DOI 10.21661/r-115199. – 2023. – С. 1-11.
7. Султанбекова С. Политика КНР в Центральной Азии через призму усиления торгово-экономических связей в рамках Экономического пояса Шелкового пути [Электронный ресурс]. URL: <http://www.easttime.ru/analytics/kitai/politika-krn-v-tsentralnoi-azii-torg-ekonomsvyaz/11992> (дата обращения: 14.03.2024).
8. США представили новую стратегию по Центральной Азии [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/02/06/ca-strategy/> (дата обращения: 13.03.2024).
9. Тюркер А.Т. Российские и китайские интересы в Центральной Азии: Сравнительный анализ / Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т. 15. – №1. – С. 129.
10. The EU's new Central Asia strategy [Electronic resource] URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf) (accessed: 03.03.2024).
11. Xu Hui Shen S. «Qualitative Energy Diplomacy in Central Asia»: A Comparative Analysis of the Policies of the United States, Russia and China. The Brookings Institution, Center for Northeast Asian Policy Studies, April. – 2011. – P. 16.

СТРАТЕГИЯИ ҚУДРАТҲОИ ЧАҲОНӢ ДОИР БА ТАЪМИНИ СУБОТ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақола стратегияҳои қудратҳои ҷаҳонӣ барои таъмини субот дар Осии Марказӣ ва таъсири онҳо ба минтақа баррасӣ шудааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба ҳамгирӣ ва ҳамкориҳои кишварҳои Осии Марказӣ бо Русия, Чин, ИМА ва Иттиҳоди Аврупо дода мешавад. Русия сабъи дорад нуфузи худро тақвият бахшад, аз ташаккули системаҳои алтернативии амниятӣ пешгирӣ кунад ва саҳми сармояи Русияро дар иқтисоди минтақа афзоиш диҳад. Чин таваҷҷуҳи худро ба тарҳи “Як камарбанд ва як роҳ” ва рушди инфрасохтори нақлиётӣ медеҳад. Сиёсати ИМА ба нигоҳ доштани нуфузи геополитикӣ ва боз доштани рақибон тавассути лоиҳаҳои “Осӣи Марказии Бузург” ва “Шоҳроҳи нави абрешим” равона шудааст. Иттиҳоди Аврупо зимни пуштибонӣ аз ислоҳот дар минтақа ба демократикунӣ ва ҳуқуқи башар таъкид мекунад. Стратегияҳои қудратҳои ҷаҳонӣ сарфи назар аз тафовутҳои ба таъмини суботу амният дар Осии Марказӣ нигаронида шудааст, аммо бархӯрди онҳо метавонад мушкilotи иловагӣ эҷод кунад.

КАЛИДВОЖАҲО: Осии Марказӣ, амниятӣ минтақавӣ, субот, Русия, Чин, ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Як камарбанд як роҳ, Осии Марказии Бузург, ҳамкориҳои байналмилалӣ, геополитика, терроризм.

СТРАТЕГИИ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ СТАБИЛЬНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Статья рассматривает стратегии мировых держав по обеспечению стабильности в Центральной Азии и их влияние на регион. Основное внимание уделено интеграции и сотрудничеству стран Центральной Азии с Россией, Китаем, США и Европейским Союзом. Россия стремится укрепить своё влияние, предотвратить формирование альтернативных систем безопасности и увеличить долю российского капитала в экономиках региона. Китай акцентирует внимание на проекте «Экономического пояса шёлкового пути» и развитии транспортной инфраструктуры. Политика США направлена на сохранение геополитического влияния и сдерживание конкурентов через проекты «Большая Центральная Азия» и «Новый Великий шёлковый путь». Европейский Союз акцентирует внимание на демократизации и правах человека, поддерживая реформы в регионе. Стратегии мировых держав, несмотря на различия, направлены на обеспечение стабильности и безопасности в Центральной Азии, однако их столкновение может создавать дополнительные вызовы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Центральная Азия, региональная безопасность, стабильность, Россия, Китай, США, Европейский Союз, Экономический пояс шёлкового пути, Большая Центральная Азия, международное сотрудничество, геополитика, терроризм.

STRATEGIES OF WORLD POWERS TO ENSURING STABILITY IN CENTRAL ASIA

The article examines the strategies of global powers to ensure stability in Central Asia and their influence on the region. The focus is on the integration and cooperation of Central Asian countries with Russia, China, the USA, and the European Union. Russia aims to strengthen its influence, prevent the formation of alternative security systems, and increase the share of Russian capital in the region's economies. China focuses on the "Belt and Road Initiative" and the development of transport infrastructure. US policy is aimed at maintaining geopolitical influence and containing competitors through the "Greater Central Asia" and "New Silk Road" projects. The European Union emphasizes democratization and human rights, supporting reforms in the region. The strategies of global powers, despite their differences, are aimed at ensuring stability and security in Central Asia, but their collision may create additional challenges.

KEYWORDS: Central Asia, regional security, stability, Russia, China, USA, European Union, Belt and Road Initiative, Greater Central Asia, international cooperation, geopolitics, terrorism.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулоева Дилафруз* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Адрес:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рудаки 17. Телефон: **+992 901507780**.

Салимов Фаррух Насимович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки 17. Телефон: **(+992) 918-614-886**. E-mail: **farrukh.n.salimov@gmail.com**

Сведения об авторах: *Гулоева Дилафруз* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: **+992 901507780**.

Салимов Фаррух Насимович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 938-61-48-86**. E-mail: **farrukh.n.salimov@gmail.com**.

Information about the authors: *Guloeva Dilafruz* – Tajik National University, master`s student of the Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992 901507780**.

Salimov Farrukh Nasimovich - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-61-48-86**. E-mail: **farrukh.n.salimov@gmail.com**.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОГНОЗНО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Наркабилов Р., Салимов Ф.Н.
Таджикский национальный университет

Прогнозирование - это задача логического обоснования, уменьшения неопределенности и ограниченных и дисциплинированных предположений. Изучение неизвестного, выявление возможностей, связанных с различными исходами, и выделение вероятностей событий составляют суть прогнозирования. В социальных науках проблема заключается в минимизации неопределенности. Уменьшение различий в альтернативных оценках неизвестного обеспечивает наименьший общий знаменатель между различными способами и техниками прогнозирования. Кроме того, подходы к прогнозированию столь же многочисленны, сколь и разнообразны. В конце концов, то, что человек видит, зависит от того, как он на это смотрит. Аналогичным образом, используемые им методологии, предположения и ценности, которых он придерживается, влияют на то, как он будет смотреть в будущее и что он увидит.

Реальность принимает множество обликов: она является одновременно действительной, возможной, потенциальной, вероятностной и предпочтительной. Реальность также может быть нежелательной, негативной, хилиастической или апокалиптической. Хотя, несомненно, существует множество других взглядов на реальность, мы склонны определять будущее с учетом вероятностей, непредвиденных обстоятельств и сознательного определения альтернатив и полезностей, мы получим более ясный взгляд на возможное будущее, чем если бы придерживались таких упрощенных и дихотомических взглядов. Действительно, важнейшее различие между прогнозированием и предугадыванием связано с обстоятельствами и вероятностями [1, С.63-86].

Предсказание обычно обходится без вероятностных интерпретаций; прогноз всегда составляется в определенном диапазоне вероятностей. Предсказание обычно делается в терминах точки или события; прогноз составляется в терминах альтернатив. Предсказание фокусируется на одном результате; прогноз предполагает непредвиденные обстоятельства. В основе существующих подходов к будущему лежит сложное различие между прогнозированием и предугадыванием - с точки зрения вероятностей, непредвиденных результатов и осознанного определения альтернатив.

Основные проблемы международных отношений включают в себя следующее:

- различные роли государств, их позиции в глобальной политике и средства, с помощью которых они строят свои отношения с другими государствами;
- факторы, определяющие силу и слабость, и глобальные последствия дисбаланса в потенциале и военного неравенства;
- императивы нехватки ресурсов, их доступности и использования;
- политические последствия технологического развития и распространения знаний и навыков;
- политические последствия демографических характеристик, последствия добавления с точки зрения "благ" и "недостатков";
- конфигурацию национальных представлений, установок и осознаний;
- глобальные последствия деятельности не территориальных субъектов, транснациональных корпораций, международные институты и транснациональные организации;
- и связь международной политики с международным обществом, и взаимозависимость между международной политикой и международной экономикой [1, С.63-86].

Все эти вопросы сводятся к причинам войны и предпосылкам мира. Каждый из этих вопросов непосредственно касается склонности к насилию и вероятности его применения. Таким

образом, для целей прогнозирования мы должны получить надежные средства оценки изменений и развития событий в каждой из этих важнейших проблемных областей и оценки степени, в которой национальные системы подвержены угрозе войны или мира. Для изучения различных проблем подходят различные методологии прогнозирования. А временные рамки, в пределах которых осуществляется прогноз, являются важнейшим фактором, определяющим выбранную методологию и тип получаемого прогноза.

При прогнозировании международных результатов мы учитываем диапазон возможностей, а также непредвиденные обстоятельства и вероятности, связанные с каждым из них. Успешный прогноз должен учитывать, по крайней мере, следующее: направление моделируемой деятельности, направление резких скачков или разворотов, степень изменений, период, в течение которого изменения, вероятно, сохранятся, точки в системе, наиболее подверженные манипулированию, и затраты на манипулирование.

Прогнозирование в международных отношениях является особенно сложной задачей ввиду большого числа рассматриваемых переменных, масштабов неизвестных факторов и склонности к случайным факторам или внешним шокам. Все сложности, связанные с прогнозированием как таковым, усугубляются неопределенностью международных реалий завтрашнего дня.

Пять ключевых вопросов прогнозирования в международных отношениях:

- пророческие последствия прогнозирования;
- роль теории, альтернативных методологий прогнозирования;
- альтернативные цели и временные перспективы;
- политические последствия прогнозирования.

При прогнозировании международных результатов мы учитываем диапазон возможностей, а также непредвиденные обстоятельства и вероятности, связанные с каждым из них. Успешный прогноз должен учитывать, по крайней мере, следующее: направление моделируемой деятельности, направление резких скачков или разворотов, степень изменений, период, в течение которого изменения, вероятно, сохранятся, точки в системе, наиболее подверженные манипулированию, и затраты на манипулирование.

Многие из теоретических и методологических вопросов, рассмотренных выше, можно свести к выбору между прогнозированием тенденций и прогнозированием событий. Эти два понятия не являются взаимоисключающими. Часто прогнозирование одного помогает нам прогнозировать другое. Некоторые взаимозависимости в международных отношениях позволяют нам прогнозировать события с помощью анализа тенденций точно так же, как мы можем прогнозировать тенденции с помощью анализа отдельных действий и событий.

Анализ тенденций помогает снизить неопределенность, связанную с вероятностями и последствиями конкретных результатов. Тенденции обеспечивают контекст, в рамках которого события приобретают значение в краткосрочной перспективе. Закономерности событий в конечном итоге становятся тенденциями и формируют контекст, в рамках которого в долгосрочной перспективе происходят новые события. Из-за этой взаимозависимости, различие между тенденциями и событиями теряет большую часть своего значения. Когда отдельные политические, экономические и социальные события помещаются в международный контекст, тенденции и события обеспечивают взаимодополняющие подходы к неизвестному. И когда прогноз привязан к одному определенному аспекту реальности, все это упражнение в большей степени направлено на достижение цели прогноза [2, С.63-86].

Пять основных проблемных областей имеют решающее политическое значение для прогнозирования глобального будущего:

- характеристики и атрибуты доминирующих игроков в международной системе;
- условия, при которых международные системы меняются и трансформируются;
- роль не территориальных игроков в международной политике;
- диктат и императивы территориальных субъектов;

• взгляд на международные перспективы снизу, как они воспринимаются бедными и непривилегированными слоями населения [3].

Кроме того, любой проект прогнозирования, который фокусируется на любом из международных вопросов, отмеченных в начале, должен учитывать демографию и экологию, управление, технологии, ресурсы, политику и культуру - все важнейшие структурные аспекты международных систем [4].

К числу доминирующих игроков сегодняшнего дня относятся Соединенные Штаты, Российская Федерация, Китай, Япония и некоторые западноевропейские государства - в зависимости от конкретных критериев. Поскольку общеизвестно, что "кто сильнее, тот и прав", прогнозирование состава доминирующей группы действующих лиц в будущей международной политике — это нечто большее, чем просто упражнение в подсчете голосов.

Доминирующие державы, как правило, контролируют правила завтрашнего дня, о которых можно судить по текущим уровням и темпам технологического развития, по уровням и темпам роста населения, по уровням и темпам экономического роста, а также по тому, в какой степени они сегодня вовлечены в насильственное поведение, которое истощает ресурсы и налоги в целом.

Простое соотношение между нагрузками на систему и ее возможностями дает важные ключи к пониманию вероятности достижения (или сохранения) статуса доминирующей державы в ближайшие годы. [3]

Прогнозирование трансформации международной системы всегда вызывает серьезную озабоченность у теоретиков международных отношений. Хотя мы можем успешно объяснить изменения в международной системе после того, как они произошли, а пока не можем выявить признаки потенциальной трансформации. Опять же, тщательный мониторинг изменений в важнейших международных аспектах, отмеченных выше, позволяет получить важное представление о возможных структурах и будущих результатах, но эти выводы должны быть формализованы и систематически учитываться при разработке прогнозов [1, С.70.].

Преобладание региональных субъектов в современной международной системе - и их функциях - является одной из наиболее отличительных характеристик нынешней глобальной системы. В настоящее время мы определяем некоторые проблемы как глобальные по своей природе, такие как экологический контроль и права человека, и подходим к ним с глобальной точки зрения. Если такое развитие событий продолжится, региональные субъекты неизбежно будут играть большую роль в международной политике, чем сегодня. Преобладание таких субъектов зависит от того, в какой степени они могут избежать угрозы территориальным субъектам и национальной безопасности.

Чем шире определение "национальной безопасности", тем меньше вероятность того, что региональные субъекты приобретут постоянный статус в международной системе. Региональные субъекты становятся институционализированными, и этот процесс обязательно будет продолжаться годами, поскольку, несмотря на высокую степень проникновения государств и растущее значение региональных субъектов, национальная территориальность остается руководящим принципом сегодняшнего дня [5, С.15.].

Влияние доминирующих субъектов на всех остальных участников международной системы становится все более распространенным (усиливаемое, без сомнения, развитием коммуникационных и военных технологий и контролем над методами добычи ресурсов), создавая парадоксальную ситуацию в системе, в которой доминирует контраст между мифом и реальностью национального суверенитета недоминирующих субъектов, то есть актеров [6, С.221-229.].

Подводя итоги отметим, что важнейший вопрос для прогнозирования заключается не в том, сохранятся ли такие различия, а в том, каковы могут быть последствия этих различий, для кого, каким образом и почему. Мы можем получить некоторые первоначальные ответы на эти вопросы, взглянув на международную систему с точки зрения менее привилегированных субъектов, принимая во внимание их атрибуты и характеристики, а также их роль в формировании основных международных вопросов (как отмечалось в первом разделе этой

статьи). Анализ взгляда снизу может быть основан либо на (1) предпочтениях и ценностях, таких как либеральные гуманитарные ценности большего равенства, справедливости и так далее, либо (2) на жестких реалиях силовой политики.

В первом случае исследование может быть мотивировано поиском лучших моделей международных отношений, которые могли бы обеспечить более справедливое распределение дефицитных товаров, возможно, в расчете на душу населения, а не на единицу мощности. Во-вторых, суровая реальность того, что большая часть минеральных и энергетических ресурсов, имеющих решающее значение для промышленных процессов, находится в менее развитых странах, отвергает новые интересы в изучении социальных и политических условий, в которых расположены месторождения необходимых ресурсов. Какой бы ни была привязка, взгляд снизу будет приобретать все большее значение для прогнозирования международных отношений.

В заключение данного исследования можно подчеркнуть важность прогнозно-аналитической деятельности в современных международных отношениях. Основные выводы, сделанные в статье, подтверждают необходимость систематического подхода к прогнозированию и аналитике для эффективного управления внешней политикой и международными отношениями.

Основные выводы

Роль прогнозирования. Прогнозирование играет ключевую роль в уменьшении неопределенности и создании обоснованных предположений о будущем развитии международных отношений. Важно различать прогнозирование и предсказание, где первое ориентировано на вероятности и альтернативы, а второе — на определенные исходы.

Методологические подходы. Используемые методологии и подходы к прогнозированию разнообразны и зависят от целей и временных рамок. В статье отмечается важность сочетания количественных и качественных методов для создания комплексного анализа международных процессов.

Ключевые области международных отношений. Исследование охватывает различные аспекты международных отношений, включая роль государств, не территориальных субъектов, доступ к ресурсам, технологическое развитие и демографические изменения. Важно учитывать все эти факторы для создания точных прогнозов.

Политическая значимость. Прогнозирование имеет прямое влияние на политические решения. Это подтверждается примерами, когда успешные прогнозы помогают принимать обоснованные и эффективные политические меры.

Перспективы развития. Важным аспектом является необходимость дальнейшего развития прогнозно-аналитической деятельности для адаптации к новым вызовам и угрозам в международных отношениях. Прогнозы должны учитывать, как краткосрочные, так и долгосрочные перспективы.

В целом, исследование показало, что данная тема подчеркивает значимость комплексного и систематического подхода к анализу и прогнозированию международных процессов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Forecasting in international relations: problems and prospects. *International interactions* 2018, Vol. 1, pp. 63-86. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nchoucri.mit.edu/sites/default/files/documents/(Дата обращения: 10.05.2024).
2. Aytes, Robert U. 1969. *Technological Forecasting and Long-Range Planning*. New York: McGraw-Hill. (Дата обращения: 10.05.2024).
3. Ashley, Richard and Choucri, Nazli. [In preparation]. "Decision Analysis in International Politics: The Imperatives for Forecasting." Cambridge, Mass.: M.I.T., Center for International Studies. (Дата обращения: 10.05.2024).
4. Anderson, Stanford, ed. 2020. *Planning for Diversity and Choice: Possible Future and Their Relations to the Monitored Environment*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press. (Дата обращения: 10.05.2024).
5. Симонов К.В. *Политический анализ: Учебное пособие*. – М. Логос. 2002.- С.15.
6. Липоватая М.С. Современные методы политического прогнозирования // *Успехи современной науки*. 2017. Т. 5. № 4. С. 221-229.
7. Бек У. *Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма*. М.: ИД «Территория будущего», 2007. С. 155.

8. Касимов О. Необходимое предисловие // Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914. (Tuchman B. The Guns of August). М.: Изд-во «АСТ», 1999. С. 7-13.
9. Осинкин С.А. Фактор нестабильности в контексте политического планирования и прогнозирования // Пространство и время, №1/2013. Стр. 188.
10. Романова Т.А. О неоклассическом реализме и современной России // <http://globalaffairs.ru/number/o-neoklassicheskom-realizme-i-sovremennoi-rossii-15590>
11. Смирнов М.М. Геополитический контент // Геополитика: история теория практика. Труды I Международной научнопрактической конференции. 24 апр. 2012 г., Москва. М.: АНО Научно издательский Центр Пространство и время, 2012. С. 155.
12. Тынянова О.Н. К вопросу о некоторых методологических затруднениях в геополитических исследованиях // Ценности и смыслы. № 5 (14), 2011. Стр. 82.

МУШКИЛОТ ВА ИМКОНОТИ ФАЪОЛИЯТИ ПЕШГИРӢ ВА ТАҲЛИЛӢ ДАР МУНОСИБАТҶОИ МУОСИРИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ

Ин мақола ба яке аз мавзӯҳои мубрами муносибатҳои муосири байналмилалӣ бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда, мо метавонем таърифи пешгӯии сиёсиро ҳамчун ҳулосаи экспертиза ва таҳлилӣ дар бораи равандро ва падидаҳои сиёсии оянда, ки дар асоси равиши иттилоотии маълумот, ки усулҳои микдории арзёбӣ, шарҳ ва моделсозии тамоюлҳои ҷорӣ (яъне, таҳлили амиқи вазъи кунунии муносибатҳои байналмилалиро дар бар мегирад) таҳия намоем.

КАЛИДВОЖАҶО: муносибатҳои байналмилалӣ муосир, сиёсати ҷаҳонӣ, пешгӯӣ, равандроҳои сиёсӣ, қарорҳо, ҳадафҳо.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОГНОЗНО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Данная статья посвящена одной из актуальных тем современных международных отношений. На основании проведенного анализа мы можем сформулировать определение политического прогноза как экспертно-аналитического вывода в отношении будущих политических процессов и явлений, сделанного на основании data-informed подхода, включающего в себя количественные методы оценки, объяснения и моделирования текущих тенденций (то есть глубокий анализ текущего положения международных отношений).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: современные международные отношения, мировая политика, прогнозирование, политические процессы, решения, цели.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF FORECASTING AND ANALYTICAL ACTIVITIES IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

This article is devoted to one of the topical issues of modern international relations. Based on the analysis carried out, we can formulate the definition of a political forecast as an expert-analytical conclusion regarding future political processes and phenomena, made on the basis of a data-informed approach that includes quantitative methods of assessing, explaining and modeling current trends (that is, an in-depth analysis of the current state of international relations).

KEYWORDS: modern international relations, world politics, forecasting, political processes, decisions, goals.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Наркабилов Раҳмон* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносибатҳои байналҳалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 880185885**. E-mail: rahmonmusozoda@gmail.com

Салимов Фаррух Насимович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-614-886**. E-mail: farrukh.n.salimov@gmail.com

Сведения об авторах: *Наркабилов Раҳмон* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 880185885**. E-mail: rahmonmusozoda@gmail.com

Салимов Фаррух Насимович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 938-61-48-86**. E-mail: farrukh.n.salimov@gmail.com.

Information about the authors: *Narkabilov Rakhmon* – Tajik National University, master of the faculty of international relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 880185885**. E-mail: rahmonmusozoda@gmail.com

Salimov Farrukh Nasimovich - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-61-48-86**. E-mail: farrukh.n.salimov@gmail.com.

ҲАМКОРИҲОИ СТРАТЕГИИ ИТТИҲОДИ АВРУПО БО ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ПАСОШУРАВӢ

Назарова П., Салимов Ф.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Паёмади муҳимми фарҷоми “чанги сард” таҷдиди назар ба нақш, вазифаҳо, усули фаъолияти ниҳодҳои ҳамкориҳои байналхалқӣ буд, ки баъди Чанги дуои ҷаҳон дар Аврупо зухур карда буданд. Дар соли 1986 - 12 кишвари аврупоии шомил ба Ҷамоаи иқтисодии Аврупо “Санади ягонаи аврупоӣ” – ро ба имзо расонданд, ки дар он нияти таҳия ва татбиқи сиёсати хориҷии муштараки Аврупоро эълон доштанд [3].

Соли 1992 кишварҳои Иттиҳоди иқтисодии Аврупо бо тасдиқи Аҳднома оиди таъсиси Иттиҳоди Аврупо дар назди худ вазифаи пешбурди сиёсати муштараки хориҷӣ ва сиёсати амниятро эълон карда, ба эҳтимолияти дар оянда ташаккул додани сиёсати ягонаи муҳофизатӣ низ ишора намуданд [8].

Падидаҳо ва ҳодисаҳои охири асри XX, ки ба фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ ва дар харитаи сиёсии ҷаҳон пайдо шудани субъектҳои нави муносибатҳои байналхалқӣ, инчунин ба Иттиҳоди муосири Аврупо табдил ёфтани Ҷомаи Аврупоӣ алоқамандӣ дошта, низоми муносибатҳои байналхалқӣ ва тартиботи ҷаҳониро ба кулӣ тағйир дод. Дар ин замина Осиеи Марказӣ яке аз минтақаҳои муҳим ба ҳисоб меравад, ки диққати акторони асосии ҷаҳонро ба худ ҷалб намудааст. Аввалан, дар ин минтақа захираҳои бойи нафту газ мавҷуданд, дувум дар қитъаи Авруосиё мавқеи муҳимми стратегӣ дорад. То имрӯз, бозингарони фаъол ва таъсирбахш дар Осиеи Марказӣ - Федератсияи Россия, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Чин буданд, лекин Иттиҳоди Аврупо низ дар минтақаи Осиеи Марказӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст.

Оғози ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо бо кишварҳои соҳибистиклоли Осиеи Марказӣ аз соли 1991 инҷониб босуръат рушд мекунад. Дар санаи 16 -уми декабри соли 1992 ҷомаи Аврупо Эълонномаи сарони давлатҳо ва ҳукуматҳои кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупоро оид ба омодагӣ ва расонидани кумакҳо ба раванди демократикунонии кишварҳои собиқи Иттиҳоди Шуравӣ қабул намуд, ки дар асоси ин асноди меъёрӣ-ҳуқуқӣ ҳамкориҳо дар доираи Созишномаҳои ба тасвиррасида оид ба шарикӣ ва ҳамкорӣ миёни Ҷумҳуриҳои Қазоқистон ва Қирғизистон (1995), Ўзбекистон (1996), Туркменистон (1999) ва Тоҷикистон (2004) ба роҳ монда шуданд [9, с.238]. Ҳамин тавр, манфиатҳои Иттиҳоди Аврупо бо давлатҳои нави соҳибистиклол ҷанбаи сиёсӣ касб намуда, манфиатҳои Иттиҳоди Аврупо дар Осиеи Марказӣ дар асоси принсипҳои зерин ташкил ёфтаанд:

- Барномаи стратегияи ягонаи Аврупо дар робита бо кишварҳои Осиеи Марказӣ;
- Иштироқи Аврупо дар ҳалли вазъи низоҷомез дар минтақа;
- Дастгирии равандҳои ҳамгирӣ дар минтақа;
- Раванди ҳамкорӣ бо дигар давлатҳои, ки дар минтақа дорои манфиатҳои хоса мебошанд;
- Сармоягузориҳо ба кишварҳои минтақа барои рушди босуботи иқтисодӣ;
- Мавқеи Иттиҳоди Аврупо дар муносибат ба қоркарди лоиҳаи кубури энерҷӣ аз Осиеи Марказӣ ба Аврупо ва ғайра [7, с.13].

Ҳамчунин, истиклолиятҳои ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ як навъ ҷолише барои раванди босуръати ҳамгарӣ гардид. Фазаи гуногунзоти пасошуравӣ таҳияи сиёсати таҷзияёфтаре талаб мекард. Роҳбарияти сиёсии ҷумҳуриҳои Осиеи Марказӣ (Тоҷикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон) дар воҳурии моҳи январӣ соли 1993 мансубияти кишварҳои хешро ба минтақаи мустақили геополитикӣ – Осиеи Марказӣ эълон доштанд. Ташаккули сиёсати мустақилонаи хориҷии кишварҳои Осиеи Марказиро дар ибтидо кӯшиши гуногуншакли (диверсификатсия) -и робитаҳои байналхалқӣ, таъмини босуръати воридшавии кишварҳои минтақа ба равандҳои иқтисодиву сиёсии ҷаҳонӣ муайян мекард.

Ҳамзамон, кишварҳои минтақа ба мадори манфиатҳои кишварҳои қудратманди ҳамсоя ва дигарҳо кашида шуда, объекти нуфузи созмонҳои байналхалқӣ гардиданд. Баҳамоии манфиатҳои сиёсии хориҷии кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, афзун ёфтани доираи назари фаъолияти муштараки хориҷӣ, мавҷудияти захираҳои бузурги молиявӣ-иқтисодӣ барои пешбурди сиёсати фаъолонаи Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ шароит фароҳам оварданд.

Дар ин қарина бояд ёдовар шуд, ки манофеъ ва сиёсати Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ аз табиати худи Иттиҳод бармеояд, ки имрӯз дар арсаи ҷаҳонӣ на танҳо иттиҳоди давлатҳои мустақил, балки маркази нодири неруи нарм (soft power) эътироф шудааст, ки сиёсати ягонаи хориҷии бар арзишҳои муайян муттақӣ (**value-driven policy**) – ро пеш мебарад. Аз як ҷониб, манфиатҳои Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ аз ниёзҳои ба манбаъҳои алтернативии энергетикӣ бармеоянд, аммо ин манфиатҳо танҳо бо масоили энергетикӣ қаноат намекунад. Муҳимаш он аст, ки минтақаи мазкур таърихан ва аз лиҳози иқтисодӣ пайванд аст.

Тавре, ки бармеояд, муносибати кишварҳои Аврупо ва Иттиҳоди Аврупо бо Осиёи Марказӣ ҳади ақал аз 4 ҷанбаъ таркиб меёбад:

1. Иттиҳоди Аврупо ба сифати минтақаи алоҳида баромад мекунад, пас нақшаи Иттиҳоди Аврупо – Осиёи Марказиро метавон чун ҳамкориҳои байниминтақавӣ арзёбӣ кард;

2. Афзалияти Иттиҳоди Аврупо нисбат ба дигар бозингарони Осиёи Марказӣ дар он зоҳир меёбад, ки на сиёсати ягонаи воҳид, балки мунтахабшуда (агрегатсияшуда) -ро пеш мебарад;

3. Иттиҳоди Аврупо бозингари хоси сиёсати ҷаҳонист: ки дар айни замон Иттиҳоди Аврупо аз номи кишварҳои аъзо ва ҳамчунин дар пайваستاгӣ бо сохторҳои аврупоӣ ва авроатлантикӣ амал мекунад ва аксаран ба масоили рушди инкишоф бештар мутаваҷҷеҳ мешавад;

4. Иттиҳоди Аврупо тавассути ҷалб шудан ба умури Осиёи Марказӣ сиёсати аврупомехвариро мақсаднок – ба кишварҳо ва мардуми Осиёи Марказӣ тарғиб ва таҳмил мекунад.

Иттиҳоди Аврупо аз ибтидои устувор гардонидани робитаҳо дар диду сиёсати худ нисбати Осиёи Марказӣ чун минтақаи воҳид баромад мекард. Ин амр дар шакли сиёсати аврупоии хос инъикос мегардад, ки онро метавон бо формулаи “5+1” шарҳ дод. Аз он ҷумла, дар буҷаи барномаҳои нисбати Осиёи Марказӣ таҳияшуда алоҳида маблағҳои ишора шудаанд, ки ба лоиҳаҳои дучонибаи ҳар кишвари минтақа ва алоҳида ба лоиҳаҳои минтақаи Осиёи Марказӣ равона мешуданд. Дар доираи кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ин ҳол ҳадафи стратегии дастёбӣ ба минтақа ҳамчун ҳадафи афзалиятнок эълон шуда, ба шаклирии сиёсати муштараки хориҷӣ ва сиёсати амниятӣ созгор афтод. Маҳз дар Иттиҳоди Аврупо консепсияи “Осиёи Марказӣ ва Қафқоз” эҷод шудааст, ки ду минтақаро ба як лоиҳаи геополитикӣ мепайвандад, ки ин лоиҳа пайвасти нақлиётӣ ва лулаҳои Аврупоро бо Осиё ба истиснои худуди Россия дар назар дорад [1].

Бояд гуфт мушкилоте, ки ҷаҳони имрӯз дар раванди ҷаҳонишавӣ рӯ ба рӯ гардидааст, ҳам ба минтақаи Аврупо ва Осиёи Марказӣ таъсири баробар мерасонад ва ҳалли муштаракро талаб мекунад. Пеш аз ҳама масъалаҳои амниятӣ ва рушди иқтисодии минтақавӣ дар шароити имрӯза талаб менамоянд, ки Иттиҳоди Аврупо бо кишварҳои Осиёи Марказӣ бо дарназардошти мавқеи ҷуғрофиашон ҳарчи бештар ҳамкориҳои зичро ба роҳ монанд. Илова бар ин равобити Аврупо бо Осиёи Марказӣ ба рушди марзҳои сарҳадӣ, муҳоҷират, мубориза бо ҷинояткорӣ муташаккил ва терроризми байналмилалӣ, инчунин хариду фурӯши одамон, маводи муҳаддир ва силоҳ алоқаманд аст [4, с.11].

Ҳамчун дар доираи Стратегияҳои қабул кардаи хеш дар соли 2007 ва 2019 ва Барномаҳои стратегии солҳои охир Иттиҳоди Аврупо ҳам чун бозингари геополитикӣ ҳадафҳои худро дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҷимоя менамояд. Аз ин рӯ, манфиати геополитикии Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ бештар ба тақвияти фазои демократӣ ва иқтисоди бозоргонӣ равона гардидааст [12, с.27].

Барои расидан ба ҳадафҳои хеш, Иттиҳоди Аврупо аз воситаҳои гуногуни қабулшуда васеъ истифода мебарад:

- Барномаи кумаки техникӣ амсоли TACIS (Кумаки техникӣ ба кишварҳои Иттиҳоди давлатҳои мустақил)

- TEMPUS (Барномаи байнидонишгоҳии ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо, ки аз соли 1990 раванди ҷамъиятӣ - иқтисодӣ ва ҳамчунин рушди системаи таълимро берун аз Иттиҳоди Аврупо дастгирӣ менамояд), ки барои дастгирии ислоҳоти сохторӣ ва институтсионалии иқтисодиёти бозоргонӣ ва қонунгузорӣ, сохторҳои ҳукуматӣ ва системаи маориф дар Осиёи Марказӣ таъсис ёфтааст.

- Барномаи навсозии инфрасохтори нақлиёт дар минтақаи TRACECA (Роҳрави нақлиёти Осиёи Марказӣ - Қафқоз – Аврупо.)

- Лоихаи INOGATE (Барномаи байниҳукумати интиқоли нафту газ дар Аврупо) дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва ғайраҳо [5, с.3].

Бозтоб ва татбиқи ин Стратегияро мо дар барномаи ТРАСЕКА мебинем, ки соли 1993 оғоз шуда буд. Барномаи мазкур фарогири 5 кишвари Осиёи Марказӣ ва 3 ҷумҳурии Қафқоз (Озарбойҷон, Арманистон ва Гурҷистон) бо ҳадафи аслии бунёди шабакаи васеи байналхалқӣ дар соҳаи нақлиёт, логистика, инфрасохтор, телекоммуникатсия ва энергетика буд, ки Аврупоро тавассути Қафқоз бо Осиёи Марказӣ то ба марзҳои Чин мепайваст. Аз рӯйи рисолаташ лоихаи мазкур ба ҳамкориҳои дохилиминтақавӣ ва байниминтақавӣ мебоист мусоидат мекард. Маҳз дар қаринаи татбиқи барномаи мазкур ҷиҳати интиқоли захираҳои энергетикӣ масъалаи сохтмони лулаи гази транскаспий ва ҷалби лулаҳои Осиёи Марказӣ ба низоми пешбинишудаи НАБУКО мубрам гардид. Аммо лоихаҳои мазкур ба рақобати шадиди лоихаҳои дигар рӯ ба рӯ шуда, натиҷаҳои онҳо аз ин рақобатҳо вобаста шуда мوند.

Чи тавре ки дар боло ишора намудем, Иттиҳоди Аврупо ба иловаи лоихаҳои нақлиётӣ ва энергетикӣ ба Осиёи Марказӣ нигаронидашуда ташаббускори як қатор лоихаҳои дигар шуд, ки дар ҷаҳорҷубаи барномаҳои ТЕМПУС, ЭРАЗМУС МУНДУС, БОМКА/ КАДАП амалӣ мегарданд. Ҳамаи ин лоихаҳои зикршуда аз як тараф ба ҷалби кишварҳои Осиёи Марказӣ бо стандартҳои аврупоӣ, аз тарафи дигар ба роҳ мондани ҳамкориҳои минтақавӣ ва байниминтақавӣ мусоидат мекарданд. Ҳамвора бо густариши сиёсати шарикӣ ва шарқии Иттиҳоди Аврупо, ки ба 6 - ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ (Белорус, Молдова, Украина, Озарбойҷон, Арманистон, Гурҷистон) нигаронда шуда буд, концепсияи нави “ҳамсоияи ҳамсоягон” роҳандозӣ шуд.

Баробари таъсиси вазифаи намояндаи доимии Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ ва баргузории силсила-форумҳои «Иттиҳоди Аврупо - Осиёи Марказӣ» раванди ниҳодёбии робитаҳои Иттиҳод бо минтақа вусъат ёфт. Дар Аврупо тавачҷӯҳи сиёсатмадорон ва коршиносон ба минтақа бештар гардид. Чунин платформаҳои таҳлилий аз қабилӣ Мониторинги Осиёи Марказӣ (EUCAM), расадхонаи Осиёи Марказии «Хонаи Осиё», (CASA-ASIA Observatory Central Asia), Ҷамъияти аврупоии мутолиоти Осиёи Марказӣ (ESCAS) фаъол шуданд. Шуруъ аз соли 1996 байни кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Иттиҳоди Аврупо Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ ба имзо расиданд, ки як навъ таконе барои стратегияи фарогири Иттиҳоди Аврупо дар минтақа гардиданд. Собиқ нозири Иттиҳоди Аврупо оид ба робитаҳои хоричӣ ва сиёсати ҳамсоягии Аврупо Бенита Ферреро – Валднер зимни баромади худ дар Донишгоҳи миллии Авруосиё ба номи Л.Н. Гумилев дар ш.Остона 17 октябри соли 2006 изҳор дошта буд: «...Мо муаррифгари ду минтақае ҳастем, ки умумияти зиёде доранд, манфиатҳои онҳо ба ҳам бармехуранд ва бояд ҳамкориҳои амиқ ва хеле пешрафта дошта бошанд» [7, с.11].

Метавон гуфт, ки унсурҳои минтақавии сиёсати Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ дар ибтидо ҳамчун хатти ҷалби кишварҳои минтақа ба сохторҳои байналхалқӣ ҳамкориҳои иқтисодӣ дар минтақаи Каспий шакл мегирифт, ки бузургтарини онҳо татбиқи барномаҳои аврупоии ТРАСЕКА ва ИНОГЕЙТ буданд. Баъдтар тавачҷӯҳи бештар ба мусоидат ба механизмҳои худӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ дар мубориза бо таҳдидҳои

гайрианъанавии амниятӣ минтақавӣ равона карда мешаванд. Ба Иттиҳоди Аврупо муяссар шуд, ки равиши минтақавиро унсури муҳимми стратегияи Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо (САҲА) дар Осиёи Марказӣ гардонад, ки фаъолияти он бо ташаббуси кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо аз охири солҳои 90-ум тавсеа ёфт.

Самти дигари умумии фаъолияти ҳамоҳангшудаи кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва САҲА арзишҳои демократикунонии режимҳои сиёсӣ дар кишварҳои минтақа ба ҳисоб мерафт. Дар миёни кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо се давлати пешбари аврупоӣ – Ҷумҳурии Федеративии Олмон, Франция ва собиқ Бритониёи Кабир, сиёсати мустақилонаи минтақавии худро ба роҳ монда буданд. Манфиатҳо ва ҳадафҳои сиёсати минтақавии мустақилонаи кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ба манфиату ҳадафҳои муштаракан ташаккулёфтаи кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ихтилоф надовшт.

Ихтилофе, ки ба интиҳоби афзалиятҳои кишварҳо таъсир мерасонанд ё ба мавҷудияти манфиатҳои хос, аз ҷумла дар мавриди мушкилоти диаспораи немисҳо дар минтақа дахл доштанд ё афзалиятҳо дар сохтори манфиатҳо, ки ба сиёсати Британияи Кабир хос аст ва дар кӯшиши рушди робитаҳо бо Ҷумҳурии Қазоқистон захираҳои бойи энергетикӣ дошта дида мешуд. Сиёсати кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар мавриди коркард ва интиқоли захираҳои энергетикӣ, ки ҳангоми татбиқи он ҳукуматҳои миллӣ ба манфиатҳои ширкатҳои хусусӣ таъяс мекарданд, хислати рақобатнок дошт. Ин ба бардошти муштаракӣ кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ба рушди низомии хатҳои кубурӣ (трубопроводҳо) минтақавӣ мусоидат мекард, ки дар эътирофи меъёрҳои иқтисодӣ ҳангоми тасмимгириҳо оиди сохтмон ифода мегардиданд.

Рушди шабакаи кубурӣ ва инфрасохтори нақлиёт, раванди ҳамгироӣ кардани низомии энергетикӣ Иттиҳоди Аврупо ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ба рушди умумии низомии алоқаи Авруосиё таъсири мусбӣ мерасонад.

Иттиҳоди Аврупо яке аз бузургтарин истеъмолкунандагони кишварҳои Осиёи Марказӣ аз хориҷи ИДМ мебошад, ки бо муттаҳид намудани низомии энергетикӣ, содир намудани энергетикаи минтақа дар бозори миёнаи моли хурд маҳсулоти худро кафолат медиҳад.

Чалбшавии доимии се кишвари аврупоӣ ба масъалаҳои Осиёи Марказӣ ҳамроҳ бо вазни умумии сиёсӣ ва иқтисодӣ дар созмон нақши ҳалкунандаи онҳоро дар муайян кардани сиёсати Иттиҳоди Аврупо дар минтақа тайи ҳама давраҳои ташаккулёбии он таъмин намуд. Дар маҷмӯъ, барномаи пешгирифташуда ва эълоншудаи Иттиҳоди Аврупо барои кишварҳои Осиёи Марказӣ худҳоҳона буда, ба шаклдиҳии сохторҳои устувори дарозмуддати сиёсӣ суботи дохилӣ ва байналхалқӣ дар минтақа нигаронда шудаанд. Равшан аст, ки ҳадафҳои таъкибкардаи Иттиҳоди Аврупо дар аксари маврид ба ҳадафҳои сиёсати минтақавии ИМА мутобиқ буданд. Ба вижа дар масъалаи бартараф кардани оқибатҳои таҳдиди яроқи ядрой, коҳиш додани нақш ва мавқеи Россия дар минтақа бо роҳи дастгирии мустақилияти кишварҳои Осиёи Марказӣ, тағйири тамоили робитаҳои хориҷии сиёсӣ ва иқтисодӣ ба самти ғарб, таъмини шароити мусоиди сиёсӣ барои чалби сармояи Ғарб ба лоиҳаҳои нафтӣ ва газӣ давлатҳои соҳили Каспий, дастгирии ислохотҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ равона шуда буд.

Ҳарчанд ки Иттиҳоди Аврупо аз солҳои аввали пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ фаъолона ба устуворшавии ҳамкорӣҳо бо давлатҳои минтақа ҷаҳд карда бошад, вале таҳияи сиёсати ягона, муваффақ ва хоси Иттиҳоди Аврупо нисбат ба минтақаи Осиёи Марказӣ ба таъхир афтод. Ин таъхир ба як қатор сабабҳо алоқаманд аст, ки дар байни онҳо мушкилтар гаштани қазияи Афғонистон ва иштироки фаъолонаи кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо зери фишори ИМА дар қаринаи сиёсати Вашингтон дар минтақа метавон ном бурд. Илова бар ин, тайи солҳои 2005-2006 Иттиҳоди Аврупо боз ҳам зери фишори Вашингтон, ки кӯшиши маҳдуд кардани нуфузи Россияро дар кишварҳои минтақа дошт, дар масъалаи диверсификатсияи захираҳои энергетикӣ ба Иттиҳоди Аврупо воридшуда фаъолона амал карда, тавачҷуҳӣ худро ба нафти Қазоқистон ва газӣ табиӣ Туркманистон бештар кард. Ҳамзамон, Иттиҳоди Аврупо, ки бар тавсеаи навбатии хеш ба фазои пасошуравӣ наздик шуда буд, ба Осиёи Марказӣ тавачҷуҳӣ хос зоҳир мекардагӣ шуд,

ки пояи асосии манфиати иқтисодии Иттиҳоди Аврупоро дар ҳудуди минтақа бахши энергетика ташкил мекард [2].

Дар мавриди масоили сиёсӣ ва амнияти минтақа метавон гуфт, ки Иттиҳоди Аврупо солҳои зиёде бо роҳи маҳдуд кардани ғаълоии хеш ба хоҳири дастгирӣ аз Вашингтон, ки барои ташаккули элитаи ғарбгаро ва боздории нуфузи Россия ва Чин дар Осиёи Марказӣ ва Афғонистон талош дошта, вазиғаи ёридихандаро бозидааст.

Маҳз бо ҳамин иллат барои Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ самти афзалиятнок «демократикунонӣ бо намунаи ғарбӣ», дастгирии ноаёни сохторҳои тундрави миллатгаро ва либералӣ боқӣ монд. Стратегияи ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо бо Осиёи Марказӣ, ки аз соли 2007 амал мекард, ҳарчанд, ки аз назари пешбурди санадҳои меъёрӣ ба чанде муваффақият ноил шуд, аммо баъди воқеаҳои солҳои 2005 дар Андичон, набудани сиёсати ягонаи кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупоро нишон дод. Девонсолорӣ аз будаи зиёди раванди ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Марказӣ бараъло намоён шуда, аксари барномаҳо бо сабаби набудани маблағгузориҳои кофӣ татбиқ нашуданд ва ҳамзамон стратегия ҳамчун абзори пешбурди танҳо манфиатҳои Иттиҳод дар Осиёи Марказӣ ба чашми доираҳои ҳоким ва ҷомеаи минтақа ба чашм меҳурд. Барои расидан ба ҳадафҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ Иттиҳоди Аврупо дар минтақа аз методи дипломатияи мардумӣ васеъ истифода бурда барои расидан ба ҳадаф ва мақсадҳои хеш як қатор созмонҳои ғайриҳукуматиро ба кор андохт: аз ҷумла Amnesty International, Бунёди Фридрих Эберт, Transparency International, Бунёди Конрад Аденауэр, Институти Гете, Бунёди Х.Зайдел, АСТЕД ва монанди инҳо.

Дар рафти «чорабиниҳои фарҳангиву маърифатӣ» -и Иттиҳоди Аврупо дар минтақа як силсила ташаббусҳои шубҳаовар дар самти «ҳофизаи таърихӣ» ба кор андохта шуданд, ки аз онҳо мубаллиғони ғарбӣ барои таҳкими руҳияи зиддирусӣ ва зиддичинӣ дар байни аҳолии таҳҷой истифода бурданӣ шуданд. Дар натиҷа Иттиҳоди Аврупо сиёсати ислоҳотӣ ва тағйири механизмҳои корбариро талаб мекард.

Таҷрибаи андухта дар ҷаҳорҷубаи Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ ба қабули Стратегияи хоси созмон Осиёи Марказӣ шароит фароҳам овард. Аз ин хотир Иттиҳоди Аврупо дар соли 2007 Стратегияи худро бо номи «Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Марказӣ: стратегия ба хоҳири шарикӣ нав» қабул кард, ки дар он соҳаҳои асосӣ ва механизмҳои ҳамкориҳои ду минтақа мушаххас гардида шуда буданд [16].

Стратегия баргузориҳои муқолама ва татбиқи лоиҳаҳо дар ҷунин соҳаҳо, аз қабили:

- коҳиш додани камбизоатӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии аҳоли;
- дастгирии ислоҳоти демократӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон;
- ташаккули давлати ҳуқуқбунёд;
- ҳокимияти муваффақ (good governance);
- ҳамкорӣ дар соҳаи энергетика;
- ислоҳоти иқтисодӣ;
- мусоидат ба ҳамкориҳои байниҳам-дигарии кишварҳои минтақа.

Ҳадафҳои эълондоштаи Иттиҳоди Аврупо дар Стратегияи соли 2007 ба тариқи зайл буданд:

- таъмини амну суботи кишварҳои минтақа;
- расондани кумак ҷиҳати коҳиш додани камбизоатӣ ва боло бурдани сатҳи зиндагӣ дар минтақа дар ҷаҳорҷубаи татбиқи «Ҳадафҳои рушди ҳазорсола»;
- мусоидат ба рушди ҳамкориҳои минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ ва байни кишварҳои минтақа ва Иттиҳоди Аврупо (соҳаҳои калидии ҳамкорӣ: энергетика, нақлиёт, таҳсилот ва муҳити атроф) [10, с. 6].

Аз ҷумла хусусиятҳои Стратегияи нахустини Иттиҳоди Аврупо инҳо ба шумор мерафтанд:

- фарогирии танҳо панҷ ҷумҳурии минтақа;
- афзалият додан ба ҳамкорӣ бо кишварҳои минтақа дар соҳаҳои таъмини амният;

- волоияти ҳуқуқ, ҳуқуқи инсон ва идораи самаранок;
- татбиқи лоиҳаҳо дар соҳаи маориф,
- зиёд кардани маблағгузорӣ ба тичорат, энергетика ва нақлиёт;
- ҳифзи муҳити атроф ва истифодаи об;
- ташаккули муколамаи байнифарҳангии устувор.

Стратегияи мазкур бо сабаби ба охир расидани муҳлати амал моҳи июни соли 2015 мавриди таҷдид қарор гирифта ва ҳаҷми маблағгузори барномаҳо ба 1,5 миллиард евро расонида шуд.

Таҳлили муҳтаво ва таҷрибаи андухташуда дар татбиқи Стратегияи Иттиҳоди Аврупо нишон медиҳад, ки Иттиҳоди Аврупо ҳамеша барои дарёфти тавозуни муносиб байни бардоштҳои минтақавӣ ва дучониба талош карда, дар рафти татбиқи Стратегия ба ҳамкориҳои дучониба майл карда ба пешомади ҳамгароии минтақавӣ назари ноумедона дошанд. Аз ин рӯ аксари муҳаққиқоне, ки мониторинги Стратегияи Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ (EUCAM) мавриди амла баровада ба дуализми хоси “минтақагароии берунӣ - дохилӣ” таваҷҷӯҳ дошанд. Дар ин ҳол зери мафҳуми минтақагароии берунӣ минтақагароии кушода ва минтақагароии дохилӣ – пушида дар назар дошта мешавад.

Дар марҳилаи аввал ба ҳамкориҳои минтақавӣ кишварҳои ҳамҷавори Осиёи ҷалб гардида, дар марҳилаи дувум бошад ҳамгароӣ дар ҷаҳорҷубаи 5 кишвари минтақаи Осиёи Марказӣ маҳдуд гардид [15, с.112]. Лоиҳаи EUCAM дар аввал ба он чиз бештар таваҷҷӯҳ мекард, минтақа ва аҳолии на он қадар зиёд доштаи он дар ҳамкориҳои дохили минтақавӣ зарфияти бузург нахоҳад дошт, агар Осиёи Марказӣ ҷузъи ҳамкориҳои васеи иқтисодии фаромарзӣ нагардад [15, с.112]. Ҳамзамон дар гузориши EUCAM омадааст, ки новобаста ба он ки ба ҳамкориҳои минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ умеди аз ҳад зиёд ва пеш аз воқеа набояд дошт, бо вучуди ин кушиш ба ҳуввияти имрӯзаи минтақавии Осиёи Марказӣ ба он хотир қобили дастгирӣ, ки он табиатан ба эҷоди заминаҳои шабеҳии меъёрӣ оварда мерасонид. Собиқ Комиссари олии Иттиҳоди Аврупо оид ба сиёсати хоричӣ ва сиёсати амният Федерико Могерини моҳи апрели соли 2015 ҳангоми таъини намояндаи нави Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ Питер Буриан изҳор дошта буд, ки ин таъинот бори дигар баёнгари идомаи ҳамкорӣ бо Осиёи Марказӣ буда ҳузури воқеии Аврупо дар чунин соҳаҳо, аз қабилӣ волоияти ҳуқуқ, амният, энергетика, об, таҳсилот ва ҳуқуқи инсон намоиш медиҳад.

Дар шароити имрӯза Осиёи Марказӣ аз минтақаҳои ру ба инкишофи ҷаҳон бо мавқеи мусоиди геополитикӣ ба шумор меравад. Иштироки рузафзуни минтақаи Осиёи Марказӣ дар равандҳои иқтисодии глобалӣ ба таҳкими ҳамкориҳои байни ду минтақа ва ҳам ҳамкорӣ дар робита ба ташаббуси Чин «Як камарбанд – як роҳ» метавонад ба Осиёи Марказӣ имкон диҳад, ки на танҳо ба сатҳи нави иштирок дар равандҳои глобалӣ барояд, балки ба яке аз унсурҳои калидии равандҳои иқтисодии ҷаҳон табдил ёбад.

Инчунин, ба таври дигар манифиатҳои асосии геополитикии Иттиҳоди Аврупо дар минтақаи Осиёи Марказӣ метавон чунин ишора кард:

- таъмини амният ва оромӣ дар кишварҳои минтақа;
- кумаки молиявӣ барои беҳдошти сатҳи зиндагии мардум дар минтақа;
- ҳамкорӣ, хусусан, дар бахши энергетика, нақлиёт, таълим ва самти экология;
- тақвияти фазои демократӣ дар минтақа;
- пешгирии хатарҳои номатлуб ба монанди терроризм ва экстремизм;
- гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир дар минтақа;
- сармоягузорӣ барои татбиқи лоиҳаҳо дар Осиёи Марказӣ;
- тақвияти иқтисоди бозоргонӣ;
- истифодаи захираҳои табиӣ ва ғ.

Ҳамин тариқ, солҳои 90-уми асри гузашта муносибатҳои гуногунпаҳлӯ миёни Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Миёна густариш ёфтанд. Дар аввали солҳои 90-ум, ин муносибатҳо дар шароити нави раванди геополитикӣ ба вучуд омаданд. Мавқеи Осиёи Марказӣ имконоти бештарро барои таҳкими ҳамкориҳо ба дигар марказҳои асосии

иқтисодӣ ба вучуд овард. Аз ин ҷониб, Иттиҳоди Аврупо дар чаҳорҷӯбаи иқтисодии хеш мавқеи намоёнро касб менамояд.

Қабули ҳуҷҷатҳои мухталифи концептуалӣ оид ба кишварҳои Осиёи Марказӣ ва татбиқи барномаҳои гуногуни минтақавӣ имкон медиҳанд, ки дурнамои ҳамкориҳои мутақобилан судманд миёни кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Иттиҳоди Аврупо боз ҳам тақвият дод.

Бо назардошти афзоиши аҳамияти минтақа зарурияти таҳияи санади алоҳидае пеш омад, ки ҳамкориҳои минтақаҳоро ба танзим меорад. Метавон гуфт, ки камбудҳои Стратегияи мазкур набудани мавқеи мушаххас (стратегия кӯшиш кард, ки ҳамаро ва дар як вақт фаро гирад), муайян накардани абзорҳои мушаххаси татбиқи ҳадафҳои дар санад гузошташуда ва бевосита манфиатдор будани кишварҳои Осиёи Марказӣ ба ташаббусҳо ва ҳадафҳои Стратегияи Иттиҳоди Аврупо ба ҳисоб мерафтанд. Ба ҳамин наҳв, чунин шароит пеш омад, ки ҳамроҳ бо ҷолибияти умумии Стратегияи Иттиҳоди Аврупо барои Осиёи Марказӣ ва фаъолияти Иттиҳоди Аврупо дар ин самт татбиқи пурраи он муяссар нашуд ва ин дар ҳолат, ки 4 маротиба ба ҳуҷҷат ислоҳ ва илова ворид карда шуданд, вале ташаббусҳо ва лоиҳаҳо натиҷаҳои мусбӣ наоварданд.

Дастоварди асосии ҳуҷҷати «Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Марказӣ: Стратегия барои шарикӣ нав» баргузор кардани машваратҳо ва муколамаҳои сиёсӣ ва байни-идоравч, маблағгузориҳои лоиҳаҳои Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ буд [13].

Аз ҷумла, Иттиҳоди Аврупо маблағгузориҳои барномаҳои муосидат ба рушд буда, тайи солҳои 2007 то 2018 ҳаҷми умумии маблағгузориҳои 2 миллиард евроро ташкил додааст. Барномаҳои пешбари Иттиҳоди Аврупо дар минтақа ду барнома: «BOMCA» ва «CADAP» мебошад. Ҳамчунин, дар чаҳорҷӯбаи муосидат ба рушди соҳаи таҳсилот тайи солҳои 2014-2019 кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар доираи барномаи «ERASMUS+» тақрибан 115 миллион евро ҷудо карда буд.

Ҳамчунин, гуфтан ба маврид аст, ки ҳамкорӣ дар соҳаи илм ва маориф низ яке аз афзалияттарин соҳа ба шумор меравад. Дар муносибат ба ин, қайд кардан ба маврид аст, ки ҳамкорӣ миёни Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Марказӣ дар ин соҳа дар шароити имрӯза бисёр муҳим ва саривақтӣ мебошад. Дар сатҳи минтақавӣ барномаҳои Tempus, Erasmus Mundus, ETF (барномаи сармоягузориҳои бозори хориҷӣ) ва ғайра амал менамоянд, ки самти робитаҳои мутақобилан судмандро дар минтақа бо Иттиҳоди Аврупо нишон медиҳад.

Яке аз соҳаҳои дигаре, ки имрӯз Иттиҳоди Аврупо дар доираи Стратегияи Иттиҳоди Аврупо ҳамкориҳои зиҷ бо кишварҳои минтақа ба роҳ мондааст ин фаъолияти ҳифзи муҳити зистро фаро гирифта, дар он ҳимояи захираҳои табиӣ ва биологӣ дар чаҳорҷӯбаи Барномаи экологии Осиёи Марказӣ зикр ёфтааст. Ин барнома ба ду марҳила тақсим карда мешавад. Марҳилаи якум бо захираҳои об вобаста буда, марҳилаи дувум рушд аст, аммо он бояд аввалиро рушд диҳад ва то соли 2013 амал намудааст [5, с.4].

Ба роҳ мондани соҳаҳои зикргардида имкон медиҳанд, ки муносибатҳои мутақобилан судманд миёни кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Иттиҳоди Аврупо ба вучуд оянд ва минбаъд низ дар ҳамкориҳои тарафайн тақвият ёбанд.

Маврид ба ёдоварист, ки 4 самти асосие, ки дар доираи Барномаи Стратегияи соли 2007 нишон дода шуда буданд, дар Стратегияи нави соли 2019 ҳам ҷой доштанд. Яке аз самтҳои муҳимми ҳамкорӣ, ки ҳам дар Стратегияи пешина ва ҳам дар Стратегияи нави Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ ишора шудааст, таъмини амният ва мубориза бо терроризм мебошад.

Тайи даҳсолаи охир вазъият бо манбаъҳои ноустуворӣ дар минтақаҳои ба Осиёи Марказӣ ҳамсоя тағйир ёфт. Агар дар лаҳзаи қабули Стратегияи соли 2007 нуқтаи аз ҳама мушкулзо Афғонистон бошад, пас тайи солҳои охир манбаи ташаннуҷи вазъ ба Сурия кучид. Ҳар ду минтақа таҳти таҳдиди бевоситаи терроризм қарор гирифтанд, зеро ин ду минтақа аз рӯйи нишондиҳандаи гаравиши аҳоли ва гурӯҳҳои террористӣ дар ҷойи аввал меистанд. Баъди як силсила амалиётҳои террористӣ дар мамолики Иттиҳоди Аврупо, чораҳо ва механизмҳои маҳдудсозӣ ва назорати ин равандҳо тақвият дода шуданд ва чун Осиёи Марказӣ дар наздикӣ бо ин ду кишвар қарор дорад, дорои зарфияти калон дар ин

масъала барои Иттиҳоди Аврупо мебошад. Дар масъалаи таъмини амният манфиатдории ҳар ду ҷониб ба назар мерасад, чунки Осиёи Марказӣ ҳам зери таъсири ҷиддии исломгароии тундрав қарор гирифтааст. Дар ин робита, на танҳо Иттиҳоди Аврупо, балки Осиёи Марказӣ ҳам ба ҳифзи субот дар минтақа ва роҳ надодан ба зуҳури нуқтаи нави ташаннуч ва афзудани фаъолияти терроризм дар минтақаи Осиёи Марказӣ манфиатдоранд.

Иттиҳоди Аврупо барномаи «Тичорати Аврупо-Қафқоз-Осиё» (TRACECA)-ро, ки дар соҳаи нақлиёт ва тичорат мусоидат мекунад, таҳия намуд. Ин ба соҳаи савдо, ҳамгирӣ кардани роҳи автомобилгарди байналхалқӣ байни Аврупо, Қафқоз ва Осиё, инчунин ҳалли мушкилот дар системаи нақлиёт ва тичорати минтақа мусоидат мекунад. Рушди тичорати хурд ва миёна яке аз самтҳои афзалиятноки барномаи минтақавӣ буда, ҳадафи он мусоидат намудан ба рушди тичорати хурд ва миёна тавассути лоиҳаҳо мебошад.

Инчунин, минтақаи Осиёи Марказӣ дар пешомади наздик метавонад ба пули пайвандгари Иттиҳоди Аврупо ва Чин шавад, ки имрӯз яке аз шарикони бузурги тичоратии Иттиҳоди Аврупо аст. Чин ҳам дар навбати худ, ба он манфиатдор аст, ки зарфияти транзитии минтақаро барои рушди минбаъдаи тичорат бо Иттиҳоди Аврупо истифода барад ва дар ин самт чанд иқдомоте дар ҷаҳорҷӯбаи стратегияи «Як камарбанд, як роҳ» рӯи қор овардааст. Ҳамзамон, барои ҳуди Осиёи Марказӣ рушди ин самт, лоиҳаҳои нави инфраструктурӣ ва нақлиётӣ маънои васеъ шудани имконияти дастбӣ ба бозори ҷаҳониро дорад. Воридгардидани кишварҳои минтақа ба Созмони умумиҷаҳонии савдо аз он дарак медиҳад, ки барои Иттиҳоди Аврупо Осиёи Марказӣ бозори бузурги фуруш муайн гардидааст, аммо сатҳи имрӯзаи тичорат аз имкониятҳои воқеӣ, ки қоршиносон тахмин мекунанд, дур буда, аз ин хотир на танҳо кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, балки соҳибқорони аврупоӣ ба рушди инфрасохтор ва логистикаи минтақаи Осиёи Марказӣ манфиатдор мебошанд.

Яке аз дастовардҳои бузурги Стратегияи Иттиҳоди Аврупо барои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои аввали амалишавӣ новобаста аз он, ки он пурра амалӣ нагардид, он буд, ки ба Иттиҳоди Аврупо имкон дод, то ҳузури ҳешро тавассути як силсила барномаҳои татбиқшаванда ба мисли «ВОМСА» ва «САДАР» тақвият бахшад.

Ҳифзи сарҳад ва мубориза бар зидди маводи муҳаддир яке аз мушкилоти асосӣ дар минтақа ҳисоб меёбад. Аз охири соли 2001, Иттиҳоди Аврупо татбиқи лоиҳаи САДАР -ро оғоз намуд. Вазифаҳои асосии ин лоиҳа: беҳтар намудани қори ҳадамоти назорат дар фурудгоҳҳои қалон дар минтақа, таҳкими ҳамкории байни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар мубориза бо қочоқи маводи муҳаддир мебошад.

Барномаи ояндаи Иттиҳоди Аврупо барои дастгирии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар таъмини амният БОМКА (Барномаи кумаки сарҳадӣ дар Осиёи Марказӣ) буда, он аз соли 2003 фаъолиятро оғоз намуда, барномаи кумаки муштараки Иттиҳоди Аврупо ва БРСММ (Барномаи рушди Созмони Милали Муттаҳид) ташкилоте, ки қисман лоиҳаҳои дар минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад [5, с.3.]. То имрӯз 6 марҳилаи барнома анҷом дода шудаанд, ки дар он ҷорабиниҳо барои омӯштани имкониятҳои умумии ҳифзи сарҳад дар кишварҳои минтақа ва омодагии мунтазами қормандони сарҳад ва алоқаҳои марбута ташкил карда шуданд.

Мушкилоти дигаре, ки дар татбиқи лоиҳаҳо дар минтақа дар ҷаҳорҷӯбаи Стратегияи Иттиҳоди Аврупо бояд амали карда мегардид ин маҷмуи «Норасоихҳои ниҳодҳои демократӣ» аст, ки дар ҳамаи кишварҳои минтақа ба ҷашм мерасид, маҳз камбудии ислоҳоти демократӣ, проблемаҳои рушди иқтисодӣ, поймол кардани ҳаққи озодии суҳан ва вичдон, поймол кардани ҳуқуқи муҳолифон ва муҳофизони ҳуқуқ мебошад. Дар навбати худ, ба Иттиҳоди Аврупо фишори муҳофизони ҳуқуқ ва идораҳои ҳифзи ҳуқуқ бештар гардида, ба қори роҳандозии раванди муқолама ҳалал ворид месозанд. Ҳамчунин, ба татбиқи лоиҳаҳои нави кумак ва рушди муқолама он ҷиз таъсир мерасонад, ки дар иқдомоти сиёсии хориҷӣ аксаран Иттиҳоди Аврупо аз он қоида пайравӣ дорад, ки ҳаҷми кумаки расондашуда ва маблағгузори мутаносиби татбиқи лоиҳаҳо ва ислоҳоти демократист.

Ҷамзамон, дар манзараи сиёсии ҷаҳон Иттиҳоди Аврупо самтҳои дигари афзалиятдори ба роҳ мондани муколаморо аз қабилӣ Шарқи Наздик, Африқо, Қафқоз ихтиёр кардааст. Мақомоти раҳбари Иттиҳоди Аврупо баъди он, ки дар соли 2016 «Стратегияи глобалии Иттиҳоди Аврупо» - ро қабул карданд, дар андешаи таҷдиди назар ба Стратегияи соли 2007 шуданд. Стратегияи мазкур зарурияти мушаххассозии фаъолияти хориҷиро мутобиқи ҳуҷҷати нав ва ба воқеияти нав созгор сохтани онро тақозо дорад, ки дар он Иттиҳоди Аврупо ба таҷкими мавқеъ дар арсаи байналхалқӣ ва таҷдиди механизми ҳамкориҳо бо дигар иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ талош дорад [11, с.53].

Маълум аст, ки Иттиҳоди Аврупо дар минтақа бозингари ягона ва калидӣ набуда, балки дар қатори Чин, Россия, ИМА, Туркия, Япония, Кореяи Ҷанубӣ ва баъзе кишварҳои мусалмонӣ ба рақобати онҳо дучор мегардад. Ҷамҷунин, Осиёи Марказӣ ҳеҷ гоҳ ба минтақаи ҳаётан муҳими Иттиҳоди Аврупо ворид нашуда буд ва танҳо дар соли 2003 дар санадҳои расмӣ Иттиҳод ба ҳайси минтақаи алоҳида баррасӣ гардид.

Масъалаи самаранокии сиёсати Иттиҳоди Аврупо, пешомад, баргарӣ ва паҳлуҳои заифи он на танҳо барои арзёбии динамикаи тавозуни қувва дар минтақа, балки барои муайян кардани самтҳои имконпазири ҳамкориҳои байни кишварҳои минтақа ва Иттиҳоди Аврупо муҳим мебошад. Сиёсати Иттиҳоди Аврупо дар ибтидои асри XXI дар ҷаҳорҷубаи усул ва самтҳои шакл гирифт, ки дар ҳуҷҷати «Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Марказӣ: стратегияи нави ҳамкорӣ» инъикос гардиданд ва ин ҳуҷҷат аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо дар соли 2007 қабул шуда буд [14, с.53].

Бояд қайд кард, ки ҳамаи лоиҳаҳои Иттиҳоди Аврупо ва кишварҳои узви Иттиҳод, ки дар минтақа ва аз ҷумла дар Тоҷикистон дар сатҳҳои дучониба ва бисёрҷониба амалӣ гардида, расман ҷузъи таркибии Стратегияи Иттиҳоди Аврупо баррасӣ мегарданд. Илова бар ин, дар ҷаҳорҷубаи Стратегияи Иттиҳоди Аврупо бо ҷанд ташаббус баромад карда буд: оид ба волоияти ҳуқуқ, таҳсилот, экология, захираҳои об. Ҳамин тавр, Стратегияро метавон ҳамчун барномаи комплекси ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо ва Осиёи Марказӣ арзёбӣ кард, ки ба усулҳои дар Эълумияи СММ «Ҳадафҳои рушди ҳазорсола» ва Стратегияи амнияти Иттиҳоди Аврупо аз соли 2003 асос ёфтаанд. Амали Стратегия асосҳои ҳуқуқии робитаҳои дучонибаро, ки дар Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ бо кишварҳои минтақа, аз ҷумла бо Тоҷикистон (дар соли 2004) баён шудаанд, иваз намекунад. Тамоми стратегияҳои Иттиҳоди Аврупо бо мақсади шаклдихии принципҳои умумӣ барои ҳалли вазифаҳо дар самти амният, энергетика, транспорт ва шабакаи рақамӣ алоқаманд аст. Иттиҳоди Аврупо манфиатдор аст, ки масъалаҳои амният ва энергетикаро дар ҳамкорӣ бо кишварҳои минтақа ҳал намояд, ҳарчанд ки ба андешаи баъзе муҳаққиқон хоҳу ноҳоҳ зидди амиқгардонии равандҳои интегратсионӣ дар маҳдудии пасошуравӣ мебошад. Равшан аст, ки тағйиротҳои кадрӣ дар ҳуди Иттиҳоди Аврупо принципҳои устуворшудаи ҳамкориҳои ҷонибҳоро тағйир намедиханд ва дар ин ҳол Иттиҳоди Аврупо ба маблағгузориҳои зиёд дар ҳамкорӣ бо минтақа омода нест.

Тайи солҳои 2014-2020 маблағгузорӣ ба ҳамаи кишварҳои минтақа аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо танҳо €1 млрд- ро ташкил додааст. Тахмин меравад, ки дар солҳои минбаъда имкониятҳои молиявии Иттиҳоди Аврупо коҳиш хоҳад ёфт. 22 июни соли 2015 Шурои Иттиҳоди Аврупо ҳулосаҳои худро оид ба Стратегияи Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ эълон кард. Дар Санади ниҳой ҷунин оварда мешуд: «Бо назардошти аҳаммиати стратегияи Осиёи Марказӣ Иттиҳоди Аврупо уҳдадор шуд, ки бо 5 кишвари Осиёи Марказӣ робитаҳои мустақкам, устувор ва босуботро таҷким бахшад.

Бо таҳлили ҳуҷҷатҳои базавии Иттиҳоди Аврупо: Стратегияи шарикӣ Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ, Барномаи мусоидати техникӣ ба Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ТАСИС), Барномаи кумақҳои гуманитарии Бюрои Комиссияи Аврупой (ЕСНО), Барномаи омодагӣ ба офатҳои табиӣ дар Осиёи Марказӣ (DIPESNO), Барномаи идораи марзҳо дар Осиёи Марказӣ (BOMSA), Пешгирии паҳншавии маводи муҳаддир дар Осиёи Марказӣ (CADAP), Барномаи «Роҳи нақлиётии Аврупо – Қафқоз - Осиё» (ТРАСЕКА) метавон ҷунин натиҷагирӣ кард, ки онҳо мазмунан санадҳои ҳуқуқии байналхалқӣ буда, тамоми соҳаҳои ҳамкориҳои Иттиҳодо ро бо кишварҳои минтақа фаро мегиранд. Ҷамзамон,

бояд гуфт, ки ҳангоми татбиқи Стратегияи худ Иттиҳоди Аврупо ба як қатор мушкилиҳо дучор шуд - камбуди иттилооти объективии дақиқ, ғайриқобили пешбинӣ будани бозингарони дигари минтақавӣ, зиддият байни нухбагони сиёсии минтақа. Новобаста ба мушкилоти ҷиддӣ дар татбиқи вазифаҳои эълондоштаи Стратегия ва иштибоҳоти ҷойдошта, кӯшишҳои Иттиҳоди Аврупо натиҷа ба бор оварданд.

Дар байни ҷанбаҳои мусбии кори ниҳодҳои аврупоӣ дар даҳаи аввали асри XXI метавон ҷудо кард:

- маврусият: барномаҳои то қабули Стратегия амалкунанда (CADAR, WOMKA) ба Стратегия ҳамгиро карда шуданд;

- дар соҳаи маориф: ба хоҳири рушди барномаҳои пештара Ташаббусҳо дар соҳаи таҳсилот барои Осиёи Марказӣ таҳия карда шуданд;

- ҳамкорӣ бо дигар грантдиҳандагон, ки барои баланд бардоштани самаранокии барномаҳои амалкунанда имконият медиҳад;

- ба барномаҳо ҷалб намудани иҷрокуандагон аз кишварҳои минтақа, ки ба густариши усул ва меъёрҳои аврупоӣ дар маҳалҳо мусоидат мекунад;

- робитаи зич бо намоёндагони кишварҳои минтақа бо фарогири муҳолифин ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки барои ҷудо кардани самтҳои авлавиятдори ҳамкорӣ имкон медиҳад;

- қобили пешгӯӣ будан: қаблан муҳокима ва мувофиқа кардани авлавиятҳои ҳамкорӣ ва барномаҳои маблағузоришаванда.

Кишварҳои минтақа, инчунин, аз дастгирии мавзӯи тавассути EIDHR, NSA, муҳоҷират ва паноҳгоҳ, инчунин бастаҳои маблағгузорӣ, ки тавассути ташаббусҳои глобалӣ, аз қабилҳои Шарикӣ глобалии маориф, Ҳазинаи глобалии мубориза бо ВИЧ/СПИД, сил ва вараҷа ва Альянси GAVI истифода мешавад, баҳра мебарад. ИА ва кишварҳои узви он донорҳои асосӣ мебошанд [6, с.178]. Лоихаҳои мушаххас дар доираи Воситаи мусоидат ба субот ва сулҳ ва асбоби ҳамкорӣ дар соҳаи амнияти ҳастай амалӣ карда мешаванд.

Маврид ба зикри хос аст, ки Стратегияи нави Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ, ки соли 2019 қабул гардид, равобити кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо танзим менамояд.

Бо мақсади баланд бардоштани сатҳи ҳамкориҳо бо кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи ноябри соли 2019 дар заминаи имзои “Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ” миёни Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо пешниҳод намуд, ки амалисозии он дар баррасии ҷонибҳо қарор дорад.

Иттиҳоди Аврупо дар доираи Барномаи бисёрсолаи индикативӣ барои кишварҳои Осиёи Марказӣ аз ҷумла Тоҷикистон, ки бо буҷаи махсус барои солҳои муайян қабул мешавад, ба рушди бахшҳои мухталиф дар Тоҷикистон, алалхусус маориф, тандурустӣ, рушди деҳот, энергетика, ҳифзи муҳити зист ва захираҳои об, идоракунии сарҳадот, мубориза алайҳи маводи муҳаддир ва ҷинояткорӣ, таъмини волоияти қонун ва нақлиёти коммуникатсия мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, раванди ҷаҳонишавӣ имрӯз масъалаҳои пеш овард ва минтақаи Осиёи Марказӣ дар ҳалли ин масоил фаъолияти якҷоя доранд. Иттиҳоди Аврупо ҳамчун бозингари геополитикӣ ҳадафҳои худро дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҷимоя менамояд. Зеро, мавқеи георгафии минтақаи Осиёи Марказӣ барои таҳкими ҳамкорӣ ва ҳадафи геополитикӣ барои Иттиҳоди Аврупо муҳим ба шумор меравад. Яке аз манфиати асосии геополитикии Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ тақвияти фазои демократӣ ва иқтисоди бозоргонӣ буда, заминаи асосии манфиатҳои иқтисодии Иттиҳоди Аврупо дар худуди минтақа бахши энергетика ба ҳисоб меравад. Ҳадафи дигари стратегияи Иттиҳоди Аврупо барои ҳамкориҳои фаъол бо давлатҳои Осиёи Марказӣ равона шуда, дар заминаи ин мусоидат ба ҳифзи сулҳу субот дар кишварҳои ин минтақа мебошад.

АДАБИЁТ

1. Адриан Ван дер Меер. 50 лет Европейской интеграции – чему можно научиться? – Выступление Главы Представительства Европейской Комиссии в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане. – Бишкек:

Американский университет, 22 марта 2007г. Манбаи электронӣ
<http://www.astanatv.kz/news/show/id/43962.html>. Санаи мурочиат: 14.04.2024

2. Валерий Куликов. Каковы интересы ЕС в Центральной Азии? - Манбаи электронӣ: <https://ru.journal-neo.org/2019/08/28/kakovy-interesy-es-v-tsentral-noj-azii/>. Санаи мурочиат: 15.04.2024
3. Договоры, учреждающие Европейские сообщества / Под ред. Ю.А. Борко, М.В. Каргаловой, Ю.М. Юмашева. М.: Международная издательская группа «Право», 1994.-390 с.
4. Изменяющаяся Центральная Азия и региональное сотрудничество. Материалы научной региональной конференции. – Душанбе, 2003. - 11с.
5. Лаумулин М., Сейфуллина Т. Интересы и политика Европейского союза в Центральной Азии и Каспийском регионе // Режим доступа: www.kisi.kz. – 2009; стр.4
6. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. Зери назари Ҳ.Зарифӣ. Душанбе: Ирфон, 2011. - С.178
7. Стратегия Европейского Союза в Центральной Азии: новые контуры и возможные перспективы: аналитический доклад / А.Е. Чеботарев. – Астана, 2016. – стр. 13.
8. Торогельдиева Ш. Повышение активности ЕС в Центральной Азии. / Содружество, 05.04.2018. Манбаи дастрасӣ: <http://sodrugestvo.info/?p=667731&lang=ru> (Санаи мурочиат:10.03.2024)
9. Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. Р. Агаев, В. Гусейнов. Москва-2010. -С. 238.
10. Штайнмайер Ф.В. Новые основы партнерства: ЕС и Центральная Азия. // Казахстанская правда. 30 июня 2007. – С. 6 .
11. Council Conclusions on the EU strategy for Central Asia. Council of European Union. Brussels, 19 June 2017. 6 p.
12. Deutschland Jrina: Die Zentralasiatische Gus-Republiken, Kirgistan, Usbekistan, Turkmenistan, Tadshikistan // Ausgangssituation und Ansatzpunkte fuer die Entwichlungs Zusammenarbeit, - Berlin, 1993, - S. 27;
13. EU: Ministers Approve Bloc's Central Asia Strategy // Eurasianet.org. – Манбаи электронӣ: URL: http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp_061807.html (Санаи мурочиат: 12.04.2024)
14. European Union and Central Asia: Strategy for a New Partnership. European Communities, 2007. 53p.
15. Into EurAsia. Monitoring the EU's Central Asia Satrety. (Brussels: CEPS; Madrid: FRIDE, 2010), P.112.
16. The EU and Central Asia: Strategy for New Partnership. Council of the European Union, Brussels, 31 May 2007. – Манбаи электронӣ: URL: [https:// eeas. Europa .eu/sites/ eeas/files/st _ 10113_ 2007 _ init _en.pdf](https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/st_10113_2007_init_en.pdf). Санаи мурочиат: 15.04.2024.

ҲАМКОРИҶОИ СТРАТЕГИИ ИТТИҶОДИ АВРУПО БО ДАВЛАТҶОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ПАСОШУРАВӢ

Дар мақолаи мазкур муаллифон кӯшиш намудаанд, ки доир ба нақш ва мавқеи стратегияи кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо дар Осии Марказӣ баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатии кишварҳои минтақа маълумоти муфассал диҳанд. То ҷо маълум, аст ҳамкориҳо бо Иттиҳоди Аврупо яке аз авлақиятҳои сиёсати хориҷии давлатҳои Осии Марказӣ ба шумор рафта, ҷонибҳои қолабҳои гуногуни ҳамкориҳоро дар сатҳҳои дучониба ва бисёрҷониба имрӯзҳо ба роҳ монда, пеш мебаранд. Дар мақола стратегияҳои Иттиҳоди Аврупо нисбат ба кишварҳои Осии Марказӣ таҳлил гардида, шаклگیریи 121 ҳамкориҳои минбаъдаи муфид ва судманд дар сиёсати хориҷии ин давлатҳо пешбинӣ гардидааст. Ҳамчунин, зарурати ҳамкориҳои бисёрҷониба, хусусан дар соҳаҳои энергетика, нақлиёт, иқтисодиёт, амният, бехатарӣ, масъалаи муҳти зист, иқлим, маориф ва илм нишон дода шудааст. Қайд гардидааст, ки ҳамкориҳои кишварҳои Осии марказӣ бо Иттиҳоди Аврупо дар самти маориф дар доираи барномаҳои Темпус, Эразмус Мундус ва Эразмус+и Иттиҳоди Аврупо барои ба ҳам овардани донишгоҳҳои кишварҳои Осии Марказӣ бо кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва амалисозии барномаҳои таҳсилу табодули донишҷӯён мусоидат мекунад. Дар ҷаҳорҷӯбаи барномаҳои мушаххаси байниминтақавӣ дар роҳи пешگیری таҳдидҳо, Иттиҳоди Аврупо аз соли 2003 инҷониб баҳри таъмини амнияти минтақавӣ якҷанд лоиҳаро дар ҷаҳорҷӯбаи «Барномаи мусоидат ба идораи марзҳои Осии Марказӣ» (БОМКА) ва «Барномаи пешگیری маводи муҳаддир ба Осии Марказӣ» (САДАР) амалӣ менамояд. Дар рушди муносибатҳои ҷонибҳои сафарҳои расмӣ роҳбарони давлатҳои Осии Марказӣ ба Иттиҳоди Аврупо (шаҳри Брюссел) ва намояндагони олии Иттиҳоди Аврупо ба Осии МАРКАЗӢ нақши муҳим доранд.

КАЛИДВОЖАҶО: Иттиҳоди Аврупо, Осии Марказӣ, сиёсати хориҷӣ, ҳамкорӣ, стратегия, барнома, ҳамкориҳои бисёрҷониба, ҳамкориҳои дучониба.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА С ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

В данной статье авторы постарались предоставить подробную информацию о роли и положении стратегии государств-членов Евросоюза в Центральной Азии после обретения государственной независимости стран региона. Насколько известно, сотрудничество с Европейским Союзом является одним из приоритетов внешней политики государств Центральной Азии, и в настоящее время стороны реализуют и продвигают различные формы сотрудничества на двустороннем и многостороннем уровне. В статье анализируются стратегии Евросоюза по

отношению к странам Центральной Азии, а также предусматривается формирование 121 полезного и выгодного сотрудничества во внешней политике этих стран. Также была показана необходимость многостороннего сотрудничества, особенно в сферах энергетики, транспорта, экономики, безопасности, окружающей среды, климата, образования и науки. Отмечается, что сотрудничество стран Центральной Азии с Европейским Союзом в сфере образования в рамках программ Евросоюза Tempus, Erasmus Mundus и Erasmus+ способствует сближению университетов стран Центральной Азии с европейскими. Страны Союза и реализация образовательных программ и программ обмена студентами. В рамках конкретных межрегиональных программ по предотвращению угроз, начиная с 2003 года, помимо обеспечения региональной безопасности, Евросоюз реализовал несколько проектов в рамках «Программы помощи в управлении границами Центральной Азии» (БОМКА) и «Профилактики наркоторговли в Центральной Азии». Программа» (КАДАП). Похоже, важную роль в развитии отношений между сторонами играют официальные визиты лидеров стран Центральной Азии в Евросоюз (Брюссель) и высоких представителей Евросоюза в Центральную Азию.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Европейский Союз, Центральная Азия, внешняя политика, сотрудничество, стратегия, программа, многостороннее сотрудничество, двустороннее сотрудничество.

STRATEGIC INTERACTION OF THE EUROPEAN UNION WITH THE STATES OF CENTRAL ASIA IN THE POST-SOVIET PERIOD

In this article, the authors tried to provide detailed information about the role and position of the strategy of the EU member states in Central Asia after the countries of the region gained state independence. As far as we know, cooperation with the European Union is one of the foreign policy priorities of the Central Asian states, and the parties are currently implementing and promoting various forms of cooperation at the bilateral and multilateral level. The article analyzes the strategies of the European Union in relation to the countries of Central Asia, and also provides for the formation of 121 useful and beneficial cooperation in the foreign policy of these countries. The need for multilateral cooperation was also shown, especially in the fields of energy, transport, economics, security, environment, climate, education and science. It is noted that cooperation between the countries of Central Asia and the European Union in the field of education within the framework of the EU programs Tempus, Erasmus Mundus and Erasmus+ contributes to the rapprochement of universities in Central Asian countries with European ones. Union countries and the implementation of educational programs and student exchange programs. As part of specific interregional programs to prevent threats, since 2003, in addition to ensuring regional security, the European Union has implemented several projects within the framework of the Border Management Assistance Program for Central Asia (BOMCA) and the Prevention of Drug Trafficking in Central Asia. Program" (CADAP). It seems that official visits of leaders of Central Asian countries to the European Union (Brussels) and high representatives of the European Union to Central Asia play an important role in the development of relations between the parties.

KEYWORDS: European Union, Central Asia, foreign policy, cooperation, strategy, program, multilateral cooperation, bilateral cooperation.

Маълумот дар бораи муаллифони: *Назарова Парвина* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 004049877.

Салимов Ф.Н. - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 918-61-48-86. E-mail: farrukh.n.salimov@gmail.com.

Сведения об авторах: *Назарова Парвина* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета международных отношений. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, просп. Рудаки 17. Телефон: (+992) 004049877.

Салимов Ф.Н. - Таджикский национальный университет, к.и.н., доцент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-61-48-86. E-mail: farrukh.n.salimov@gmail.com.

Information about the authors: *Nazarova Parvina* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of International Relations. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Phone: (+992) 004049877.

Salimov F.N. - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 918-61-48-86. E-mail: farrukh.n.salimov@gmail.com.

МУНОСИБАТҲОИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО БО ДАВЛАТҲОИ АМРИКОИ ЛОТИНӢ

Исмон М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Хислати прагматикии сиёсати хориҷии ИМА ҳанӯз дар идораи давлатдорӣ мушкил гардида буд. Дар охири садсола дар асоси манфиатҳои сармоядорони калони тижоратӣ – саноатӣ, доираи моливӣ ба амал омад, ки онҳо аз ҳисоби даромади монополистон дар бозори дохилӣ сарватманд гардиданд (тарифи Маккинли, ки ба муқобили маҳсулотҳои немисӣ ва англисӣ равона карда шуда буд, ки онро баъзан вақт «модари трестҳо» ном мебаранд).

Дар охири асрҳои XIX ва ибтидои асри XX, ҳангоме ки аз рӯйи нишондодҳои зиёд маҳсулотҳои амрикоӣ аз баромадан боз монданд ва ҳатто пешдастии аналогҳои аврупоӣ ба амал омаданд, дар бозори дохилӣ баробарӣ ба серӣ буд ва оғози забтқунии бозори дохилӣ ба амал омад. Тадричан бо маҳсулотҳои аврупоӣ дар мамлакатҳои нимкураи Ғарбӣ ва минтақаи уқёнуси Ором рақобат карда, инкишоф ёфтани маҳсулотҳои амрикоӣ ва сармоягузорию онҳо дар мамлакатҳои пешсафи ҷаҳон ба амал омад. Ҳангоме дар охири асри XIX давлат истифодаи расмии воситаҳои дипломатӣ ва сафорати хизмати берун аз худудиро ба роҳ монд миқёси васеи ғасбкоронаи иқтисодӣ бештар аз ҳама ба назар мерасид. Дар як қатор мамлакатҳои рӯйи олам (дар Бейрут, Чин ва дигар мамлакатҳои Осиё) аграномҳои амрикоӣ, санитарӣ, таҷрибаи техникӣ, мактабҳои техникӣ ва донишгоҳҳои амрикоӣ кушода шуданд. Баъзе аз онҳо дар ҳолати хайрхоҳӣ қарор доштанд ва дар зери назорати вазоратҳои давлатӣ ва муассисаҳо буданд, ки онҳо маълумотҳои заруриро медоданд.

Маҳз дар ҳамин давра, новобаста аз нигоҳ доштани қарзи давлатӣ ва интиқоли сармоягузориҳои нав аз Аврупо ғайбгардии сармоягузорию амрикоиро даъват намуд. Аз соли 1899 то соли 1913 ҳаҷми сармоягузорию хориҷӣ 5 маротиба афзуд, ки ин наздики 3 млрд. долларро ташкил менамуд. Аввалин ширкатҳои байналхалқӣ (олмонӣ – амрикоӣ) дар соҳаҳои электротехникӣ ва мошинасозӣ кушода шуд.

Иқтисодиёти ИМА босуръат инкишоф ёфта, дар оғози асри XX мамлакатро аз рӯйи нишондодҳои асосӣ дар ҷаҳон ба ҷойи аввал баровард, дар як қатор соҳаҳо имконияти ба тартиб даровардани рақибон ва қарздиҳандагони наздики худро амалӣ сохт, ин ба монанди – Англия, Фаронса ва инчунин Олмон. Саволҳои тарифӣ, ки мавқеи хеле камеро дар маркази маъракаи интиҳоботи президентии солҳои 1880 – 1890 ишғол мекарданд, ба зудӣ аз байн рафтанд. Манфиатҳои ИМА дар асоси савдои озод хеле зиёд гардида, «тижорати озод» – ро, ки дар Англия ва Фаронса ба вучуд омада буданд, пеш гирифт. Даъват ба «рақобати озод» бар зидди давлатҳои бузурги протекционизмӣ равона гардид, ки он бар зидди тижорати ҷаҳонии «амрикоқунонӣ» амалӣ шудан меҳост.

Дар охири асри XIX ва оғози асри XX «доктринаи Хейя» қабул карда шуд, ки дар асоси он котиби давлатии ИМА аз давлатҳои аврупоӣ ва Ҷопон хост, ки асосҳои «дарҳои кушода»-ро қабул намуда, барои тижорат ва сармоягузорию барои таъсири нуфузи худ дар Хитойро ба роҳ монанд. Дар нотаи дипломатии соли 1899 ба он «имкониятҳои баробар» дохил шуд, ки дар мамлақати худ дар назди созишномаи нобаробари тижоратӣ ва иштирок консорсиумҳои бонкӣ, ки дар Хитой мебошад ва дар он ҷой маҳфуз нигоҳ доштани арзишҳои худудиро талаб мекунад.

Пас аз бухрони солҳои 1890 дар ИМА қувваҳои бузург пайдо шуданд, ки диққати экспансияи хориҷиро ба худ ҷалб намуданд. Монополияҳо муҳтоҷи на танҳо Ҳимояи давлатӣ дар дохили мамлакат шуданд, балки ҳамон қадар муҳтоҷи бозорҳои ҷаҳонӣ шуданд, ки саволи доир ба сиёсати хориҷӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини ҳизби сиёсӣ ба ҳисоб мерафтанд. Дар роҳи маъракаи интиҳоботӣ даъват доир ба рад кардан аз анъанаи сиёсати «изоляциясионӣ» ба амал омад.

Фаъолгардии экспансияи сиёсати хориҷӣ ба талаботи моливӣ – саноатии доираи тичоратӣ чавобгӯ буда, дар он табакаи миёна дар руҳияи вақтии мувофиқ муносиб гардонида шуд. Ҳизби ҷумҳурихоҳ ҷойи аввалро дар шиори мусаллаҳшавӣ соҳиб гардид, ки ин яке аз арзишҳои экспансияи хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Дар солҳое, ки давлатҳои аврупоӣ тақсимооти ҷаҳонро ба охир расониданд, дар доираи таъсир ва империя мустамликаҳои худро васеъ карданд. ИМА оид ба эълони «хукукҳо»-и худ боз истода, сазовори инкишофи давлати саноатӣ дар мавқеи бозори ҷаҳонӣ боқӣ монд. Ин даъвоҳоро ИМА асос карда, бо ёрии он кӯшиш намуд, ки «доктринаи Монро» ва як қатор қонуниятҳоро, ки пешвоёни идоракунандаи ҳизби Ҷумҳурихоҳ онро қабул намуда буданд, бо номи «империалистӣ» ба худ мувофиқ бидонанд.

ИМА дар арсаи ҷаҳонӣ ба сифати давлати бузург иштирок мекард, ҳол он ки ӯ маҷбур буд, ки дар зерини иттиҳоди худ бар зидди экспансияҳо мубориза барад ва онро «антиимпериалистӣ» ном мебаранд. Ин ҳаракат дар як мавқеъ қарор наёфта буд. Аз миёни «антиимпериалистон» буданд қуввахое, ки аз фаъолгардии сиёсати хориҷӣ баҳри чамъ овардани боигарии дохили мамлакат барои ҳал намудани масъалаҳои иҷтимоӣ даст кашиданд. Яке аз асосҳои оммавии тарафдорони «антиимпериализм» ҳукуматро барои гурури мустамликадорӣ, фаромӯш кардани ақидаҳои демократиаш танқид намуда, онро огоҳ намуд, ки бар зерини фишори ҳукуки дигар халқҳо пояи конститутсия ва ҳуди ИМА – ро вайрон накунад.

Шиорҳои «антиимпериалистон», ки ҷараёни пурқувватеро дар ҳаракатҳои умумидемократии солҳои 1890 – ум нишон медоданд, дар худ мафҳум ва таҷрибаи экспансияро истифода намуда буданд. Ақидаҳои сиёсати хориҷӣ дар асоси ба вучуд овардани самти «ахлоқӣ» нигаронида шуда буд, ки тарафдорон тамоми ҳаракатҳои ИМА – ро дар таъсири мавқеъ ва паҳншавии «минтақаи демократӣ» асоснок намуданд.

ИМА дар тичорати ҷаҳонӣ ҳимояи ҳарбӣ-сиёсиро пешниҳод намуд, ки он ба бетараф гардонидани рақобати душманонаи аврупоӣ мувофиқ буд. Дар ду даҳсолаи охири асри XIX пас аз хотима ёфтани тақсими ҳудудҳои бузурги давлатҳои мустамликадорӣ ва бозорҳо, оғози пойгоҳи мусаллаҳона дар остонаи азнавтақсимкунии минбаъда аз ҳисоби қувваи ҷавонон шуруъ ёфт. Дар ИМА пас аз ҷанги шаҳрвандӣ президентҳо хеле кам генерал ё ветеранҳоро интихоб мекарданд ва дар муассисаҳои ҳарбӣ диққати махсусро равона месохтанд. Дар замони Ч. Гарфилд штаби ягонаи гвардияи миллӣ аз нав ташкил ва тобеъ гардонида шуд. Аз соли 1894 президент Г. Кливленд барномаи соҳмони ҳарбӣ-бахширо ба анҷом расонид, ки пештар аз ин дигарон онро шуруъ намуда буданд. Ин ИМА – ро ба он оварда расонд, ки аз рӯйи ҳаҷми мусаллаҳшавии ҳарбӣ – баҳрӣ дар рӯйи ҷаҳон аз ҷойи 12 ба ба ҷойи 5 – ум қарор гирад ва имконият фароҳам овард, ки дар соли 1898 дар ҷанги зидди Испания ғалаба ба даст орад. Президент аз ҳизби Демократӣ кӯшиш намуд, то низоми мусаллаҳшавиро хуб ба анҷом расонида, артиши на он қадар калон ва азнавсохташудаи доимии хушкигардро ташкил кунад, ки ин имконият фароҳам меовард, то десантҳоро ба минтақаҳои дур фиридад.

Дар солҳои 1870-1880-ум ҳукумати ИМА кӯшиш намуд, ки пояи баҳриеро ташкил намуда, онро ба бандаргоҳи Паго-Паго, ки дар ғалаҷазираи Самоа ҷойгир аст, ба иҷора диҳад. Ин диққати Олмон ва Англияро ба худ ҷалб месохт. Дар солҳои 1884-1885 музокироти мусаллаҳона миёни Амрико ва Олмон руҳ дод, ки дар натиҷа немисҳо ғалабаи ноқомро дар Самоаи Ғарбӣ ба даст оварданд.

Аз соли 1876 ҳангоме ки ҳукумати У. Грант созишномаро бо ҷазираи монархии Гавая оид ба тичорати гумрукӣ бастан муваффақ гардид, мавқеи сармояи амрикоӣ дар плантатсияи хоҷагидорӣ Гавая зуд мустаҳкам гардид. Дар соли 1884 ИМА пояи ҳарбӣ-бахрии Пёрл-Харборро мустақар намуд, ки он бояд кӯпруке барои Шарқи Дур ба ҳисоб мерафт.

Кӯшишҳои ҳукумати Чопон барои наздик шудан ба ин ҷазираҳои амрикоӣ (дар соли 1881 ҳангоме ки монархияи Гавайи бо Чопон созишномаро ба имзо расонд ва роҳи оммавии муҳочирони Чопонро бо ин роҳ кушод), дар соли 1893 ба талқин намудани инқилоб бо ёрии иштирокчиёни амрикоӣ ба амал омад. Барои ҳимояи киштиҳои амрикоӣ десант фароварда

шуд. Малика Лидия-Лилиукланӣ аз тахт сарнагун гардид ва сафорати амрикоӣ оид ба барқарор намудани протекторат аз болои ҷазираҳои Гавай эълон кард. Дар соли 1894 ҷумҳурии Гавай ба вучуд омад, ки онро писари таблиғотчи амрикоӣ идора мекард. Дар соли 1897 президент У. Маккинлӣ созишнома оид ба ҳамроҳшавии Гавай ба ИМА-ро ба имзо расонид. Муваффақият барои ИМА ин ба анҷом расонидани ҷанги испано – амрикоӣ дар соли 1898 мебошад, ки ин ҳамгириро басо тезу тунд намуд.

Дар соли 1889 воқеаи маъракаи ба бухрон дучоргардӣ дар сохтмони канали миёниукёнуси дар худуди Колумбия ба амал омад, ки онро муҳандиси фаронсавӣ Фердинанд Лесес асос гузоштааст. «Бухрони Панама», яке аз баҳонаи асосӣ буд, ки ба даъвати президент Д. Гаррисон дар соли 1889 оварда расонд. Ӯ аввалин конференсияи панамрикоӣ (аз соли 1910 – Иттифоқи Панамрикоӣ) ва ташкилоти Иттиҳодияҳои байналхалқии ҷумҳуриҳои амрикоӣ дар мубодила бо маълумотҳои иқтисодиро (дар соли 1890) ташкил намуд. Дар зери шиори амрикоигароӣ ва экспансияи муштараки аврупоӣ, роҳбарияти ИМА бо давлатҳои ҳамсоя иттиҳодияи гумрукиро таъсис дод.

АДАБИЁТ

1. Авдокушин, Е.Ф. Международные экономические отношения // М.: Юристъ, 2001. - 368 с.
2. Булатова А.С. Мировая экономика: Учебник / Под ред. проф. А.С. Булатова. - М.: Юристъ, 2000. - 734 с.
3. Глинкин, А.Н. Интеграция в Западном полушарии / Отв. ред. А.Н. Глинкин. М.: ИЛА РАН. 2000. с.80.
4. Журавлева Г. П. Экономика. – М.: Юристъ, 2004. - 254с.
5. Интеграционные процессы в современном мире: экономика, политика, безопасность (Мировое развитие. Выпуск 2) / Отв. ред. – Ф.Г. Войтоловский и А.В. Кузнецов. – Москва: ИМЭМО РАН, 2007. – 220 с.
6. Кудрявцева Е. «Энергетическая составляющая экономической интеграции стран МЕРКОСУР», МЭиМО, 2008 № 2.
7. Либман А. «Модели корпоративной интеграции. Региональные особенности», МЭиМО, 2008 №5.
8. Международные экономические отношения: Учебник для вузов / В.Е. Рыбалкин и др.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
9. Межрегиональный диалог Европейского союза и Латинской Америки // Международная политика 1999, № 5.
10. Мосей Г. Процессы глобализации и регионализации в мировой экономике // Экономист, 2006, № 9.

МУНОСИБАТҲОИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО БО ДАВЛАТҲОИ АМРИКОИ ЛОТИНӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи муносибатҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бо давлатҳои Амрикои Лотинӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки иқтисодиёти ИМА босуръат инкишоф ёфта, дар оғози асри ХХ мамлакатро аз рӯи нишондодҳои асосӣ дар ҷаҳон ба ҷойи аввал баровард, дар як қатор соҳаҳо имконияти ба тартиб даровардани рақибон ва қарзидҳандагони наздики худро амалӣ сохт, ин ба монанди – Англия, Фаронса ва инчунин Олмон.

КАЛИДВОЖАҲО: Амрикоӣ Лотинӣ, минтақаҳои гуногун, манфиатҳои шаҳрванди, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, принсипҳои нав.

ОТНОШЕНИЯ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ СО СТРАНАМИ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ

В данной статье обсуждается тема отношений между Соединенными Штатами Америки и странами Латинской Америки. Автор отметил, что экономика США развивалась быстрыми темпами и в начале 20 века вывела страну на первое место в мире по основным показателям, в ряде областей реализовала возможность организовать своих ближайших конкурентов и кредиторов, такие как - Англия, Франция, а также Германия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Латинская Америка, различные регионы, интересы граждан, Соединенные Штаты Америки, новые принципы.

RELATIONS OF THE UNITED STATES OF AMERICA WITH LATIN AMERICAN COUNTRIES

This article discusses the topic of relations between the United States of America and Latin American countries. The author noted that the US economy developed rapidly and at the beginning of the 20th century brought the country to first place in the world in terms of key indicators, in a number of areas realized the opportunity to organize its closest competitors and creditors. , such as England, France, and Germany.

KEYWORDS: Latin America, various regions, interests of citizens, the United States of America, new principles.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исмон Мохитобони* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рудақӣ 17. Телефон: +992111121350.

Сведения об авторе: *Исмон Мохитобони* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе пр. Рудаки, 17. Телефон: **+992111121350**.

Information about the author: *Ismon Mohitoboni* – Tajik National University, master`s student of the Faculty of International Relations. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Ave. Phone: **+992111121350**.

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В МОДЕРНИЗАЦИИ ТАДЖИКИСТАНА

Салимов Ф.Н., Саидова С.
Таджикский национальный университет

Образование играет ключевую роль в процессе модернизации современного Таджикистана. Анализ влияния образования на стратегии модернизации в Таджикистане помогает более глубоко осмыслить, какие шаги предпринимаются для развития образовательной системы и как они способствуют экономическому, социальному и культурному развитию страны.

Тем не менее, Таджикистан сталкивается с рядом проблем в сфере образования, включая ограниченный доступ, низкое качество обучения и несоответствие образовательных программ требованиям рынка труда. Эти проблемы усложняются недостаточным финансированием, устаревшими учебными материалами и методами преподавания, а также нехваткой квалифицированных кадров.

Изучение этих проблем и поиск способов их решения становятся ключевой задачей для достижения устойчивого развития в стране. В условиях глобализации и быстрых технологических изменений, повышение качества образования и его соответствие международным стандартам становятся приоритетными направлениями для Таджикистана.

Анализ роли образования в модернизации страны позволяет разработать адаптированные методы, способствующие развитию образовательной сферы в Таджикистане. Внедрение инновационных технологий, повышение квалификации преподавателей и расширение доступа к качественному образованию могут значительно ускорить процесс модернизации.

Введение новых образовательных программ, соответствующих требованиям современного рынка труда, а также укрепление международного сотрудничества в области образования, являются важными шагами на пути к устойчивому развитию. Таким образом, образование становится не только инструментом для личностного роста и профессионального развития, но и ключевым фактором экономического и социального прогресса в Таджикистане.

Образовательная система Таджикистана: вызовы и новые возможности

Культ науки и языка, духовности и созидания сформировали национальный характер таджиков, которые среди всепожирающего огня постоянных войн сделали все для сохранения образования, медицины, литературы и науки, традиций государственного управления. Формирование таджикского народа более тысячи лет назад в эпоху зарождения Саманидского государства было одновременно этнокультурным и этнополитическим обновлением восточно-иранских народов, их объединением и возрождением.

Начиная с древнейших времен, их богатая культура оказывала влияние через культуру бактрийцев, маргианцев, хорезмийцев, парфян, согдийцев и персов на культуру периода Сасанидов и Саманидов и через них на культуру наших дней. Таджики, являясь одним из древнейших народов планеты, своей историей и культурой, сродни персидской, оказали огромное влияние на развитие мировой культуры в целом. На протяжении десятков веков таджики создали богатую земледельческую культуру, построили удивительные города со своей особой архитектурой, развили технику и техническую мысль. Таджики всегда придерживались принципов мирного сосуществования и добрососедства, стремились к науке и просвещению, творчеству и созиданию.

Развитие Таджикистана, вплоть до 1991 года находившегося в составе Советского Союза, происходило по принципу централизованного планового хозяйства. Капиталовложения в социально-экономическую структуры позволили Таджикской ССР достичь больших успехов в различных областях жизнедеятельности народа, в том числе и в системе образования. К началу 90-х годов прошлого века уровень грамотности взрослого населения был высоким (99%, согласно переписи населения 1989 г.); 77% населения имели среднее и высшее образование. Это объясняется доступностью учебных заведений для большинства населения. Однако, несмотря на

защищённость республики центральной системой практически во всех областях, под тяжестью экономических потрясений Таджикистан так же, как и другие страны распавшегося Союза, оказался в пучине затяжного экономического и политического кризиса [См.: 1; 2].

Провозглашение независимости Таджикистана в период кризиса породило в обществе множество нерешенных и зашедших в тупик вопросов. Один из таких важных вопросов дальнейшего развития новообразованного свободного таджикского общества был связан с определением направлений внутреннего развития в области науки, образования и культуры.

К сожалению, радость от приобретенной 9 сентября 1991 года независимости омрачалась глубокими политическими проблемами и потрясениями, в основном явившимися следствием прекращения централизованного финансирования и дотаций многих областей социально-экономической жизни республики. К тому же кризисная ситуация была усугублена пожаром почти шестилетней гражданской войны (1991-1997 гг.) [См.: 1].

Согласно данным статистических организаций, в результате затяжной междуусобицы в Таджикистане осиротело 55 000 детей, овдовело более 2600 женщин, и им пришлось самим совмещать роли и кормильца, и главы семьи. Около 200 000 таджикстанцев покинули страну, выехав в страны СНГ и дальнего зарубежья. Драматичность ситуации в сфере образования заключалась в том, что в подвергшихся военным действиям регионах страны практически перестали функционировать высшие и средние учебные заведения. В 1992-1995 годах более 20 тысяч преподавателей уехали в другие страны, а часть учителей, учащихся и студентов стали беженцами. Более 200 общеобразовательных и средних школ и других учебных заведений были разрушены, их оборудование и имущество разграблены. Более 130 зданий и территорий школ после этих событий требовали средств на ремонтно-восстановительные работы. На восстановление разграбленного или уничтоженного оборудования и инвентаря, учебно-наглядных пособий, технических средств обучения, на строительные и ремонтные работы и т.д., с учётом инфляции, имевшей место в те тяжёлые времена, требовалось около 66,3 миллиардов таджикских рублей [См.: 1; 2].

Таким образом, исторический обзор образовательной системы Таджикистана показывает, что, несмотря на значительные вызовы, страна стремится к восстановлению и развитию своей образовательной сферы, учитывая важность науки и просвещения для устойчивого развития общества и экономики.

Касаясь вышеуказанной проблемы, президент Республики Таджикистан Э. Рахмон в статье «Республика Таджикистан на пороге XXI века [См.: 8] пишет: «XXI век-век информатики, новых технологий. Таджикистан не должен стать краем, куда можно «сбрасывать» устаревшие технологии. Чтобы этого не случилось, нужно своевременно позаботиться о молодёжи, которая могла бы освоить новейшие достижения современной цивилизации на её ведущих языках и на основе самых передовых знаний у нас в стране и за рубежом».

Меры по модернизации образования

Основные положения развития образования на ближайшую перспективу нашли свое отражение в законах Республики Таджикистан «Об образовании», «О дошкольном обучении и воспитании», «О начальном профессиональном образовании», «О среднем профессиональном образовании», «О высшем профессиональном образовании», «О высшем и послевузовском образовании», «О физическом воспитании и спорте» и других. Законодательством страны были определены основные нормативно-правовые акты, регулирующие вопросы образования. Всего разработано более 150 законодательных и нормативных актов, которые отвечают требованиям международных правовых актов. За годы независимости несколько раз были внесены изменения в Закон Республики Таджикистан об образовании: от 17 мая 2004 года [См.: 3].

Образование является основой государства, способом возрождения материальной и духовной культуры общества. Подчеркивая приоритетность образования в условиях независимости и перехода к рыночной экономике, Правительство Республики ставит перед этой отраслью следующие задачи:

- направить русло образования и воспитания на защиту интересов личности, общества и государства;

- обеспечить получение качественной и актуальной информации;
- соответствовать международным стандартам образования и науки [См.: 13].

В связи с этими задачами основные принципы государственной политики в сфере образования вытекают из следующих элементов:

- приоритет образования во всех областях государственного управления;
- уважение к закону, правам и свободам человека, любовь к Родине, семье и окружающей среде;
- самостоятельность учебных заведений;
- соответствие системы образования требованиям и задачам социально-экономического развития Республики Таджикистан;
- развитие системы образования с учетом международных стандартов, качества образования и информационного обеспечения;
- улучшение международного сотрудничества и укрепление самостоятельности в отношениях с зарубежными странами [См.: 13].

Для повышения уровня специализации работников сферы образования и учащихся созданы различные профессиональные структуры, осуществляющие контроль за деятельностью субъектов образования. Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 3 апреля 2006 года под №122 были утверждены «Правила аттестации работников управлений и подразделений образования, общеобразовательных учреждений, дошкольных учреждений и дополнительного образования». Аттестация работников образования страны проводится в целях стимулирования повышения качества образовательного процесса и повышения квалификации работников управлений и отделов образования, образовательных учреждений и дошкольных образовательных учреждений. При подготовке к аттестации руководители организаций образования, начальники и заведующие отделами образования всесторонне изучают работу своих подчиненных и предоставляют каждому аттестуемому объективные материалы в аттестационную комиссию.

Дополнительно следует отметить, что эффективное функционирование образовательной системы требует непрерывного совершенствования учебных программ и методов обучения, внедрения современных технологий и активного международного обмена опытом. Таким образом, развитие системы образования в Таджикистане направлено на создание условий, способствующих всестороннему развитию личности, социальной стабильности и экономическому процветанию страны.

В процессе внедрения новых технологий в образовательный процесс реализованы три этапа компьютеризации образовательных учреждений, что позволило достичь целей государственных программ в этой области. На первом этапе компьютеризации (2003-2007 гг.) в соответствии с «Государственной программой компьютеризации начальных и средних школ Республики Таджикистан на 2003-2007 годы» в школах было открыто 1823 компьютерных класса. Завезено 11 516 современных технических средств. Второй этап компьютеризации школ совпадает с постановлением Правительства Республики Таджикистан от 05.03.2008г. «Об компьютеризации общеобразовательных школ Республики Таджикистан на 2008-2010 годы», согласно которому поставлено 30090 компьютеров и 4306 принтеров в школы. При этом за пользование одним компьютером находилось 22 студента. Третий этап компьютеризации школ начинается Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 02.09.2010 г. «О компьютеризации образовательных учреждений общего среднего образования РТ на 2011-2015 годы», согласно которой во всех общеобразовательных учреждениях созданы компьютерные классы. Для повышения качества образования в общеобразовательных учреждениях внедрены современные технологии, компьютеризация общеобразовательных учреждений в 2016 году достигла 111%, в учреждениях на 7 учащихся приходится один компьютер [См.: 9].

Таким образом, можно сказать, что прогресс общества, устойчивое экономическое развитие, обеспечение национальной и государственной безопасности и в целом выход на мировой уровень экономического, технологического, научного и культурного развития способствуют устойчивому развитию образования, организации непрерывного и качественного образования граждан Республики Таджикистан. Несмотря на экономические трудности, Правительство Республики направляет все свои усилия и возможности на постепенное улучшение условий обучения и развития образования. Ведь будущее нации и государства в руках сегодняшних студентов, которые являются творцами благополучной и мирной жизни в стране.

Влияние образования на экономическое и социальное развитие Таджикистана

Роль образования в определении будущего страны зависит от того, в какой степени система образования республики способна повысить интеллектуальный потенциал населения для обеспечения их благополучия и благосостояния. В «Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан до 2020 года» образованию определялась роль главной предпосылки социального и экономического развития страны и уровня жизни населения. Эта стратегия характеризует текущее состояние системы образования, её трудности и проблемы, формулирует цели и задачи развития образования на перспективу.

В госбюджете 2024 года на сферу образования выделено 8 миллиардов 231 миллион сомони, что на 1 миллиард 21 миллион или на 12,5% больше, чем в 2023 году (бюджет образования в 2023 году составил 7 млрд. 210 млн. сомони). Это 5,7% валового внутреннего продукта и 18,7% от общего объема расходов государственного бюджета [См.: 6].

Без развития экономики страны решение социальных задач невозможно. В последнее время в Таджикистане усиленными темпами идет развитие в сфере энергетики и коммуникаций: проводятся восстановительные работы на Рогунской гидроэлектростанции (ГЭС), строительство Сангтудинской гидроэлектростанции, малых ГЭС в наиболее отдаленных и труднодоступных районах, восстанавливаются и закладываются транснациональные магистрали, создаются свободные экономические зоны. Особое внимание уделяется созданию благоприятных условий для развития малого и среднего бизнеса в Таджикистане: восстанавливаются и создаются новые предприятия, обеспечивая население новыми рабочими местами и многое другое значимое в экономическом развитии страны.

Как было выше указано, экономическое развитие страны связано с ростом потребности в квалифицированных кадрах для различных отраслей экономики. Образование играет решающую роль в воспроизводстве квалифицированной рабочей силы и формировании потенциала стабильного общества. Обеспечение науки, производства, органов управления высококвалифицированными кадрами является одной из главных задач системы образования, так как интеллектуальный потенциал становится определяющим фактором развития общества.

Важным элементом является также создание условий для непрерывного образования, что позволяет гражданам постоянно повышать свою квалификацию и адаптироваться к изменяющимся условиям рынка труда. Введение новых образовательных программ, соответствующих требованиям современной экономики, а также развитие дистанционного образования и использования информационных технологий, способствуют повышению доступности и качества образования.

Таким образом, система образования в Таджикистане играет ключевую роль в обеспечении устойчивого экономического роста и социального благополучия населения. Вложение в образование – это инвестиция в будущее страны, её человеческий капитал и экономическую стабильность.

Социальные изменения, вызванные реформами в образовании

Правительство Республики Таджикистан уделяет особое внимание решению проблем, связанных с экономическим благосостоянием и социальным благополучием народа. Республика Таджикистан, согласно Конституции, объявлена социальным государством и обязалась обеспечить каждому человеку условия для достойной жизни и свободного развития. Поэтому одним из приоритетных направлений внутренней политики государства является постепенное

решение социальных проблем страны. Каждый гражданин имеет право на обеспечение достойными условиями жизни и свободного развития. Исходя из этого, государство приоритетом во внутренней политике избрало линию поэтапного решения социальных проблем.

В отчете Министерства образования и науки Республики Таджикистан за 2023 год показано, что на территории республики функционируют 717 дошкольных учреждений, которые охватывают 104 921 детей. Этот показатель по сравнению с 2022 годом увеличился на 10 учреждений и 2396 детей. Кроме этого, в стране функционируют 3991 общеобразовательные учреждения. Также для начального профессионального образования функционируют 63 учреждения, охватывающие 20 503 студентов. В 88 средних профессиональных учреждениях и 40 высших учебных заведениях активно ведутся занятия для студентов [См.: 5].

В 2017 году система образования страны охватывала 2,1 млн. человек, а в 2023 году этот показатель достиг 2,6 млн. человек. По прогнозам, к 2025 году этот показатель достигнет 2,7 млн. человек. Этот процесс требует создания новых образовательных учреждений и расширения возможностей системы образования. Если в 2023 году число выпускников общеобразовательных учреждений составило 103 тыс. человек, то поступление в 1 класс достигло 261 тыс. человек. В этот период построены и сданы в эксплуатацию 200 новых образовательных учреждений и дополнительных корпусов на 85 тысяч школьников, но этого ещё недостаточно, потому что 73 тысячи учеников остаются без посадочных мест [См.: 5].

Таким образом, можно заключить, что, несмотря на усиленные меры по обеспечению страны школами и учебными учреждениями, данные меры не удовлетворяют потребности растущего населения полностью. Государству и соответствующим ведомствам следует удвоить или даже утроить усилия в области обеспечения обучающихся учебными заведениями (детсадами, школами, колледжами, техникумами, а также вузами и послевузовскими учреждениями).

Дополнительно, следует отметить, что развитие образовательной инфраструктуры и повышение качества образования также способствуют социальным изменениям. Введение новых образовательных технологий, повышение квалификации преподавателей и улучшение материально-технической базы учебных заведений оказывают позитивное влияние на развитие человеческого капитала и социальную мобильность населения. Образование становится основой для построения справедливого и процветающего общества, обеспечивая каждому гражданину возможности для личного и профессионального роста.

Таджикистан в контексте международного образовательного сотрудничества

Сотрудничество Таджикистана со странами ближнего и дальнего зарубежья, расширение и укрепление этих отношений создают благоприятные условия для подготовки высококвалифицированных кадров, обучения нашей молодежи за рубежом.

Немаловажный фактор в области интеграции в международное образовательное пространство – это создание в 2006 году специального фонда Президента Таджикистана. Данный фонд предназначен поддержке одаренной молодежи и подготовки кадров для нужд республики в учебных заведениях за рубежом. В 2023-2024 учебном году при помощи данного фонда были отправлены 121 студент для учебы за границу. Из 41 тысячи 232-х таджикских студентов, которые в настоящее время учатся в зарубежных странах, к примеру, в России, Соединённых Штатах, Канаде, Китае, Японии, Турции Индии, Египте, Украине, Чехии, Словакии, Австралии, более 11 тысяч — девушки. Только за последние десять лет 11 тысяч девушек окончили высшие учебные заведения с президентской квотой. Из 3-х тысяч 300 молодых людей, которые в текущем году выезжали за границу на учебу только через Государственное учреждение «Центр международных программ» при Министерстве образования и науки, 30 процентов – девушки [См.: 5; 7].

Центральная задача модернизации образования - обеспечение его современного качества, выстраивание эффективной экономикой и управлением, которая будет отвечать запросам современной жизни и потребностям развития личности, общества, государства.

Образование в Таджикистане, как система, охватывает значительную часть населения и характеризуется развитой сетью, разнообразием учреждений образования, которые в последнее время подвергаются модернизации. За годы своей независимости Таджикистан достиг заметных успехов в области образования, проводя реформу за реформой.

В ходе рыночных преобразований образовательная система Таджикистана претерпела значительные изменения, которые затронули практически все её элементы от финансирования и управления до содержания самой оценки её результатов. Эта трансформация прошла под влиянием сложного комплекса взаимообусловленных причин, которые условно можно отнести к внутренним и внешним факторам эволюции образовательной сферы.

Реформа содержания образования приводит национальные стандарты образования всех уровней в соответствие с требованиями международных образовательных стандартов. Заметны изменения за годы реформы:

1. Радикально пересмотрены цели и содержание образования:

- снятие идеологического тотального диктата: на государственном уровне был декларирован отказ от «непоколебимой верности» идеологии какой-либо партии;
- на основе Закона Республики Таджикистан «Об образовании» принята и выполняется Концепция национальной школы, дошкольного образования, воспитательной работы;
- созданы и работают многовариативные учебные планы и программы для всех типов образовательных учреждений;
- успешно начата работа по дифференциации содержания образования, что обеспечило учащимся и родителям право выбора того типа образовательного учреждения, которое отвечает их потребностям и соответствует развитию их детей, с одной стороны, а с другой стороны, - учителям предоставлено больше свободы творчества в использовании образовательных технологий;

2. Создана нормативно-правовая база отрасли:

- в соответствии с Законом Республики Таджикистана «Об образовании» ведется работа по децентрализации управления образовательных учреждений;
- обновлены все Положения образовательных учреждений всех уровней;
- создана система государственной аттестационной службы в системе образования. Выработана и утверждена правовая база аттестации, аккредитации и лицензирования образовательных учреждений.

3. Проведены структурные изменения:

- наряду с обычными школами развиваются новые типы школы – лицеи, гимназии, колледжи, комплексы «детский сад-школа», «гимназия-вузы», «вузы-лицей-колледжи»;
- в вузах вводится многоуровневая система образования с присвоением квалификации: младшего специалиста, бакалавра и магистра;
- профессиональные техникумы, колледжи, передаются в структуры соответствующих вузов в качестве начального звена профподготовки;
- наряду с государственными образовательными учреждениями создаются частные, негосударственные, межгосударственные (Российско-таджикский славянский университет, таджикско-турецкие лицеи), частные дошкольные учреждения, школы, лицей, колледжи, вузы, центры образовательных услуг.

4. Определена новая экономическая и финансовая политика в области образования: создана правовая база многоканального финансирования, разработаны механизмы его внедрения в практику; сделаны первые шаги по восстановлению нормативного финансирования сферы образования из госбюджета;

- включены внебюджетные источники финансирования (средства родителей, гранты, стипендии, спонсорские и благотворительные вклады, кредиты и вклады международных инвесторов);
- пересмотрен экономический подход к набору в вузы, ссузы, кредитные учебные заведения с увеличением доли подготовки кадров на платной основе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов И.А. Тенденции развития образования Таджикистана в условиях демократизации общества. Дисс. на соис.уч.степ.кандидата исторических наук. Душанбе, 2015.
2. Атакуллаев У.И. Развитие общего образования в Республике Таджикистан в период независимости (1991-2005 гг.) // Авт. дис. на соис. уч. степ. к.п.н. Душанбе, 2010.
3. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2004 г., №5, ст. 345; 2005 г., №12, ст. 655; 2006 г., №12, ст. 546; 2008 г., №6, ст. 465, Закон Республики Таджикистан «О внесении дополнения в Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 26 марта 2009 г., №488.
4. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2017. № 2. - С. 112.
5. Маълумот оид ба фаъолияти Вазорати маориф ва илми Љумњурии Тоҷикистон дар соли 2023// <https://www.maorif.tj/ahborot/malumot-oid-ba-faoliyati-vazorati-maorif-va-ilmi-umurii-tojikiston-dar-soli-2023> (санаи муролият: 12.05.2024).
6. Парламент Таджикистана утвердил бюджет на 2024 год // <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20231116/parlament-tadzhikistana-utverdil-byudzhet-na-2024-god#:~:text=%D0%A0%D0%B0%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%8B%20%D0%B1%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%202024%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4,%D0%B8%D0%BB%D0%B8%201%2C1%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4%20%D1%81%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B8>
7. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмон «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 28.12.2023 // <https://khovar.tj/rus/2023/12/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-uvazhaemogo-emomali-rahmona-ob-osnovnyh-napravleniyah-vnutrennej-i-vneshnej-politiki-respubliki-2/>
8. Рахмонов, Э. Республика Таджикистан на пороге XXI века / Э.Рахмонов. – Душанбе, 2001. - 26 с.
9. Раъмонов А.А., Расулов А.Б., Кодиров К.Ф., Афзалов Х.С. Гузашта ва ӯзираи маорифи Љумњурии Тоҷикистон. Душанбе, 2011.
10. Салимов Н., Шарифзода А. Миром признанный таджик / Н. Салимов, А. Шарифзода. - Душанбе, 2011.
11. Стат. сборник Агентства статистики Республики Таджикистана. 2014. – С. 110.
12. Текущий архив Министерства образования Республики Таджикистан. Отчет МО о проведенной работе в 2009-2011 уч. гг.-Л.23.
13. Формирование системы образования республики таджикистан в годы независимости (<https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-sistemy-obrazovaniya-respubliki-tadzhikistan-v-gody-nezavisimosti>)
14. Шарифзода А., Асадов А. Таджикистан-20 / А. Шарифзода., А. Асадов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – С. 195.

НАҚШИ МАОРИФ ДАР НАВСОЗИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола нақши маориф дар раванди навсозии Тоҷикистон мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор гирифтааст. Дар он ба таҳлили таъсири маориф ба рушди иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданият мамлакат диққати махсус дода мешавад. Дар мақола мушқилоте, аз қабилӣ дастрасии маҳдуд, сифати пасти таълим ва номувофиқ будани барномаҳои таълимӣ ба талаботи бозори меҳнат, ки низоми маориф рӯ ба рӯ шудааст, таъкид шудааст. Муаллифон ба қорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ, такмили ихтисоси омӯзгорон ва беҳтар намудани заминаи моддию техникии муассасаҳои таълимӣ ҳамчун омилҳои асосии тезонидани раванди бозсозӣ тавачҷухдоранд. Аҳамияти ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи маориф ва нақши он дар тарбияи мутахассисони баландихтисос низ таъкид шудааст. Муаллифон ба чунин хулоса омадаанд, ки маориф асоси рушди устувори Тоҷикистон буда, ба рушди иқтисодӣ ва неқӯаҳолии иҷтимоии аҳоли мусоидат мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: Тоҷикистон, маориф, навсозӣ, рушди иҷтимоӣ, рушди иқтисодӣ, инноватсия, ҳамкориҳои байналмилалӣ..

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В МОДЕРНИЗАЦИИ ТАДЖИКИСТАНА

В статье рассматривается роль образования в процессе модернизации Таджикистана. Особое внимание уделяется анализу влияния образования на социальное, экономическое и культурное развитие страны. Статья освещает проблемы, с которыми сталкивается система образования, такие как ограниченный доступ, низкое качество обучения и несоответствие образовательных программ требованиям рынка труда. Авторы акцентируют внимание на внедрении инновационных технологий, повышении квалификации преподавателей и улучшении материально-технической базы учебных заведений как ключевых факторов ускорения процесса модернизации. Также подчеркивается важность международного сотрудничества в области образования и его роль в подготовке высококвалифицированных специалистов. В заключение авторы делают вывод, что образование является основой для устойчивого развития Таджикистана, способствуя экономическому росту и социальному благополучию населения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Таджикистан, образование, модернизация, социальное развитие, экономическое развитие, инновации, международное сотрудничество.

THE ROLE OF EDUCATION IN THE MODERNIZATION OF TAJIKISTAN

The article examines the role of education in the process of modernization in Tajikistan. Special attention is given to analyzing the impact of education on the country's social, economic, and cultural development. The article highlights the challenges faced by the education system, such as limited access, low quality of education, and the mismatch between educational programs and labor market requirements. The authors emphasize the importance of introducing innovative technologies, enhancing teacher qualifications, and improving the material and technical base of educational institutions as key factors in accelerating the modernization process. The importance of international cooperation in education and its role in training highly qualified specialists is also underscored. In conclusion, the authors assert that education is the foundation for sustainable development in Tajikistan, contributing to economic growth and the social well-being of the population.

KEYWORDS: Tajikistan, education, modernization, social development, economic development, innovation, international cooperation.

Маълумот дар бораи ба муаллиф: *Салимов Фаррух Насимович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-61-48-86**. E-mail: **farrukh.n.salimov@gmail.com, fsalimov@tojikiston.com**.

Саидова Сарвиноз – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти ихтисоси дипломатия ва сиёсати хориҷӣ. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 0000-388-55**. E-mail: **sarvinozsaidova2000@gmail.com**.

Сведения об авторах: *Салимов Фаррух Насимович* – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-61-48-86**. E-mail: **farrukh.n.salimov@gmail.com, fsalimov@tojikiston.com**.

Саидова Сарвиноз – Таджикский национальный университет, магистрант по специальности дипломатии и внешней политики. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 0000-388-55**. E-mail: **sarvinozsaidova2000@gmail.com**.

Information about the authors: *Salimov Farrukh Nasimovich* - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-61-48-86**. E-mail: **farrukh.n.salimov@gmail.com, fsalimov@tojikiston.com**.

Saidova Sarvinoz – Tajik National University, master's student in diplomacy and foreign policy. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 0000-388-55**. E-mail: **sarvinozsaidova2000@gmail.com**.

МАНФИАТҲОИ ГЕОПОЛИТИКИИ ЧИН ДАР МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Эмомова М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар оғози асри XXI тавачҷуҳ ба Осиеи Марказӣ якбора зиёд гашт, ки дар диққати кишварҳои абарқудрати ҷаҳонӣ, махсусан, Ҷумҳурии Мардумии Чин ҳамчун кишвари абарқудрати минтақавӣ қарор гирифтааст. Аслан дар минтақаи Осиеи Марказӣ трансформатсияи геополитикӣ бо иштироки кишварҳои абарқудрат Россия, ИМА ва Чин ҷараён дорад. Дар ин радиф Ом минтақаи меҳварӣ шинохта шудааст. Вазъияти кунуниро коршиносони соҳа ба назар гирифта, ба ду гурӯҳ ҷудо шуданд: 1. Бархе аз онҳо бар он назаранд, ки дар замони муосир дар минтақа раванди Эҳёи роҳи Абрешим ҷараён дорад, ки дар он ҚМЧ нақши калидиро мебозад; 2. Бархеи дигар бар он ақиданд, ки дар замони муосир дар минтақа раванди Бозии Бузурги Нав ҷараён дорад, ки на танҳо Чин ва Ҷопон, балки Россия ва ИМА нақш ва мавқеи калидиро соҳибанд. Бо назардошти нуфузи минтақавии Чин чи дар доираи созмонҳои минтақавӣ ва чи дар доираи ҳамкорихои дучониба, вазъи геополитикии минтақа нишон дод, ки дар замони муосир эҳёи шоҳроҳи Абрешим ҷараён дорад. Воқеан, нуфуз, таъсир ва нақши ҚМЧ дар Осиеи Марказӣ хеле аҳамиятнок буда, хислати муҳимияти мутақобиларо соҳиб мебошад. Амрико бошад, аз ҳама бештар аз сиёсати Чин, ки бо додани қарзҳои ҳангуфт ба давлатҳои минтақаи Осиеи Марказӣ ва фурӯши молҳои арзон таъсири худро ба таври ҷашмрас торафт меафзояд, нигарон буда, меҳодад таъсири ин рақибашро дар минтақа ба ҳар роҳе, ки бошад коҳиш диҳад. (10)

Ҷалби кишварҳои абарқудрат ба Осиеи Марказӣ ва дар маркази тавачҷуҳи кишварҳои абарқудрат қарор гирифтани он се иллати асосӣ дорад:

иқтисодӣ-ғичоратӣ - Чин бо лоиҳаи камарбанди иқтисодии шоҳроҳи Абрешим меҳодад ҳузури худро дар минтақа мустаҳкам намояд;

низомӣ-амниятӣ - Чин тавассути Созмони ҳамкорихо Шанхай ҳузури амниятиву иқтисодии худро мустаҳкам менамояд;

сиёсӣ-геополитикӣ - Чин ҳамчун ғайриаъзои СААД бо ҳамкорихои аъзо дар муборизаи зиддитеррористӣ ва оромнамоии қазияи Афғонистон ба минтақа ворид мегардад.

Барои баррасии таъсири кишварҳои абарқудрат дар равандҳои минтақавӣ мановфеи онҳоро дар алоҳидагӣ муайян менамоем:

а) Манфиатҳои стратегии Чин дар Осиеи Марказӣ аз инҳо иборатанд:

1. Нигоҳ доштан ва назорати қувваҳои ҷудоихоҳи “Туркистони Шарқӣ” (Уйғуристон). Аз соли 1990-ум инҷониб дар баробари зуҳури терроризми байналхалқӣ фаъолияти ҷудоихоҳӣ дар қисмати ғарбии Чин фаъол гашта, тадриҷан он ба яке аз гурӯҳҳои бузурги террористӣ, сепаратистӣ ва экстремистӣ табдил ёфт, ки ба ягонагии давлати Чин ва устувории иҷтимоии ин минтақаи кишвар таҳдидзо арзёбӣ мегардад. Ҳаракати “Туркистони Шарқӣ” бо омилҳои таърихӣ, миллий, фарҳангӣ, забонӣ ва динӣ бо кишварҳои Осиеи Марказӣ алоқамандии зич дорад. Дар робита ба ин, ҳадафҳои асосии самти минтақавии сиёсати хориҷии Чин ин роҳ надодан ба фаъолияти ҳаракатҳои иртиҷой ва ифротӣ дар минтақа, пешгирии намудани хатарҳои ғайрианъанавӣ ба шумор меравад. (7)

2. Кафолати суботи Осиеи Марказӣ тавассути таъмини амнияти боэътимоди стратегии худ. Минтақаи Осиеи Марказӣ бо ҳудудҳои Шимолу Ғарбии Чин пайванди марзӣ дорад. ҚМЧ дар самти амнияти кишварҳои Осиеи Марказӣ ва пешгирии сарҳади онҳо аз интиқоли ҳаракату ҷараёнҳои иртиҷой ва ифротии Афғонистон манфиатдор аст ва ба таҳкими он талош меварзад.

3. Ташаққули ҳамкорихои иқтисодӣ бо кишварҳои Осиеи Марказӣ ва табдили он ба яке аз сарчашмаҳои асосии воридоти энергия ба Чин. Энергия-қисми асосии ҳамкорихои иқтисодии Чин бо кишварҳои Осиеи Марказӣ ба шумор меравад. Кафолати боэътимоди

таъмини энергия ба иқтисодиёти рушдѐфтаистодаи ҚМЧ ҳадаф ва вазифаи дарозмуддати дорои аҳаммияти стратегидоштаи Чин ба шумор меравад. Баъд аз таъмини устувории расонидани нафт аз Россия ва кишварҳои Осиёи Марказӣ Чин метавонад вобастагии худро аз ноустувории ҳолати байналмилалӣ кам созад.(1)

Омилҳои асосии муҳиммияти геополитикии Осиёи Марказӣ барои Чин дар замони муосир. Дар замони муосир кам кишварҳое аст, ки дорои унвони абарқудрати минтақавӣ доранд. Чин аз ҷумлаи он кишварҳоест, ки дорои унвони мазкурро дорад ва дар минтақаи Осиёи Марказӣ хеле нақшу таъсири бузургро соҳиб мебошад. Дар ин баробар минтақаи Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати мавқеи географӣ ва захираҳои табиӣ ва дигар хусусиятҳои хоси худ барои Чин хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Дар ин самт ин кишвари абарқудрати минтақавӣ мекӯшад, ки дар амалишавии сиёсати геополитикӣ ва геостратегии худ дар минтақа муваффақ гардад. Ақунун васеътар оид ба омилҳои муҳиммияти геополитикии Осиёи Марказӣ барои Чин масъалагузорӣ хоҳем кард. Ин муҳимиятҳо дар нуқтаҳои зерин мушоҳида мегардад:

1. Мавқеи геостратегии манфиатнок. Осиёи Марказӣ дар маркази қитъаи Авруосиё, дар чорроҳаи ҳамлу нақли хушкӣи Ғарбу Шарқ ва Шимол Ҷануб ҷойгир мебошад. Тавассути минтақа дар асрҳои қадим ва миёна “Шоҳроҳи бузурги Абрешим” мегузашт, ки Чин ва Ҷиндро бо Шарқи Наздик ва Аврупо мепайванд. Бо кашфи роҳҳои баҳрӣ дар Чин “Шоҳроҳи бузурги Абрешим” аҳаммияти геополитикии худро сусттар гардонд. Дар ин минтақа бозии бузург миёни Россия ва Британияи Кабир ҷараён гирифт. Дар замони муосир бошад, ин бозӣ иштирокчиёни навро касб намуд. Яъне, бо сабаби мавқеи геополитикии минтақа таваҷҷуҳи кишварҳои абарқудрат аз ҷумла Чин хеле зиёд аст. Ҳузури Чин дар Осиёи Марказӣ ба Чин имкон медиҳад, ки ба бозорҳои Россия, Аврупо ва Чин ворид шавад. Дар нақшаи географӣ минтақа ба Ҷиндустон хеле наздик мебошад, нисбат ба Африқо, Амрикои Лотинӣ. Боз кишварҳоест, ки истехсолкунандаи нафт ва газанд.

2. Минтақа аз нуқтаи назари иқтисодӣ аҳаммиятнокӣ энергетикӣ муҳим аст. Дар Осиёи Марказӣ захираҳои бузурги нафт (3,65,63 млрд. тонн) ва газ (11,4-26,5 трлн. куб. м.), ангишт (36 млрд. тонн), уран (251,7 тыс. тонн) ва захираҳои обӣ (иқтисодӣ 959 млрд. киловатт/соат дар як сол) ва бо зиёдшавии талабот чунин нави захираҳо дар Чин аҳаммияти геополитикии минтақа баланд гаштааст.

3. Чин ба минтақаи Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳи геоиқтисодӣ дорад. Ба Нью-Дели ба минтақа ҳамчун сарчашмаи ашёи хоми минералӣ ва бозори бузурги воридкунии молҳои худ менигарад. Дар баробари захираҳои бузурги энергетикӣ минтақа соҳиби захираҳои аҳамиятнокӣ фосфор, метали мисӣ, металҳои оҳан-9,1 млрд. тонн., иқтисодӣ-15,4 млрд.тонн. мебошад.

4. Ҳузури кишварҳои абарқудрат (Россия, ИМА ва Ҷиндустону Покистон) дар минтақа бо зиёдшавии таъсири рақобатпазирӣ алоқамандӣ дорад. Пекин аз тавсеаи ҳузури энергетикӣ рақибони геополитикии кишварҳои номбурдаи абарқудрат нигарон аст.

Масалан, Чин фаъолона бозори энергетикӣи Осиёи Марказиро бо сабаби омилҳои зерин аз худ менамояд: ноустуворӣ дар Шарқи Наздик ва Миёна ва зиёдшавии таъсири ИМА(44% нафти ОМ ба ҚМЧ ворид мегардад); таҳдиди ҳамлу нақли баҳрӣ (76% нафт тавассути баҳр таъмин мегардад, ки бештар дар назорати ИМА ва миёни зидиятҳои ИМА ва Эрон қарор дорад.

5. Ҷалбнамоии Чин дар рақобати геополитикӣ дар Осиёи Марказӣ, ки ба таъсири хатари бунёдгароии исломӣ алоқамандӣ дорад, ба шумор меравад, ки ба ноустувории вазъи Уйғуристон муосидат менамояд. Махсусан, ин нуқта бо зуҳури Толибон, Ал-қойда, ДОИШ ва дигар ҳаракатҳои ифротӣ алоқамандӣ дорад. Алалхусус баъди воқеаҳои 11/9

6. Минтақа Чинро ба он ҷалб менамояд, ки минтақа аз нуқтаи назари сиёсӣ устувор ва аз нуқтаи назари иқтисодӣ рушдбанда мебошад. Режимҳои сиёсӣ дар Қазоқистон, Узбекистон, Туркманистон ва Тоҷикистон бо ҳузури авторитаризм ва дар як сатҳи муайян тоталитаризм тавсиф мегардад. Дар ин сиёсату режимҳои кишварҳои номбурда 90%и аҳолии кишварҳо розиянд. Дар ин радиф Чин метавонад дар фазои солим ва беҳатар ҳамкорихоро бо ин кишварҳо ба роҳ монад. (12)

7. Дар баробари ин кишварҳои Осиёи Марказӣ ислоҳоти бозоргониро оиди либерализасияи бозори энергетикӣ ва мукамалшавии қонунгузорӣ дар самти фазои сармоягузорӣ мегузаронад. Қазоқистон дар соли 1990 бозори энергетикӣ кишварро барои сармоягузори хориҷӣ кушод. Узбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон оиди ислоҳоти бозорӣ дар соҳаи энергетика дар соли 2000 шуруъ намуданд. Қонунгузорӣ дар Қазоқистон яке аз қонунҳои лебаралӣ дар ҷаҳон ба шумор меравад.

Дар охир чунин бояд қайд намуд, ки *таърихи шаклгирӣ ва таҳаввули манфиатҳои Чин дар Осиёи Марказӣ дар охири асри XX ва аввали асри XXI* раванду сиёсат ва ҳамкориҳову дигаргуниҳоро паси сар намудааст. Дар ин муддат таҳаввули ҳамкориҳои Чин бо кишварҳои ОМ дар шаклҳои гуногун сурат гирифт. Масалан:

- ташкили Панҷгонаи Шанхай (баъдан ШОС);
- воқеаҳои 11/9 ва муҳим гаштани минтақаи Осиёи Марказӣ ва воридшавии эътилофи зиддитеррористӣ ба Афғонистон;
- хуруҷи неруҳои эътилофии НАТО дар соли 2014;
- шакли нав гирифтани гуруҳҳои террористӣ ё зуҳури шаклан нави хатарҳои ғайрианъанавӣ ва ғайраҳо. (11)

Умедворем, ки дар оянда Чин дар минтақа ҳамкориҳои худро дар заминаи эҳтироми мутақобилан судмандро дар соҳаҳои гуногун ба роҳ хоҳад монд. Ин ҳамкориҳо дар оянда, махсусан, дар самти иқтисодӣ, амниятӣ ва энергетикӣ густариш ёфта, боиси баланд гаштани иқтисодиёти кишварҳои Осиёи Марказӣ мегардад. Дар сиёсати минтақавии Чин дар Осиёи Марказӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгоҳ ва муҳимияти хоса дошта, дар оянда низ ин муҳимият барои рушди ҳамҷонибаи Чин заруртар мегардад.

АДАБИЁТ

1. Додхудоев Х.А. Таджикско-китайское отношение в рамках национальных интересов в Республики Таджикистан. Душанбе / Х.А. Додхудоев. – 2003, 760с.
2. Некбеков В.А. Национальные интересы РТ и новые геополитические ориентации Китая в центральной Азии / В.А. Некбеков. - Душанбе, 2007. сах. 100
3. Назаров Т., Абдунабӣ Сатторзода. Дипломатияи муосири тоҷик / Т. Назаров, Абдунабӣ Сатторзода. - Душанбе – 2006, 224с.
4. Юлдашев К., Эмомали Раҳмон. Основатели дипломатии и внешней политики суверенного Таджикистан / К. Юлдашев. - Душанбе – 2001. 273с.
5. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: Мировая политика и Центральная Азия/Казанцев А.А. М., 2008. С.-3
6. Политика Китая в Центральной Азии. <http://newsruss.ru/doc/index.php/> Политика Китая в ЦА
7. Питер Хопкирк «Большая Игра против России. Азиатский синдром» Лондон, 1990.
8. З.Бжезинский Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). М.: Междунар. отношения, 1998. ISBN 5-7133-0967-3
9. Грулев Н. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
10. Е.П.Бажанов, Н.Е.Бажанова. Международные отношения в XXI веке, М. 2011;
11. В.И.Папов. Современная дипломатия. Теория и практика...,М. 2006;
12. Белокреницкий В. Геополитическая вертикаль сердце Азии / В. Белокреницкий. - 1997 с.101.

МАНФИАТҲОИ ГЕОПОЛИТИКИИ ЧИН ДАР МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақолаи мазкур мавзуи манфиатҳои геополитикии Чин дар минтақаи Осиёи Миёна мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки Дар сиёсати минтақавии Чин дар Осиёи Марказӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгоҳ ва муҳимияти хоса дошта, дар оянда низ ин муҳимият барои рушди ҳамҷонибаи Чин заруртар мегардад.

КАЛИДВОЖАҲО: умумӣ, ҷойгоҳ, рушд, минтақа, ҳамкорӣ, сиёсат, бозори ҷаҳонӣ.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ КИТАЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В данной статье обсуждается тема геополитических интересов Китая в Центральноазиатском регионе. Автор отметил, что Республика Таджикистан занимает особое место и значение в региональной политике Китая в Центральной Азии, и в будущем это значение станет более необходимым для всестороннего развития Китая.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: общее, местоположение, развитие, регион, сотрудничество, политика, мировой рынок.

CHINA'S GEOPOLITIC INTERESTS IN CENTRAL ASIA

This article discusses the topic of China's geopolitical interests in the Central Asian region. The author noted that the Republic of Tajikistan occupies a special place and significance in China's regional policy in Central Asia, and in the future this significance will become more necessary for China's comprehensive development.

KEYWORDS: general, location, development, region, cooperation, politics, world market.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Эмомова Муҳарама* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми ихтисоси минтақашиносии хориҷӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **936668699**.

Сведения об авторе: *Эмомова Мухарама* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса специальности зарубежного регионоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **936668699**.

Information about the authors: *Emotova Muharama* – Tajik National University, second-year master`s student of specialty of Foreign Regional Studies. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **936668699**.

МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА – МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ

Хамдамов Ш.Дж., Шавкатзода Г.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Математика играет важную роль в нейронных сетях. Она используется для предсказания и моделирования значений, обучения и применения нейронных сетей в различных областях, включая задачи горения. Для обучения нейронных сетей используются различные математические методы, такие как линейная алгебра, теория вероятностей, математическая оптимизация и другие. Математические модели позволяют создавать эффективные алгоритмы обучения и предсказания, что делает нейронные сети мощным инструментом для анализа данных и решения сложных задач. Нейронные сети в системе обучения значительно меняют традиционные подходы и могут повлиять на будущее системы образования, тем самым повысят качество обучения, ускорят отдельные процессы, увеличат доступность обучения для целевой аудитории масштабами охвата. Однако следует понимать, что обучение персонала включает не только анализ, передачу, обработку информации и знаний, но и дальнейшее развитие критического мышления, социальных, коммуникативных навыков, что обуславливает определение баланса между применением нейронных сетей и применяемыми технологиями в системе обучения.

Математические модели нейронных сетей. Исследование различных математических моделей, используемых для построения нейронных сетей. Рассмотрение принципов построения математических моделей, их влияния на эффективность работы нейронных сетей и примеры применения. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Математическая оптимизация в нейронных сетях. Исследование методов математической оптимизации, применяемых для улучшения работы нейронных сетей. Анализ различных подходов к оптимизации параметров нейронных сетей и их влияния на результаты обучения. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Математический анализ в нейронных сетях. Исследование применения математического анализа в нейронных сетях. Рассмотрение методов математического анализа для анализа структуры и работы нейронных сетей, выявления закономерностей и улучшения процесса обучения. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Вероятностные модели в нейронных сетях. Исследование применения вероятностных моделей в нейронных сетях. Анализ влияния вероятностных методов на точность прогнозирования и обучения нейронных сетей, их преимуществ и недостатков. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Сверточные нейронные сети: математический подход. Исследование математических основ сверточных нейронных сетей. Рассмотрение принципов работы сверточных сетей, их математической структуры, преимуществ и областей применения. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Рекуррентные нейронные сети: математические аспекты. Исследование математических аспектов рекуррентных нейронных сетей. Анализ принципов работы рекуррентных сетей, их математической модели и специфики обучения, включая проблемы и методы их решения. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Математический анализ прогнозирования в нейронных сетях. Исследование математических методов прогнозирования в нейронных сетях. Рассмотрение принципов

прогнозирования с использованием нейронных сетей, анализ точности прогнозов и методов их улучшения. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Математические алгоритмы оптимизации в нейронных сетях. Исследование различных математических алгоритмов оптимизации, используемых в нейронных сетях. Анализ эффективности алгоритмов оптимизации, их влияния на скорость обучения и результаты работы нейронных сетей. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Математический анализ задач горения с применением нейронных сетей. Исследование применения нейронных сетей для моделирования задач горения. Рассмотрение математических методов и моделей, используемых для анализа процессов горения с помощью нейронных сетей. Контент доступен только автору оплаченного проекта

Понятие нейронной сети в мире не ново в мире, несмотря на то, что сейчас это преподносится, как техническая революция. Впервые, основополагающие разработки были описаны в конце прошлого века. В период с 1943 по 1950 мир увидел первые описательные процессы мышления человека в проекции на ее компьютерную модель. Уореном Маккалока и Уолтером Питтсом авторы этих работы. В 1949 году был сформирован и описан детальный процесс обучения сети британским ученым Дональдом Хеббом в своей книге «Организация поведения». Ключевые работы по изучению математических моделей продолжались до 90-х годов, некоторые из них были опровергнуты. Сформировывались новые теории и положения о самообучении, также теории распространения ошибок.

Понятие искусственный интеллект сейчас распространено по просторам сети «интернет». Многие маркетинговые компании рассказывают о возможностях своих новых продуктов. Примером может послужить выставка «CES 19». Многие из производителей презентовали их «ИИ» возможности. Разобрав эти продукты более детально, можно сделать вывод о том, что компании применили довольно хороший линейный алгоритм анализа с помощью различных датчиков.

Таким образом, мы говорим, лишь о разделах «ИИ», таких как: машинное обучение, искусственная нейронная сеть, их методах и моделях. Именно нейронные сети, нашли активное применение в нашей жизни, бизнесе, маркетинге, безопасности.

Что же такое нейронные сети. Как мы знаем наша кора головного мозга состоит из нейронов.

У нейрона идут разные потоки информации (зачастую закодированные в цифрах), следующим этапом идет вычисление взвешенной суммы данных и подбора (так называемых весов) после вся данная складывается в функции \sum сложения и активируется функцией f . На выходе мы получаем новые данные, на основе предыдущих.

Процесс обучения компьютерной нейронной сети заключен в настройке и создание архитектуры сети, а именно: настройке весов (w), создания синоптических связей (S), это необходимо для получения решения задачи, получения новых данных, точного прогноза.

Обучение нейронной сети это один из самых долгих этапов, требующий огромного массива данных, их достоверности и сортировки. Данный процесс можно более детально рассмотреть на примере действующей модели от передовых компаний, занимающийся разработкой в данной сфере. Компания «Google» Относительно недавно запустили проект «experiments. withgoogle». Они наглядно показали, как именно происходит обучение нейронной сети на упрощенной модели.

Преимущества нейронных сетей. Около 5 лет назад, самым популярным методом решения сложных задач являлось применение сложных и массивных строк алгоритмических кодов, написанных человеком. Основная загвоздка в том, что эти алгоритмы можно назвать простыми. Безусловно они выполняли полезную работу, но у них не было возможности обучения, они подвержены зависимости от логики одного программиста или отдела их. Объективно, не сможет один отдел уместить весь опыт и данные, которые есть в сети интернет в один алгоритм.

Разница нейронной сети по сравнению с обычными алгоритмами:

При правильном обучении нейросети способны фильтровать входные данные. Некоторые из экспертов привели аналогию с человеческим ухом. Мы можем с вами слышать тонкие диапазоны частот, которые нам необходимы, а остальные остаются за пределом нашего восприятия, так же и нейросети. Допустим мы загружаем в нее «big data» фотографий разного плана. Наша цель: тренировка нейросети на распознавание кошек и определения ее расцветки. Нейросеть из множества фотографий животных сделает для себя выборку только из кошек и после на основании этой выборки будет обучаться распознаванию расцветки.

Нейросеть является легко приспосабливающейся к новым изменениям. Самым ярким примером могут служить социальные сети. Идет постоянная новостная лента с определенной темой. Мы как пользователь заинтересовались другой и незамедлительно к нам поступает дополнительная информация по другой теме. Также, работу нейронной сети, в данном ключе, показывает поисковые системы, предлагая нам контекстную рекламу по данной тематике.

Несомненным преимуществом нейронной сети является ее отказоустойчивость.

При удалении части нейронной сети, вплоть до 80% она сохранит свою работоспособность, при этом уменьшится точность ответов, но показатель работоспособности составит 50%. Чего нельзя сказать о стандартных алгоритмах. Если удалить часть кода или запутать одну из переменных программа, с большей долей вероятности, алгоритм выдаст ошибку.

Один из самых сложных этапов работы нейронной сети – является процесс её обучения.

Методы обучения возможно подразделять на разные типы, например: 1) детерминированный- это метод исследования воздействия на объект факторов, которые связаны с результатом воздействия функционально. При данных методах изменению подвергаются начальные данные при этом ориентация идет на желаемый результат; 2) стохастический - это неполная, вероятностная зависимость между показателями, проявляется только в массе наблюдений.

При данном подходе изменению подвергаются все данные, но сохраняются лишь те, которые привели к более лучшему результату. Так же есть особый отдел обучения, «deep machine learning», глубокое машинное обучение. Они же в свою очередь разделяются по методам обучения:

Обучение с учителем (supervised learning). Данный метод заключается в том, что обучение требует размеченного набора данных (датасета). На готовых примерах показываем нейронной сети, какой результат должен получиться. Эффективным примером является использование этой нейронной сети для распознавания предметов по фотографии. В основном данный метод служит для решения типов задач, связанных с классификацией и регрессией. Все данные подразделяются на 2 группы: а) Множество учебных примеров. б) множество контрольных примеров. Из минусов данного метода, можно выделить, необходимость большого датасета размеченных наборов данных.

Так же необходимо определить функцию ошибки (величина предельной ошибки), где - количество обработанных нейронной сети примеров; - реальный выход нейронной сети; - желаемый (идеальный) выход нейронной сети.

Обучение без учителя (unsupervised learning)

На сегодня крайне сложно получить идеально отобранный датасет размеченных данных, даже те готовые которые существуют на 2019 составляют, лишь миллион, чего крайне мало для корректного обучения.

Необходимо обозначить, что данный метод подразделяется в зависимости от задач. Необходимо отметить, что чаще это простые задач Искусственные нейронные сети подразделяются на: 1) Сортировка по классам. Одна из первых простых задач. Так как, это не требует знания исключительных специалистов в этой области, а данные довольно простые, Нейронная сеть сам понимает базовые признаки, такие как: цвет, размер, форма. 2) Обнаружения отличительного объекта из группы. Данный метод очень удобен для экономистов и людей, занятых в сфере контроля в банковской деятельности. Нейросеть обучается набором обычных проверенных данных. Работает на поиск нестандартных операций выявляя возможные

мошеннические действия. 3) Ассоциативные признаки. Наиболее ярко работу нейросети в этом типе, демонстрируют поисковые сети, крупные медиа ресурсы, так же интернет магазины. Сеть трудится на подбором контента и товаров для пользователей.

4) Автоэнкодеры. Функции нейронной сети сведены к тому, что нейросеть кодирует входные данные, после пытается расшифровать выходные. Служит для применения в государственных органах.

Лучшим среди двух методов является комбинированный метод обучения.

Нейронные сети в системе обучения значительно меняют традиционные подходы и могут повлиять на будущее системы образования, тем самым повысят качество обучения, ускорят отдельные процессы, увеличат доступность обучения для целевой аудитории масштабами охвата. Однако следует понимать, что обучение персонала включает не только анализ, передачу, обработку информации и знаний, но и дальнейшее развитие критического мышления, социальных, коммуникативных навыков, что обуславливает определение баланса между применением нейронных сетей и применяемыми технологиями в системе обучения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Галушкин, А.И. Нейронные сети: история развития теории: Учебное пособие для вузов. / А.И. Галушкин, Я.З. Цыпкин. - М.: Альянс, 2015. - 840 с.
- 2 Галушкин, А.И. Нейронные сети: основы теории. / А.И. Галушкин. - М.: РиС, 2015. - 496 с.
- 3 Каллан, Р. Нейронные сети: Краткий справочник / Р. Каллан. - М.: Вильямс И.Д., 2017. - 288 с.
- 4 Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2019. - 224 с.
- 5 Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2017. - 224 с.
- 6 Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2015. - 224 с.
- 7 Хайкин, С. Нейронные сети: полный курс / С. Хайкин. - М.: Диалектика, 2019. - 1104 с.
- 8 Ширяев, В.И. Финансовые рынки: Нейронные сети, хаос и нелинейная динамика / В.И. Ширяев. - М.: Ленанд, 2019. - 232 с.
- 9 Ширяев, В.И. Финансовые рынки: Нейронные сети, хаос и нелинейная динамика: Учебное пособие / В.И. Ширяев. - М.: КД Либроком, 2015. - 232 с.
- 10 Ширяев, В.И. Финансовые рынки: Нейронные сети, хаос и нелинейная динамика / В.И. Ширяев. - М.: КД Либроком, 2016. - 232 с.

УСУЛҲОИ МАТЕМАТИКИИ ТАЪЛИМИ ШАБАҚҲОИ НЕЙРОНӢ

Математика дар шабақаҳои нейронӣ нақши муҳим мебозад. Он барои пешгӯӣ ва моделсозии арзишҳо, омӯзиш ва татбиқи шабақаҳои нейронӣ дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла мушқилоти сӯзишворӣ истифода мешавад. Барои таълими шабақаҳои нейронӣ усулҳои гуногуни математикӣ истифода мешаванд, аз қабилӣ алгебраи хаттӣ, назарияи эҳтимолият, мувофиқгардонии математикӣ ва ғайра. Моделҳои математикӣ имкон медиҳанд, ки алгоритмҳои самараноки омӯзиш ва пешгӯӣ эҷод карда шаванд, ки шабақаҳои нейронро як воситаи тавоно таҳлили додаҳо ва ҳалли масъалаҳои мураккаб месозад. Шабақаҳои нейронӣ дар системаи маориф равишҳои анъанавиро ба таври назаррас тағйир дода, метавонанд ба ояндаи низомии маориф таъсир расонанд ва ба ин васила сифати таълимро беҳтар гардонанд, равандҳои инфиродӣ суръат бахшанд ва дастрасии таълимро барои шунавандагони мақсаднок аз ҷиҳати микӯс афзоиш диҳанд. Аммо бояд дарк кард, ки тарбияи кадрҳо на танҳо таҳлил, интиқол ва коркарди иттилоот ва дониш, балки рушди минбаъдаи тафаккури интиқодӣ, малақаҳои иҷтимоӣ ва муоширатро дар бар мегирад, ки муқаррар намудани таносуби байни истифодабарии шабақаҳои нейрон ва технологияҳое, ки дар системаи таълим истифода мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: математика, омӯзиш ва татбиқи шабақаҳои нейрон дар соҳаҳои гуногун, оптимизатсияи математикӣ, сифати таълим, иттилоот ва коркарди дониш.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ

Математика играет важную роль в нейронных сетях. Она используется для предсказания и моделирования значений, обучения и применения нейронных сетей в различных областях, включая задачи горения. Для обучения нейронных сетей используются различные математические методы, такие как линейная алгебра, теория вероятностей, математическая оптимизация и другие. Математические модели позволяют создавать эффективные алгоритмы обучения и предсказания, что делает нейронные сети мощным инструментом для анализа данных и решения сложных задач. Нейронные сети в системе обучения значительно меняют традиционные подходы и могут повлиять на будущее системы образования, тем самым повысят качество обучения, ускорят отдельные процессы, увеличат доступность обучения для целевой аудитории масштабами охвата. Однако следует понимать, что обучение

персонала включает не только анализ, передачу, обработку информации и знаний, но и дальнейшее развитие критического мышления, социальных, коммуникативных навыков, что обуславливает определение баланса между применением нейронных сетей и применяемыми технологиями в системе обучения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: математика, обучение и применение нейронных сетей в различных областях, математическая оптимизация, качество обучения, обработка информации и знаний.

MATHEMATICAL METHODS OF TRAINING NEURAL NETWORKS

Mathematics plays an important role in neural networks. It is used to predict and model values, train and apply neural networks in various fields, including combustion problems. Various mathematical methods are used to train neural networks, such as linear algebra, probability theory, mathematical optimization and others. Mathematical models allow you to create effective learning and prediction algorithms, which makes neural networks a powerful tool for analyzing data and solving complex problems. Neural networks in the training system significantly change traditional approaches and can affect the future of the education system, thereby improving the quality of training, accelerating individual processes, increasing the availability of training for the target audience by the scale of coverage. However, it should be understood that personnel training includes not only analysis, transmission, processing of information and knowledge, but also further development of critical thinking, social, communication skills, which determines the balance between the use of neural networks and the technologies used in the training system.

Key words: Mathematics, training and application of neural networks in various fields, mathematical optimization, quality of training, information and knowledge processing.

Маълумот дар бораи муаллифони: *Ҳамдамов Шерали Ҷумабекович* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, дотсент, мудири кафедраи информатика ва математикаи ҳисоббарори факултети математика. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков 1.

Шавкатзода Гулрухсор - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров магистри курси 2 ихтисоси математикаи амалӣ. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков 1.

Сведения об авторах: *Хамдамов Шерали Ҷумабекович* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Ғафурова, доцент, заведующий кафедрой информатики и вычислительной математики факультета математики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова 1.

Шавкатзода Гулрухсор - Худжандский государственный университет имени академика Б.Ғафурова, магистр 2-ого года обучения специальности «прикладная математика» факультета математики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова 1.

Information about the authors: *Khamdamov Sherali Dzhumabekovich* - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Associate Professor, Head of the Department of Informatics and Computational Mathematics, Faculty of Mathematics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov passage 1.

Shavkatzoda Gulrukhsor - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, 2nd year master's student of the specialty "Applied Mathematics" of the Faculty of Mathematics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov passage 1.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ КАК МЕТОД АНАЛИЗА ДАННЫХ В ПСИХОФИЗИОЛОГИИ

Хамдамов Ш.Дж., Шавкатзода Г.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Математика играет важную роль в нейронных сетях. Она используется для предсказания и моделирования значений, обучения и применения нейронных сетей в различных областях, включая задачи горения. Для обучения нейронных сетей используются различные математические методы, такие как линейная алгебра, теория вероятностей, математическая оптимизация и другие. Математические модели позволяют создавать эффективные алгоритмы обучения и предсказания, что делает нейронные сети мощным инструментом для анализа данных и решения сложных задач.

В настоящее время модели нейронных сетей используются во многих областях науки. В психофизиологии традиционно они использовались для моделирования различных психофизиологических явлений, так как подобны по структуре нервной системе человека и животных. Все же такие модели позволяют описать только некоторые, самые простые психофизиологические явления. Особенно острые вопросы возникают о соответствии принципов обучения модели нейронной сети реальному нервному субстрату.

Однако у математических моделей нейронных сетей есть свои преимущества, которые можно использовать в других областях психофизиологии.

Известно, что если представить человека, как сложную систему, то параметры, измеряемые с помощью психологических методов, будут представлены на ином уровне, чем физиологические параметры. Психологические характеристики человека отражают характеристики целостного поведения, в то время как физиологические параметры, функции отдельных органов и систем.

Одной из основных задач психофизиологии, как известно, является описание физиологических механизмов психических явлений. Однако чрезвычайно трудно, измеряя физиологические параметры различных уровней, сопоставлять с ними психологические характеристики человека для выполнения этой задачи. Традиционные статистические методы (корреляционный, факторный, дисперсионный, регрессионный и т.п. анализы) не позволяют это делать по следующим причинам:

Преимущественное использование линейных преобразований при построении данных моделей.

Отсутствие учета взаимозависимости параметров.

Нетрудно заметить, что математические модели нейронных сетей лишены данных недостатков. В основу каждого нейрона в самых распространенных моделях (многослойных нейронных сетях) заключена активационная функция (обычно сигмоидная), которая носит нелинейный характер. Количество слоев задает сложность функции преобразования входного вектора на выходной. Математические модели нейронных сетей имеют возможность “обучаться” правильно преобразовывать (распознавать) входные векторы данных (например комплексы физиологических параметров) при известных выходных векторах (например профилей психологических характеристик) с помощью формализованных алгоритмов. При этом модифицируется матрица связей между отдельными слоями таким образом, что отдельные связи принимают максимально большие положительные либо отрицательные веса, а большинство связей остаются стремятся к некоторому среднему значению близкому к нулю.

К тому же нейронные сети имеют еще одно важное преимущество, которого нет во многих видах анализа данных. Нейроны промежуточных слоев многослойной сети можно интерпретировать как отдельные “факторы” влияющие на распределение значений во входном и выходном слое. Таким образом, мы получаем готовую модель психофизиологических взаимодействий и имеем возможность интерпретировать промежуточные уровни между

простейшими показателями отдельных систем и органов с одной стороны и особенностями целостного поведения, отражаемых психологическими параметрами с другой.

Интерпретацию можно проводить, анализируя веса синапсов нейрона связывающих его с нейронами предыдущего и последующего уровня. Критерием анализа весов может быть отклонение их от среднего веса на доли стандартного отклонения, посчитанных по всем весам, связывающим этот нейрон с нейронами другого слоя. Операция очень похожа на интерпретацию факторов в факторном анализе. Описание промежуточных нейронов можно проводить, начиная как с физиологического уровня, так и с психологического. Таким образом, каждый промежуточный нейрон может иметь как физиологическую, так и психологическую интерпретацию.

Понятие искусственных нейронных сетей. Искусственные нейронные сети позволяют моделировать простые биологические процессы, ассоциируемые с процессами человеческого мозга. Нейронные сети, реализованные на компьютере можно представить в виде распределенных и параллельных систем, способных к обучению, адаптации. в его структуре можно выделить три основных элемента: тело клетки (сомы), дендриты и аксон (часто называют нейритом). Нейрон имеет тело клетки, которое содержит сому (soma), которая включает ядро, митохондрии и органеллы, обеспечивающие клетку энергией и поддерживающие ее жизнедеятельность. Сомы нейрона влияет различные процессы, связанные с распределением расхода энергии, питания, обновление ресурсов и др. Размеры нейронов колеблются в широких пределах в зависимости от уровня организации животных, местоположения, функционального их назначения и других факторов. Нервные клетки мозжечка имеют размер примерно 5 мкм, моторные клетки головного и спинного мозга имеют размер примерно 70 мкм. Преобразователем информации в нейронных сетях служит искусственный нейрон (или просто нейрон), названный по аналогии с биологическим нейроном. От центральной части нервной клетки – сомы отходят древовидные отростки. Короткие отростки, выполняющие функции рецепторов и передающие сигналы от других нейронов называют дендритами (dendrite). Дендриты представляют собой входы, по которым из окружающей среды к телу клетки подводятся импульсы раздражения. Количество дендритов одной клетки может быть большим, несколько сотен отростков. Длина отростков различна и может колебаться от долей миллиметра до десятков сантиметров. Совокупность таких отростков густо отходят от сомы и напоминают ветвящееся дерево разной формы.

Самый длинный отросток, утолщенный в своем основании называется аксоном (axon). По существу аксон представляет собой выходное нервное волокно клетки, передающее нервный импульс (сигнал активности) от сомы другим нейронам. Аксон служит выходом, по которому проводится сигналы от нервной клетки и передает выходные сигналы нейрона на дендриты других нейронов. Длина аксона может составлять от долей миллиметра до 1,5 м. На конце аксон разветвляется на нервные окончания. Место соединения аксона с дендритами других нейронов называют синапсом (synaps) (ударение на первый слог). Это расстояние очень маленькое и составляет примерно 200 нм. Синапс служит местом соединения нервных волокон. Передача сигнала почти всегда имеет однонаправленный характер. По направлению передачи нервного импульса выделяют пресинаптические и постсинаптические клетки. Области контакта нервных клеток друг с другом называются синапсами. Синапс проводит возбуждение только в одном направлении – с окончаний аксона одного нейрона на дендриты и сому другого. Каждый нейрон может возбуждаться через множество синаптических контактов, расположенных вдоль дендритов и тела нейрона. Число синапсов крупного нейрона может достигать несколько тысяч. Общая структура головного мозга сложная, представлена множеством параметров связей и внешних сенсоров (дендритов). Общее число нейронов составляет примерно 10^{11} . При этом каждый нейрон имеет от 10^3 до 10^4 синаптических связей, а головной мозг насчитывает приблизительно 10^{15} соединений. Математическая модель нейронной сети. Математическая модель искусственного нейрона описывается в виде формул:
$$x_k = \sum_j w_{kj} x_j + f(s_k) \quad (1)$$

$$y_k = f(s_k) \quad (2)$$
 где x_k – выходной сигнал нейрона k является функцией его состояния; f – функция

активации нейрона; w_{kj} – синаптические веса нейрона k ; b_k – смещение (порог); s_k – сумматор, линейная комбинация входных воздействий; x_i – входной сигнал нейрона; n – число входов. Искусственный нейрон является структурной единицей искусственной нейронной сети и представляет собой аналог биологического нейрона. С математической точки зрения искусственный нейрон — это сумматор всех входящих сигналов, применяющий к полученной взвешенной сумме некоторую простую, в общем случае, нелинейную функцию, непрерывную на всей области определения. Обычно, данная функция монотонно возрастает.

Полученный результат посылается на единственный выход. Искусственные нейроны (в дальнейшем нейроны) объединяются между собой определенным образом, образуя искусственную нейронную сеть. Каждый нейрон характеризуется своим текущим состоянием по аналогии с нервными клетками головного мозга, которые могут быть возбуждены или заторможены. Он обладает группой синапсов – однонаправленных входных связей, соединенных с выходами других нейронов, а также имеет аксон – выходную связь данного нейрона, с которой сигнал поступает на синапсы следующих нейронов. Каждый синапс характеризуется величиной синаптической связи или ее весом w_i , который является эквивалентом электрической проводимости биологических нейронов. Нелинейная функция f называется активационной и может иметь различный вид, как показано на рисунке ниже. Одной из наиболее распространенных является нелинейная функция с насыщением, так называемая логистическая функция или сигмоид (т.е. функция S-образного вида): , (3) При уменьшении α сигмоид становится более пологим, в пределе при $\alpha=0$ вырождаясь в горизонтальную линию на уровне 0.5, при увеличении α сигмоид приближается по внешнему виду к функции единичного скачка с порогом T в точке $x=0$. Из выражения для сигмоида очевидно, что выходное значение нейрона лежит в диапазоне $[0,1]$. Следует отметить, что сигмоидная функция дифференцируема на всей оси абсцисс, что используется в некоторых алгоритмах обучения. Кроме того, она обладает свойством усиливать слабые сигналы лучше, чем большие, и предотвращает насыщение от больших сигналов, так как они соответствуют областям аргументов, где сигмоид имеет пологий наклон.

Нейронным сетям присущ принцип параллельной обработки сигналов, который достигается путем объединения большого числа нейронов в так называемые слои и соединения определенным образом нейронов различных слоев, а также, в некоторых конфигурациях, и нейронов одного слоя между собой, причем обработка взаимодействия всех нейронов ведется послойно.

Как известно, существует огромное множество парадигм нейронных сетей. Все зависит от исследуемой задачи, для решения которой применяется аппарат ИНС. Задача прогнозирования успешно решается при помощи многослойных персептронов, которые в свою очередь являются универсальными аппроксиматорами. Многослойная нейронная сеть с сигмоидными передаточными функциями является наиболее общей, универсальной сетевой архитектурой. Имеются различные структуры многослойных сетей: с последовательными, перекрестными и обратными связями, с фиксированной переменной структурой. Модели ИНС могут быть программного и аппаратного исполнения. В дальнейшем речь пойдет в основном о первом типе. Несмотря на существенные различия, отдельные типы ИНС обладают несколькими общими чертами. Каждый нейрон характеризуется своим текущим состоянием по аналогии с нервными клетками головного мозга, которые могут быть возбуждены или заторможены. Он обладает группой синапсов – однонаправленных входных связей, соединенных с выходами других нейронов, а также имеет аксон – выходную связь данного нейрона, с которой сигнал (возбуждения или торможения) поступает на синапсы следующих нейронов. Каждый синапс характеризуется величиной синаптической связи или ее весом w_i , который по физическому смыслу эквивалентен электрической проводимости. Нейронным сетям присущ принцип параллельной обработки сигналов, который достигается путем объединения большого числа нейронов в так называемые слои и соединения определенным образом нейронов различных слоев, а также, в некоторых конфигурациях, и нейронов одного слоя между собой, причем

обработка взаимодействия всех нейронов ведется послойно. Искусственный нейрон имитирует в первом приближении свойства биологического нейрона. На вход искусственного нейрона поступает некоторое множество сигналов, каждый из которых является выходом другого нейрона. Каждый вход умножается на соответствующий вес, аналогичный синаптической силе, и все произведения суммируются, определяя уровень активации нейрона

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Николенко С., Кадури А., Архангельская Е. Глубокое обучение. Погружение в мир нейронных сетей. СПб.: Питер, 2020.
- 2 Алексеев Д. В. Приближение функций нескольких переменных нейронными сетями // *Фундаментальная и прикладная математика*. 2009. Т. 15. № 3. С. 9–21.
- 3 Хайкин С. Нейронные сети: полный курс. 2-е изд. М.: Вильямс, 2008.
- 4 Focardi R. and Luccio F. L. Neural cryptanalysis of classical ciphers // *Proc. ICTCS*. 2018. <http://ceur-ws.org/Vol-2243/paper10.pdf>
- 5 Danziger M. and Henriques M. A. A. Improved cryptanalysis combining differential and artificial neural network schemes // *Intern. Telecommun. Symp. (ITS)*. Sao Paulo, 2014. P. 1–5.
- 6 Turcanik M. Using recurrent neural network for hash function generation // *Intern. Conf. Appl. Electronics (AE)*. Pilsen, 2017. P. 1–4.
- 7 Lian S., Sun J., and Wang Z. One-way hash function based on neural network // *arXiv:0707.4032*. 2007.
- 8 Karras D. A. and Zorkadis V. On neural network techniques in the secure management of communication systems through improving and quality assessing pseudorandom stream generators // *Neural Networks*. 2003. V. 16. Iss. 5–6. P. 899–905.

МОДЕЛҲОИ МАТЕМАТИКИИ ШАБАКАҲОИ НЕЙРОНӢ ҲАМЧУН УСУЛИ ТАҲЛИЛИ МАЪЛУМОТ ДАР ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ

Шабакаҳои нейронӣ дар системаи маориф равишҳои анъанавиро ба таври назаррас тағйир дода, метавонанд ба ояндаи низоми маориф таъсир расонанд ва ба ин васила сифати таълимро беҳтар гардонанд, равандҳои инфиродӣ суръат бахшанд ва дастрасии таълимро барои шунавандагони мақсаднок аз ҷиҳати микёс афзоиш диҳанд. Аммо бояд дарк кард, ки тарбияи кадрҳо на танҳо таҳлил, интиқол ва коркарди иттилоот ва дониш, балки рушди минбаъдаи тафаккури интиқодӣ, малакаҳои иҷтимоӣ ва муоширатро дар бар мегирад, ки муқаррар намудани таносуби байни истифодабарии шабакаҳои нейрон ва технологияҳои муҳим мебошад. Он дар системаи таълим истифода мешавад. Математика дар шабакаҳои нейрон нақши муҳим мебошад. Он барои пешгӯӣ ва моделсозии арзишҳо, омӯзиш ва татбиқи шабакаҳои нейрон дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла мушкilotи сӯзишворӣ истифода мешавад. Барои таълими шабакаҳои нейронӣ усулҳои гуногуни математикӣ истифода мешавад, аз қабили алгебраи хаттӣ, назарияи эҳтимолият, мувофиқгардонии математикӣ ва ғайра. Моделҳои математикӣ ба шумо имкон медиҳанд, ки алгоритмҳои самараноки омӯзиш ва пешгӯӣ эҷод кунед, ки шабакаҳои нейронро ба воситаи пурқувват барои таҳлили додаҳо ва ҳалли масъалаҳои мураккаб табдил медиҳанд, дар бисёр соҳаҳои илм моделҳои шабакаҳои нейронӣ истифода мешавад. Дар психофизиология онҳо одатан барои моделсозии падидаҳои гуногуни психофизиологӣ истифода мешуданд, зеро онҳо аз ҷиҳати сохтор ба системаи асаби одамон ва ҳайвонот монанданд. Аммо ин гуна моделҳо ба мо имкон медиҳанд, ки танҳо баъзе аз одитарин падидаҳои психофизиологиро тасвир кунем. Саволҳои махсусан тезутунд дар бораи мувофиқати принципҳои омӯзиши модели шабакаҳои нейрон ба субстрати воқеии асаб ба миён меоянд.

КАЛИДВОЖАҲО: омӯзиш ва татбиқи шабакаҳои нейрон, моделҳои математикӣ шабакаҳои нейрон, соҳаҳои психофизиология.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ КАК МЕТОД АНАЛИЗА ДАННЫХ В ПСИХОФИЗИОЛОГИИ

Нейронные сети в системе обучения значительно меняют традиционные подходы и могут повлиять на будущее системы образования, тем самым повысят качество обучения, ускорят отдельные процессы, увеличат доступность обучения для целевой аудитории масштабами охвата. Однако следует понимать, что обучение персонала включает не только анализ, передачу, обработку информации и знаний, но и дальнейшее развитие критического мышления, социальных, коммуникативных навыков, что обуславливает определение баланса между применением нейронных сетей и применяемыми технологиями в системе обучения. Математика играет важную роль в нейронных сетях. Она используется для предсказания и моделирования значений, обучения и применения нейронных сетей в различных областях, включая задачи горения. Для обучения нейронных сетей используются различные математические методы, такие как линейная алгебра, теория вероятностей, математическая оптимизация и другие. Математические модели позволяют создавать эффективные алгоритмы обучения и предсказания, что делает нейронные сети мощным инструментом для анализа данных и решения сложных задач. В настоящее время

модели нейронных сетей используются во многих областях науки. В психофизиологии традиционно они использовались для моделирования различных психофизиологических явлений, так как подобны по структуре нервной системе человека и животных. Все же такие модели позволяют описать только некоторые, самые простые психофизиологические явления. Особенно острые вопросы возникают о соответствии принципов обучения модели нейронной сети реальному нервному субстрату.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: обучение и применение нейронных сетей, математические модели нейронных сетей, области психофизиологии.

MATHEMATICAL MODELS OF NEURAL NETWORKS AS A METHOD OF DATA ANALYSIS IN PSYCHOPHYSIOLOGY

Neural networks in the training system significantly change traditional approaches and can affect the future of the education system, thereby improving the quality of training, accelerating individual processes, increasing the availability of training for the target audience by the scale of coverage. However, it should be understood that personnel training includes not only the analysis, transmission, processing of information and knowledge, but also the further development of critical thinking, social, communication skills, which determines the balance between the use of neural networks and the technologies used in the training system. Mathematics plays an important role in neural networks. It is used to predict and model values, train and apply neural networks in various fields, including combustion problems. Various mathematical methods are used to train neural networks, such as linear algebra, probability theory, mathematical optimization and others. Mathematical models allow creating effective algorithms for learning and prediction, which makes neural networks a powerful tool for data analysis and solving complex problems. Currently, neural network models are used in many areas of science. In psychophysiology, they have traditionally been used to model various psychophysiological phenomena, since they are similar in structure to the nervous system of humans and animals. However, such models allow describing only some, the simplest psychophysiological phenomena. Particularly acute questions arise about the correspondence of the principles of learning a neural network model to a real neural substrate.

KEYWORDS: learning and application of neural networks, mathematical models of neural networks, areas of psychophysiology.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Ҳамдамов Шерали Ҷумабекович* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, дотсент, мудири кафедраи информатика ва математикаи ҳисоббарори факултети математика. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков 1.

Шавкатзода Гулрухсор - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров магистри курси 2 ихтисоси математикаи амалӣ. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков 1.

Сведения об авторах: *Хамдамов Шерали Джумабекович* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, доцент, заведующий кафедрой информатики и вычислительной математики факультета математики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова 1.

Шавкатзода Гулрухсор - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, магистр 2-ого года обучения специальности «прикладная математика» факультета математики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова 1.

Information about the authors: *Khamdamov Sherali Dzhumabekovich* - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Associate Professor, Head of the Department of Informatics and Computational Mathematics, Faculty of Mathematics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov passage 1.

Shavkatzoda Gulrukhsor - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, 2nd year master's student of the specialty "Applied Mathematics" of the Faculty of Mathematics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov passage 1.

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ

ОМЎЗИШИ ВАЗИФАИ ИЗОФАИ КИРМШАКЛ (АППЕНДИКС) ДАР НИЗОМИ МАСУНИЯТ

Зоиров А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аппендитсит (лот. *appendicitis*), овезомос [1], илтиҳоби кирмрӯда — газаки изофаи кирмшакл — аппендикс. Дар рӯдаи одам микроорганизмҳои гуногун мавҷуд бошанд ҳам, онҳо, одатан, бемориовар нестанд. Аммо дар баъзе мавридҳо хосияти иллатофарии онҳо зухур ёфта, боиси газаки рӯда мегарданд. Масалан, яке аз сабабҳои пайдоиши аппендитсит аз изофаи кирмшакл ба кӯррӯда бо душворӣ гузаштани муҳтавои рӯда аст. Ба аппендитсит одамони ҳамаи синнусол гирифта мешаванд.

Аппендикс ин изофаи ба кирм монанд буда, дар қисми кӯррӯдаи рӯдаи ғафс ҷойгир шуда, дарозияш ба ҳисоби миёна 6-8 см ва аз ин ҳам зиёд мебошад. Ғафсиаш ба ҳисоби миёна 0,6-1 см мебошад. Аҳаммияти изофаи кирмшакл дар он аст, ки он узви муҳими иммунӣ мебошад. Нишонаҳои аппендитсит инҳоянд: пайдошавии дарди саҳт дар шикам, баланд шудани ҳарорати бадан, сафед гаштани болои забон, қайқунӣ ва ғайраҳо. Агар ин нишонаҳо дар одам пайдо шаванд, бе ягон дудилагӣ ҳатман ба духтур муроҷиат кардан зарур аст.

Дар маҷмӯъ, ҳулосаҳои олимони асрҳои XX – XIX чунон зуд ва агар чунин гуфтан мумкин бошад, сатҳӣ буданд, ки узвҳое, ки дар бадани инсон истифода намешуданд, рудиментарӣ эълон карда мешуданд ва бояд хориҷ карда мешуданд. "Rudimentum" аз забони латинӣ гирифта шуда, маънои узви норасои боқимондари дорад, ки дар раванди таҳаввулот вазифаи аслии худро аз даст додааст, аммо дар ҳолати ибтидоӣ аз ниёгон ба наслҳо мегузарад.

Дар бисёр кишварҳо усулҳои гуногуни пешгирии аппендитсит ба амал татбиқ карда шуданд. Масалан, дар Олмон дар солҳои 30-уми асри гузашта кӯдаконро саривақт ҷарроҳӣ карда, аппендиксро аз бадани онҳо хориҷ мекарданд. Аммо ин ба зудӣ рад карда шуд, зеро мушоҳида шуд, ки иммунитетӣ ин кӯдакон хоҳиш ёфтааст, шумораи бемориҳо зиёд шудааст ва дар натиҷа ғавт афзоиш ёфтааст. Дар ИМА низ чунин таҷрибаи ғамангез буд. Амрикоӣҳо ба хориҷ кардани замимаҳо дар кӯдакон шуруъ карданд. Пас аз ҷарроҳӣ чунин кӯдакон қобилияти ҳазм кардани шири модарро надоштанд, дар рушди ақлӣ ва ҷисмонӣ қафо монда буданд. Ҳулоса бароварда шуд, ки чунин бемориҳо бо ихтилоли ҳозима алоқаманданд – омили муайянкунандаи афзоиш ва рушди муқаррарӣ. Аз ин рӯ, амрикоӣҳо низ аз ин усули пешгирии аппендитсит даст кашиданд.

Лауреати ҷоизаи Нобел Иля Илич Мечников (1845-1916 гг.) чунин мешуморид, ки системаи ҳозимаи инсон ба парҳези муосири ғизо мутобиқ нест. Ин фикро ӯ дар ибтидои асри XX баён кард, вақте ки идеяи захролуд кардани организм бо маҳсулоти фаъолияти бактерияҳои фарсуда, ки дар рӯдаи ғафс зиндагӣ мекунанд, васеъ паҳн шуд. Аз ин рӯ, тааҷҷубовар нест, ки дар "Этюдҳо дар бораи табиат" И.И. Мечников навиштааст: "Акнун дигар ҳеч чизе ҷасурона дар бораи он нест, ки на танҳо рӯдаи кӯр бо замимаи худ, балки ҳатто ҳамаи рӯдаҳои ғафси инсон дар бадани мо зиёдатӣ мебошанд ва хориҷ кардани онҳо ба натиҷаҳои хеле дилхоҳ оварда мерасонад".

Дар бисёр ҳайвонот изофаи кирмшаклашон нисбат ба одам калонтар буда, он натиҷаи шохаронии қатъӣ аз роҳи асосии рӯда аст, ки селлюлоза ба ҳозимаи тулонӣ дучор мешавад. Одатан изофаи кирмшакл он қадар қатшуда ва печубоҳӯрда аст, ки сӯроҳии он одатан пӯшида шудааст. Ин хусусият хавфи беморию баланд менамояд, чунки он метавонад на танҳо фаъолияти бактерияҳои дар ин узв мавҷудбударо вайрон кунад, балки ба рӯйпӯши

худи узв низ осеб мерасонад. Дар натиҷаи он микроорганизмҳо аҳёнан ба бофтаҳои девори изофаи кирмшакл афтада, ба инкишофи сироят оварда мерасонанд. Бартарафкунии изофаи кирмшакл бо роҳи чарроҳӣ (аппендэктомия) яке аз амалиётҳои пахншудатарини ковокии шикам ба шумор меравад.

Таҳқиқи муфассалтари замима имкон дод, ки дар девори он фаровонии бофтаи лимфоидӣ (бофтае, ки қобилияти муҳофизатии системаи иммуниро таъмин мекунад) ошкор карда шавад. Бофтаи лимфоидӣ 1% вазни бадани инсонро ташкил медиҳад. Дар бофтаи лимфоидӣ лимфоситҳо ва ҳуҷайраҳои плазма ба вучуд меоянд-ҳуҷайраҳои асосие, ки бадани инсонро аз сироят муҳофизат мекунад ва дар сурати ворид шудан ба он мубориза мебаранд. Бофтаи лимфоидӣ дар организм дар шакли узвҳои лимфоидӣ тақсим шудааст: гирехҳои лимфа, селу, гадуди вилочка (тимус), миндалиноҳо, лавҳаҳои Пейер дар роҳи ҳозима. Махсусан, шумораи зиёди лавҳаҳои Пейерӣ дар замима ҷойгир шудаанд. Бехуда нест, ки навдаҳои кирмшаклро "миндалинои рӯда" меноманд (миндалиноҳо, ба монанди аппендикс, аз бофтаи лимфоидӣ бой мебошанд).

Ба ибораи дигар, замима дастгоҳи лимфавии хеле пурқувват дорад. Ҳуҷайраҳои, ки аз бофтаи лимфоиди навдаи кирмшакл истеҳсол мешаванд, дар реаксияҳои муҳофизатӣ бар зидди моддаҳои генетикии бегона иштирок мекунад, ки ин махсусан муҳим аст, агар ба назар гирем, ки роҳи ҳозима каналест, ки тавассути он моддаҳои бегона пайваста ворид мешаванд. Лавҳаҳои пейер (чамъшавии бофтаи лимфоидӣ) дар рӯда ва махсусан дар замима мисли посбонон дар сарҳад "меистанд". Ҳамин тавр, комилан дақиқ исбот шудааст, ки замима як узви хеле муҳими системаи масуният аст.

Дар соли 2007, Маркази Тиббии Донишгоҳи Дюк (Шаҳри Дарэм, Каролинаи Шимолӣ, ИМА) мақолае нашр кард, ки дар он гуфта мешавад, ки навдаи кирмшакл махзани бактерияҳои муфид аст (Appendix is not useless at all: its a safe house for good bacteria). Дар рӯдаи инсон микроорганизмҳои дар ҳозима иштироккунанда зиндагӣ мекунад. Аксари онҳо фойданоканд (дастаки рӯда, бифидобактерияҳо, лактобактерияҳо) ва баъзеи онҳо шартан патогенӣ мебошанд, ки танҳо дар сурати паст шудани иммунитет (фишори асаб, сарбории ҷисмонӣ, истеъмоли машрубот ва ғайра) бемориҳоро ба вучуд меоранд. Дар ҳолати муқаррарӣ тавозуни байни микроорганизмҳои шартан патогенӣ ва муфид нигоҳ дошта мешавад.

Барои чамъбаст, 2 вазифаи асосии навдаҳои кирмиро ҷудо кардан мумкин аст: 1) ин узви муҳими системаи масуният аст; 2) ин макони афзоиш ва нигоҳдории бактерияҳои муфиди рӯда мебошад. Ин замима то имрӯз омӯхта мешавад, бинобар ин имконпазир аст, ки дар ояндаи наздик мо дигар вазифаҳои онро низ донем. Аммо ҳоло ҳам гуфтан мумкин аст, ки замимаро бе ягон сабаб нест кардан лозим нест. Ва ин сабаб илтиҳоби раванди кирмшакл аст-аппендитсити шадид. Дар ин ҳолат, замима бояд хориҷ карда шавад, зеро ҳавфи мушқилот ва вазнинии онҳо хеле калон аст. Ин пештар буд, вақте ки эпидемия зуд-зуд рух медод ва бозори доруворӣ нисбатан хурд буд, нақши замима хеле муҳим буд. Ҳоло микрофлораи вайроншударо бо доруворӣ барқарор кардан мумкин аст.

Имрӯз маълум аст, ки дар бадани инсон замима дар раванди ҳозима иштирок намекунад, гарчанде ки дар рӯда мавҷуд аст. Бактерияҳо, ки дар он зиндагӣ мекунад, микрофлораи солиро дар рӯда дастгирӣ мекунад. Замима ба монанди инкубатори ҷунин бактерияҳо барои онҳо "хонаи бехатар" аст.

Ин унсурҳои муфид барои инсон барои танзими мубодилаи об ва намак зарур аст. Дар раванди коркарди ғизо, муреин, як пайвастагии мураккаби пептидӣ, ки системаи иммуниро ҳавасманд мекунад, аз ҷониби *e. coli* ҷудо карда мешавад. Одамон ба замима ниёз доранд гарчанде ки он дар раванди ҳозима иштирок намекунад. Раванди парвариши колонияҳои нав то он даме, ки инсон дуруст хӯрок мехӯрад, пайваста идома меёбад.

Бо ғизои дуруст ташкилшуда, ҳуҷайраҳои лимфоидии замима аз ҳама қобили ҳаёт мебошанд. Онҳо пас аз химиотерапия баданро барқарор мекунад ва ҳангоми табобати саратон вазифаҳои муҳофизатиро пайваста дастгирӣ мекунад. Онкологҳо бар ин назаранд, ки мавҷудияти замимаи ҳифзшуда дар бадан имкон медиҳад, ки пас аз радиатсия ё рентгенография воқуниши мусбат интизор шавад.

Одам ба оқибатҳои хориҷ шудани навдаи рӯдаи кӯр хеле осонтар тоб меорад. Он метавонад микдори нокифояи бактерияҳои муфидро ҷаброн кунад, ки барои он давра ба давра табобати пробиотикӣ гузаронида мешавад. Аммо ин имконият маъноӣ надорад, ки шумо метавонед навдаро бе сабабҳои узрнок хориҷ кунед. Барои ба таври муқаррарӣ қор қардани колон ба организм замима лозим аст. Он ба пешрафти массаи наҷосат тавассути ҳавасмандгардонии малакаҳои моторӣ кӯмак мекунад. Аппендитсита музмин ё набудани эпидидимис аксар вақт сабаби пайдоиши сангҳои наҷосат дар кӯдакон ва пиронсолон мегардад. Дар сурати набудани замима механизмҳои муҳофизатӣ суст мешаванд ва ҳангоми ҳамлаи агенти патогенӣ ин ба ҳолати гиреҳҳои калони лимфатикӣ, ки дар пашм ҷойгиранд, инъикос меебад. Онҳо хеле калон мешаванд, дардовар мешаванд ва метавонанд раванди илтиҳобиро оғоз кунанд.

Мушоҳидаҳои клиникӣ нишон доданд, ки дар одамони бе изофаи қирмшақл сихатшавии узвҳои пайвандшуда хубтар ба амал меояд. Хусусан, ҳангоми вайроншавии вазифаи қурӯда дар ҳолатҳои илтиҳоби аппарати фолликулярӣ лимфоидӣ бо зудӣ эътино пайдо мекунад. Аз ин лиҳоз, изофаи қирмшақло «бодомҳои рӯда» низ меноманд, ки барои иммунитет ва ҷавоби муҳофизатии организм ҷавобгар мебошад.

АДАБИЁТ

1. Аминова Г.Г., Русина А.К. Сравнительная характеристика развития лимфоидной ткани в стенках трахеи и аппендикса у детей. // Российский медико-биологический вестник им.акад. И.П.Павлова, 2003, №1-2, с.105-106
2. Аминова Г.Г., Русина А.К., Сапин М.Р. Изменения клеточного состава слизистой оболочки слепой кишки и аппендикса на протяжении первого года жизни ребенка// Российский медико-биологический вестник им.акад. И.П.Павлова, 2003, №1-2, с.103-108
3. Билич Г.Л., Крыжановский В.А. // Морфол. – 2000. – Т.117, № 3. – С.23.
4. Вагин С.М. Возрастные изменения размеров оболочек червеобразного отростка // Мед. -биол. пробл. Вост. Сиб.: Материалы 1 конф. молодых ученых. - Иркутск, 1988. - С.61-62.
5. Григоренко Д.Е. // Морфол ведомости. – № 3–4. – С.21–24.
6. Григоренко Д.Е. // Сб. Актуальные вопросы морфогенеза в норме и патологии. – М.– 2005. – С.95–97.
7. Кохнюк В.Т. Мукоцеле червеобразного отростка // Вопросы онкологии. - 1988. - № 1. – С. 87-88.
8. Кригер А.Г., Федоров А.В. Острый аппендицит / А.Г. Кригер, А.В. Федоров. – М.: Медпрактика, 2002. – 244с.
9. Кузьменко Ю.Ю. Мікроциркуляторне русло червоподібного відростка людини в пренатальному періоді онтогенезу: автореф. дис. ... к. мед. наук– К., 1999. – 17 с.
10. Ливадный Г.В. Шапкин Ю.Г., Маршалов Д.В., Петренко А.П. Современные технологии в диагностике острого аппендицита при беременности /, Г.В. Ливадный, // Бюллетень медицинских Интернет-конференций. – 2011. – Т. 1, № 2. – С. 29-37.

ОМУЗИШИ ВАЗИФАИ ИЗОФАИ ҚИРМШАҚЛ (АППЕНДИКС) ДАР РАВАНДИ ИММУНИТЕТ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи омӯзиши вазифаи изофаи қирмшақл (аппендикс) дар раванди иммунитет мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар мақола оид ба нишонаҳои аппендитсита, вазифаи аппендикс ва оқибатҳои бе сабаб хориҷ қардани аппендикс маълумоти муфассал овардааст.

КАЛИДВОЖАҲО: аппендикс, беморӣ, илтиҳоб, иммунитет, ҷарроҳӣ, таҷриба.

ИЗУЧЕНИЕ РОЛИ АППЕНДИКСА В СИСТЕМЕ ИММУНИТЕТА

В данной статье обсуждается тема изучения функции аппендикса в процессе иммунитета. В статье автор предоставляет подробную информацию о симптомах аппендицита, функции аппендикса и последствиях удаления аппендикса без причины.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: аппендикс, заболевание, воспаление, иммунитет, операция, опыт.

STUDYING THE ROLE OF THE APPENDIX IN THE IMMUNITY SYSTEM

This article discusses the topic of studying the function of the appendix in the process of immunity. In the article, the author provides detailed information about the symptoms of appendicitis, the function of the appendix, and the consequences of removing the appendix without a reason.

KEYWORDS: appendix, disease, inflammation, immunity, surgery, experience.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зоиров Абубакр* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **554446699**.

Сведения об авторе: *Зоиров Абубакр*. – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета биологии. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **554446699**.

Information about the author: *Zoirov Abubakr* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Biology. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **554446699**.

СОДЕРЖАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ В НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЯХ, ВЫРАЩИВАЮЩИХСЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Убайдулло М.О., Халимов М.М., Исмоили С.
Таджикский национальный университет

Введение. Лекарственные растения содержат биологически активные вещества (БАВ) с широким спектром фармакологического действия. Эти вещества участвуют в окислительно-восстановительных реакциях, входят в состав ферментов, благотворно влияют на обменные процессы, происходящие в организме. Они способны усиливать неспецифические защитные реакции, т.е. играть роль биологических стимуляторов, повышающих уровень жизнедеятельности всего организма [1].

В последнее время в медицинской практике интенсивно развивается направление, связанное с применением БАВ и их комплексов в биологически активных добавках (БАД) к пище или для обогащения пищевых продуктов, используемых в лечебном и профилактическом питании. Такими БАВ с выраженным гепатотропным действием являются аминокислоты и их производные (лейцин, изолейцин, валин, аргинин и др.); пептиды; витамины (аскорбиновая кислота, α -токоферол, α -липоевая кислота и др.); гликозиды и другие антиоксиданты; фосфолипиды; олигосахариды; нуклеиновые кислоты; макро- и микроэлементы (селен, цинк и др.); цитамин; органические кислоты; БАВ растительного происхождения (силимарин, кверцетин, глицирризин); лектины; пищевые волокна и др. [2,3].

Одной из ведущих тенденций развития современной медицины является обращение к фитотерапии как средству борьбы с различными заболеваниями, в частности заболеваниями желудочно - кишечного тракта. Ценность лекарственных растений заключается в том, что они малотоксичны, мягко воздействуют на организм человека, применять их можно длительное время.

Количество БАВ в растении зависит от его вида, условий произрастания, времени сбора, способа сушки и т.д. При использовании лекарственных растений в лечении ряда заболеваний (пищеварительного тракта и пр.), важно знать растворимость БАВ в таких растворителях, как холодная, (горячая) вода и разведенные спирты, которые чаще всего используются для приготовления настоев, отваров, настоек, экстрактов, соков и др. знание растворимости помогает врачу приготовить лекарственную форму из того или иного растения.

Календула лекарственная – Растение 20—75 см выс., паутинисто - железистое, с приятным запахом. Стебли прямостоячие, сильно ветвистые. Листья до 12 см дл., около 5 см шир. В роде 20 видов, распространенных в Средиземноморье от Канарских островов до Ирана. В СССР 5 видов, в Таджикистане культивируют 1[4]. Действующие вещества: бактерицидное, применяется при лечении гастритов, язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки, болезней желчевыводящих путей, при желтухе, болезнях селезенки, при язвенном колите, обладает противовоспалительным действием [5].

Зверобой продырявленный (шероховатый). Многолетние, редко однолетние травянистые растения, полукустарники и кустарники. Листья сидячие или почти сидячие, цельнокрайние, супротивные, редко мутовчатые, с точечными железками. Род насчитывает около 400 видов, распространенных в умеренной, субтропической зонах и горных областях тропических стран и особенно многочисленных в Средиземноморье. В СССР встречается 59 видов, в Таджикистане 3[6]. Зверобой действие противовоспалительное, кровоостанавливающее, вяжущее, спазмолитическое, желчегонное, противоожоговое. Показания: гастриты, язва желудка и двенадцатиперстной кишки, энтероколиты, язвенный колит, холецистит, гепатит и сахарном диабете.

Пижма ложнотысячелистниковая - Растение 35—105 см выс., негусто опушенное длинными извилистыми простыми и вильчатыми волосками с примесью коротких железистых. В народной медицине применяется трава, листья и цветки пижмы в виде отвара, настоя, настойки при болезнях печени, почек, в качестве противовоспалительного, спазмолитического, диуретического, потогонного средства [7]. Настой эксперименте оказывает желчегонное действие, эффективен при гепатите. Проявляет активность в отношении вируса табачной мозаики [8].

Полынь эстрагон – Растение до 150 (200) см выс., гладкое, голое, зеленое, реже в начале вегетации рассеянно-волосистое, с прямостоячими, одиночными или немногочисленными побегами. [9]. В современной научной медицине применяется изредка. Жидкий экстракт применяют для улучшения аппетита, лечения стоматитов. Выявлены противовоспалительные, болеутоляющие, антиоксидантные свойства экстрактов растения – [10]. Спиртовая настойка назначается как седативное и противосудорожное средство

Трава Чистотел большой – растение высотой 30 – 70 см, принадлежит к семейству маковых. Произрастает в зарослях кустарников или вблизи жилья человека. Действующие вещества – алкалоиды и органические кислоты. Экстракт обладает спазмолитическим действием на желчевыводящие пути и желудочно – кишечный тракт, стимулирует моторику желудка.

Объекты и методы исследования

Для анализа использовалось сырье, высушенное и измельченное до размера частиц, проходящих сквозь сито с диаметром отверстий 5 мм, собранное в 2022-2023гг. в различных регионах РТ

В стеклянную посуду на 1000 мл помешают сухой, измельченный ингредиент до размера 2 – 3 мм, в соотношении сырья 1 и растворителя 30%- ного водно-спиртового смеси 10 и настаивают при комнатной температуре 20-250С в течение 10 суток, временами 2-3 раза в день взбалтывают. После 10 суток настой отфильтровывают через 3 слойную марлю.

Методы качественного анализа биологически активных веществ Исследование проведено известными методами определения качественного анализа биологически активных веществ согласно литературе [11].

Цель настоящей работы: определение биологически активных веществ в составе некоторых лекарственных растений произрастающей в Таджикистане.

Результаты исследования

Были изучены некоторые физико-химические свойства календула лекарственного, зверобой, пижма, полин эстрагон и чистотел, которые произрастают в Таджикистане и могут обладать гепатопротекторное и глистогонное свойство (табл. 1.)

Как видно из представленной таблицы 1 неодинаковое процентное содержание сухого остатка, и рН в пятих исследованных растений указывает на разное содержание биологически активных соединений и воды в тканях этих растений. Наиболее высокое содержание сухого остатка было выявлено в тканях растений зверобой шероховатый, затем у чистотел, календула, пижма и полин эстрагон.

Были изучены физико-химический состав некоторых лекарственных растений (таблица 1).

Таблица 1

Физико-химические показатели изученных лекарственных растений

Наименование растений	Сухой остаток из 100 мл (%)	pH (25 ⁰ С)
Календула лекарственная	3,4	4,4
Зверобой	3,66	4,35
Пижма	2,90	5,31
Полынь эстрагон	2,330	5,61
Чистотел	3.5	5.94

В результате исследований было выявлено, что сухой остаток биологически активных веществ лекарственных растений примерно одинаковый, за исключением Звербой у которой данный показатель составил 3,66 %.

Известно, что календула, звербой, Пижма, Полин эстрагон, и Чистотел отличаются содержанием большого набора биологически активных веществ. В связи с этим, представлялось интересным изучить их количественное содержание с помощью качественной цветной реакции.

В результате проведения реакций было выявлено содержание алкалоидов, флавоноидов, сапонинов, гликозидов, полисахаридов, дубильных веществ и эфирных масел в составе настоек, приготовленных из изученных растений (табл.2)

Таблица 2
Качественный анализ лекарственных растений

Наименование растения	Качественный анализ БАВ									
	алкалоиды	сапонины	флавоноиды	гликозиды	кумарины	аминокислоты	эфирные масла	минералы	дубильные вещества	витамины
Календула лекарственная	-	++	+	+	+		+		+	+
Звербой	следы	+	+		+				+	+
Пижма	++	++		+	+	+	+	+	+	
Полин эстрагон	+	+	+		+	+	+	+	+	+
Чистотел	+++	++	++		следы	++	+++	++	+	+

Качественный анализ изученных растений показал, что данные растения богаты содержанием биологически активных веществ.

Таким образом, можно заключить, что в некоторых лекарственных растений произрастающей в Таджикистане обнаружены практически все биологически активные соединения, действие которых влияет на повышение иммунного статуса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фоменко М.Г., Фоменко Г.Ф. Фитотерапия хронических заболеваний. Ростов-на-Дону, 2000. 175 с.
2. Шендеров Б.А. Состояние и перспективы концепции «Функциональное питание» в России: общие и избранные разделы проблемы // Фарматека - 2006 - №1(116) - С. 20-23.
3. Kidd P.M. Phosphatidylcholine: a superior protectant against liver damage // J. Alt. Med. Rev. – 1996 - Vol. 7 - №4 - P. 258-274.
4. Флора Таджикской ССР. - Л.: Наука, 1988, т. 9, с. 491.
5. Ходжиматов М. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана /М. Ходжиматов. – Душанбе: Гл. научн. ред. Тадж.энциклопедии, 1989. – 368
6. Флора Таджикской ССР. - Л.: Наука, 1988, т. 6, с. 565.
7. Флора Таджикской ССР. - Л.: Наука, 1988, т. 9, с. 400-401.
8. Балабас Г.М. Растительные ресурсы СССР: Цветковые растения, их химический состав, использование; Семейство Asteraceae (Compositae) / под ред. П.Д. Соколова. – СПб.: Наука, 1993. - С. 190-192.

9. Флора Таджикской ССР. - Л.: Наука, 1988, т. 9, с. 429.
10. Агларова А.М., Зилфикаров И.Н. Фармакологические свойства извлечений из травы полыни эстрагон - Фармация 2006, 4, 37-39
11. Гринкевич Н.И., Сафронич Л.Н. Химический анализ лекарственных растений. М., 1984. 162 с.

ТАРКИБИ МОДДАҲОИ ФАЪОЛИ БИОЛОГӢ ДАР БАЪЗЕ РАСТАНИҲОИ ШИФОБАХШЕ, КИ ДАР ТОҶИКИСТОН МЕРӢЯНД

Дар ин мақола шарҳи моддаҳои фаъоли биологӣ (BAS), ки ба организми таъсири мусбат мерасонанд ва барои пешгирии бемориҳои чигар истифода бурда мешаванд, оварда шудааст. Таъсири ҷунин синфҳои моддаҳои аз ҷиҳати биологӣ фаъол, монанди аминокислотаҳо ва ҳосилаҳои онҳо, алкалоидҳо, флавоноидҳо, сапонинҳо, гликозидҳо, кумаринҳо, витаминҳо, макро- ва микроэлементҳо, моддаҳои аз ҷиҳати биологӣ фаъоли растани тавсиф карда шудаанд. Ин моддаҳои аз ҷиҳати биологӣ фаъолро дар истеҳсоли иловаҳои аз ҷиҳати биологӣ фаъол ё маҳсулоти хӯрокворӣ барои ғизои табобатӣ ва профилактикӣ истифода бурдан мумкин аст.

КАЛИДВОЖАҲО: растаниҳои шифобахш, моддаҳои фаъоли биологӣ, пайвастагиҳои фенолӣ, равшанҳои эфирӣ, сапонинҳо, алкалоидҳо.

СОДЕРЖАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ В НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЯХ, ВЫРАЩИВАЮЩИХСЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье приводится обзор биологически активных веществ (БАВ), оказывающих положительное влияние на организм при заболеваниях печени. Описано действие таких классов БАВ, как аминокислоты и их производные, алкалоиды, флавоноиды, сапонины, гликозиды, кумарины, витамины, макро- и микроэлементы, БАВ растительного происхождения. Данные БАВ могут использоваться в производстве биологически активных добавок к пище или пищевых продуктов для лечебного и профилактического питания.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лекарственные растения, биологически активные вещества, фенольные соединения, эфирные масла, сапонины, алкалоиды.

CONTENT OF BIOLOGICALLY ACTIVE SUBSTANCES IN SOME MEDICINAL PLANTS GROWN IN TAJIKISTAN

This article provides an overview of biologically active substances (BAS) that have a positive effect on the body in liver diseases. The effect of such classes of biologically active substances as amino acids and their derivatives, alkaloids, flavonoids, saponins, glycosides, coumarins, vitamins, macro- and microelements, biologically active substances of plant origin is described. These biologically active substances can be used in the production of biologically active food additives or food products for therapeutic and preventive nutrition.

KEYWORDS: medicinal plants, biologically active substances, phenolic compounds, essential oils, saponins, alkaloids.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Убайдулло Муҳаммадхофиз Одина* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи биохимияи факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Халимов Масрур – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD, факултети химия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Исмоили Сунатулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **004992691**.

Сведения об авторах: *Убайдулло Муҳаммадхофиз Одина* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры биохимии факультета биологии. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17.

Халимов Масрур – Таджикский национальный университет, аспирант факультета химии. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17.

Исмоили Сунатулло – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета биологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **004992691**.

Information about the authors: *Ubaidullo Muhammadhofiz Odina* – Tajik National University, Assistant of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17.

Halimov Masrur – Tajik National University, Postgraduate Student of the Faculty of Chemistry. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17.

Ismoili Sunatullo – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Biology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **004992691**.

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

<i>Сабиров Н.</i> Процесс адаптации студентов в ВУЗе и факторы, влияющие на него.....	5
<i>Раҳмонов Б.С., Раҳматова М.А.</i> Андешаҳои психологии мутафаккири Шарк Абунаси Форобӣ.....	8

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА - ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Мадаминов С.</i> Мухтассоти гоявию бадеӣ ва эҷодӣ–хунари Маснавӣ.....	13
<i>Кенчаев Ш.</i> Корбурди усулҳои тарғибот дар Радиои озодӣ.....	18
<i>Мукумова Қ.</i> Таърихи пайдоиш ва ташаккули рӯзномаи "Народная газета"-и Беларус.....	23
<i>Қаҳорзода А.А.</i> Мушкилоти ассимилятсияи калимаҳои иқтибосӣ.....	28
<i>Бобишоева С.</i> Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи ифодагари замони ҳозира ва шаклҳои он дар романи "Духтари оташ" - и Ҷалол Икромӣ.....	32
<i>Маряши А.</i> Баъзе калимаҳои ифодагари масофа дар "Шоҳнома"-и Абулқосим Фирдавӣ.....	36
<i>Набиева М.</i> Хусусиятҳои лексикӣ ва зонишиноӣ таъини забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаи онҳо ба забони англисӣ.....	42
<i>Нурзода Ф.</i> Ашъори ғиноии Султон Шоҳзода.....	45

ИҚТИСОД-ЭКОНОМИКА

<i>Саидов Э.</i> Масоили рушди иқтисодиёти сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	51
<i>Зайдуллоев Н.</i> Табдил ёфтани Чин ба маркази калонтарини ҷалби сармоягузори хориҷӣ ва содироти он.....	55
<i>Ҳисайнова М.С.</i> Вазъи кунунии иқтисодиёти ҷаҳон ва таъсири он ба тиҷорати байналхалқии Тоҷикистон.....	61
<i>Шодмонзода Н.Ш.</i> Робитаҳои беруниқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ қарзӣ дар самти татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ.....	67
<i>Қодирзода Ф.А. Нуриддинзода М.Н.</i> Нақш ва мавқеи соҳибкорӣ хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	71
<i>Ҳикматов С.Ҳ., Рустамов Ш.Қ.</i> Асосҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди даромадҳои бучети давлатӣ.....	77
<i>Муродалиев А.Г.</i> Асосҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисодии содироти кишвар.....	82
<i>Саидов Э.</i> Гармшавии иқлим ва оқибатҳои экологии он барои ҷамъият.....	85
<i>Фаррухӣ Р., Ятимов К.Қ.</i> Таҳқиқи масъалаҳои назариявии моҳияти бӯҳрон ва низоми идоракунии зидибӯҳронии корхонаҳо дар шароити муосир.....	88
<i>Улугхоҷаева Х.Р. Бигова Ф.О.</i> Самтҳои маблағгузори асосии низоми тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	95
<i>Джураева Г.</i> Как повысить прибыль компании? Анализ прибыли.....	100
<i>Маҳмадминзода И.</i> Нақши ташкилотҳои байналхалқии илмӣ дар инкишофи ҳамкорӣ байналхалқии илмӣ-техникӣ.....	103
<i>Одинаева Ш.Х.</i> Вазъи муосир ва дурнамои рушди бозорҳои ҷаҳонӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	106

ХУКУҚ – ПРАВО

Эгамов М. Таъмини криминалисті барои ташкили ҳамкорию муфаттиш ва вохидҳои оперативӣ – ҷустуҷӯӣ ҳангоми ошкор ва тафтиши муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир.....	109
Каландаров Р.Н. Влияние современных технологий на рассмотрение и разрешение административных дел в суде.....	114
Абдурашиди А. Асоси эътирофи далелҳои ғайриқобили қабул дар муурофияи ҷиноятӣ.....	118
Нурзода М. Нигоҳе ба масъалаи баёноти тарафҳо ва шахсони сеюм дар муурофияи граждани ҳамчун сарчашмаи далелҳо.....	122
Ғафурзода А. Н. Моҳияти далелҳо дар муурофияи граждани.....	125
Давлатова Ф. Мафҳум ва моҳияти баҳсҳои байналмилалӣ.....	128
Шарипова Д. Мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон.....	130
Эгамов М. Хусусиятҳои ҳамкорию муфаттиш ва корманди оперативӣ ҳангоми тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир.....	135
Азимов М.К., Камолов Ш.Ҳ. Назаре ба баъзе масоилҳои мубрами ҳолати иҷтимоӣ-ҳуқуқи гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ.....	141
Нафасзода Д. Субъект ва тарафи субъективии ҷинояти дар хатар монандан.....	148
Салимов С. Пешбурди тафтишоти пешакии парвандаи ҷиноятӣ нисбати ноболиғон.....	153
Шарифова Т. История становления и развития отношений Таджикистана с Узбекистаном.....	158
Рустамов Х. Назорати конститусионӣ ҳамчун шакли назорати давлатӣ ва намудҳои он.....	162
Каландаров Р.Н. Рассмотрение и разрешение административных дел в суде.....	167
Рахмон Ф.Ю. Банковская гарантия.....	172
Рустамов Х. Шаклҳои амалишавии назорати конститусионӣ.....	176
Тоҳирзода У.Т. Махсусияти баррасии судии парвандаи айбдоркунии хусусӣ.....	184
Сафарзода Ф. Аломатҳои худхимоҷукунии ҳуқуқҳои маданӣ.....	191
Саймуддинзода С. Асосҳои ҳуқуқи таъсис ва фаъолияти мақомоти прокуратура дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	195
Халилзода Б.Ш. Танзими байналмилалӣ - ҳуқуқи вазъи шахси бешаҳрванд.....	199

СИЁСАТ - ПОЛИТИКА

Гулмаҳмадзода Р. Нақши дипломатияи бисёрҷониба дар амалишавии манфиатҳои миллӣ дар шароити муосири низоми нави ҷаҳонӣ.....	203
Асрорзода З. Мушқилот ва дурнамои ҳамгироӣ дар Иттиҳоди Аврупо.....	211
Алихонзода Ш.Ф. Консультативный совет глав государств Центральной Азии как механизм регионального сотрудничества.....	218
Гулмаҳмадзода Р. Манфиатҳои миллӣ дар сиёсати хориҷии давлатҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	224
Гулоева Д., Салимов Ф.Н. Стратегии мировых держав по обеспечению стабильности в Центральной Азии.....	228
Наркабилов Р., Салимов Ф.Н. Проблемы и перспективы прогнозно-аналитической деятельности в современных международных отношениях.....	235
Назарова П., Салимов Ф.Н. Ҳамкориҳои стратегии Иттиҳоди Аврупо бо давлатҳои Осиёи Марказӣ дар давраи пасошуравӣ.....	240
Исмон М. Муносибатҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бо давлатҳои Амрикои Лотинӣ.....	252
Салимов Ф.Н., Саидова С. Роль образования в модернизации Таджикистана.....	256
Эмомова М. Манфиатҳои геополитикии Чин дар минтақаи Осиёи Марказӣ.....	264

**МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА – МАТЕМАТИКА И
ИНФОРМАТИКА**

<i>Хамдамов Ш.Дж., Шавкатзода Г.</i> Математические методы обучения нейронных сетей.....	268
<i>Хамдамов Ш.Дж., Шавкатзода Г.</i> Математические модели нейронных сетей как метод анализа данных в психофизиологии.....	273

БИОЛОГИЯ - БИОЛОГИЯ

<i>Зоиров А.</i> Омӯзиши вазифаи изофаи кирмшакл (аппендикс) дар раванди иммунитет.....	278
<i>Убайдулло М.О., Халимов М.М., Исмоили С.</i> Содержание биологически активных веществ в некоторых лекарственных растениях, выращиваемых в Таджикистане....	282

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмӣ

«Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд

Телефон: (992-37)227-74-41

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилҳо китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матн асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз **3 номгӯ** ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз **5 сатр** ва калидвожаҳо **на камтар аз 7 номгӯ**);

– дар охири мақола бо се забон (**тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, E-mail, нишонии ҷойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал

«Молодой исследователь»

Телефон: (992-37)227-74-41

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках []. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 5 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на таджикском, русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, E-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS

Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal "Young researcher»

Phone: (992-37)227-74-41

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [].

Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;

- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered.

Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;

- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature).

The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;

- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 5 lines, keywords to 7 words or phrases);

- Information about the author in Tajik, Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, E-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2024. №6 (II)

Ответственный редактор: **Хакимова С.**

Издательский центр

Таджикского национального университета

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.